

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

વિવિધ પુસ્તકો ઉપરથી

તૈયાર કરનાર

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ

બી, એ., એલ, એલ, બી

ચોવીસ કમીસનર, વડોદરા.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદા

બીજી આવૃત્તિ નંબર ૫૦૦.

સન ૧૯૦૯

સંવત ૧૯૬૫.

દીપત બાર આના.

વડોદરા—વીરક્ષેત્ર મુદ્રાલય પ્રિં. પ્રે. કં. લિ.

(સર્વે હજી ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીને સ્વાધીન છે.)

ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે ગુંબાષ્ટ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શ્રેષ્ઠ હરિ-
વલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ
કર્ચું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇટીને મળ્યા,
તે એવી ધારતથી કે તેના બાળમાંથી સામાજિક સુધારે. ચાલ એવાં પુસ્તકો
તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી
રહેલી પોતાની તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઇટીને અર્પણ
કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી પ્રા. નોટો સોસા-
ઇટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા
તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિભાસી અને પરાપકારી ઉદાર મુદ્રસ્થ
તરફથી મળી છે. તેમાંથી બાળ પર્વત નીચેનાં પુસ્તક “ શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ
બાળગોવિંદદાસ અંધમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

૧. કપી કપી ન્યાતો કન્યાની આજીવન નાની થતી જાય છે, તેનાં
કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિશે નિબંધ.
૨. માને શિખામણ.
૩. નીતિ મંદિર.
૪. બાળલભથી થતી દાનિ.
૫. પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોજે સોજા આના રજેતી.
૬. સોજનબંધાર ત્યાં કન્યાબંધાર.
૭. ધાર્મિક પ્રવેશ.

૮. વિવાદ તત્ત્વસિદ્ધિ.

૯. બેન્ગલમિન ક્રાંદિલન.

૧૦. બોધક ચરિત્.

૧૧. સદ્વર્તન.

૧૨. રઘુવંશ.

૧૩. જવજી દાદાજી ચૌધરીનું ચરિત્ર.

૧૪. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો. (પ્રાચીન ઇતિહાસ)

૧૫. સદર ભાગ ૨ જો (અર્વાચીન ઇતિહાસ)

૧૬. નીતિ સિદ્ધાન્ત.

૧૭. ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.

૧૮. રોક દરિયદ્વબદાસનું જીવનચરિત્ર.

૧૯. પરાંપકાર.

૨૦. દોરનું ખાતર.

૨૧. જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.

૨૨. કિરાતાશુંનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગદ્ય ભાષાન્તર.

૨૩. વિવિધ પ્રકારના દુઝરોપયોગી તેલબો.

૨૪. વાર્નિક.

૨૫. જીવનનો આદર્શ.

૨૬. કીર્તિકોમુદી.

૨૭. શિશુપાળવધ કાવ્ય (પૂર્વાર્ધ-સર્ગ ૧ થી ૧૦.)

૨૮. દિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો ઉદય.

૨૯. રસાયનશાસ્ત્ર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,

અમદાવાદ તા. ૨૫-૬-૦૬.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસના પુસ્તક ઘણા થોડા છે; અને જે છે તે પૈકી પ્રમાણુ યથ ગણી શકાય એવા પુસ્તક તો એથી પણ થોડા છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું તો પ્રમાણુ યથ ગણી શકાય એવું એક પણ પુસ્તક બહાર પડેલું નથી. આ પ્રમાણે ગુજરાતના એક સારા ઇતિહાસની ખોટ હોવાથી તે કંઈક દરજ્જે પૂરી પાડવાને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

અણુદ્વિવવાહના રાજ્યનો નાશ થતા સુધીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ દાક્ષ પ્રગટ કરેલા આ ભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે. અણુદ્વિવવાહના ગાળાનો નાશ થયા પછીનો એટલે કે મુસલમાન, મરેઠા, અને અંગ્રેજના અમલનો અર્વાચીન ઇતિહાસ હવે પછી પ્રકટ થનાના બીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે.

ઇસ્તીસનના સાતમા સેક્ટા સુધીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણવાને પૌરાણિક વાર્તાઓ, દત્તકથાઓ, પરદેશી મુસાફરના પુસ્તકો, તામ્રતેખ, શીનાતેખ અને શિકા, એ સિનાય બીજા સાધન નથી થયાં આ સાધનો એકઠા કરી તે ઉપરથી ઐતિહાસિક ઉપયોગની બાજતો તારવી કાઢી એ ઘણી મહેનત તથા મુશ્કેલીનું કામ છે. એમ છતાં દાર્ઝર બાઉ દાશ, પડિત બગવાનલાલ ઈંદ્રજી, દાર્ઝર બુલગ, દાર્ઝર ફલીટ, પ્રોફેસર વિલ્સન, દાર્ઝર કેમ્પબેલ, દાર્ઝર બર્જેસ, મી પ્રીન્સેપ, મી જોકસન, વગેરે વિદ્યાવિભાસી ગૃહસ્થોએ ઘણો શ્રમ લઈ આ સાધનો બેગા કર્યો છે અને ઇ સનના આઠમા સેક્ટા પહેલાનો ઘણો ઇતિહાસ ગેળવ્યો છે. સાતમા સેક્ટા પછીનો ઇતિહાસ જાણવાને કેટલાક ઐતિહાસિક યથોત્ત સાધન છે, પરંતુ એ યથો અગીયારમા બારમા સેક્ટામાં લખાએલા હોવાથી તે લખાતા પહેલાના સમયને મારે તે કંઈ ખાતરી લાયક આધાર ગણી શકાય નહીં. આગળ વસના

વખતમાં કોઈ ઐતિહાસિક મંથ લખાયો નથી. સોલંકી વંશના વખતમાં લખાયેલા મંથોમાં ચાવડા વંશની જે દલીલત આપેલી છે તે દંતકથા હિપરથી આપેલી હોવી જોઈએ. જુદા જુદા મંથોમાં એટલો બધો મતભેદ જણાય છે કે ચોગરાજ પછીના રાજા કયા અનુક્રમમાં થયા અને દરેક ક્રેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે નક્કી કરવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સોલંકી વંશના વખતમાં ઐતિહાસિક મંથો લખાયા છે ખરા, પણ તેમાં ખરો ઇતિહાસ લખવાને બદલે ઘણું ઠેકાણું મંથ લખનારના ધર્મનો અથવા તેના મુરખાની રાજનો મદિમા વધારવા મનકલ્પિત વાતો લખેલી જેવામાં આવે છે. આ મંથો ખરું જોતાં ઐતિહાસિક મંથો નહોં પણ તે વખતના ‘રાસ’ જેવા મજાવા જોઈએ. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસનો સંપૂર્ણ, ખાત્રી સાચક અને સતોષકારક ઇતિહાસ મળવો મુશ્કેલ છે. તોપણ જરૂરીન, રૂઝો અને ટોલેમી જેવા ગ્રીક લેખકો, ચીના સાધુ હુએનસાંગ જેવા મુસાફરોના પ્રવાસ મંથ, અશોક, રૂદ્રામા વગેરેના શીલાલેખો, ક્ષત્રપ, શુભ વગેરેના સિંકા, વલણિ, ગુજ્જર, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરેનાં તામ્રપટ, મેશ્વરંગ, રત્નાદિત્ય, હેમાચાર્ય એ વગેરેના મંથો-આ અને જીર્ણ સાધનો હિપરથી જેવા થઈ શકે તેવો પ્રાચીન ગુજરાતનો પ્રમાણુ ગણી શકાય એવો એક ઇતિહાસ સરકારે મુંબાઈ ઝેઝિટિયરને માટે અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરાવ્યો છે. એ મંથ હિપર મુખ્ય આધાર રાખી, તથા રાસમાળા વગેરે અન્ય જોટલા મંથ મળ્યા તેટલાની મદદ લઈ, ગુજરાતી ભાષામાં, ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે. આ ઇતિહાસ ઘણું ભાગે વૃદ્ધ, છૂટો છવાયો, અનુમાનિક અને અપૂર્ણ છે, તોપણ આગળ હિપર નવી સોધો મર્ધ વિશેષ પુરાવો મળી આવે ત્યાં સુધી આથી સારો ઇતિહાસ મળે તેમ નથી.

વડોદરા,
તા. ૧, જુલાઈ ૧૮૯૮. }

ગાધિંદસાઈ દ્વારેલાઈ દસાઈ.

આનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ હું.				
સીમા, વિભાગ અને નામ.	...	...	...	૧
પ્રકરણ ૨ છું.				
પ્રાચીન વિભાગ.	...	...	...	૯
પ્રકરણ ૩ છું.				
પૌરાણિક વાર્તાઓ.	...	...	...	૧૨
પ્રકરણ ૪ યું.				
દેવ્ય અને ધીક રાજ્યો.	...	...	...	૧૭
પ્રકરણ ૫ યું.				
દ્વાપર રાજ્યોનો અમલ.	...	...	...	૨૫
પ્રકરણ ૬ યું.				
ત્રેલોક્ય રાજ્યો.	...	...	...	૫૬ ;
પ્રકરણ ૭ યું.				
શુભ રાજ્યોનો અમલ	...	...	...	૬૨
પ્રકરણ ૮ યું.				
વલ્લભિ વંશ.	...	...	...	૭૪
પ્રકરણ ૯ યું.				
સૌહાર્દ્ય રાજ્યોનો અમલ.	...	...	...	૮૫
પ્રકરણ ૧૦ યું.				
ગુહ્ય રાજ્યોનો અમલ.	...	...	...	૧૦૨

અકરણ ૧૧ મું.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો. ... ૧૦૯

અકરણ ૧૨ મું.

મિદિર અથવા મ્હેર લોકો. ... ૧૨૪

અકરણ ૧૩ મું.

ચાવડા વંશ. ... ૧૩૧

અકરણ ૧૪ મું.

ઐહુક્ય અથવા સોલંકી વંશ.... ૧૪૨

અકરણ ૧૫ મું.

વાધેલા વંશ. ... ૨૧૩

અકરણ ૧૬ મું.

રાજ્યકારભાર, ધર્મ, રીતરિવાજ, વગેરે. ... ૨૨૯

ચરિશિષ્ટ વ.

... ૨૫૪

સૂચિપત્ર.

... ૨૬૩

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ હું.

સીમા, વિભાગ અને નામ.

હું બાહ્ય ઇનામનો જે ભાગ ગુજરાત એ નામથી ઓળખાય છે તે
પશ્ચિમ દ્વિ દુસ્તાનના કિનારાની વાયબકો
સીમા લુગા આવેનો છે

તેની ઉત્તરે કચ્છનો અખાત, ગણ અને માગરાટ પ્રાંત છે, પશ્ચિમે
આરબી સમુદ્ર છે, દક્ષિણે જ બાત અને માળા છત્રો છે, અને પૂર્વે
વિષ્ણુવાળી પર્વતથી તે આપુ સુધી આવેની પર્વતોની દ્વારા તેની સરદ
ચાલ તેને ખાનદેશ, માગરા અને મેરાડથી જુદો પાડે છે

ગુજરાતની સીમા કાલે મને બદલાઈ છે ઇ મ ૧૨૬૭ માં મુ
બાહ તથા ઉત્તર પ્રકરણ અબ્દિલવાહના રજના તાગામા દત્તા ૧૫
મા મે કડાના હેરા જાગમા તથા ૧૬ મા સે જાના પદલા ભાગમા
અમદાવાદના જાદલાઈએ ખાનદેશ તથા માગરાનો કેન્દ્રોક ભાગ ગુજ
રાત સાથે જોડ્યો ઇ મ ૧૫૩૦ પછી ખાનદેશનો ભાગ અને ઉત્તર
કાકળ એ બને ગુજરાતથી જુદા પડ્યા, અને ૧૫૮૩ મા અકબરે

વ્યવસ્થા કરી ત્યારે ખાનદેશ તથા માળવાનો વધારે ભાગ ગુજરાતમાંથી દાદ્યો, પણ ઝાંસોર તથા સીરોહી એ ગુજરાતમાં ગમ્યા એ એ વિના અકબરના વખતમાં ગુજરાતની જે સીમા હતી તે હમણા પણ છે

કચ્છના અખાતથી તે ખભાતના અખાત સુધી ગયેલા ભાલના

વિભાગ

રણથી ગુજરાત દેશના ખડસ્યભૂમિ અને

દ્વીપકલ્પ એવા એ મોટા વિભાગ થયેલા

છે દ્વીપકલ્પ સૌ ૧૭૬ અથવા કાઠિઆવાડ નામથી ઓળખાય છે, અને ખડસ્ય ભૂમિ સાધારણ રીતે ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે મુસ્લમાની હાકમી પદેનાના વખતમાં દ્વીપકલ્પ તથા તેને લગતો ગુજરાતનો ભાગ સોગઠ કહેવાતો ૧૬ માં સૈકાના અંતમાં સગરે દ્વીપકલ્પના મોટા ભાગને સોરઠ ગણ્યો અને પછી આખો દ્વીપકલ્પ સોગઠ કહેવાયો કાઠિયાવાડ એ નામ દ્વીપકલ્પના પાંચ ભાગમાંનો એક જેમાં કાઠિ લોક વસે છે તેનું જ હતું ૧૮ માં સૈકાના મધ્ય ભાગ વગી તેમજ ચાલતું પણ તે સૈકાના અંતના હાલમાં કાઠિઓએ ખડસ્ય ઉત્તરગંગનારા મરેઠાઓની સામે થઈ બહાદુરી બતાવેલી તે ઉપરાંત તેઓએ આખા દ્વીપકલ્પનું કાઠિઆનાડ એ ઓળખ-નામ પાડ્યું પછી પ્રથમના બ્રિટિશ અમલ દારાએ પણ તેજ નામ કાયમ રાખ્યું અને હાલ પણ તેજ ચાલે છે

આખા દેશનું ક્ષેત્રફળ ૭૨૦૦૦ ચોગમ માઈલ છે તે પૈકી ખડસ્ય

ભૂમિના ૪૫૦૦૦ અને દ્વીપકલ્પના

ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી

૨૭૦૦૦ નોરસ માન્ય છે એક દર વસ્તી

૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસની છે તે પૈકી ખડસ્યભૂમિની ૬૬,૦૦,૦૦૦

અને દ્વીપકલ્પની ૨૬,૫૦,૦૦૦ છે

ખડસ્ય ભૂમિની ૬ ગદુપતાથી તથા દ્વીપકલ્પની સુદરતાથી આક-

ર્ષાઈ ધણા પરદેશીલોકો વખતો વખત ગુ

પરદેશી લોકોનું આગમન

ગુજરાતમાં આવ્યા હતા, અને જીત કરનાર

તરીકે અથવા આશ્રય લેવા આવેલા લોકો તરીકે રહ્યા હતા નીચે જ-
ણાવેલા લોકો દરિયાને ગતે આવ્યા યાદવ લોકો (ઇ પૂ ૧૫૦૦-
૫૦૦), ગ્રીક, બાક્ટ્રિયન, પાર્થિયન અને સિક્થિયન લોકો (ઇ પૂ
૩૦૦-ઇ સ ૧૦૦), પાર્સી લોકો અને તેમની પાછળ પડેલા
આર્ય લોકો (ઇ સ. ૬૦૦-૮૦૦), સર્મનિય આથિયા લોકોના
ટોળે ટોળા (ઇ સ ૮૦૦-૧૨૦૦), ઇરાનમાંથી ખુલ્લુખાનના જુલ-
માંથી ત્રાસી આશ્રય લેવા નાશી આવેલા પાર્સી અને નવાયત મુસલ-
માનો (ઇ સ ૧૨૫૦-૧૩૦૦), પોર્ચુગીઝ અને તુર્ક લોકો (ઇ સ
૧૫૦૦-૧૬૦૦), આર્ય લોકો અને ઇરાની અખાતના આથિયા
(ઇ સ ૧૬૦૦-૧૭૦૦), આફ્રિકન, આરબ, અને મકરાણી સિપા
ઇઓ (૧૫૦૦-૧૮૦૦), આર્મિનિયન વનદા અને ફ્રેંચ વેપારીઓ
(ઇ સ ૧૬૦૦-૧૭૫૦), અને અંગ્રેજો (ઇ સ ૧૭૫૦-૧૮૧૨)
નીચે જણાવેલા લોકો જમીન રસ્તે આવ્યા ઉત્તર તરફથી સિક્થિયન
અને દ્રાવિડ લોકો (ઇ પૂ ૨૦૦-ઇ પૂ ૫૦૦), ગુલર્જર લોકો (ઇ સ
૪૦૦-૬૦૦), પ્રથમ આવેલા જાડેજા અને કાઠી (ઇ સ ૪૦૦-
૮૦૦), અફઘાન તુર્ક, મોગલ અને ઉત્તર તરફથી બીજા મુસલમાનો
(ઇ સ ૧૦૦૦-૧૫૦૦), પાછળથી આવેલા જાડેજા અને કાઠી
(ઇ સ ૧૩૦૦-૧૫૦૦) ઇરાન તરફથી ખાલજો (ઇ સ ૧૧૦૦-
૧૨૦૦) અને તુર્ક અફઘાન અને મોગલ મુસલમાનો (ઇ સ
૧૨૦૦), પૂર્વ તરફથી ચીન (ઇ સ ૩૦૦), અડધા સિક્થિયન
જેના ક્ષત્રવ (ઇ પૂ ૧૦૦-ઇ સ ૩૦૦), ગુપ્ત (ઇ સ ૩૮૦),
ગુલર્જર (ઇ સ ૪૦૦-૬૦૦), મોગલ (ઇ સ ૧૫૩૦), અને
મરાઠા (ઇ સ ૧૭૫૦), દક્ષિણ તરફથી ચાતક-ણી (ઇ સ ૧૦૦),
ચાતુડ્ય અને રાઠકુટ (ઇ સ ૬૫૦-૮૫૦), વખતો વખત મુસલમાન
હુગરા (ઇ સ ૧૪૦૦-૧૬૦૦), પોર્ચુગીઝ (ઇ સ ૧૫૦૦), મરાઠા
(ઇ સ ૧૬૦૦-૧૭૬૦), અને અંગ્રેજો (ઇ સ ૧૭૮૦-૧૮૨૦).

ગુજરાત એ નામ પ્રાકૃત ગુજર્જ-૨૬, કે જેનું મગધન ગુજર્જ

ગણ છે તે ઉપની થયેલું છે ગુજર્જ

ગુજરાત અને ગુજર્જ

અથવા ગુજર્જ લોકોનો દેશ તે ગુજરાત

સંસ્કૃત મયોમા ગુજર્જ મહા અથવા ગુજર્જ દેશ એવું નામ લખેલું
જોનામા આવે છે ગુજર્જ એક પંદરી જાત હતી, વામ-ચમ્પામાથી
તેઓ દિ દુસ્તાનમા પેદા અને ધીમે ધીમે ખાનદેશ અને ગુજરાત
મુધી દક્ષિણ તરફ આન્યા દક્ષિણ તરફ આવેલા ગુજર્જ કળા પગ
બ અને વામવ્ય પ્રાતોમા ગદના ગુજર્જ લોકોમા તેમની મૂળ ખામિ
યત રધારે રહેવી જમ્યા છે પન્નમના ગુજર્જ લોકો દેખાવડા છે
તોપણ તેમની ભાષા, પોશાક અને ધધામા તેઓ જાત લોકોને એવા
મળતા છે કે એ જને જાતો દિ દુસ્તાનમા લગભગ એજ વખતે આવી
હમે એમ લાગે છે જાત લોકો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ ધળા પ્રસર્પા નહો
પણ ગુજર્જ લોકો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ ધળે આરે મુધી દેનામા
ગુજર્જ માટે શરૂઆતમા સિધ્ધથી મથુરા મુધીના પ્રદેશમા આવી
વસના મથુરાથી તેઓ પૂર્વ રજપૂતાના તરફ ગયા અને મટા અને
મહસરને રસ્તે માગનામા આવ્યા માગવામા બીડસા અને વાદન
પુર મુધી તેઓ દેવામા માગવાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમા
આન્યા અને રતવામ દોહને ગતે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમા પેડા

કાડીઆવાડના આદિ લોકોની પેઠે ગુજર્જ લોકો પણ એક ભાગ
હતી જાત હતી અને પોતાના ઢોલ લઈને ફરતી તેઓ ખેતી કરતા
અને લઢવાના કામ પણ કરતા એવું ધારવામા આવે છે કે કુલાન
ખાદશાક કનિકતા વખતમા (ઈ સ ૭૮-૧૦૮) તેઓ દિ દુસ્તાનમા
આન્યા, અને મથુરા જઈ વસ્યા સાર ખાદ ગુપ્ત ગજ્જોના વખતમા
(ઈ સ ૩૦૦) તેઓ પૂર્વ રજપૂતાના માગવા અને ગુજરાતમા
આવ્યા ગુપ્ત લોકોએ મેગવેરી જાતમા ગુજર્જ લોકોએ ભાગ લીધો

અને ધંરપીસનની પહેનાના સીંકડામા માળવા છતી લઈ ત્યાં વસ્યા મુદ્રાસ-
ક્ષસ નામના નામક પરથી જણાય છે કે માય વસના વખતમા (ઇ પૂ ૩૦૦)
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા માલવ જાતનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો માય વસની
પછતી થયા પછી માલવ જાતના લોકોની જાત મધ્ય હિંદુસ્તાનમા ઉતરી
આવી હતી, નદપાનના વખતમા તેઓ પૂર્વમા જંપુર મુધી આવેના જણાય
છે, કાશ્મીર કે પુઝ્કોટ પાસે ઉત્પત્તિ તેમને દરાબ્યા હતા એમ ઉત્પત્તિના
લેખમા લખ્યું છે પણ ક્ષત્રપ ગળગદામાના વખત મુધી (ઇ સ ૧૫૦)
ઉજ્જનની આસપાસનો પ્રદેશ અવન્તી નામથી ઓળખાતો હતો તેપરથી
એમ લાગે છે કે ત્યાં મુધા માનવ લોકો એ પ્રદેશમા આવ્યા નહીં હોય
ધંરની સનના નીજ સેડા પછી ક્ષત્રપ ગળગો નખળા થયા તે વખ-
તમા માલવ લોકો એ પ્રદેશમા આવ્યા હશે અને અવન્તી નામ ગદ્યાધ
માલવ દેશ એનું નામ પડ્યું હતું મધ્ય હિંદુસ્તાનમા માનવ લોક
આવ્યા ત્યારે તેમનું નામ પ્રજાસત્તા હશે એમ લાગે છે પરંતુ તે
અનુકૂળ નહીં આવવાથી તેમણે પાળથી મદસરના લેભા જણાવ્યા
પ્રમાણે 'રિયતિ' અથવા નરી રાજ્યવ્યવસ્થા મરી, અને તેની યાદગી-
રીમા સત્ત્વ ચના થો, જે હાન વિક્રમના સવત્ત્વ તરીકે ઓળખાય છે તે
એ છે આ નવી રિયતિમા માનવ લોકોના અગ્રેસર તરિકે નદપાન
માળનાનો પહેનો રાજા થયો હોય અને તેથી નદપાનની સાનો, આ નવા
સત્ત્વની સાલો હોય એ સંબંધિત નથી નદપાન એ માલવ જાતનો
નહોતો એટલુંજ નહીં પણ માલવ જાત વિગદ હતો કાશ્મીર કે ઉત્તરભદ્ર
નામના ક્ષતિઓપર માનવ લોકોએ હુમલો કર્યો હતો ત્યારે તેમને મદદ
કરવા તેણે ઉત્પત્તિને મોકલ્યો હતો વળી ક્ષત્રપ વસ પછી તત્કાલ ગુપ્ત
વસ થયો છે ક્ષત્રપ વસની ડેલ્યામા છેલ્લી સાન ૩૨૦ જણાવેલી છે,
ત્યાર પછી પણ એક રાજા થયો હતો પણ તેની સાલ જણાઈ નથી,
તોપણ તેની સાલ ૩૨૦ આનીને આવવાને કદા દરકત નથી જે આ
ક્ષત્રપ વસ ૩૨૦ ને વિક્રમના સવત્ત્વમા ગણીએ તો ઇ સ. ૨૬૪ ની

માન આવે. દ્વાસમાં થયેલી ફેટલીક શોધેથી ગુપ્ત વંશની શરૂઆત ઇ. સ. ૩૧૯ થી હોવાનું ફરી ચૂકેલું છે. વળી એ પણ ફરી ચૂકેલું છે કે ગુજરાત અને માળવા છત્રી લેનાર ગુપ્ત રાજા, ખીજે ચંદ્રગુપ્ત દ્વો અને તેણે ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ. ૩૬૯) માં માળવા અને ગુજરાત છત્રી લીધું. ક્ષત્રપ રાજાઓની સાથે વિક્રમ સંવત્માં ગણનાં ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપ રાજાની અને પહેલા ગુપ્ત રાજાની વચ્ચે (૩૬૯-૨૧૪=) ૧૩૫ વર્ષનો ખાડો પડે છે અને એ ખાડાનો કંઈ ઇતિહાસ મળતો નથી. એપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ક્ષત્રપ રાજાઓની સાથે વિક્રમ સંવતમાં નહીં પણ થક સંવતમાં લખેલી હોવી જોઈએ. ક્ષત્રપ સાથેના થક સાથે મળીએ તો છેલ્લા ક્ષત્રપ રાજાની સાલ ૪૨૦ છે તે (૩૨૦+ ૭૮=) ઇ. સ. ૩૬૮ થાય છે અને તેજ અરસામાં એટલે કે ઇ. સ. ૩૬૯ માં ચંદ્રગુપ્તે માળવા અને ગુજરાત છત્રી લીધું છે તેની સાથે મેળ મળે છે. ગુપ્ત રાજાઓના શિક્ષા પણ છેલ્લા ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષાને એવા આબેદુજ મળતા આવે છે કે ક્ષત્રપ પછી તરતજ ગુપ્ત રાજા થયા હોવા જોઈએ એમ માનવાને ટેકા મળે છે. જ્યાં સુધી ખીજાં સ્વયં વિરૂદ્ધ કારણ મળે આવ્યાં નથી ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલાં એક-ફર કારણોને લીધે એમ માનવું યોગ્ય જણાય છે કે ઉપરોક્ત અને અધ્યક્ષના લેખમાં જે સાલ લખેલી છે તે સાચ ગુજરાત છત્રી નદપાન રાજાએ ચર ફરેલી થક સંવતની સાલ છે અને તે ઇ. સ. ૭૮ થી ચર થાય છે.

નદપાન પછીના જૂનામાં જૂના જે શિક્ષા ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે તે

ચટ્ટન રાજના છે. ચટ્ટનના શિક્ષામાં છત્રી બાજુએ

૨ જે ક્ષત્રપ રાજા: ચટ્ટન, ચટ્ટનનું ડોક મૂકોવાળું છે, તેને માથે સાદી

ટોપી છે અને વાળ નદપાનના કરતાં લાંબા છે.

ખીજા બાજુએ નદપાનના શિક્ષાના જેવું વજ્ર અને ત્રાશુ નથી પણ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ચિન્હ છે.

ચટ્ટનના શિક્ષામાં “ક્ષત્રપ” અને “મહા ક્ષત્રપ” ખિતાબ વાપરેલા છે

દરે, તેના બદલામાં ગુજર્નર સરદારોને પ્રગણ્યાં બક્ષિસ આપવામાં આવ્યાં હશે; તે પછી ગુપ્ત પંશની પડતીની વખતે (ઇ. સ. ૪૫૦-૫૫૦) ગુજર્નર સરદારો સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા થવા દરે એમ ધારવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૮૬૦ માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગુજર્નર સેક્રેટારી રાજ્ય હોવા વિષે ચોકસાઈ ખબર મળે છે. એ સમયમાં કાશ્મીરના રાજા શ કરવર્માએ ગુજર્નર રાજા અલખાન ઉપર ચઢાઈ મોકલી હતી અને તેને દુરાવેળા હતો. તક દેશ નામનો પ્રદેશ આપી અલખાને સલાહ કરી. ચીનો સાધુ હ્યુએન-સાંગ (ઇ. સ. ૬૩૦-૬૪૦) જેને ત્સહેકાઆ કહે છે તેમ આ તક દેશ દરે તે જણાવે છે કે તેની પૂર્વે બિઆસ અને ઉત્તરે સિંધુ નદી આની છે આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેમાં આખા પંજાબનો સમાવેશ થતો હશે. અલખાને જે પ્રદેશ આપી દીધો તે બહુ કરીને ચિનાબની પૂર્વેનો થોડો પ્રદેશ હશે, અને અલખાનનો મુખ્ય પ્રદેશ તેની પશ્ચિમમાં ચિનાબ અને જેહલમની વચ્ચે જ્યાં ગુજરાત નગર આવેલું છે અને જે ' ગુજર દેશ ' કહેવાતા હતો, તે હશે.

છઠ્ઠા અને સાતમા સેકડમાં મુજાબ તરફના ગુજરાત દેશમાં બે સ્વતંત્ર રાજ્ય હતા; એક ઉત્તર તરફના ભાગમાં હતું; અને બીજું હક્ષિણ તરફના ભાગમાં હતું. ઉત્તર તરફના રાજ્યનો હેવાલ ચિના સાધુ હ્યુએન-સાંગે આપેલો છે અને તેનું નામ ' ક્યુચેલો ' હોવાનું લખ્યું છે. તે લખે છે કે " વલ્લિના દેશથી ઉત્તર તરફ જતા ૧૮૦૦ લી (૩૦૦ માઇલ) ને છેડે ' ક્યુચેલો ' નું રાજ્ય આવે છે. આ દેશનો ધેગવો આશરે ૫૦૦૦ લી છે. તેની રાજધાની ' પિલોગોલો ' ધેગવામાં ૩૦ લી છે. જમીનની પેદાશ અને લોકોની રીતભાવ શુરાષ્ટ્રને મળતી આવે છે. રાજા ક્ષત્રિય જાતનો છે. હાલ તેની ઉંમર વીસ વર્ષની છે. " હ્યુએન-સાંગ જેને ' ક્યુચેલો ' કહે છે તે ' ગુજર્ ' દરે અને તેની રાજધાની

‘પિયોમોલો’ કહે છે તે ધણું કરીને બિદમાવ અથવા શિન્માલ જે શ્રિમાવ તરીકે પણ ઓળખાવ છે તે દશે એમ લાગે છે. જો કે લુએન-સાગ રાજ્ય ક્ષત્રિય હોવાનું કહે છે તોપણ તે ધણું કરીને ગુર્જર દશે અને દક્ષિણના ગુર્જરોની પેઠે રાજ્ય થવા પડી ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરી બેઠા હશે.

દક્ષિણ તરફના ગુર્જર રાજ્યનું મુખ્ય નગર નાદિપુરી (દાહનું નદિદ) હતું, અને એ ગળ્ય ઇ. સ ૫૮૬ થી ૭૩૫ સુધી અસ્તિત્વમાં હતું. પહેલાના લેખોમાં દક્ષિણ ગુર્જર રાજ્યો ‘ગુર્જરવંશ’ ના હોવાનું લખેલું છે. પરંતુ પાછળથી તેઓએ ગુર્જર નામ કાઢી નાખ્યું છે અને પૌરાણિક રાજ્ય ક્ષત્રિય પોતાની ઉત્પત્તિ ધવેલી દોવાનું જણાવ્યું છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુર્જર રાજ્યની વચ્ચેના વિસ્તાર પ્રદેશ ઉપર એવાથી આદમા સૈંકા સુધી વનલિરાજ્યો ગળ્ય કગ્તા દતા વલ્લભિ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર પણ ગુર્જર દશે એમ નીચેના કારણથી લાગે છે. —તામ્રલેખોમાં સાધારણ રીતે રાજ્યની ઉત્પત્તિ જણાવનામાં આવે છે, તોપણ વલ્લભિ તામ્રલેખોમાં રાજ્યની ઉત્પત્તિ વિષે કંઈ લખેલું નથી, વલ્લભિવ શ સ્થાપન કરનાર કથી જાતનો અથવા કયા કુળનો હતો એ વિશે એકે તામ્રલેખમાં કાંઈ લખ્યું નથી. વલ્લભિગળ્ય ક્ષત્રિય હોવાનું તથા માગના અને કનોજના રાજ્યોને ત્યાં પરણતા હોવાનું લુએન-સાગ લખે છે; પણ જે વલ્લભિરાજ્ય વિષે લુએન-સાગે લખ્યું છે તે રાજ્ય વલ્લભિ રાજ્યની સરખાતનો ગળ્ય નહોતો જે વખતે વલ્લભિ રાજ્ય દદ રીતે સ્થાપન થયું હતું અને તેનો વિસ્તાર ધણો વધ્યો હતો તે વખતના રાજ્ય વિષે લુએન-સાગ લખે છે. રાજ્યની મૂળ ઉત્પત્તિ તે વખતે જૂની જવામાં આવી હશે અને તેથી ક્ષત્રિય હોવાનું માનવામાં

વત્તું દશે. માગવા અને કનોજના રાજાને ત્યાં લઈ ચતાં દેવાનો કામો સહેવથી થઈ શકે તેમ છે. લઈ જઈથી જળવાનું રાજાએ થે જોડાવાને રજપૂત લોકો હમેશ તત્પરતા બતાવતા આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ગુર્જર રાજ્ય સ્થાપન થયેલાં હોવાથી, ઉત્તર તે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી ગુર્જર જાતની મોટી સંખ્યા ગુજરાતમાં આવી વસી હશે એમ ધારી શકાય છે. ગુજરાતમાં હજી પણ ધણી ગુર્જર જાતો છે. ગુર્જર વાણીયા, ગુર્જર સુતાર, ગુર્જર સોની, ગુર્જર કુભાર અને ગુર્જર સવાદ હજી પણ જોવામાં આવે છે. આ આ ગુર્જર છતાં જૂના જૂના ધ ધાને લીધે જૂદી જૂદી ન્યાતો ગણાઈ છે. ગુર્જર લોકોની મોટી સંખ્યા ગુજરાતના લેહિવા અને કડવા ક્ષુબ્ધિઓમાં જણાય છે. ક્ષુબ્ધિ એ શબ્દ સંસ્કૃત 'કુદ્ધુ બિન્' ઉપ-થી થયેલો છે અને તેનો અર્થ ધગ અથવા કુદ્ધુજવાળો એવા થાય છે. જૂના વખતથી ખેડૂત 'કુદ્ધુ બી' કહેવાય છે. હજી પણ વાલવ્ય પ્રાંતમાં નાના જમીનદારો શૂદ્રસ્ય કહેવાય છે, ગુર્જર લોકોને મૂળ ધ ધો ખેતીનો નહીં પણ જાનવરો ઉછેરવાનો હતો, તેથી કરીને જ ગુર્જરો ખેતી કરવા લાગ્યા તે 'કુદ્ધુ બિન્' અથવા ક્ષુબ્ધિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. એજ પ્રમાણે દખ્ખણની અટકો ઉપરથી જણાય છે કે જાનવર પાળનારી ધણી ભટકતી જાતો ધર બાધીને રચાથી ઠેકણે રહેવા લાગી ત્યારે ક્ષુબ્ધિ તરીકે ઓળખાવા લાગી. દાલમાજ વણજરા નામની ભટકતી જાત આખા દેશમાં સ્થાપ ઠેકાણે રહેવાથી ક્ષુબ્ધિ તરીકે ઓળખાય છે.

દેખાવમાં તથા ખેડૂત તરીકે તેમની હોશિયારીમાં ગુજરાતના ક્ષુબ્ધિ ધ જાત અને માગવાના ગુર્જરોને ધણી મજાતા છે, આટલુંજ નહીં પણ તેમના ક્ષેત્રમાં અને કડવા એવા વિભાગ છે તે, માગવાના

ગુજર્જરોના દાદ અને કરડ એવા વિભાગ, પશ્ચિમ ગુજર્જરોની સેવી જાત, પૂર્વ ખાનદેશના ગુજર્જરોની લેડવા ઉત્પત્તિ વગેરેને મળતા આવે છે ગુજરાતના લેડવા ઠણ્ણીઓની મોટી વસ્તી ગુજરાતના મધ્ય ભાગમાં, એટલે કે ચરોત્તરમાં છે, અને ચરોત્તર વલ્લભિરાજ્યોને તામે હતુ ને ઉપરથી એમ માનવાને ટેકા મળે છે કે વર્ણસિવશ રચાપના ગુજર્જર જાતનો દને ગુજરાતની દિદુ વસ્તીનો સમખમ નું ભાગ લે- કિના અને કડવા ઠણ્ણીનો છે અને હટ્ટા માતમાં અને આદિમાં મેડામાં આ દેશમાં નહુ ગુજર્જર ગળ્યો રચાપન થયા હતા એટલે ગુજર્જર લોકોના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ગુજરાત થયુ એમાં શાક નવાક નથી

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રાચીન વિભાગ.

પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાત દેશના આનંત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટ એવા ત્રણ ભાગ હતા આનંત એ ઉત્તર ગુજરા-
આનંત તનો ભાગ હતો અને તેનું મુખ્ય નગર
આનંદપુર (હાલનું વડનગર) હતું આનંદપુરનું ખીલું નામ આન-
ંદપુર હતું આ બંને નામ વત્તણિ રાજાઓના વખતમાં (ઇ સ ૫૦૦
-૭૭૦) પણ વપરાતાં એવી દત્ત કથા ચાલે છે કે આનંદપુર અથવા
વડનગરને ચારે યુગમાં જુદા જુદા નામ હતા પહેલાં અથવા સત્યયુગમાં
અમર ૧૨પુર ખીલ અથવા ત્રેતાયુગમાં આનંતપુર, ત્રીજા અથવા દ્વા-
પરયુગમાં આનંદપુર, અને ચોથા અથવા કળિયુગમાં વૃદ્ધનગર અથવા
વડનગર, એ પ્રમાણે તેના નામ છે પટેલું નામ કટિપત્ત લાગે છે એ
નામથી વડનગર ઓછ વખત ઓળખાતું હોય એમ જણાતું નથી આન-
ંતપુર અને આનંદપુર એ બે નામો પૈકી આનંતપુર વધારે પ્રાચીન છે,
અને એ નામ ઉપરથી પાછળથી આનંદપુર નામ થયું હશે એથી નામ
વૃદ્ધનગર (એટલે જૂનું શહેર) હાલ વપરાતા વડનગર નામનું સંસ્કૃત
રૂપ છે ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામા (ઇ સ ૧૫૦) ના ગિરનાર લેખમાં
આનંત અને સુરાષ્ટ્ર એ બંને જુદા પ્રાંત હોવાનું તથા જૂનાગઢના પદ-
વન હાકેમને તાબે હોવાનું જણાવેલું છે, તે ઉપરથી પણ એમ ધારી
સમાય છે કે આનંત એ કાઠીઆવાડની ખાસે આવેલા ઉત્તર ગુજરાતનો
ભાગ હોવો જોઈએ કેટલાક પુરાણમાં સુરાષ્ટ્ર સાથેના આખા દેશને

આનંત નામ આપેતું છે અને તેની ગજવાની હાડકા દોરાનું જળ્યાત્મું છે પણ ખીજે કેટલેક ઠેકાણે હાડકા અને પ્રભાસ એ જ ને જુનાપુરમાં દોરાનું જળ્યાત્મું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે જેમ દ્વાપ કારીઆવાડ ગુજરાતનો ભાગ ગણાય છે તેમ તે રજાતે સુરાષ્ટ્ર એ આનંતનો ભાગ ગણાતો દરો

સુગપ્ટ (એટલે સુ લોકોની જૂમી) એ નામનું પાછળથી સૌગ

પ્ટ (સુ દન જૂમી) એવું સરકૃત રૂપ થ

સુરાષ્ટ્ર

યેતું જળ્યાત્મું છે સુતાપ્ટ્ર નામ કુપનથી

મોરહ નામ થયેલું છે તે દલ્લુસુધી કાઢીઆવાડના દક્ષિણ ભાગને માટે વપરાય છે મહાભારતમાં અને પાણિનિના મહુ પાદમાં, રૂદ્રામાં (ઇ સ ૧૫૦) અને રૂદ્ર ગુપ્ત (ઇ સ ૪૫૬) ના મિરનારના લેખોમાં અને કેટલાક વલ્લભિ તામ્રપટમાં સુગપ્ટ્ર નામ જોવામાં આવે છે, તેનું પ્રાકૃત રૂપ ' સુરથ ' જોતમિપુર (ઇ સ ૧૫૦) ના નાસિકના લેખોમાં જોવામાં આવે છે અને ' સુરથ ' એ કપ જીનપ્રભાસુરિકૃત તીર્થંદ્રપમાં તેરમાં સે કડામાં વાપર્યું છે પરદેશીઓ પૈકી સ્ટ્રોમો (ઇ સ પૂ ૫૦ ઇ સ ૨૦) તેને ' સરૌરટસ ' અને પ્લિનિ ' ઓરુર ' એ રીતે લખે છે મિસર દેશનો પ્રખ્યાત જોગાવેતા હોનેમી (ઇ સ ૨૪૦) તેને ' સુરસ્ટર્ન ' લખે છે ચિનો સાંકુ લુએનસાગ (ઇ સ ૬૦૦-૬૪૦) વલ્લભિ અને સુતાપ્ટ્ર એ જ ને જુદા જુદા રાજ્યો હોવાનું લખે છે

લાટ એ મહિયી તાપી સુધીનો દક્ષિણ ગુજરાતનો ભાગ છે લાટ

એ નામ સરકૃત નથી મહાભારતમાં અથવા

લાટ

ખીજા પ્રાચીન મેયોમાં અથવા ઇ સ ના

ત્રીજા સે કડ પહેલાના ગુફાઓમાં મતરેલા લેખોમાં એ નામ વાપરેતું જણાયું નથી તેનું કારણ કદાચ એ દરો કે નર્મદાથી દક્ષિણનો જોવા

મુધીનો કિનારાનો ભાગ, પુરાણ પ્રમાણે અપરાંતમાં આવી જાય છે. દોસેમીએ તેને માટે ' લારિક ' સજ્જ વાપર્યો છે તે સરકૂત ' લાટક ' ઉપરથી વાપર્યો હશે. ત્રીજા સેંકડામાં કામસત્ર નામના અથવા કા-ત્સ્યાવને ' લાટ ' નામ વાપર્યું છે અને જણાવ્યું છે કે તે માળવાની પશ્ચિમે છે. એ પ્રદેશના લોકોના કેટલાક રીવાજોનું પણ તેણે વર્ણન આપ્યું છે. ત્રીજા સેંકડા પછીના સરકૂત અથવા અને સરકૂત લેખોના ' લાટ ' નામ વારંવાર જોવામાં આવે છે. છઠ્ઠા સેંકડામાં પ્રખ્યાત જ્યોતિષવેતા વરાહમિહિરે ' લાટ ' દેશનું નામ જણાવ્યું છે અને પાંચમા સેંકડાના મંડાસર અને અજંટના લેખોમાં પણ ' લાટ ' નામ જણાય છે. આગુઠર ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લેખોમાં (ઇ. સ. ૭૦૦-૧૨૦૦) એ નામ વારંવાર આવે છે. આઠમા સેંકડાથી બારમા સેંકડા સુધીના ઇતિહાસના અથવામાં પણ તે વાપરેલું છે.

લાટ એ નામ સદૃશ અથવા રદ્દ નામની સ્થાનિક જાત ઉપરથી થયેલું હશે. રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો રાજા અમોઘવર્ષ (ઇ. સ. ૬૫૧-૮૫૬) પોતાના વંશનું નામ ' રદ્દ ' લખે છે. ૨ અને ૩ સાધારણ રીતે એક બીજા માટે વપરાય છે. સોદઈ અને બેલ ગામના ' રદ્દ ' શાકોનું મૂળ ગામ, લાલદુર, કદાચ ' લાટ ' દેશમાં હશે અને તેથી કરીને દેશનું તથા એ જાતનું નામ પડ્યું હશે. માળવાની ધારાનગરી અને ભરૂચ વચ્ચેનો પ્રદેશ જેમાં બાધ અને તાડ ગામ આવેલા છે તે હજી સુધી ' રાય ' કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

પૌરાણિક વાર્તાઓ.

પ્રાચીન વખતના લોકોમાં ઇતિહાસના ગ્રન્થો લખવાનો થાસ નહોતો હોવાથી ઇસ્વીસનની પહેલાં ત્રીજી સદીમાં ગુજરાતમાં મૌર્ય વંશના રાજાઓનો અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં કેણુ કેણુ રાજા થયા, દરેકે કેટકેટલાં વર્ષે રાજ્ય કર્યું અને તેમના વખતમાં ધર્મ, નીતિ અને રીત રીવાજ કેવાં હતાં અને કયા કયા મુખ્ય બનાવો બન્યા એ વગેરે જાણવાને પૌરાણિક વાર્તાઓ વગર ખીજું કંઈ સાધન નથી. હાલમાં શૌધક લોકોએ ઘણી મહેનત કરી સિલાસેખ, જૂના શિકા, દાનનાં તામ્રપટ, અને પરદેશી લોકોએ જૂના વખતમાં આ દેશ સબંધી લખેલાં વૃત્તાંતો, એ વગેરે પરથી પ્રાચીન કાળનો ઘણો ઇતિહાસ મેળવ્યો છે. પરંતુ ઇસ્વીસન પહેલાં ત્રીજી સેંકડાં અગાઉને ઇતિહાસ જાણવાને એવાં સાધન હજી મળ્યાં નથી.

ગુજરાત વિશે પુરાણમાં જૂનામાં જૂની વાત મનુના પૌત્ર આનર્ત રાજા વિષે છે. આનર્તને રેવત નામનો પુત્ર પુરાણ પ્રમાણે ગુજરાતનો હતો અને તે પોતાની મુખ્ય નગરી કુશપહેલો રાજ આનર્ત. રચલી અથવા હારિદામાં રહી આનર્ત દેશ પર ગળ્ય કરતો હતો. રેવતને સો પુત્ર હતા, તેમાં સૌથી મોટાનું નામ રેવત અથવા કુકુદમી હતું. રેવતને રેવતી નામે પુત્રી હતી અને તે

કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળદેવ સાથે પગથાવી હતી. બળદેવ સાથે રેવતીનું સમ થયા વિષે પુનર્જન્મ એવી વાર્તા છે કે પોતાની કન્યા કેને પરણાવવી એ બાબત બ્રહ્માની સલાહ લેવા રેવત બ્રહ્મા પાસે બ્રહ્મવૈકર્ણ ગયો. તે વખતે બ્રહ્મા ગાયન સાબળતા હતા. ગાયન પૂર થયું કે તરત રેવતે બ્રહ્માને વિન તી કરી કે આ કન્યાને મારે યોગ્ય વર બતાવો, બ્રહ્માએ રેવતને કહ્યું કે 'તું અહીં વાટ જોતો જોતો રહ્યો, એ અરસામાં તે તારૂં રાજ્ય ખોયું છે, હવે દારિકાનો ગજ બળદેવ થયો છે તેને તારી કન્યા પરણાવ ' આ વાતપરથી ગેઝીટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા એમ અનુમાન કરે છે કે આનર્તના પુત્ર રેવતે પોતાનું રાજ્ય ખોયું હશે, દેશ છોડીને આશ્રય ગયો હશે, અને તેને ઠેકાણે યાદવોનું મળ્યું થયું હશે યાદવોનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી રેવતના વંશનો રેવત નામનો કોઈ પુત્ર પોતાના દેશમાં પાછો આવ્યો હશે અને રાજ્યકર્તા યાદવ વંશમાં પોતાની કન્યા આપી હશે બ્રહ્મા પાસે સલાહ લેવા ગયાની અને ત્યાં ઘણો કાળ વીતી ગયાની વાત આનર્તના વંશને નાશી ગયા પછી ઘણે વખતે પાછા આવ્યાનો ખુલાસો આપવા જોડી કાઢી હશે.

આ પછી ખીજ પૌરાણિક વાર્તા દારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય સ્થાપન થયા વિષે છે. યાદવ વંશ સ્થાપન કરના દારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય રત્ન નામ યદુ હતું તેથી તેના વંશને યાદવ કહેવાતા હતા. વખત જતા યાદવ વંશની મુશ્કેલી શાખાઓ થઈ હતી અને દરેક શાખા પોતાના કોઈ વડીલના નામથી ઓળખાતી હતી. આમાં વૃષ્ણિ, મધુ, કકુર, જોજ, શાલ્વત, અધક, મુન્નેન, દશાર્હ, વગેરે મુખ્ય ગણાતી હતી. શાલ્વતએ યદુથી સાઠત્રીસમી પેઢીએ થયો હતો અને તેની શાખામાં પ્રખ્યાત યાદવ વીર પુત્ર કૃષ્ણનાં માબાપ દેવકી અને વસુદેવ જન્મ્યા હતા. કૃષ્ણના વખતમાં યાદવોને પોતાની મુખ્ય નગરી મથુરા છોડી દારિકામાં આવવું પડ્યું હતું કૃષ્ણે મગધ

ના સગા જરાસંધના બનેલી કંસને માર્યો હતો તેનું વેર વાળવા મથુરા પર એક તરફથી જરાસંધે ચડાઈ હતી, અને બીજી તરફથી કાલયવન નામના દક્ષિણ તરફના એક વીર પુરૂષે હતી, તેથી યાદવોને મથુરાંથી નાસવું પડ્યું. કાલયવન એક સૈરામી સુધી કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો. ત્યાં એક પર્વતની શ્રેણીમાં મુચકુંડ નામનો ઝાડો તથા હતો. તેને કૃષ્ણ બળી કાલયવને જગાડ્યો. ઝાડોએ શરૂ થઈ પોતાની આંખમાંથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કર્યો તેથી કાલયવન બળી આખ થઈ ગયો. દરિ વંશ પુરાણ પ્રમાણે મથુરાં હોવા પછી યાદવો સિંધુ દેશમાં ગયા અને ત્યાં દરિયા કિનારે હારિકા નગર વસાવી રહ્યા. એ તરફના ભો-કામાં દંતકથા એવી છે કે ઘનવેને દરાવી તેમની પાસેથી યાદવોએ દેશ છતી લીધો.

હારિકામાં મુખ્ય યાદવ સરદાર ઉગ્રસેન નામનો હતો અને તેને યદુ, બોજ અને અધિક શાખાઓનો ટોકો હતો. આખો કાઠીઆવાડ દ્વિપકલ્પ યાદવોને તાબે હતો તેથી યાદવો પ્રભાસ અને ગીરનાર ધણી વાર જત્રાએ જતા. કૃષ્ણ અને બળદેવ દશ સુધી રાજ્યકર્તા નહોતા તોપણ તેમની પદવી મોટી હતી અને સર્વ મુખ્ય કામમાં તેમનો હાથ હતો. દરિનાપુર અથવા દિલીના સગા પાંડવો સાથે તેમને ધાડો મિત્રાચારીનો તથા સગાઈનો સંજોગ હતો. તેમાં અર્જુન અને કૃષ્ણ વચ્ચે ખાસ મિત્રાચારીનો સંજોગ હતો. અર્જુન ધણીવાર કાઠીઆવાડમાં આવેલો તે પૈકી એક વખતનું વર્ણન મદાલાસરતમાં નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—“બીજા તીર્થની જગાઓએ જઈ આવ્યા પછી અર્જુન અપ-રાન્તમાં (પશ્ચિમ કિનારે) આવ્યો અને ત્યાંથી પ્રભાસ ગયો. તેના આવવાની વાત સાંભળી કૃષ્ણ પ્રભાસ ગયા અને અર્જુનને આવકાર દીધો. પ્રભાસથી તેઓ સાથે રૈવતક (ગીરનાર) પર્વત આવ્યા. અર્જુને કૃષ્ણે સારી શોધ કરી પોતાના પરોણાને માથન અને નાચની ગમ્મત

કગપી; ગીરનારથી સોનાના રથમાં બેસી તેઓ દારિકાં ગયા. અર્જુનના માન ખાતર શહેર શણગારવામાં આવ્યું; શેરીઓમાં જોવા આવનાર લોકોના ટોળેટોળા ભેગા થયાં. વૃષ્ણિ, અંધક અને બોજ શાખાઓના માણસ કૃષ્ણના પરોણાને માન આપવાને બેમાં થયાં.

ત્યારબાદ પોતાના મોટાભાઈ બળદેવની ધન્ય વિશ્વ કૃષ્ણે પોતાની બહેન સુભદ્રાનું હરણ કરવામાં અર્જુનને મદદ કરી. ગીરનારની જાત્રા વખતે અર્જુન સુભદ્રા સાથે પ્યારમાં પડ્યો હતો. એ જાત્રાનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે તેમાં ઉઘસેન અને તેની હજાર રાણીઓ પશુ ત્યાં આવેલી હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્જુન સુભદ્રાને લઈ ગયા પછી આખરે વસુદેવ અને બળદેવ એમણે પોતાની સમિતિ આપી તેમનું લગ્ન કરાવ્યું હતું. માધ મદિનામાં હજી સુધી દર વર્ષે ગીરનારમાં ભાવનાયના દેવળ પાસે મેળો ભગાય છે તે ઘણું કરીને ઉપર જણાવેલા યાદ્ય લોકોના મેળાવડાપરથી ચાલતો આવતો હશે.

દારિકાના યાદ્યો ઘણા વખતસુધી નિરતિ રહ્યા નહીં. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયયજ્ઞ કર્યો ત્યારે કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા હતા તે અરસામાં મૃતિકાવટીના રાજ સાહેબે દારિકાપર ચઢાઈ કરી તેણે દારિકાની સેના ધણી ખરી કાપી નાખી, શહેર લુટ્યું અને વગર હરકતે પાછો ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણ પાછા આવ્યા પછી સાલ્વપર ફેજ લખને ચડ્યા બને લલ્લેયાને દગ્ધિ કિનારે બેટો થયો. તેમની વચ્ચે ઉઘ મુદ્દ થયું તેમાં સાલ્વ મરાયો.

---

* મૃતિકાવટી ક્યાં આવ્યું હશે એ નહીં થઈ શકતું નથી. તે સૌ દેશમાં આવેલું હોવાનું લખેલું છે અને ક્ષેત્ર સ્વાજને મળતું છે તેથી એમ માને છે કે તે અમદાવાદની દક્ષિણે ચરણપરના ભાગમાં હશે.

યાદવોમાં માંદોમાંદેની લડાઈથી દારિકામાં તેમની સત્તા થોડા વખતમાં જતી રહી. હેવટની લડાઈ, મદાબારતની લડાઈ થયા પછી છત્રીસમે વર્ષે યજ્ઞ. એક ગૃધ્રજુને દલાડે બધા યાદવોને મદદકૃત્વ લઈ કૃષ્ણ દારિકામાંથી પ્રભાસ યાત્રાએ ગયા. ત્યાં દારની કેદમાં કેટલાક મુખ્ય યાદવો વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. બોલમબોલાપરથી માર-મારા થઈ અને ધણા જણ એક ખીજાને દાથે મગાયા. આ લડાઈને પુરાણમાં યાદવાચળી કહેવી છે. કૃષ્ણ દાયમાં લોહાનું એક મુશળ લેખને જેને તેને મારતા; પોતાના હોઠરાને પણ તેમજે બાકી રાખ્યા નહો. બળદેવ જંગલ તરફ નાચી ગયા અને ત્યાં મરણ પામ્યા. કૃષ્ણ થાક અને શોકથી એક તળાવ ઉપર પીંપળાના ઝાડ તળે સુતા હતા તેવામાં જંગલના એક પારધીએ તેમને દૂરથી શીકારનું જાનવર જાણી તીર માર્યું અને તેથી કરીને તે સ્થળે મરણ પામ્યા. કૃષ્ણ તે સ્થળે મરણ પામ્યા તેથી હજી સુધી એ સ્થળ દેહોત્સર્ગ એ નામથી ઓળખાય છે. મરતા પહેલાં કૃષ્ણે અર્જુનને બોલાવ્યો હતો. જ્યારે અર્જુન આવ્યો ત્યારે દારિકા ઉજડ થઈ ગયું હતું. અર્જુન આવ્યા પછી વસુદેવ મરી ગયા. અર્જુને વસુદેવ, બળદેવ અને કૃષ્ણની ઉત્તર ક્રિયા કરી અને બાકી રહેલા યાદવો, જેમાં મુખ્ય ભાગ સીઓનો હતો, તેમને લઈ ઉત્તર દિંડુ-સ્થાનમાં ઉદ્દપુર (હસ્તીનાપુર) તરફ જયા નીકળ્યો. રસ્તામાં પંજાબમાંથી જતા અભીર લોકોએ તેનાપર દુમલો કર્યો અને કૃષ્ણની કેટલીક સીઓને અને અધક યાદવોની વિધવાઓને લઈ ગયા. અર્જુન

---

* આ પરથી એમ લાગે છે કે પછા પ્રાચીન વખતમાં રણમાં યઈને જવાનું નહોં હોય અને તેથી ઠાઠીઆવાડથી ઉદ્દપુર (હીલ્લી) જવાનો રસ્તો કચ્છ, સિંધ અને પંજાબમાં યઈને હતો.

દ્વિકા છોડી ગયા પછી, દારિકા ઉપર દરિયો ફરી વળ્યો *

જાદવાસ્થળી ઇ સ ની પહેલા આશરે તેરસે વીદસે વર્ષપર થઈ હતો એમ અર્નાચીન શોધકો ધારે છે પણ પુરાણુમાં આ જનાન પાસે જ હમર વર્ષપર જન્યાનુ કહેલુ છે

પ્રકરણ ૪ થું.

મૌર્ય અને ગ્રીક રાજાઓ.

[ઇ સ પૂ ૩૧૬-૧૬૭]

જાદવાસ્થળીના વખતથી તે ઇ સ ની પહેલા ત્રીજી સોથી મહી સુધી

ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણુનાને કઈ સાધન નથી

આ દેશનો ઘણો ભાગ દરિયા કિનારે આવેનો

હોવાથી દક્ષિણ તરફના ભાગમાં તથા કાઠિયા

મૌર્ય રાજાનો અમલ
ઈ પૂ ૩૧૬-૧૬૭

વાડમાં વેપારગર્થે ઘણા પરદેશી ભોગે આવતા હશે, એ સંભવિત છે હિ દુધમ-

સાસ્ત્રમાં ગુજરાતને એટલું દેશ ગણ્યો છે અને જાત્રા સિવાય બીજા કોઈ

કારણસર તેમાં જનાની યાત્રા કરેલી છે તેથી પણ એમ લાગે છે કે તેમાં

ઘણા પરદેશી આવી વસ્યા હશે અને કદાચ તે ગજ્ય પણ કરતા હશે

યાદનોની પડતી થઈ ત્યારથી તે ઇ સ પૂ ૩૧૬ માં મૌર્ય રાજાની સ્થાપના થઈ

ત્યાં સુધીના વખત માટે આ પ્રમાણે અટકળ કર્યા સિવાય બીજાને કંઈ

સંતોષકારક રસતો નથી

* આ પરથી એમ લાગે છે કે કૃષ્ણ દારિકા વખતે દાસના દારિકાથી જાદુ હશે પ્રભાસથી પૂર્વમાં મૂળ દારિકા નામે એક જગ્યા હતી એજ ખાસ છે

મૌર્યવંશના રાજા ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સેંકડામાં મગધ દેશમાં (દાલના બાહાર પ્રાંતમાં) આવેલા પાટલીપુત્ર નગરમાં રાજ્ય કરતા હતા; દાસ ગંગા કિનારે ત્યાં પટણા નામનું શહેર છે, ત્યાંથી એ ત્રણ ગાઉ ઉપર એ પાટલીપુત્ર નગરી હતી. મૌર્યવંશના રાજાઓએ ઘણા ખરા હિંદુસ્તાનપર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેઓ ઘણા સમયે હતા અને પરદેશના રાજાઓ સાથે, તેમાં ખામ કરી યવન દેશ (ગ્રીસ) અને ગ્રીસર દેશના રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી ધન્યતા હતા. બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવાને તેઓ લદાઈઓ લડતા, ઉપદેશકો મોકલતા અને બીજાં જોટણું બની સંકે તેટલું કરતા. આથી કરીને બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન ભોક્ષાના મંથોમાં તેમના વિષે હકીકત ગણી આવે છે એટલું જ નહીં પણ ગ્રીસ અને ચીન દેશના મંથોમાં પણ મળી આવે છે.

મૌર્યવંશ સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬) નો અમલ શુજાતમાં હતો એમ લેખો પરથી માનવાને કારણ મળે છે.

ચંદ્રગુપ્ત

જૂનાગઢની પડોશમાં મિરનારના ડુંગરમાં એક

ખડક ઉપર માળવા અને સૌરાષ્ટ્રમાં યજ્ઞેલા શ્વેતાશ્વ રાજાનો કોતરાવેલો લેખ છે; તેમાં લખ્યું છે કે ગિરીનગર (જૂનાગઢ) ની પડોશનું સુદર્શન નામનું તમાવ ચંદ્રગુપ્ત તરફથી નિમાયશા પુષ્પગુપ્ત નામના અધિકારીએ અંધાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે પુષ્પગુપ્તને ચંદ્રગુપ્ત તરફથી નિમાયલો અધિકારી જણાવ્યો છે તેપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજા તરફે ચંદ્રગુપ્તનો અમલ હોવો જોઈએ અને પુષ્પગુપ્ત તેના તરફથી નિમાયેલો હોવો જોઈએ.

ચંદ્રગુપ્ત પછી પાટલીપુત્રના તખ્તપર તેનો દીકરો બિંદુસાર બેઠો

હતો, એમ કેટલાંક પુરાણ અને જૈન તથા બિંદુસાર અને અશોક રાજા.

બૌદ્ધ મંથો પરથી જણાય છે. કેટલાક મંથકારો

લખે છે કે બિંદુસારને સો પુત્ર હતા, જેમાંનો એક અશોક, પોતાના બાપના વખતમાં ઉજ્જિની (ઉજ્જન) માં અને બીજા કાશ્મીરમાં એ પ્રમાણે રાજ્ય કરતા હતા. બાપના મરણ પછી અશોકે પાટલીપુત્રનું તખ્ત પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું (ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦), અને પોતાના એક સગા ભાઈ વમર બાપના

બધા ભાઈઓને એક દલાડામાં મારી નાખ્યા તોપણ અરોહ રાજના
 વૃતાન્તપન્થી જણાય છે કે તેણે પોતાનું રાજ્ય ધણી પગલું અને હાથે
 તથા નીતિથી ચલાવ્યું છે, અને તેની બરોગરીનો એક પણ સુઘ અને ધાર્મિક
 ગજ તેના પછી થયો નથી ઉપર જણાવના રૂદામાના લેખમાં લખ્યું છે કે
 સૌનાબદ્ધમાં અરોહ રાજ તરફથી તુરુર નામનો યવન અમનદાર હતો તેણે
 સુદર્શન તમાવને નહેરો બાધી મોલિતુ કર્યું આ પન્થી એટનુ તો રૂપદ થાય
 છે કે અંદગુમથી અગ્રે લગી એટલે ત્રણ પેઢી સુધી મૈત્ર્ય વંશના રાજાઓનો
 અમલ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલો હોવો જોઈએ માળવા, ગુજરાત અને કાકણના
 કિનારા પર અગ્રેનો પૂર્વ અમલ ચાલતો હોવાનો બીજો પણ પુરાવો મળી
 આવે છે અરોહ રાજાએ પોતાના ધર્મ તથા નીતિ વચ્ચે પોતાની પ્રજાને માટે
 બોધ તરીકે શીલા તથા કીર્તિનભો ઉપર કોતરાવી નાખ્યા છે તે આજ સુધી
 હાલ છે આ લેખો પૈકી જે આજ સુધીમાં મલમ પડી આવ્યા છે તે તેના
 રિતીરિવાજ નાન્યની દ્રમાં માલમ પડ્યા છે પૂર્વમાં ઓઢીઆ દેશમાં, કંઠક
 પ્રાન્તમાં ધવની કડીને ગામ છે, તેની પાસેના પદારોમાં એક ખડક ઉપર
 આવે એક લેખ છે ઉત્તરમાં કાકણ પાસે કપુર્નિગિરી કડીને જગા છે તેના
 ખડક ઉપર એક લેખ કાતરેનો છે, પશ્ચિમમાં ગિનાર અને મોપારા આગળ
 અને દક્ષિણમાં મહેસુર આગળ આના લેખો છે ગિનાર અને મોપારા
 પાસેના લેખો પન્થી ખાત્રી થાય છે કે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કાકણનો
 કિનારા અગ્રેના નાખામાં હોવો જોઈએ વળી અગ્રેના બાપના વખતમાં
 અગ્રે, માળવાનો સુમે દનો અને બાપના મળુ પડી માળવાનો ગજ દનો
 માળવામાંથી દોદદને રતે ગુજરાતમાં સદેલથી આની શકાય છે, એટલે
 માળવા જેને તાબે હોય તેને ગુજરાત તાબે કરુ સદલ છે લેખો પરથી
 આપણને માનમ પડે છે કે શકીઆવાદ અને મોપારા સુધીનુ દક્ષિણ ગુજરાત
 અરોહને તાબે હતુ એટલે ઉત્તર ગુજરાત તેને તાબે દગે એ અમલવિત
 નથી મૈત્ર્ય ગજાઓના વખતમાં ગુજરાતની ગજધાની ગિરિનમર (જૂનાગઢ)
 હતુ અને માલવ પછી થએલા ક્ષત્રપ (ઇ. સ ૧૦૦-૩૮૦) અને ગુપ્ત

(ઇ સ ૩૮૦-૪૬૦) ગમ્ભીરતા વળતમા તેજ ગમ્ભીરતા નામ
રહી હતી

અગોકે કાતગવેના લેખોમા ગમ્ભીર પોતાની પ્રજાને બાંધા કરે છે
કે હિમાન કરી, બાહ્ય શ્રવણ મનુમાન ગુણ, માનાપિતા તથા
સમાનદાનાને માન આપી તેમની સાથે એકથી વર્તનુ, સર્વ ધર્મમતને
સરખી રીતે ખ્યાન આપી માનવતા, જિંદગી નીચ કડી નિર્વા નદી
સર્વ માણસ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર દાસી રાખી, અને ધર્મ તથા સુનીતિ
સર્વ પ્રકારે આચરવી

અરોક રાજા પશ્ચિમ દિશા અને શરૂ કરે તેના વળતમા બૌદ્ધ
ધર્મચાર્યોની મોટી મોટી સલાઓ બસતી અને
દશરથ અને સપ્રતિ બૌદ્ધધર્મસૂત્ર એકત્ર કરવાની તથા બૌદ્ધ ધર્મને
ફેલાવે કરવાની તજવીજે આવતી રાજાએ દેગોદેસ બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશકો
મોખ્યા હતા જૈન મથકોથી જણાય છે કે અગોક પછી તેના આધેશો પુત્ર
કુલુક ગાદીએ બેઠો નહોતો પણ તેના પૌત્ર દશરથ અને સપ્રતિ બેઠા હતા
ગરા પાસે બરાબર નામના કુમરામા અગોકે કારાવેલી શુરાઓ છે અને
તેમા તેણે કારાવેલા લેખ છે તેની પાસે એક બીજા કુમરામા દશરથે કારાવેલી
શુરાઓ છે, અને તેમા તેણે કારાવેલા લેખ છે આ લેખ પૈકી એકમા
લખેલ છે કે બરાબર કુમરામાની એક શુરા " તર્તજ ગાદીએ બેઠેના
દશરથે કારાવેલી છે " બીજી શુરાઓ અગોકે કારાવેલી હોવાની વાત સારી
પેઠે જણાતી હોતી જોઈએ, માટે ' તર્તજ ' શબ્દધર્મી એમ અનુમાન થઈ
શકે છે કે અગોક પછી દશરથ ગાદીએ બેઠો હશે જૈન મથકોરે દશરથ
પિતે કંઈ કહેતા નથી પણ એમ કહે છે કે અગોક પછી કુલુકનો
છાંદો સપ્રતિ ગાદીએ બેઠો જૈન ધર્મનો ફેલાવો કરવાની બાબતમા
બૌદ્ધ મથકર અગોકની જેટલી તારીફ કરે છે તેટલી જૈન મથકર
સપ્રતિની કરે છે જૈન મથકમા લખ્યું છે કે સપ્રતિએ હજારો જન
પ્રાણ (દેવતા) બધાના હતા પાટીપુત્રકલ્પ નામના મથકમા

હનપ્રભાસુરી નામનો જૈન આચાર્ય પાટલીપુત્રની ધણી હતકથાઓ જણાવે છે. પરદેશોમાં ધર્મનો ફેલાવો કરવાની બાબતમાં સંપ્રતિને અશોક સાથે સરખાવી હનપ્રભાસુરી કહે છે કે “ પાટલીપુત્રમાં કુણ્ડનો છોકરો સંપ્રતિ રાજ્ય થયો. તેણે અવલોને માટે ઘણા વિદાર બંધાવ્યા હતા. ” આ પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે અશોક પછી તેના રાજ્યના બે વિભાગ થયા હશે; દશરથ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હશે, અને સંપ્રતિ જેને જૈન ગ્રંથકારો ઉજ્જયિનો રાજ્ય હોવાનું જણાવે છે, તે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હશે. આ વિષે ચોકસા માહિતી મેળવવાનું સાધન નથી તોપણ સંપ્રતિને તાબે માળવા હોવાથી એમ લાગે છે કે શુન્દરાતમાં પણ તેનો અમલ ચાલ્યો હશે. સંપ્રતિના મરણ પછી શુન્દરાતમાં ગૌર્ય વંશના અમલનો છેડો આવ્યો હશે. પાછળના વખતમાં (ઇ. સ. ૫૦૦) માળવામાં અને ઉત્તર કોંકણમાં મૌર્ય સંદારો થઈ ગયા હોવાનું જણાય છે પણ શુન્દરાતમાં તેમ થયેલું હોવાનો કંઈ પુરાંવા મળતો નથી.

સંપ્રતિનું રાજ્ય ઇ. પૂ. અશોકે ૧૯૭ માં પૂરું થયું, ત્યાર પછીનાં સત્તર વર્ષ સુધીના શુન્દરાતના ઇતિહાસનો કંઈ જાકદ્રિયન અને ગ્રીક પત્તો લાગતો નથી. ત્યાર પછીની જે માહિતી મળે છે તે પરથી ઇ. પૂ. ૧૮૦ થી ૧૦૦ સુધી શુન્દરાતમાં જાકદ્રિયન અને ગ્રીક લોકનો અમલ હતો એમ લાગે છે. પેરિપ્લસનો કર્તા (ઇ. સ. ૨૪૦) સૌરાષ્ટ્રના વર્ણનમાં જણાવે છે કે “ આ ભાગમાં હજી સુધી જૂનાં દેવળો, છાવણીના પાયા અને મોટા કુવા વગેરે સિકંદરની સ્વામીના નિશાન માલમ પડે છે. ” પરંતુ નિક દર કાઠીઆવાડ સુધી આવેલો નહોતો અને તેના પાછા ગયા પછી ઇ. પૂ. ૧૯૭ સુધી કાઠીઆવાડમાં ગૌર્ય વંશનો અમલ હતો તેપરથી ગેઝિટિયરના પ્રતિદાસ કર્તા એમ માને છે કે પેરિપ્લસનો કર્તા જે દેવળો અને કુવા વિશે લખે છે તે સિકંદરની સ્વામીના નિશાન નહીં પણ ઇ. પૂ. ૧૯૭ પછીના વખતમાં જાકદ્રિયન અને ગ્રીક લોકોનો અમલ થયો હતો તેનાં નિશાન હોવા વગેરે.

ધ પૂ ૩૩૦ વર્ષની લગભગમા ગ્રીમનો સિકદર બાદશાદ એસિરા
 ખંડના ધરાન વગેરે દેશો જીતી લઈ દિલ્હીમાં જીતવાને મોકલે લગભગ
 લખ આગે દતો. મિધુ નદી ઉતરી વાયવ્ય તરફનો બાગ તેણે જીતી
 લીધો, અને આગળ વધવાની તેની મરજી હતી પરંતુ તેનું લોકો યાદ
 અને મહેનતથી કટાબુ હતું તેથી તેને પાછા ફરવાની જરૂર પડી આ
 મોગી જીત કરી સિકદર પોતાના દેશ તરફ જતો હતો એવામા તે મળ્યું
 પાગે તેનું મોકલું નાન્ય તેના મગદારોએ પોતપોતામા વહેચી શીધું
 આ સરદારોમા મેલ્યુકસ નામકો નામનો સંઘઃ ગ્રીક લોકોના એશિ-
 યાના દેશોપર ગજન કરવા લાગ્યો મેલ્યુકસ પછીના ગ્રીક રાજા બીજા
 એન્ડાયકસના વખતમા બાકટ્રિયા (હાલનો તાજિક) અને પારથીઆ
 દેશના ગ્રીક હાકેમે સ્વતંત્ર થયા હતા અને ત્યાં પોતાના રાજ્ય સ્થાપન
 કર્યા હતા બાકટ્રિયાના રાજા ડેમેટ્રિયમે ધ પૂ ૧૬૦ થી ૧૬૫ સુધી રાજ્ય
 કર્યું હતું. જટિલ નામનો એ- બેબક (ધ સ. ૨૫૦) તેને દિલ્હીમાં
 નો ગજન કહે છે. રૂમે નામનો એક બેબક (ધ પૂ. ૫૦ થી ધ સ
 ૨૦) લખી ગયો છે કે બાકટ્રિયાના રાજા મેનન્ડર અને ડેમેટ્રિયમે સિક-
 દર કરતાં પણ વધારે પ્રદેશ જીતી લીધો હતો તેઓએ ' પાતાન ' જીતી
 લીધું હતું એટલું જ નહીં પણ ' સર્દારસ ' અને ' મિમરડીમ ' ના નાન્ય
 જે કિનારાપર આવ્યા છે તે પણ જીતી લીધા હતા એવું ધારામા આવે
 છે કે ' પાતાન ' એ હાલના (સિંધ) હંસગાદની જગ્યાએ પાતાની નામનું
 જૂનું શહેર હતું તે હોવું જોઈએ પાતાનત પડી કિનારે આવેલા ' સર્દારસ '
 અને સિગરડીમના નાન્ય જીતી લીધેના હોવાનું રૂમેગોએ જણાવેલું છે તે
 પરથી ખાત્રીપૂર્વક એમ વાગે છે કે ' મર્ગસ્ટસ ' એ મુગધ્ અને સિગરડીસ,
 એ સાગરડીય અથવા કન્ઝ હોવું જોઈએ મેનન્ડર ધ પૂ ૧૨૬ મા રાજ્ય
 થયો હતો તેનું નામ ડેમેટ્રિયસ (ધ પૂ ૧૬૦) ની સાથે જણાવ્યું છે
 તેપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ડેમેટ્રિયસ દિલ્હીમાંના અમુક બાગ
 સુધી આવ્યો હતો અને ત્યાર પછી મેનન્ડર, સિંધ, કન્ઝ અને કાઠિઆવાડ

મુંડી આગળ વધે છે કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં જાડદ્રિયન ગળાઓના શિકા મળી આવ્યા છે તે પછી જમિન તથા ઝેરોના લખાણને ટેકા મળે છે, પડિત લગવાનવાવ ઇદિજત એમણે પચીમ વર્ષ સુધી શ્રમ લઈ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી પ્રાચીન શિકા શોધી કાઢ્યા છે, તેમાં બાકદ્રિયન-ગ્રીક શિકાઓમાં થોડા શિકા સુક્રેટાઈડીઝ (ઇ પૂ ૧૮૦-૧૫૫) ગળના, થોડા મેનન્ડ્ર રાજના, (ઇ. પૂ ૧૨૬-૧૧૦) અને ધણા એપોલો ડોરમ ગળના (ઇ. પૂ ૧૧૦-૧૦૦) મળેલા છે, પણ ડેમેટ્રિયસ ગળનો એક પણ શિકા મળે નથી સુક્રેટાઈડીઝ અને ડેમેટ્રિયસ સમકાલી હતા પણ બાકદ્રિયાની ગાંધીપર ડેમેટ્રિયસ પછી સુક્રેટાઈડીઝ મેઠા હતા તેનો શિકાન ગુજરાતમાંથી મળી આવ્યો છે, તે પછી એમ લાગે છે કે પ્રથમ તે ગુજરાત સુધી આવ્યો હશે. ગુજરાતમાં જાડદ્રિયન શોધ લોકનો અમન સુક્રેટાઈડીઝના વખતથી (ઇ પૂ ૧૮૦) શરૂ થયો હશે, અને એપોલોડોરસ પછી (ઇ પૂ ૧૦૦) બધ થયો હશે

સુક્રેટાઈડીઝ ॥ શિકા કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવ્યા છે તેપછી એમ જણાય છે કે કાઠિયાવાડ સુધી તેણે જીત કરી હશે, અથવા કાઠિયાવાડની પામે આવવા સિધ્ધ દેશના ગળ તર્જક કાઠિયાવાડ તેની મત્તા નીચે આવ્યું હશે તેણે કાઠિયાવાડ જીત્યું હતો કે નહીં તેપણે જેના નિકા કાઠિયાવાડમાંથી અને ગુજરાતમાંથી મળી આવ્યા છે, એવા પદ્ધતો બાકદ્રિયન-ગ્રીક ગળ એ છે

સુક્રેટાઈડીઝનું ગળ્ય કાગે પૂર થયું એ માનસ નથી, પણ એમ માનવામાં આવે છે કે ઇ પૂ ૧૫૫ માં તેનું ગળ્ય પૂર થયું હશે તેની પછી થયેલા મેનન્ડ્ર અને એપોલોડોરસ નિમે નિમે માદિતી મગવાના માધન છે સ્ટ્રેમો (ઇ સ ૨૦) લખે છે કે મેનન્ડ્રે જીતેના પ્રદેશમાં કચ્છ અને ગુજાટ દેશ દતા પેરિનસને કર્તા (ઇ મ. ૨૫૦) લખે છે કે એપોલોડોરસ અને મેનન્ડ્રના શિકા દજ સુધી ગરગજ (લડય) મા આવે છે મેનન્ડ્રના શિકા કાઠિયાવાડ અને દિનિખ ગુજરાતમાંથી મળી આવેલા છે, અને શરઆતના ક્ષત્રપ રાજ નદવાન

અને એટલે (ઇ. સ ૧૦૦-૧૪૦) ના શિક્ષા કરતા તેમની મજા વધારે માન્ય પડી છે. મેનડગના શિક્ષા આ પ્રમાણે વધારે ફેલાયેલા હોવાથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે, બ્રાહ્મિયન-ગ્રીક નાનગ્રો પૈડી આ દેશમાં આવીને પહેલવહેલો તે રહ્યો હશે, અને પેરિસ્મનનો કર્તા સ્ત્રાશ્ટ્રમાં દેવગ, જૂના કુના વગેરેને સિકદરની સ્વારીના નિશાન કહ્યું છે તે સિકદગની સ્વારીના નિશાન નહીં પણ મેનડગની છાવણીના નિશાન હશે. વિસ્મન નામનો વિદ્વાન એમ ધારે છે કે મેનડગની પછી એપોનોડોટ્સ રાજ થયો હશે, પરંતુ જનરન કનિંગહામનું ધારણ એવું છે કે એપોનોડોટ્સની પછી મેનડગ નાજ થયો હશે, ગુજરાત અને ત્રીઆશમાં આ બે રાજ્યોના બે શિક્ષા મળેલા છે તેપરથી ગેઝિટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા એવું અનુમાન કરે છે કે મેનડગની પછી એપો સાડોટ્સ થયેલો હોયો જોઈએ. મેનડગના કરતા એપોનોડોટ્સના શિક્ષા ધણી મજા આવે છે અને તેની કારીગરી જિનગતા પ્રકાશની જણાય છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે, એપોનોડોટ્સ છેલ્લો નાજ હશે અને તેના શિક્ષા ક્ષત્રપ નાજ નહપાન (ઇ. મ ૧૮૦) ના શિક્ષા પાસાં લાગ્યા ત્યાં સુધી ગમે તેમ કરી પાડવામાં આવતા હશે અને આ લતા હશે વગી પેરિસ્મનનો કર્તા (ઇ. સ ૨૫૦) પોતાના વખત સુધી મેનડગ અને એપોનોડોટ્સના શિક્ષા બંધમાં ચાલતા હોવાનું લખે છે તેપરથી પણ એમ લાગે છે કે ક્ષત્રપ જાજોના શિક્ષા સાથે લા. નખત સુધી તેમના શિક્ષા ચાલતા હશે.

એપોનોડોટ્સનું રાજ્ય કરાથી કરા સુધી ચાલ્યું એ ચોક્કસ નથી, જનરલ કનિંગહામ ધારે છે કે તેનું રાજ્ય ઇ. પૂ. ૧૬૫ થી ૧૫૦ સુધી ચાલ્યું હશે, વિસ્મન અને ગાડનર ધારે છે કે ઇ. પૂ. ૧૧૦ થી ૧૦૦ સુધી ચાલ્યું હશે. ગેઝિટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા વિસ્મન અને ગાડનરનું હવું માન્ય લાગે છે, અને એપોનોડોટ્સના શિક્ષા તેના સમય પછી થયા રખાન સુધી પાડવામાં આવતા હતા તે ઉપરથી એમ જણાય છે.

દે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરનાર છેલ્લો બાકટ્રિયન ગ્રીક રાજા તે હોવો જોઈએ. એપોસેડોટસ પછી બાકટ્રિયન ગ્રીક લોકના અમલનાં કંઈ નિ-
શાન જણાતાં નથી, અને ઇ. સ. ૧૦૦ ના અરસામાં ક્ષત્રપ રાજાઓનો
અમલ થયો ત્યાં સુધીના સમયની કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી.
નામ વગરના કોઈ રાજાના તાંજાના શિક્ષા મળી આવ્યા છે તેના ઉપર
એસિલિયસ એસિલિયન સોલરમેગસ, એટલે કે રાજાઓનો રાજા મહા-
રક્ષક, એમ લખેલું છે પણ તે શિક્ષા કેના છે તે જણાયું નથી. આ
શિક્ષા કાઠીઆવાડ, કચ્છ, રાજપુતાના, ઉત્તર હિંદુસ્તાન, કાશુલની ખીણ
વગેરે ઠેકાણેથી મળી આવ્યા છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે જે રાજાના
એ શિક્ષા દર્શે તેનું રાજ્ય ઘણું વિસ્તીર્ણ હતું.

પ્રકરણ ૫ મું.

ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ.

(ઇ. સ. પૂ. ૭૭-ઇ. સ. ૩૬૮.)

બાકટ્રિયન-ગ્રીક રાજાઓના અમલ પછી ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ નામના
રાજાઓનો અમલ થવાની માહિતી મળે છે ક્ષત્રપ
ક્ષત્રપ રાજાઓ
ઇ. પૂ. ૭૭-ઇ. સ. ૩૬૮. રાજાઓએ તથા સદી કરતાં વધારે વખત સુધી
ગુજરાતપર અમલ બોગવ્યો હતો. તેમના વિષે
જો માહિતી મળે છે તે તેમના શિક્ષા અને તેમણે કોતરવેલા લેખો ઉપરથી
મળે છે. ક્ષત્રપ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. કેટલાક શિક્ષામાં ' છત્રપ ', ' છત્રવ '
અને ' ખત્રપ ' એવું પ્રાકૃત નામ પણ જણાય છે ક્ષત્રપ રાજાઓ પૈકી કેટ-

સાકના નામને અર્થે 'સિદ્ધ' અને દેવસાકને 'મેન' લખેતું કે તેપરથી દેવસાક વિદ્વાન એમ ધારે છે કે તેઓ પરદેશથી આવેલા નહીં હોય પરંતુ એ ખરું નથી 'ક્ષત્રપ' એ 'સનપ' પર્થી મળેલું સંસ્કૃત રૂપ છે અને તેનો અર્થ ક્ષત્રીને પાળનાર એવા થાય છે પ્રાચીન ઇરાનમાં પ્રગણના દાકે અને સનપ કહેતા જ્યારે એ દેશમાં ઓક લોકોનો અમન થયો ત્યારે તેમણે પાળ એ દેશમાં રૂપાંતરું સનપ નામ મોતાના દાકેમોને માટે કામ્ય રાખ્યું હતું સનપનો અર્થ 'રાત્નમનો પાનક' થાય છે શાકદ્વિષામાં ઓક લોકોનો અમલ રૂપીથી લોકોએ બધા ક્યો ત્યાર આવેલા અવેરની વખતે મલય, પ્રહલ, અભીગ મેદ અને બીજી ભટ્ટતી જતો શાકદ્વિષામાંથી ઉત્તર દિલ્હુસ્તાનમાં આવી અને દરેકે ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું પછી આ જાનોના સરદાર સ્વતંત્ર રાજા થયા અને ક્ષત્રપ, મહા ક્ષત્રપ, વગેરે નામ ધાન્ય કરી ગળ્ય કરના લાગ્યા પરંતુ રાઝઆતના ગળઓના નામ પર્દેશી છે તેથી એમ કારણમાં આવે છે કે આ રાજાઓ મૂળમાં પર્દેશી હતા, આ દેશમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી પાછાપર્ય તેમણે દિલ્હુ ક્ષર્મ, પાળ્યો દરે અને દિલ્હુ નામ ધા લ્યું ક્યાં હજે

ક્ષત્રપ ગળઓનો અમલ દિલ્હુસ્તાનના મે મોટા ભાગમાં હતો, ઉત્તરમાં

ક્ષત્રપ રાજની જે આદીઓ કાઠુવની ખીજીથી ગણા અને જમનાના સગમ મુધીના પ્રદેશ પર અને પશ્ચિમમાં અજમેરથી

ઉત્તર મેકલ્યુ મુધીના અને માગવાથી આ બી સમુદ્ર મુધી ॥ પ્રદેશમાં તેમનો અમલ હતો, એટલા માટે પહંતા પ્રદેશ ॥ ગળઓને ઉત્તરના ક્ષત્રપો અને બીજા પ્રદેશના રાજાઓને પશ્ચિમના ક્ષત્રપો એ પ્રમાણે ઓગળનામાં આવે છે

સિદ્ધાઓ અને લેખોપરથી એમ જણાય છે કે ઉત્તરમાં ક્ષત્રપ ગળઓનો

અમલ ઇ પૂ ૭૦ માં સર થયો અને કુશાન

ઉત્તરના ક્ષત્રપો રાજા કનિષ્ક ઇ સ ૭૮ માં આદીએ બેઠો ત્યારે

ઈ પૂ ૭૦-૮ સ ૭૮ પૂરો થયો ઉત્તરના ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ

આશરે દોઢમી વર્ષ સાદ્યા પછી તેમનો પ્રદેશ કુશાન રાજા કનિકના રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયો.

ઉત્તરના ક્ષત્રપ ગમ્ભીરના વંશનો નહપાન નામનો એક જુનાન આ

સુજરાતનો પહેલો ક્ષત્રપ
રાજા : નહપાન

સમયે પશ્ચિમ તરફ નીકળી આવ્યો અને એ તરફનો પ્રદેશ જીતી લેખ ત્યાં પોતાનું ગાંધ્ય સ્થાપન કર્યું નહપાન પ્રથમ મદ્યને રૂતે

પશ્ચિમ માળવા તરફ આવ્યો હતો, અને ત્યાંથી દોઢદને નરતે દક્ષિણ સુજરાત સુધી આવ્યો હતો; પશ્ચિમ માળવાથી દક્ષિણ સુજરાત સુધીનો પ્રદેશ તામે કરી લીધા પછી તેણે પોતાનું ગાંધ્ય સૈરાઈ તરફ અને દક્ષિણમાં નારીક તથા દક્ષિણ તરફ સ્થાપ્યું હતો એમ લાગે છે ઉજ્જયિનનગરી વાળુ પૂર્વ માળવા અને ઉત્તર સુજરાત નહપાને જીતી લીધા હોય કે નહીં એ જાણવાને કંઈ સાધન નથી. નહપાન વિષે જે માહિતી મળેલી છે તે તેના પોતાનાં શિક્ષા કાઠીઆવાડ અને નારીકમાંથી મળી આવ્યા છે તે પરથી, તેના જમાઈ ઉચ્ચદાતે નારીક અને કારવીના નિહાંગેમા કોતરાવેના લેખો ઉપરથી, અને તેના પ્રધાન અયાસે જુમરમા કોતરાવેના લેખ પરથી મળેલી છે

નહપાનના શિક્ષાની જીની બાજુએ તેનું ડોકુ કાઢેલું છે અને તેની આસપાસ ઓક સાધામાં લેખ લખેલો છે ડોકાને થાથે બોલચાણી રાપી સામલી છે અને વાળના જુલકા કાન સુધી આવી ગયેલા છે ડોકા આગળ ડગલાનો કોનર દેખાય છે શિક્ષાની ઉંઘી બાજુએ નાગરી લિપિમાં ડોકાવાળી બાજુએ ઓક મજબૂત લખેલો છે એકદમ એના શિક્ષાની કારીગરી મારી છે શિક્ષાનું બીજું વખતો વખત બદલાવામાં આવ્યું હતું એમ લાગે છે, કારણ કે કોનર સમવાનલાસને નહપાનના ચાર શિક્ષા મળેલા છે તે પૈકી એકમાં તેની જુવાનીની આકૃતિ છે, બીજામાં ઘડપણની કે અને બાકીના એમાં વયલી વયની આકૃતિ છે. નહપાનના શિક્ષામાં 'ક્ષત્રપ' ખિતાબ વાપરેલો નથી માત્ર તેના કુળનું નામ જહગત (ક્ષત્રગત) લખેલું છે પરંતુ ઉચ્ચદાતે કોતરાવેલા નાલી-કના લેખમાં તેનું નામ 'ક્ષત્રગત ક્ષત્રપ' નહપાન એ પ્રમાણે લખીવાર વાપરેલું છે.

ઉશ્વદાત એ નદપાનનો જમાધ દતો નદપાનની દીકરી દંપતી

અથવા દક્ષમીનાને તે પરણ્યો દતો ઉશ્વદાતના
ઉશ્વદાત, ઇ સ ૧૦૦ થી નામ સાથે કદ્ધ ગાંધ્યચિન્દ જણાવું નથી
૧૨૦ “દીનીકનો પુત્ર અને નદપાનનો જમાધ ઉશ્વદાત”

એટલુંજ તે પોતાના વિશે લખે છે તેપરથી એમ લાગે છે કે તેનું કદ્ધ અવ-
ત ન ગાંધ્ય નહીં હોય પણ માત્ર તેના સસરાને લીધે તે ખ્યાનિમા આવ્યો
હશે નદપાનને દીકરો દોવાતુ જણાવુ નથી તેથી ઉશ્વદાત કદાચ તેના
ધર્મજમાધ થઈને ગયો હશે અને નદપાનના રાજ્યમા મોટો દોહો ભોગવતો
હશે નાશીક અને કાશીનાળા લેખોમા ઉશ્વદાતે કરેલા પરાપકાર અને
પુણ્યના કામની નોંધ કરેલી છે તેમા મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે—આણુ પમે
ત્તર ગુજરાતમા જનામ નદીને કાંઠે ત્રણમે ગાયો અને મુવર્ણદાન આપ્યા
તથા પગથીયા ૫ ધાવ્યા, દેન નિમિત્ત બ્રાહ્મણોને મોળ ગામ અર્પણ કર્યા, દર
વર્ષે એક લાખ બ્રાહ્મણુ જમાયા, પ્રભાસમા બ્રાહ્મણોની આઠ કન્યા પગલાવી;
અજમેર પાસે પુષ્કરજીમા ત્રણ લાખ ગાયો અને એક મામ દાનમા
આપ્યા, ભરૂકરૂ (ભરૂચ) મા, દશપુગમા અને નાશીક પાસેના મોવ
રધન પહાડમા તથા સોપારમા જળાશયો બંધાવ્યા અને અગિકા,
દમણુગમા, તાપી, કાવેરી વગેરે નદીઓપર ઘાટ બંધાવ્યા ઉશ્વદાતના
આ પુણ્ય અને પરાપકારના કામ પરથી જણાય છે કે તે બ્રાહ્મણુ મોકો-
નો ધર્મ પાળતો હશે. તેણે નાશીક અને કારવી પાસે બૌદ્ધ ધર્મવાળાઓને
માટે ગુફાઓ કંપવેલી છે અને તેમના નિર્માદને માટે દાન આપેલા છે ખરા,
પણ તે, તેનો સસરો અને તેની સ્ત્રી બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા હશે તેથી આપ્યા
હશે એમ લાગે છે નદપાનના શિક્ષકોપર બૌદ્ધ ધર્મના ચિન્દ છે તેથી
તે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો હશે એમ લાગે છે ઉશ્વદાતે કરેલા પુણ્યના કામ ઘણા
વિરતીર્ણ પ્રદેશમા આવેલા છે, તેપરથી નદપાનનું રાજ્ય ઘણુ વિરતીર્ણ હશે
એમ લાગે છે

નદપાનનો સમય નક્કી કરવો એ ધણુ મુશ્કેલ કામ છે નાશીકની
ગુફાવાળા લેખમા ઉશ્વદાતે લખ્યુ છે કે એ
નદપાનનો સમય, લેખ ૪૧ અને ૪૨ મા વર્ષમા કાતરાઓ
૬ સ ૭૮ થી ૧૨૦ છે જુનરનાળા લેખમા નદપાનનો પ્રધાન

અધામ લખે છે કે એ લેખ ૪૬ મા વર્ષે કાતરાઓ છે પણ એ વર્ષકળા
સનના તે લખ્યુ નથી એ લેખોમા 'વર્ષ' ફલાણુ એમ મોવમ જણાવ્યુ
છે ઉશ્વદાતે આપેના દાન અને બધાવેલા સાર્વજનિક કામોની નોંધ
નાશીકના લેખમા આપી છે તેમા ૪૨ મુ વર્ષ જણાવ્યુ છે, આ સાર્વ
જનિક કામો બધાવવાને કેટલોક વખત વાગ્યો દશે, તેથી એ વખતે
ઉશ્વદાતની ઉંમર ૪૦ થી ૪૫ સુધીની દગે એમ માનીએ તો તેનો
સસરો નદપાન જે તે વખતે જીવતો હતો તેની ઉંમર વીસ વર્ષ વધારે
એટલે આશરે ૬૫ વર્ષની હોની જોઈએ નદપાનના પ્રધાન અધામે
કાતરાવેલા જુનરના લેખમા ૪૬ મુ વર્ષ જણાવ્યું છે તે પછી એમ
લાગે છે, કે ઉશ્વદાતે કાતરાવેલી ગુફાઓની સાલ પછી નદપાન કેટલાક વર્ષ
વધારે જીવ્યો હોવો જોઈએ તેના એક શિક્ષાપત્ર તેના ડોકાની છાપ આપેલી
છે તેપરથી પણ જણાવ છે કે નદપાન ધખી મોટી ઉંમર સુધી જીવ્યો દશે.
અધામના લેખ પછી નદપાન ધણા વર્ષ જીવ્યો નહોતો હોય એમ માનીએ
તોપણ આટલું તો માની શકાય એમ છે કે જે સવત્તા ઉપર જણાવેના
૪૧, ૪૨ અને ૪૬ વર્ષ દગે તે સવત્તા આશરે ૫૦ મા વર્ષ સુધી તે જીવતો
દશે અને મરતી વખતે તેની ઉંમર આશરે ૭૫ વર્ષની દશે ૭૫ માંથી ૫૦
બાદ કુતા પચીસ રહે છે અને એથી ઓછી ઉંમરે નદપાને પ્રદેશ જીતી
લીધો દગે એ સંભવિત લાગતુ નથી, માટે એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે
જે સવત્તા ઉપર જણાવેલા ૪૧, ૪૨ અને ૪૬ વર્ષ છે તે સવત્તા નદપાને
ગુજરાત વગેરે રેશો જીતી લીધા પછી પોતે ચલાવ્યો દશે નદપાનનો જમાત
પોતે શક જાતનો હોવાનુ જણાવે છે, તેથી નદપાન પણ શક જાતનો દશે
એમ લાગે છે. આપ-થી એમ અટકળ ઘઈ શકે છે કે નદપાને ગુજરાત જીતી

લીધા પછી ચલાવેલો સવત્ર ને પ્રથમ 'વર્ષ' નામથી ઓળખાતો હતો તે પાછળથી 'શકવર્ષ' અથવા 'શક સવત્સર' ના નામથી ઓળખાતો હશે; અને પાછળથી અગિયારમા કે બારમા મે કદામા પેલાબુના શાસિનાદન મળના નામથી દખ્ખણના લોકે નદપાન ॥ શક સ ત્સગ્ને, શાસિનાદનનો શક ઠોળી બેસાડયો હશે આ પ્રમાણે જોતા ઉમદાતના નામીક લેખોમા ને વર્ષ આપેલુ છે તે નદપાનના શક મ વત્રતુ દોનુ જોઈએ એમ માની શકાય છે એ પછુ સ વત્ર નદપાનની પછી યથેવાળીજ ક્ષત્રપ રાજાઓએ લમલમ ત્રણુમે વર્ષ બુધી આગળ ચલાવ્યો છે

કદાચ એવી શકા કાઢવામા આવશે કે નદપાન અને બીજા ક્ષત્રપ રાજાઓના સિદ્ધાપત્ર ને વર્ષ જણાવ્યા છે તે તક વિક્રમ સવત્ર.

સવત્રમગ્ને જદલે ગુજરાત અને માળવામા દાસ ચાલના વિક્રમ સવત્રના કેમ નહીં હાથ ૧ પગુ હાતમા માગનામાથી કેટલાક લેખ મળી આવ્યા છે તેપરથી ખાતી ચાપ ૭૩૪ ૫ ૫૬ થી શક થતો ને સવત્ર હાલ વિક્રમ સવત્રના નામથી ઓળખાય છે તે વિક્રમ નામના તે વખત યદુ ગોલા કોઇ રાજાએ શક કયો નહતો, પછુ માલવ નામની જાતે માગવા છતી લીધું તેપરથી રક કયો હતો અને માલવ કાય તરીકે શકઆતમા ઓળખાતો હતો જેમ શક સવત્ર પાછળથી શાસિનાદનના નામ સાથે જોડાયો તેમ નરમા મે કદામા આ માલવ હાલ, ઉલ્લખન ૧૧ વિક્રમાદિત્ય રાજાના નામ સાથે જોડાઈ વિક્રમ સવત્ર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

માગવાનુ અસલ નામ અવન્તી હતુ ॥ સ ના બીજા મે કદા પટેનાના કોઇ સંસ્કૃત ગ્રંથમા માલવ દેશ એ નામ વાપરેલુ જણાવું નથી માલવ અથવા માલવ નામની જાતે એ દેશ છતી લીધો અને લા આવી વસી તેથી અવન્તી નામ જદલાઈને માલવદેશ અથવા માળવા નામ થયુ જેમ કાડી લોકોના નામપરથી કાડીઆવાઃ થયુ અને મેવ અથવા મે. લોકોના નામપરથી મેવાઃ થયુ તેમ માલવ અથવા માલવ જાતના નામપરથી માળવા થયુ માલવ લોકો ઉત્તર દિફુસ્તાનમાથી આવ્યા

અને અટનના બાપનું નામ રસગોલિક હોવાનું જણાયું છે. આ નામ પરદેશી સાગે છે. નહપાન સાથે અટનને શો સંબંધ હતો તે જણાયું નથી. અટનનો બાપ “દાત્રપ” આથવા બીજા કોઈ કુળ કે નામથી જોગબાબો નથી. તેથી એમ સાગે છે કે તે કંઈ પદથી વચરનો માણસ હતો અને તેના ઊકરાએ કોઈ રીતે નહપાનનો આ મુલક તાગે કરી લીધો હોવાથી તે ‘દાત્રપ’ અને પાછળથી ‘દાદા દાત્રપ’ કહેવાયો હતો. નહપાનનો ધણોજરો મુલક અટનના તાગામાં આવ્યો હતો એમ સાગે છે. અટનના તેમજ તેના પુત્ર અને પાત્રના શિક્ષામાં સાક્ષ આપી નથી. તેપણુ એમ માનવાને કારણુ મળે છે કે તેઓ નામ વચરનો પ્રધી સંવત વાપરતા હતા, કારણુ કે અટનના પાત્ર રૂદ્રદામાના ચીરનારના લેખમાં ૭૨ મું વર્ષ લખેલું છે. આ ૭૨ મા વર્ષ પહેલાં રૂદ્રદામાએ કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતો એ નહીં કરવાને કંઈ સાધન નથી; તેપણુ તે પહેલાંથી રાજ્ય કરતો હતો એવો સંભવ છે ૭૨ પહેલાં સાત વર્ષથી રૂદ્રદામા રાજ્ય કરતો હતો એમ માનીએ તો તેનું માઠીએ ભેદાનું વર્ષ ૬૫ ધારી શકાય. આમાંથી તેના બાપ જયદામાના રાજ્યના આસરે ૫૫૧૯ વર્ષ બાદ કરીએ તો અટને ગુજરાત છૂટી લીધાથી સાત ૪૦ આવે છે, એટલે કે નહપાનનાં છેવટનાં વર્ષોમાં તે નહપાનનો રામકાલીન રાજા હોવો જોઈએ. તેજેથી નામના એક પ્રખ્યાત ગ્રીક જૂગોળ અને ખગોળવેત્તાએ પેતાના મંથમાં પૃથ્વીનું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં હિંદુસ્તાનનાં શહેર, નદી, પર્વત, બંદરો વગેરેનાં નામ લખેલાં છે, અને મુખ્ય શહેર તથા બંદરોના તો રેખાંશ અને અક્ષાંસ પણ આપેલા છે. એ મંથમાં વળી તેણે લખ્યું છે કે યુગી (ઉજ્જન) માં દવાસટનસ નામનો રાજા હતો. દવાસટનસ રાજા અને જૂતાગદના રૂદ્રદામાના લેખમાં જે રાજાનું નામ અટન લખેલું છે તે એકજ હતો એમ દાકીન લાઉ દાણ્ડે સાબીત કર્યું છે. ત્યારબાદ થયેલી તથી શોધથી આ વાત દૃઢ થઈ છે. આ પ્રમાણે અટન પ્રથમ ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ, તેના શિક્ષા અજમેર અને કાઠીઆવાડમાંથી મળી આવેલા છે, તે પરથી જણાય છે કે પાછળથી તેના કુળજમાં વધારે પ્રદેશ આવેલો હોવો જોઈએ. વળી પ્રથમ તેણે દાત્રપ એ નામ ધારણ કર્યું છે અને પછીથી મહાદાત્રપ ધારણ

કર્ણુ' છે તેપરથી પશુ એમ જણાય છે કે તેની સત્તા પ્રથમ થોડા પ્રદેશ પર હશે અને પાછળથી ધણુપર પ્રસરી હશે. નહપાનના સમયમ અદ્યતની સત્તા કદાચ પ્રથમ અગ્ગર અને મેવાડની આસપાસના પ્રદેશમાં સ્થાપન થઇ હશે. માલવ લોકોની સામે જે ઉત્તમભદ્ર દક્ષિણેને મદદ કરવા ઉશ્વેદાત ૪૨ ની સાલમાં ગયો હતો તે દક્ષિણ જનનો કદાચ અદ્યત હશે અને માલવ લોકોને દાંડી કાઢવા પછી તેણે પોતાની રાજ્યધાની ઉગજનમાં સ્થાપન કરી હશે.

નહપાનને ઊકરો ન હોવાથી તેના મંદરણ પછી તેનું રાજ્ય કદાચ તેના જમાઈ ઉશ્વેદાતને મળ્યું હશે; પરંતુ તેની પાસેથી આમ લોકે નહપાનનો મુલક લઈ લીધો, ઈ. સ. ૧૩૮. તે થોડા વખતમાં તેના આંધ્ર જનના પટ્ટાશીઓએ લઈ લીધું હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ગૌતમી પુત્ર શાતકરણીનું એક વિશેષણ ખખરાત (અથવા કાદરાત) વંશનો નાથ કરનાર હોવાનું માન્ય પડ્યું છે. ઉત્તર કોક્ષ, દક્ષિણ, ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ અમ્ર લોકોએ લઈ પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી દીધાનું ગૌતમી પુત્રના નાથીક પામેના લેખથી જણાય છે. એ લેખમાં સુરાષ્ટ્ર અને અપગન્ત તેના રાજ્યમાં હોવાનું લખેલું છે. આમ લોકોની છત લાભો વખત કાયમ રહેવી જણાતી નથી. અદ્યતે તેમની પાસેથી કાઠીઆવાડ અને નર્મદા મુધીનો દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ લઈ લીધેલો હોવાનું માન્ય પડે છે. આ પ્રભાણે ત્યારે મેવાડ, માળવા, ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડ અદ્યતને તાબે આવ્યાં ત્યારે તેણે મહા ક્ષત્રપ નામ ધારણ કરેલું લાગે છે.

અદ્યત પછી તેના વંશના રાજાઓ એક પછી એક ગાદીએ બેઠા હતા. તેમના શિક્ષામાં સાચો આપેલી છે, તથા દરેક વખતનો વંશ. પોતાના શિક્ષાપર પોતાનું તથા પોતાના બાપનું નામ જણાવ્યું છે, તેથી અદ્યત પછીના બધા ક્ષત્રપ રાજાઓની વંશાવળી સંતોષકારક રીતે મળી છે.

અદન પછી ગાદીએ જેસમાર અદનના પુત્ર જ્યદામાના શિક્ષા ધણુ યોડા મળ્યા છે, તે પરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે તેનું રાજ્ય ધણો યોડો વખત ચાલ્યું હતો. વળી તેને 'ક્ષત્રપ' લખેલો છે, 'મહાક્ષત્રપ' લખેલો નથી, તેથી પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે તેના વખતમાં ક્ષત્રપનું રાજ્ય ક્રમી ધણું હતો અથવા તેના જાપના વખતમાં તે માત્ર કાઠીઆવાડનો સુબો હતો. કાઠીઆવાડમાંથી જ્યદામાના ત્રણ શિક્ષા મલેન્દ્રા છે તે પૈકી બે રૂપાના છે અને ત્રીજો 'તાંબાનો' છે. રૂપાના શિક્ષા જુનાગઢથી મળેલા છે અને તેમાં અદનના શિક્ષાની પેઠે એક બાલુએ રાગતું ડોકું અને બીજા બાલુએ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ચિહ્ન છે.

"જ્યદામાની પછી તેનો પુત્ર રદદામા ગાદીએ બેઠો. રદદામાના શિક્ષા અદનના શિક્ષા જેવા છે અને કાઠીઆવાડમાંથી ધણુ મળી આવ્યા છે. તેના પોસાકનો ઘાટ અદનના જેવો જણાય છે. રદદામાના શિક્ષા રૂપા મિવાપ બીજા કોઈ ઘાટુપર પાડેલા માલમ પડ્યા નથી.

ગીરનારના ખડકપર રદદામાએ કાતરાપેસો લેખપરથી રદદામાચિપે ધણી માહિતી મળે છે. ગૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં (ઇ. પૂ. ૩૦૦) સુદર્શન તળાવને જે બાંધ બાંધ્યો હતો અને જે આશોકના વખતમાં (ઇ. પૂ. ૨૪૦) દુરસ્ત કર્યો હતો તે બારે વરસાદથી એકાએક છુટી જવાથી નવીન બંધાવ્યાનું એ લેખમાં લખ્યું છે. વળી તેમાં એમ પણ લખ્યું છે કે "આખા આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા રાજાએ 'નીમેશ્વ' પદસવ જાતના કુલેપના પુત્ર સુવિશાખના હુકમથી એ બાંધ બંધાવેલો છે. પદસવ એ જૂના ઇરાની અને પાર્થિયન લોકનું નામ છે. દાકતર લાકિ દાકતુનું ધારવું એવું છે કે 'સુવિશાખ' એ "સ્વાવક્ષ" નું સંસ્કૃત રૂપ હતો. કારલીના લેખમાં પણ એવું જ એક નામ, સોવસક આપેલું છે, અને તે પણ જે મૂળપરથી સુવિશાખ ચણું હતો તેપરથી વ્યવેશે અપખંશ હતો એમ લાગે છે.

કારણીના લેખ વાળો ' સોવસક ' અબુલામાનો વતની હોવાનું લખેલું છે. આ અબુલામા ઇરાનના અખાતમાં આવેલું, જૂના વખતમાં વેપારનું મુખ્ય મથક, ઝોઝોસ્તા બંદર દરે. ઇરાનના અખાતમાં બંદરે અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનાં બંદરે વચ્ચે વેપાર ચાલતો હોવાથી, પહલવ લોકો ધણા જૂના વખતથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યા હશે, અને હાલના પારસીઓની જેમ તેમના સાહસિકપણાને લીધે ધણા પ્રતિષ્ઠિત યર્ષ પડ્યા હશે. આગળ જતાં તેમની સત્તા એટલી બધી વધી પડી હતી કે પાંચમી સદીના અરસામાં હિંદુ નામવાળા અને હિંદુ ધર્મ પાળતા તથા હિંદુ ઉત્પત્તિનું ઝગ ધાલતા ' પદ્મવ ' રાજા દખ્ખમાં રાજ્ય કરતા હતા.

સુદર્શન સરોવરપરના રૂદ્રદામાના લેખપરથી જણાય છે કે આનર્ત અને મુરા-

જૂ તેના પહલવ મુળાના હાથ નીચે હતાં, તેથી એમ
સુદર્શન સરોવરપરનો લેખ: ઇ. સ. ૧૫૬ લાગે છે કે રૂદ્રદામાની રાજ્યધાની શુજરાત અ-

થવા કાઠીઆવાડમાં નહીં હોય; તેના દાદા અષ્ટનની જેમ તેની રાજ્યધાની પણ ઉજ્જન દરે. એ લેખમાં વળી લખ્યું છે કે " જેણે પોતે મહા ક્ષત્રપનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો " એ પરથી એમ લાગે છે કે મહા ક્ષત્રપનો ખિતાબ તેના દાદા અષ્ટનને હતો પણ તેના બાપ જયદામાને નહોતો, તે રૂદ્રદામાએ પાછો મેળવ્યો હશે. એ લેખમાં વળી લખ્યું છે કે અકરાવંતી^૧ અનૂપ,^૨ આનર્ત, મુરાજૂ,^૩ સ્વલ્લ,^૪ મર,^૫

૧ અઠર અને અવન્તી મળીને અકરાવંતી થયું છે; માળવાના જે ભાગમાં ઉજ્જન આવ્યું છે તેનું નામ અવન્તી હતું. અકર એ હાલનું બિંદસ પ્રાંત છે.

૨ અનૂપ એટલે સારી જેઠે પાણી સીંચેલો; એ દેશ શુજરાતનો કાંઈ ભાગ હશે.

૩ સ્વલ્લ, એ સાળરમતી આગળનો પ્રદેશ છે; એમાં ઉત્તર શુજરાતનો ધણો ખર્સ ભાગ આવી નવ છે.

૪ મર એ મારવાડનું બીલું નામ છે.

કુકર, સિંધુસુધીર,^૫ કુકર,^૬ અપરાંત^૭ અને નિશાદ^૮ દેશ તેને તાબે હતા; એટલે પૂર્વે બિંદસથી પશ્ચિમે સિંધ સુધીનો અને ઉત્તરે આબુથી દક્ષિણે ઉત્તર કોકણ સુધીનો કુકર સુદ્ધાંતનો પ્રદેશ રૂદ્રદામાને તાબે હોવો જોઈએ. યોધેય જાતના લોકો સાથે તથા દક્ષિણપથના શતકરણી રાજા સાથે રૂદ્રદામાએ લડેલી લઢાઈઓની નોંધ પણ એ લેખમાં કરી છે. યોધેય જાતના સંબંધમાં એ લેખમાં એવું લખ્યું છે કે તેઓ ઉદ્ધત અને અભિમાની થઈ ગયા હતા. ખાટે રૂદ્રદામાએ તેમનો ખોડો કાઢી નાખ્યો.

માત્રવ લોકોની પેઠે યોધેય લોકોમાં પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. ઇસ્વી યોધેય જાતના લોકો. સનના ત્રીજા શ્લોકના અરસાના એ લોકોના કેટલાક શિક્ષા મથુરા અને સારનપુર વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા છે. એ શિક્ષાની છવી બાલુએ પૌશાક પહેરેલા અને હાથ લાંબો કરેલા પુરુષની આકૃતિ છે, અને ઉંધી બાલુએ કાર્તિકસ્વામીની ઉભી મૂર્તિ છે અને ગ્રુમ લીધેલાં લેખ લખેલો છે. યોધેય લોકોના શિક્ષા કનીષ્ક રાજાના શિક્ષા જેવા છે અને તેમના શિક્ષા કનિષ્કના મુલકમાંથી મળી આવેલા છે તેપરથી એમ લાગે છે કે કનિષ્કના વંશને પાસેથી તેમણે પ્રદેશ ભઈ લીધો હશે. આપરથી રૂદ્રદામાના લેખમાં તેમને ઉદ્ધત અને અભિમાની જણાવ્યા હશે તથા રૂદ્રદામાએ તેમને હરાવી તેમનો ગર્વ ઉતાર્યો હશે એમ લાગે છે.

દક્ષિણપથના શતકરણી રાજાના સંબંધમાં સુદર્શન લેખમાં એવું લખેલું છે કે તેને બે વાર હરાવ્યો હતો, નજીકનો સગો ભણ્ણી રૂદ્રદામાએ જીવતો રાખ્યો. શતકરણી એ કુળતું નામ છે તેથી આધારે કયો શતકરણી

૫ સિંધુ એ હાલનો સિંધ દેશ અને સુધીર એ પ્રવતાન સુધીનો ઉત્તર સિંધનો પ્રદેશ છે.

૬ કુકર એ ક્યાં હશે તે જણાતું નથી.

૭ અપરાંત, એ ઉપરે મહીળી દક્ષિણે ગાવા સુધીનો દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ છે.

૮ નિશાદ એ કયો સાગ હશે તે નહીં થઈ શકતું નથી.

રાજા રૂદ્રાભાનો સગો થતો હશે અને શો સગો થતો હશે એ જાણવાને પૂરતાં સાધન નથી, પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે રૂદ્રાભાની વખતે યશસ્વી ચતુરણ્ણી રાજા હતો અને તેની મા ક્ષત્રપ કુળની હતી તેથી તેના મોસાળ પક્ષમાં તે રૂદ્રાભાનો સગો થતો હશે.

શ્રદ્ધામાનાં ખીજાં પણ ધણાં વખાણુ સુદર્શન લેખમાં કરેલાં છે. તે વ્યાકરણ, ન્યાય, રાજનીતિ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ થયેને હોવાનું જણાવ્યું છે; તેને ધણા રાજની કુંવરીઓએ સ્વયંવરમાં વરમાળા પહેરાવેલી હોવાનું જણાવ્યું છે; અને સદાધસિવાય ખીજે કાર્ત્તિકસંગે માંખસને નહીં મારવાનો તેણે સહ્ય કર્યાનું; અને તે પાળ્યાનું જણાવ્યું છે. વળી એ તજાવને બાધ રાજ્યે તે ગામની અથવા પ્રગણીની પ્રજાપર વિશેષ કર નાખ્યા વમર પોતાની ખાનગી સિલકમાંથી વેક કે જીલમ કર્યા વિના બંધાવ્યો હતો એમ પણ લખેલું છે.

અદ્યતનનું રાજ્ય ક્ષત્રપ વર્ષ ૬૦ (ઇ. સ. ૧૩૮) માં પૂરું થયાનું જણાયું છે અને જમદગમાનું દેવું રાજ્ય પાંચ વર્ષ આશુ દરે એમ માનવામાં આવ્યું છે તેથી રૂદ્રદામાના રાજ્યની શરૂઆત ક્ષત્રપ વર્ષ ૬૫ (ઇ. સ. ૧૪૩) માં થયેલી હોવી જોઈએ. ગીરનાર લેખમાં ક્ષત્રપનું ૭૨ મું વર્ષ આપેલું છે તેથી સાર પછી ૮૦ મા વર્ષ સુધી રૂદ્રદામા જીવ્યો હશે એમ માનીને ચાલીએ તો રૂદ્રદામાએ ઇ. સ. ૧૪૩ થી ઇ. સ. ૧૫૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

હરદામા પછી તેનો પુત્ર દામાઝડ અથવા દામાજડથી ગાદીએ બેઠો તેના

વિષેની સર્વે માહિતી તેના શિક્ષા દાકતર ભગ-
વાનલાલે મેળવ્યા છે તેપરમા મળે છે. એ છએ
શિક્ષા સારી કરીગરીના છે અને શ્રદ્ધામાના શિક્ષા-
ના જેવા ધાટના છે. છતી બાળુએ રામનુ' ડોક'

પ્રમોદશંકર દામલ: દામા-
શંકર કાચવા દામાજીભી ૧
લો. ઇ. સ. ૧૫૮-૧૬૮.

જી અને તેની જાસપાસ ઉકલી શકે નહીં એવો મીઠો લેખ છે. પાછળના ક્ષત્રપ રામજોના શિક્ષામાં નાગરી જ્ઞાંકડામાં વર્ષ લખેલું છે તેમ આ શિક્ષામાં નથી. ઉપી જાનુએ સૂર્ય અને ચંદ્રના ચિહ્ન અને વાંકી ચૂંટી લીંટી છે તથા તેની આસપાસ નાગરી લિપિમાં રામનું નામ છે. દામાઝડ એ શરૂઆતમાં વાપરેલું

નાગ દશે અને પાછાથી દામાજડશ્રી વાપર્યું હતું એમ લાગે છે. દામાજડને તેનો પુત્ર પોતાના શિક્ષકા મહાક્ષત્રપ લખે છે, પણ દામાજડના પોતાના શિક્ષકા માત્ર ક્ષત્રપ લખેલું છે દામાજડના શિક્ષક ઘણા થોડા અને તેપણુ ઓછા ઠેકાણેથી મળેલા છે તેપરથી એમ લાગે છે કે તેના પિતાના વખતમાં તેણે યુવરાજ તરીકે રાજ્ય કર્યું હતું અથવા તો તે ધણો પ્રદેશ જોષ બેઠો હતો તેનું રાજ્ય ઘણો થોડા વખત ચાલેલું જણાય છે, એવું ધારવામાં આવે છે કે ક્ષત્રપ ૬૦ માં વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૧૮ માં તે પૂરું થયું હશે.

દામાજડશ્રી પછી તેનો પુત્ર જીવદામા ગાદીએ બેઠો. આ ગાદીના ચાર શિક્ષક ગણી આવેલા છે. તેમાં એકમાં ૧૮૦ ની

૧ હો ક્ષત્રપ રાજાજીવદામા, ઇ સ ૧૭૮.

સાત છે, બીજામાં સાત જણાતી નથી અને ત્રીજા અને ચોથામાં ૧૧૮ ની સાત છે. આપરથી એમ

માની શકાય કે જીવદામાનું રાજ્ય જોષમાં જોષ ૧૮ વર્ષ ચાલ્યું હોય જોષએ, પરંતુ જીવદામાએ અઠાદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય તો તેના શિક્ષક થોડા મળી આવ્યા છે તેને જાહેરે વધારે મળના જોષએ વર્ષ ૧૦૨ ની અને ૧૧૮ માં વર્ષની દરમીયાન જીવદામાના કાકા (રૂદ્રદામાના પુત્ર) રૂદ્રસિંહના શિક્ષક મળી આવ્યા છે, તેપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે જીવદામા ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં તેના કાકા રૂદ્રસિંહે તેને ગાદી ઉપરથી ઉતારી મૂક્યો હશે અને ૧૧૮ માં રૂદ્રસિંહના મરણ પછી અથવા તેની હાર થયા પછી જીવદામા ફરી ગાદીએ બેઠો હતો

રૂદ્રસિંહ એ દામાજડશ્રીનો ભાઈ હતો તેના ઘણા શિક્ષક ગણી આવ્યા છે દાકતર ભગવાનલાલને ત્રીસ શિક્ષક ગણ્યા હતા

૭ માં ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્ર- સિંહ ઇ સ ૧૮૧-૧૮૧

તે પછી વીસપર, નીચે જણાવેલી સાથે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨

૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬ અને ૧૧૮. સર્વથી પહેલી સાત ૧૦૩ છે અને છેલ્લી ૧૧૮ છે તેથી એમ લાગે છે કે જીવદામા ગાદીએ મેળ પછી તેને રૂદ્રસિંહે

ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો અને રૂદ્રસિંહે પદ પદ ગમ્ય કર્યા પછી, જીવ-
દામા ફરીથી ગાદીએ બેઠો હતો.

રૂદ્રસિંહે તાગાના સિદ્ધા પશુ પાડેલા દોનાનું જણાવ્યું છે પડિત ભગ
વાનવાયને તેનો એક તાગાનો સિક્કો ઉજ્જવળથી મળી આવ્યો હતો, તેની પર
૧૧૭ ની સાલ લખેલી છે.

ઉત્તર કાઠીઆરાડમા દાવાગઢ ગ્રાંતમા મુક કરીને નાનું ગામ છે. ત્યાંના
એક જૂના કુવામાંથી પથ્થરપર કાતરેલો લેખ મળી આવ્યો છે, તે રૂદ્રસિંહના
વખતનો છે. એ લેખમા લખ્યું છે કે સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે એ કુવો ૨-
મોપદ્ર ગામની પાસે આબીર જાતના મેનાપતિ બાપના પુત્ર સેનાપતિ રૂદ્રજી-
તિએ બંધાવ્યો હતો એ લેખમા ૧૦૩ ની સાલ અક્ષરે અને આકડે લખેલી
છે અને રૂદ્રસિંહ રાજા હોવાનું જણાવ્યું છે. વળી રૂદ્રસિંહની નીચે પ્રમાણે
વ શાવળી પશુ આપેલી છે. — ૧ અષ્ટન, ૨ જય-ભા, ૩ રૂદ્રદામા, ૪ રૂદ્રસિંહ;
અને વિશેષમા એમ જણાવ્યું છે કે એથી રાજા થઈલા રાજાનો પ્રપૌત્ર, બી-
જાનો પૌત્ર અને ત્રીજાનો પુત્ર છે. દામાજડથી અને જીવદામાના નામ આ
લેખમા આપેલી વ શાવળીમા આપ્યા નથી તેનું કારણ મદ્ય એટલુંજ હશે
કે તે વખતનો રાજ્યકર્તા, રૂદ્રસિંહ, પેદી ૧૧ મૂળ પુરુષ સાથે કેવો સબધ
ધરાવે છે એટલું જ જતાવવાને વ શાવળી આપી હશે, આખી વ શાવળી બતા
વવાને આપી નહીં હોય.

રૂદ્રસિંહ પછી તેનો પુત્ર રૂદ્રસેન ૧ લો ગાદીએ બેઠો. તેના પિતાની

૮ મો સત્રપ રાજા રૂદ્રસેન,
૧ લો ઇ સ ૨૦૩-૨૨૦

પેટે તેના પશુ ધણા સિદ્ધા મળી આવ્યા છે પડિત
ભગવાનવાલે એકઠા કરેલા તે ૧૧ આળીસ સિક્કામાં
સત્તાવીસપર નીચેની સાલો લખેલી છે ૧૨૫,

૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૨, એટલે આ
સિક્કાપત્રથી જણાય છે કે તેનું રાજ્ય મોડામા મોડું ઇ સ ૨૦૩ થી શરૂ થયું
હશે અને વહેલામાં વહેતું ઇ. સ ૨૨૦ માં પૂરું થયું હતું તેના બે

તાંગાના શિક્ષક પશુ ઉજ્જનથી મળી આવ્યા છે, તેના પર ૧૪૦ ની સંસાદ લખેલી છે

૩૨સેન ૥ શિક્ષા સિવાય એક મુનિયાસર આગળ અને થીજે જસદણ આગળ એ પ્રમાણે બે લેખ મળી આવ્યા છે, તે પરથી પણ ૩૨સેન વિશે માહિતી મળે છે મુનિયાસરવાળા લેખ, મુનિયાસરથી દસ માઇલ છેટે આ વેલા દારકાના પુસ્તકાલયમાં છે તેમાં ૩૨સેન રાજ્ય દેખાતું જણાયું છે અને ૧૨૨ માં વર્ષના વૈશાખ વદી પાચમની મીતિ આપેલી છે જસદણના લેખમાં ૧૨૬ માં વર્ષના ભાદ્રપદ નદી પાચમની મીતિ આપેલી ॥ અને નીચે પ્રમાણે રાજનની વરાનળી આપી છે —

મહા ક્ષત્રપ ચંદન

ક્ષત્રપ જયદામા

મહા ક્ષત્રપ ૩૨દામા

મહા ક્ષત્રપ ૩૨સિદ્ધ

મહા ક્ષત્રપ ૩૨સેન

આ દરેક રાજ્યને 'સ્નામી' અને 'ભદ્રમુખ' કહેવા છે ૩૨સેનનું રાજ્ય ૧૨૨ માં વર્ષમાં (ઇ સ ૨૦૦) હોનાનું મુનિયાસરના લેખપરથી જણાય છે તેથી ૩૨સિદ્ધ પછી છવ્ઠામાં ફરીથી ગાદીએ બેઠો હશે તેપણ સારપછી તેનું રાજ્ય ધણો થોડો વખત ચાલેતું હોવું જોઈએ

૩૨સેન પછી તેનો પુત્ર પૃથિવીસેન ગાદીએ બેઠો હશે, એમ પૃથિવીસેનનો એક શિક્ષક અમરેલી આગળથી મળી આવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે એ શિક્ષકમાં ૧૪૪ ની સાલ છે એટલે કે ૩૨સેનના જે શિક્ષક મળી આવ્યા છે તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ૧૪૨ ની સાલ છે, તે પછી બે વર્ષનો આ શિક્ષક છે. પૃથિવીસેનનો આટલો આજ શિક્ષક મળેલો છે અને તેમાં તેને ક્ષત્રપ લખેલો ॥ તથા તેના કાકા, સંઘદામાનો શિક્ષક પણ એજ સાલનો મળી આવ્યો છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે પૃથિવીસેને ધણો થોડો વખત રાજ્ય કર્યું હશે અને તેપણ સુરાષ્ટ્ર

અથવા કાઠીઆવાડના ક્ષત્રપ તરીકે ક્યું હતો અને સાર પત્રી તેના કાકાએ તેને ગાદીપરથી ઉઠાડી ચૂકીો હતો.

સઘદામા એ કદ્રસેનનો ભાઈ થાય અને રદ્રસિદનો પુત્ર થાય તેનો એક સિક્કા પડિત ભગનાનલાલને અને એક ૧૦ મો ક્ષત્રપ રાજ સંધ- રાજેથી વજ્રેશ કર ગારીશ કરને મળી આવ્યો છે. રામા, ઈ સ ૨૨૩-૨૨૬ એ સિક્કાઓ પર અનુક્રમે ૧૪૫ અને ૧૪૪ ની સ્થાલો છે. સઘદામા પછી થયેલા રાજ દામસે ના જે સિક્કા મળેલા છે તેમાં ૧૪૮ પટેલાની સાલ નથી તેથી સઘદામાએ ૧૪૪ થી ૧૪૮ સુધી (ઇ. સ ૨૨૨ થી ૨૨૬ સુધી) એટલે કે ચાર વર્ષ ગણ્ય કરવું હોવું જોઈએ.

સઘદામા પછી તેનો ભાઈ દામસેન ગાદીએ બેઠો તેના ધણી સિક્કા મળી આવ્યા છે ૨૩ સિક્કામાં અગ્રીયા પર નીચેની સાતો છે - ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૫ ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮ તેના પુત્ર સીરદામા ના નામના ૧૫૮ ની સાતના સિક્કા મળી આવ્યા છે તે પરથી એમ લાગે છે કે દામસેને ધણીમાં ધણુ દશ કરતા વધારે વર્ષ (૧૪૮-૧૫૮) ગણ્ય ક્યું નહીં હોય. બીજો દામાજડથી પોતાના સિમ્હપર દ્વમે નો પુત્ર હોવાનું લખે છે.

તેના પાંચ સિક્કા મળી આવેલા છે તે ગધાપર ૧૫૪ ની સાત છે, પરંતુ આ સાથે દામસેનના ગણ્યમાં આવે છે, તેથી એમ લાગે કે દામાજડથી સગીર ઉમ્મગનો હશે અથવા સ્વેમો હશે અથવા કદાચ

સ્વતંત્ર રાજ હશે.

દામસેન પછી, તેના પુત્ર વીરદામા, યશદામા અને વિજયસેનના સિના મળી આયા છે વીરદામાના સિક્કા ૧૫૮ અને ૧૬૩ ની સાલના છે, યશદામાના ૧૬૦ અને ૧૬૧ ની સાલના છે અને વિજયસેનનો જૂનામાં જૂનો

૧૩ મો ક્ષત્રપ રાજ વી- ૧૬૩ મા, ઈ સ ૨૩૬ ૨૩૮

શિક્ષા ૧૬૦ નો છે એ ત્રણ બાઇઓમાં વીરદામા માત્ર 'ક્ષત્રપ' લખાયા છે. તેથી એમ લાગે છે કે તેના આપના રાજ્યનો માત્ર થોડો ભાગ તેના કબજામાં હતો બીજા બાઈ યશદામા પ્રથમ ૧૬૦ માં 'ક્ષત્રપ' લખે છે, પરંતુ ૧૬૧ માં મહા ક્ષત્રપ લખે છે ત્રીજો બાઈ વિજયસેન ૧૬૦ માં મહા ક્ષત્રપ લખે છે તેથી કદાચ તેણે યશદામાને દસની સુખ્ય રાજ્યસત્તા સર્પી લીધી હશે.

વીરદામાના શિક્ષાની સારી સંખ્યા મળેલી છે. પડિત લગવાનવાલને ૨૬ શિક્ષા મળ્યા હતા તે વિજયસેનના શિક્ષાની મોટી સંખ્યા લેગા મળ્યા હતા આ ૨૬ શિક્ષા પૈકી છ પર ૧૫૮ ની સાલ અને ચાર ઉપર ૧૬૦ ની સાલ લખેલી છે.

યશદામાના શિક્ષા ઘણા થોડા મળ્યા છે પડિત લગવાનવાલને સાત

મળ્યા હતા તેમાં છત્રી બાળુએ યશદામાનું ડાકું,

૧૪ મે: ક્ષત્રપ રાજા યશ- તેના આપના ડાકાની નકલ કરી હોય એવું જ-
દામા, ઇ સ ૨૩૯

લખાય છે એ સાત શિક્ષા પૈકી માત્ર બે પર સાલ

૨૫૯ દેખાય છે એકની પર ૧૬૦ ની સાલ છે તેમાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનો પુત્ર ક્ષત્રપ યશદામા લખેલું છે બીજા પર ૧૬૧ ની સાલ છે તેમાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ યશદામા એમ લખેલું છે.

વિજયસેનના શિક્ષા ઘણા મળે છે પડિત લગવાનવાલે ૧૬૭ એકઠા

કર્ચા હતા તે ગદા સારી કરીમરીના છે, સારી

૧૫ મે: ક્ષત્રપ રાજા વિ- સ્થિતિમાં છે અને તેમના પરના અક્ષર ઠીક છે તે
જયસેન, ઇ સ ૧૩૮-૨૪૯

પૈકી ૫૪ ઉપર નીચેની સાલો ૨૫૯ રીતે મ આપ

છે ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૦, અને ૧૭૧ આપરથી વિજયસેને ઓછામાં ઓછું ૧૬૦ થી ૧૭૧ (ઇ સ. ૨૩૮-૨૪૯) સુધી એટલે કે અગીઆર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

વિજયસેનના બધા શિક્ષામાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ વિજયસેન એમ લખેલું છે, પરંતુ ૧૬૬ ની સાલના બે શિક્ષા પર તેને માત્ર

“ ક્ષત્રપ ” લખેલો છે, તેનું કાંઈ કારણ સમજાતું નથી. ઈશ્વરદત્ત નામના ઠાઈ નરીન રાજના બે સિક્કા વિજયસેનના ચિહ્નના જેવી કારીગરીના મળ્યા છે તેથી કદાચ થોડો વખત તેણે વિજયસેનની સત્તા લઈ લીધી હોય એમ લાગે છે.

વિજયસેન પછી તેનો બાઈદામાજડશ્રી ગાદીએ બેઠો. તેના સિક્કા ધણા થો-

૧૬ મો ક્ષત્રપ રાજ: દામા-
જડશ્રી ૩ નો, ઈ. સ. ૧૫૦-
૧૫૫.

ડા મળેલા છે અને કારીગરીમાં વિજયસેનના ચિહ્ન

કરતાં ધણા ઉતરતા છે. તે પંડિત બગવાનલાલને

સાત મળ્યા હતા તે પૈકી ત્રણ ૫૨-૧૭૪, ૧૭૫,

અને ૧૭૬ ની સાલ લખેલી છે. દામાજડશ્રી પછી

વિજયસેનના પુત્ર શ્રદ્ધસેનના સિક્કા પડેલા છે, અને તેપર વહેલામાં વેહેલી

સાલ ૧૭૮ ની છે. વિજયસેનના છેલ્લામાં છેલ્લા સિક્કા ૧૭૧ ની સાલના

મળ્યા છે, તેથી દામાજડશ્રી ૧૭૩ માં ગાદીએ બેઠો હશે, અને તેનું રાજ્ય ૧૭૬

પછી ૫૫ ૧૭૮ પહેલાં પૂર્ણ થયું હશે, એટલે કે આસરે પાંચ વર્ષ આણ્યું હશે.

દામાજડશ્રી પછી, બીજો શ્રદ્ધસેન ગાદીએ બેઠો. બીજો શ્રદ્ધસેન એ તેરમા

ક્ષત્રપ રાજ વીરદામાનો પુત્ર હતો એમ તેના સિ-

કામાં લખેલા લેખપરથી જણાય છે. વિજયસેનની

પેઠે બીજા શ્રદ્ધસેનના સિક્કા ૫૫ ધણા મળ્યા આવે

છે. તેમની કારીગરી તથા ચાંદી હલકા પ્રકારની

છે. પંડિત બગવાનલાલે એકલા કરેલા ૮૪ સિક્કામાં અગ્રીઆરપર નીચેની સાલો

૨૫૬ જણાવે છે. ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮ અને ૧૯૦. ૧૭૬

ની સાલ સુધીના દામાજડશ્રી ત્રીજાના સિક્કા મળેલા છે તેપરથી એમ લાગે છે

કે શ્રદ્ધસેનના રાજ્યની શરૂઆત ૧૭૮ થી થઈ હશે. શ્રદ્ધસેનના પુત્ર વિશ્વસિં-

હના જૂનામાં જૂના સિક્કા ૧૯૮ ની સાલના મળે છે, એટલે તે પહેલાં

શ્રદ્ધસેન મરણ પામેલો હોવો જોઈએ. ૧૯૦ અને ૧૯૮ ની વચ્ચે એટલે

૧૯૪ માં શ્રદ્ધસેન મરી ગયો હશે એમ ધારીએ તો તેનું રાજ્ય આશરે સોળ

વર્ષ આણ્યું હશે એમ લાગે છે. તેના સિક્કાની સારી સંખ્યા મળી આવે છે

તે પરથી ૫૫ શ્રદ્ધસેનનું રાજ્ય એટલાં વર્ષ આણ્યું હશે એમ માની શકાય છે.

રૂદ્રસેન ખીખ પછી તેનો પુત્ર વિશ્વસિંહ ગાદીએ બેઠો. વિશ્વસિંહના શિક્ષા તેના પિતાના શિક્ષાની પેઠે પુષ્કળ મળી આવે છે. એ શિક્ષાની છાપ વગેરે સારી રીતે પડેલી જણાતી નથી. પંડિત ભગવાનલાલે એકદા કહેલા ૫૪ શિક્ષામાં માત્ર ચારપર વાંચી શકાય એવી સાલ છે. એકની પર ૧૬૮, બેપર ૨૦૦ અને એકપર ૨૦૧, એ પ્રમાણે સાતો છે. ૨૦૧ ની સાલમાં વિશ્વસિંહનું રાજ્ય પૂર્ણ થયું હતો, કારણ કે તેના પછી ગાદીએ બેસનાર તેના ભાઇ ભર્તૃદામાનો ૨૦૦ ની સાલનો શિક્ષા મળી આવ્યો છે. આ પરથી એમ ધારી શકાય છે કે વિશ્વસિંહે ૧૬૪ થી ૨૦૦ (ઇ. સ. ૨૭૨-૨૭૮) સુધી ૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતો.

વિશ્વસિંહના કેટલાક શિક્ષામાં મહાક્ષત્રપને બદલે 'ક્ષત્રપ' લખેલું છે. તેનું કારણ શું હતું તે એકસ જણાતું નથી. કદાચ તેને કામળે હરાવ્યો હતો અને પોતાનો ખંડીઓ બનાવ્યો હતો; અથવા સમ્રાટમાં કોઈ દેશના દક્ષિણ તરીકે તેણે રાજ્યની સમ્રાટ કરી હતી અને પાછળથી બધા પ્રદેશોના રાજા થયા હતા.

વિશ્વસિંહ પછી તેનો ભાઈ ભર્તૃદામા ગાદીએ બેઠો. તેના શિક્ષા પણ મળી આવે છે, પરંતુ કારીગરી અને ઘાટમાં તે વિશ્વસિંહના શિક્ષા કરતાં પણ હલકી જતના છે. પંડિત ભગવાનલાલે એળવેલા ૪૫ શિક્ષામાં સાતપર, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૧ અને ૨૧૪ ની સાલો છે. ભર્તૃદામા પછી ગાદીએ બેસનારનો જૂનામાં જૂનો શિક્ષો ૨૧૮ ની સાલનો છે, તેથી ભર્તૃદામાનું રાજ્ય ૨૦૨ થી ૨૧૬ (ઇ. સ. ૨૭૮-૨૮૪) સુધી ચાલ્યું હતું એમ માનવાને હરકત નથી. ભર્તૃદામાના પણ ખરા શિક્ષામાં તેને મહા ક્ષત્રપ લખેલો છે, તેમ યોડામાં ક્ષત્રપ પણ લખ્યો છે. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે તેણે ક્ષત્રપથી સમ્રાટ કરી હતી અને પાછળથી 'મહાક્ષત્રપ' ની સત્તા તથા પદવી મેળવી હતી.

ભર્તૃદામા પછી તેનો પુત્ર વિશ્વસેન ગાદીએ બેઠો. તેના શિક્ષકાની સારી

૨૦ મો ક્ષત્રપ રાજા: વિ-
શ્વસેન, ઇ. સ. ૨૬૪-૩૬૦.

સંખ્યા મળેલી છે, પણ એ શિક્ષા બગળા પાડે-
લા નથી, તે પરનો લેખ અપૂર્ણ હોય છે અને
ધણા શિક્ષા પર સાલ જણાતી નથી. પકિત શગ-
વાનસાલે મેળવેલા ૨૫ શિક્ષા પૈકી, માત્ર ત્રણ પર સાલો છે, એક પર ૨૧૮
અને બે પર ૨૨૨ ની સાલ છે. શિક્ષા પરના લેખમાં મહાક્ષત્રપ ભર્તૃદામાનો
પુત્ર ક્ષત્રપ રાજા વિશ્વસેન એમ લખેલું છે. વિશ્વસેનને 'ક્ષત્રપ' નો કલકો ખિ-
તાબ આપેલો છે અને તેની પછીના રાજાઓને પણ ક્ષત્રપ લખેલું છે, તેપરથી
એમ લાગે છે કે આશરે ૨૨૦ (ઇ. સ. ૨૬૮) તી સાલથી ક્ષત્રપ રાજાઓની
પડતી થઈ હશે.

સતારાથી ત્રીસ માઇલ પર કૃષ્ણા નદી પર આવેલા કરાડ ગામ પાસેથી
સન ૧૮૧૧ માં દાદેલાં શિક્ષાઓનો ચરમણી અર્થો છે તે પરથી એમ લાગે
છે કે ઉત્તર કોકણ અને પશ્ચિમ દેશખણનો કેટલોક ભાગ વિશ્વસેનના વખત
સુધી (ઇ. સ. ૩૦૦) ક્ષત્રપ રાજાઓને તાબે હશે. એ ચરમાં નીચે જણા-
વેલા છ રાજાઓના શિક્ષા હતા. વિજયસેન (ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૯); તેનો ભાઈ
દામાજીથી ૩ જો (ઇ. સ. ૨૫૧-૨૫૫); વીરદામાનો પુત્ર રૂપસેન ૨ જો
(ઇ. સ. ૨૫૬-૨૭૨); રૂપસેનનો પુત્ર વિશ્વસિંહ (ઇ. સ. ૨૭૨-૨૭૮); બી-
જા રૂપસેનનો પુત્ર ભર્તૃદામા (ઇ. સ. ૨૭૮-૨૯૪); અને ભર્તૃદામાનો પુત્ર
વિશ્વસેન (ઇ. સ. ૨૯૪-૩૦૦), કદાચ કોઈ ગુજરાતી જનરાણુ એ શિક્ષા એ
જગોએ લઈ ગયો હશે એમ માનવામાં આવે તો એ શિક્ષા માલમ પડી આ-
વવાથી એ જગોસુધી ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ હતો એમ કહેવાય નહીં. પરં-
તુ કોઈ જનરાણુ એ શિક્ષા ત્યાં લઈ ગયો હશે એમ માનવાને બદલે ત્યાંના કોઈ
રહીશે ત્યાં આવતું નાણું દાદેલું હશે એમ માનવું વધારે સરળ છે. ગેઝિટિયરનો
ઇતિહાસકર્તા નીચેનાં કારણથી એમ માને છે કે એ શિક્ષા એ જગોએ ક્ષત્રપ
રાજાઓનો અમલ હોવાનું જતાવે છે:—(૧) એ ચરમાં જે રાજાઓના શિક્ષા
છે તેમાં સૌથી પહેલા વિજયસેન (ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૯) ના વખતમાં ક્ષત્રપ

રાજાઓનો અમલ દફખણ સુધી પ્રસર્યો હતો, કારણ કે તે વખતે પશ્ચિમ (ઇ. સ. ૧૮૦-૨૦૦) અને પૂર્વ (ઇ. સ. ૨૨૦) યુનકરણીઓનો હોડો આવસો હતો, અને ખીન્ને કોઈ દફખણ વંશ સ્થાપન થયો નહતો; (૨) એ સિક્કા વાળા બધા રાજા મહાક્ષત્રપ છે અને પેરિધસ (ઇ. સ. ૨૪૭) માં આપેલાં વર્ણનથી, તેમનો સૌથી પહેલો, વિજયસેન ધણી દોહત અને સત્તાવાળો જ-લ્યાય છે. (૩) વિશ્વસેન પછીના સિક્કા નથી એ વાત ચટ્ટનગી પેઢીમાં ઉલ્લેખ વિશ્વસેન હતો અને વિશ્વસેન પછી ગુજરાતના ક્ષત્રપ રાજાઓની પડતી થઈ એ વાત સાથે મળતી આવે છે. વળી જે રાજાઓના સિક્કા કરાડ આગળથી મળ્યા છે તે રાજાઓના વખતમાં ક્ષત્રપસત્તા સંયોપરી હતી, એ વાતને વરાક પ્રાંતમાં અમરાવતી આગળ મહાક્ષત્રપ દામાજડશ્રીના પુત્ર મહાક્ષત્રપ શ્રમેન (ખીન્ને) (ઇ. સ. ૨૫૬-૨૭૨) ના સિક્કા મળી આવ્યા છે તેથી પણ ટેકા મળે છે.

વિશ્વસેન પછી ચટ્ટનથી સીધા વંશના રાજા થએલા જણાતા નથી; તેહ કારણ કદાચ એમ હતો કે વિશ્વસેનને સંતાન ન-

૨૧ મો ક્ષત્રપ રાજા: ૩-
દ્રસિંહ ૨ જો, ઇ. સ. ૩૦૮-
૩૧૮

હો હોય, અથવા તો કોઈ ખીન્ન રાજાએ તેને હરાવી રાજ્ય લઈ લીધું હતો ગમે તે કારણ હતો તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે આઠ વર્ષ પછી

(ઇ. સ. ૩૦૦-૩૦૮) શ્રવણમાનો પુત્ર શ્રદ્ધસિંહ નામનો નવો રાજા થએલો જણાય છે. શ્રદ્ધસિંહના સિક્કામાં તેના બાપ શ્રવણમાને માટે માત્ર સ્વામિ શ્રવણમા એટલું જ લખેલું છે તેપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે શ્રવણમા એ ક્ષત્રપ વંશના રાજાના વખતમાં કોઈ મોટો અધિકારી હતો. વળી શ્રદ્ધસેન પોતાને ક્ષત્રપ લખે છે તેથી પણ એમ ધારી શકાય છે કે ક્ષત્રપ વંશનો તે સંબંધી હતો અને વિશ્વસેનના વખતમાં ક્ષત્રપ રાજ્ય તૂટી મધ્ય તેનો કઈ ભાગ તેને મળ્યો હતો વિશ્વસેનના પછી રાજકીય ઉચલપાચલ થયેલી દેવી જોઈએ, એમ શ્રદ્ધસેનના સિક્કા પરથી લાગે છે; કારણ કે પહેલાંના ક્ષત્રપ રાજાઓના સિક્કા કરતાં શ્રદ્ધસેનના સિક્કા ઉપી જનાવટના જણાય છે.

રૂદ્રસેનના બાદ શિક્કા પડિત ભગવાનલાલે મેળવ્યા છે તે પૈકી પાંચપર સાલ ૨૫૪ વચ્ચા છે. ત્રણપર ૨૩૦, એકપર ૨૩૧, અને એકપર ૨૪૦ એ પ્રમાણે સાલો છે. રૂદ્રસિંહનાં વહેલામાં વહેલો શિક્કો ૨૩૦ ની સાલનો (ઇ. સ. ૩૦૮) મળેલો છે અને વિશ્વસેનનો છેલ્લામાં છેલ્લો ૨૨૨ (ઇ. સ. ૩૦૦) ની સાલનો છે, તેથી ૧૨૨ થી ૨૩૦ (ઇ. સ. ૩૦૦-૩૦૮) નું વચ્ચમાં આશુ' પડે છે.

રૂદ્રસેન પછી તેનો પુત્ર યશદામા ગાદીએ બેઠો. તેના માત્ર ત્રણ શિક્કો મળેલા છે તે પૈકી બેપર ૨૩૬ ની સાલ છે ૩૬-
૨૨ મી સુત્રપ રાજ. યશ-
દામા બીજો, ઇ. સ. ૩૩૬. સેનનો ૨૪૦ ની સાલનો શિક્કો મળેલો છે, તેથી હાલ જેમ એક સાલ પૂરી થતાં વહેલાં નવી સા-
લના શિક્કા પ્રાંતમાં આવે છે તેમ, ૨૪૦ ની સાલના થોડા શિક્કો પાંચપા પછી રૂદ્રસિંહ મરી ગયો હશે અને યશદામાનું રાજ્ય ૨૩૬ થી ચરૂ થયું હશે એમ લાગે છે. પોતાના બાપની પેઠે યશદામા પણ પોતાને ' સુત્રપ ' લખે છે.

મુશામમાં પછી જે શિક્કો મળે છે તે દામસિરિ રાજાનો છે. એ રાજા પોતાના શિક્કામાં પોતાને તથા પોતાના પિતાને
૨૩ મી સુત્રપ રાજ. દામ-
સિરિ, ઇ. સ. ૩૨૦. મહાસુત્રપ લખે છે તેના બાપનું નામ રૂદ્રસિંહ લખ્યું છે તેથી તે યશદામાનો ભાઈ થતો હશે.

દામસિરિનો માત્ર એક જ શિક્કો મળ્યો છે અને તેની પર ૨૪૨ ની સાલ છે. રૂદ્રસિંહના પોતાના શિક્કામાં તેમજ મુશામના શિક્કામાં રૂદ્રસેનને માત્ર " સુ-
ત્રપ " લખ્યો છે, છતાં દામસિરિના શિક્કામાં ' મહાસુત્રપ ' લખ્યો છે તેથી એમ લાગે છે કે યશદામા કરતાં દામસિરિ વધારે પગકમી નિવડ્યો હશે, અને પોતે ' મહાસુત્રપ ' નામ ધાવ્યું કરી, પોતાના બાપને પણ માનાયે ' મહા-
સુત્રપ ' લખ્યો હશે. બાંપ કરતાં વધારે પગકમી નિવડેલા છોકરાએ આવી રીતે બાપને માન આપવાના ધણી દાખલા મળી આવે છે.

દામસિરિના શિક્કા વધારે મળ્યા નથી તે પરથી એમ લાગે છે કે તેનું રાજ્ય ટુંકો વખત ચાલ્યું હશે. દામસિરિ પછી વગી બીજી ત્રીસ વર્ષનું

ખાતુ' આવે છે દાગસિરિ પછીનો જે શિક્ષા મળ્યો છે તે ૨૭૦ ની સાલનો છે પાછળના કા.પ ગજાઓના શિક્ષા પ્રથમના કા.પ રાજાઓના શિક્ષા કૃત્તા વંશાર મળવા જોઈએ તેને જલ્દે ધાતુ થોડા મળે છે તે પરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ૨૭૦ ની સાલ (ઇ.સ. ૩૨૧-૩૪૮) સુધીમા પૂરા થતા ત્રીસ વર્ષમા બીજી કઈ રાજકીય ઉપલપાયલ થઈ હશે.

જે શિકંડાપર ૨૭૦ ની સાલ છે તેમાં મહાક્ષત્રપ ઉદ્દામાનો પુત્ર

૨૪ મો ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્ર-
સેન ૩ મો, ઇ.સ. ૩૪૮-૩૭૬ ગજા મહાક્ષત્રપ રૂદ્રમેન, એમ બંનેનું છે. તેનો ઘાટ વરાણામાના શિકંડાને મળ્યો છે આ રૂદ્રમેનના માત્ર બે શિક્ષા ૨૭૦ ની સાલના

મળ્યા છે પણ જોજ રાજાના જુદા ઘાટના બીજા ચોપન શિક્ષા મળ્યા છે તેમાના બાર પર ૨૮૮, ૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૬ અને ૨૯૮ ની સાલો આ રીતે બે ઘાટના શિક્ષા મળ્યા છે અને ૨૭૦ થી ૨૮૮ ની સાલોનો એકે શિક્ષો મળ્યો નથી તેથી એમ ધારામા આવે છે કે એ વખતમા પણ કઈ રાજકીય ફેરફાર થયો હશે કદાચ રૂદ્રમેનનું રાજ્ય ૨૭૦ પછી મધ્ય હશે અને ૨૮૮ થી પાછુ થયુ હશે, તેમજ ને ૨૯૮ સુધી ચાલ્યુ હશે પોતાને તથા પોતાના પિતાને રૂદ્રસેન મહાક્ષત્રપ લખે છે તે ઉપગત સ્વામિ પણ લખે કે રૂદ્રમેનના પિતાનો એકે શિકંડા મળ્યો નથી તે પછી એમ ધારવામા આવે છે કે રૂદ્રસેનનો પિતા સનત્ર રાજા નહીં હોય પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે ૨૭૦ ની સાલના શિક્ષાપત્ર મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રદામાનો પુત્ર રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રમેન, એનો લેખ છે તે ૨૮૮ થી ૨૯૮ સુધીના શિકંડાપર પણ છે.

રૂદ્રસેન પછી સત્યમેનના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂદ્રસેનના શિક્ષા મળ્યા છે.

૨૫ મો ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્ર-
સેન ૪ મો ઇ.સ. ૩૭૮-૩૮૮ પડિત ભગવાનનાલને આ રાજાના પાંચ શિકંડા મળ્યા છે, પણ શિકંડા પાડનામાં કાગજ વાપરેલી ન હોનાથી એકે ૫૦ સાલ પડી નથી.

સન ૨૬૨૯ના ૩૦૦, ૩૦૪, અને ૩૧૦ ની સાલોવાળા શિકકા જનરલ ઇનિંગ્સમાં મળ્યા હતા. આ પરથી એમ લાગે છે કે આ ૨૬૨૯, ૩૦૪માંના પુત્ર ૨૬૨૯ની પછી રાજ્ય થયો હશે અને તેનું રાજ્ય ૩૧૦ (ઇ. સ. ૩૮૮) ની આવ મુધી આવ્યું હશે. ૨૬૨૯ના શિકકાપર રાજ્ય મહાક્ષત્રપ સ્વામિ સત્યસેનનો પુત્ર રાજ્ય મહાક્ષત્રપ સ્વામિ ૨૬૨૯, એમ લખેલું છે.

આ ૨૬૨૯ના પિતા સત્યસેનના શિકકા મળ્યા નથી, અને તે ૩૦૪માંના પુત્ર એવા ૨૬૨૯ની પછી તરતજ ગાદીએ બેઠો જણાય છે તેથી એમ લાગે છે કે સત્યસેન વાસ્તવિક રીતે રાજ્ય નહીં હોય પણ ૨૬૨૯ રાજ્ય થયા પછી પોતાના પિતાના માનાયે રાજ્ય મહાક્ષત્રપ લખાવ્યો હશે.

એવા ૨૬૨૯ની પછી ક્ષત્રપ ગણાવે સંજ્ઞાથી શિકકાથી મળતો પુરાવો બધા થાય છે. પદ્મિ ભગવાનલાલને માત્ર એ-
 ૨૬ મો ક્ષત્રપ રાજ્ય. ૩૦૪ શિકકા એવા મળ્યો છે કે જે ચોખ્ખી
 સિંહસેન રીતે એવા ૨૬૨૯ના પછીના વખતનો લાગે
 છે. ડોકાની આકૃતિમાં તથા લેખની દ્રવ્યમાં આ શિકકા એવા ૨૬૨૯ના શિકકાને ઘણો મળતો આવે છે. એ શિકકા પાડતી વખતે તેની પર સાલની છાપ બરાબર પડી નથી તેથી સાલ જણાતી નથી તેની પર લેખ એવો છે કે રાજ્ય મહાક્ષત્રપ સ્વામિ ૨૬૨૯ની બહેનનો પુત્ર ગણ મહાક્ષત્રપ સ્વામિ સિંહસેન. આપરથી જણાય છે કે એવા ૨૬૨૯ને સંતતિ નહીં હોવાથી તેનો બાણેજ ગાદીએ બેઠો હશે. સિંહસેનના વધારે શિકકા મળ્યા નથી તેથી તેનું રાજ્ય ઘણાજ થોડો વખત આવ્યું હશે એમ લાગે છે.

એક બીજો શિકકા મળી આવ્યો છે તેમાં ડોકાની છાપ તથા અક્ષ-
 ૨૭ મો ક્ષત્રપ, ૨૬૬. ૨૫૨થી એ શિકકા સિંહસેન પછીનો હશે એમ લાગે છે. એ શિકકાપરના બધા અક્ષર બરાબર બેસતા નથી. એક ભાગપરથી રાજો છત્રપત્ર અને બીજા ભાગ પરથી

પુત્ર સ્કૅલ એમ વચ્ચે છે પડિત ભગવાનવાનનું ધાગુ એવું છે કે
આ સ્કૅલ રાજા કે જેના બાપનું નામ જલુવાને કર્ણ સાધન નથી તે
ગુજાનનો છેલ્લો ક્ષત્રપ રાજા હશે અને તેથી પામેથી રાજ્ય સુખતવરા
પામ ગયું હશે

ઉપર જણાવેના કેમવાળ ક્ષત્રપ રાજાઓ સિવાય ઈશ્વરદત્ત નામના

બીજા એક ક્ષત્રપ ગઝલના શિક્ષા કારીઆનાડ-

ઈશ્વરદત્ત, ઈ સ ૨૩૦-
૨૧૦

માથી મળી આવ્યા છે તે કાનો પુન હસે એ

જણાવ્યું નથી આ રાજાના શિક્ષા પદગ્રા

ક્ષત્રપ રાજા વિજયસેન (ઈ સ ૨૩૮-૨૪૬) ના શિક્ષાને ઘણી ખરી
બાબતોમા ગણતા આવે છે, મુખ્ય હેતુ એ છે કે ક્ષત્રપ રાજાઓના શિ-
કમની પેઠે તે ૧ શિક્ષામા રાજાના બાપનું નામ આપેનું નથી, અને
રાજાની સાન આશુ શક સ્વત્તરમા આપેલી નથી પણ પોતાના રાજ્યના
વપાખા આપેલી છે ઈશ્વરદત્તના એક શિક્ષામા પહેલું વર્ણ લખેલું છે અને
બીજામા બીજું વા સખ્યુ છે તેવંથી લાગે છે કે તેનું રાજ્ય થોડું
વખત ચાલ્યું નહીં હોય ઈશ્વરદત્તના નાગપરથી અને શિક્ષાપર સાન
લખનાની તેથી જુદી પદ્ધતિ થી એમ લાગે છે કે ક્ષત્રપ કુળના કોઈ
જુદા કુટુંબનો તે હશે

ઈશ્વરદત્તના શિક્ષાના એક દૃષ્ટાંત પૃથ્વી એમ લાગે છે કે તે ક્ષત્રપ
વિજયસેનના વખતમા થઈ ગયા હશે વળી તે શિક્ષામા મહાક્ષત્રપ લખ
છે તેથી તે સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા હશે એમ જણાય છે

પડિત ભગવાનવાનનું ધાગુ એવું છે કે ઈશ્વરસેન નામના એક
આબીર ગઝલો આદિ નગરો પાસેથી પશ્ચિમ દખ્ખણનો પ્રદેશ લઈ
લીધો હતો, તેના વચના ઈશ્વરદત્ત નામના રાજાએ ક્ષત્રપ વિજયસેનને
દત્ત-ઓ હશે અને સુજગત કાઠીઆનાડ તથા દખ્ખણનો ભાગ જીતી લઈ
પોતાના રાજ્યની સાથે જોડી દીધો હશે, અને આ જીતના સ્મરણાર્થે

મદાક્ષત્રપ નામ ધારણ કરી એ ઇશ્વરદત્તે સિક્કા પડાવ્યા હને. ઇશ્વરદત્તની જીત માત્ર થોડો વખત ચાલેલી હોવી જોઈએ અને એ વડે પડી (આશરે ઇ સ ૨૫૨ મા) મદાક્ષત્રપ દામાજીશ્રીએ ક્ષત્રપ વસંતો પ્રદેશ પાછો લઈ લીધેલો હોવો જોઈએ ઇશ્વરદત્તના માત્ર એજ સિક્કા મળી આવ્યા છે અને વિજયસેન પછી દામાજીશ્રીનું રાજ્ય શરૂ થવાને માત્ર એ ત્રણ વર્ષનું જ ખાતું પડેતું છે તેથી પણ આ ખુનાસાને ટેકો મળે છે

ઇશ્વરદત્તના સિક્કા માત્ર દારીઆવાડમાથી મળી આવ્યા છે વળી પહેલા રૂદ્રસિદ્ધના વખતમા (ઇ સ ૧૮૧) રૂદ્રભૂતિ નામનો આબીજ જાતનો માધ્યમ તેના બાપની પેઠે મેનાપતિ હને, તેપરથી એમ પણ ધારી શકાય કે ઇશ્વરદત્ત બદાગથી આવેલો કોઈ પરદેસી નહીં હોય પણ વિજયમેનના વખતમા કોઈ મોટો હોદ્દાફર હને અને વિજયમેનના વખતમા બગનો ઉધારી મદાક્ષત્રપ નામ ધારણ કરી બેઠો હને વિજયસેનના ૧૬૬ (ઇ સ ૨૪૪) ની માલના શિકામા તેને માત્ર ' ક્ષત્રપ ' લખ્યો છે તેનું કાગળ કદાચ એ પણ દોર કે એ અરસામા તેને ઇશ્વરદત્તે દરારી પોતાનું ઉપરીપણુ કબૂલ કર્યું હશે વિજયમેનના શિકામને ઇશ્વરદત્તના સિક્કા ધણા મળતા આવે છે વિજયમેન માત્ર ૧૬૬ ની સાતના અરસામા ક્ષત્રપ લખાયો છે અને ઇશ્વરદત્ત ૧૧ શિકા પણ એજ પડેતા છે તેપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે છે

ક્ષત્રપ ગણાઓનો અનુક્રમ, તેમનું રાજ્ય શરૂ થવાની તથા પૂર થવાની સાત, અને તેમનો એક જીજ માથેનો સજ્જ, તેમના વખતના શિકા તથા લેખો પૃથ્વી જે પ્રમાણે નક્કી કરવામા આવ્યો છે તે પ્રમાણે નીચે જણાવ્યો છે —

૧. નહયાન.

રામ, કીલરાલ, ક્ષત્રપ

(ઇ. સ. ૧૦૦-૧૨૦ ?)

૨. ચણન.

રામ, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ સ. ૧૦૦-૧૩૦)

૩. જયદામા.

રામ, ક્ષત્રપ (ઇ સ ૧૩૦-૧૪૦)

૪. રૂદ્રદામા.

રામ, મહાક્ષત્રપ (ઇ સ ૧૪૩-૧૫૮)

૫ હામાઝડ અથવા હામાજડઘી.

રામ, ક્ષત્રપ (ઇ સ ૧૬૮)

૬. જયદામા

રામ, મહાક્ષત્રપ. (ઇ. સ ૧૭૮ તથા ૧૮૬)

૭ રૂદ્રગિહ ૧ સો.

રામ, મહાક્ષત્રપ (૧૮૦-૧૯૬)

૮ રૂદ્રસેન ૧ સો.

રામ, મહાક્ષત્રપ,

(ઇ. સ ૨૨૦-૨૨૨)

૯૦ સઘદામા

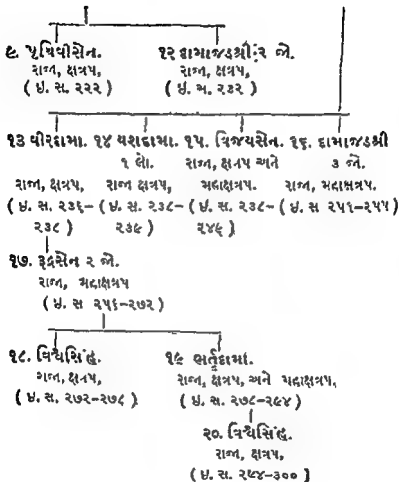
રામ, મહાક્ષત્રપ

(ઇ સ ૨૨૨-૨૨૬)

૯૧. હામસેન.

રામ, મહાક્ષત્રપ,

(ઇ. સ ૨૨૬-૨૩૬)

૨૧. રૂદ્રસિદ્ધ ૭ જો રામિ, જીવદામાનો પુત્ર

રામ, ક્ષત્રપ,

(ઇ સ ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૮)

૨૨. યશદામા ૭ જો

રામ, ક્ષત્રપ

(ઇ સ ૩૧૮)

૨૩. દામસિરિ

રામ, મહાક્ષત્રપ,

(ઇ સ. ૩૨૦)

૨૪. સ્વામિ રૂદ્રમેન, ૩ જો, રામ મહાક્ષત્રપ

રામિ રૂદ્રદામાનો પુત્ર રામ, મહાક્ષત્રપ

(ઇ સ ૩૪૮, ૩૬૬-૩૭૬)

૨૫. સ્વામિ રૂદ્રમેન, ૪ થો, રામ, મહાક્ષત્રપ

રામિ મત્તમેનનો પુત્ર

રામ, મહાક્ષત્રપ

(ઇ સ ૩૭૮-૩૮૮)

૨૬. સ્વામિ મિહમેન રામ મહાક્ષત્રપ

રામિ રૂદ્રમેન (૨૫) ની મત્તમેનનો પુત્ર.

રામ, મહાક્ષત્રપ

૨૭. ૨૬૦૬-?

પ્રકરણ ૬ કું.

—o—o—o—

ત્રૈકૂટક રામઓ.

(ઇ મ ૨૫૦—૪૫૦.)

ત્રૈકૂટક ગાળઓ વિષે માહિતી મળવાના સાધન તેમના વખતના
 જે તામપટો મળી આવ્યા છે તેજ છે. તે
 ત્રૈકૂટક રામઓ ઇ સ ૨૫૦-૪૫૦ પશુ એ તામ્રપટોપ-થી જણાય છે કે ત્રૈકૂટક
 ગાળઓ ઘણા જળવાન હતા અને વચલા ક્ષત્રપ
 રામઓના વખતમાં (ઇ મ ૨૫૦) તેમની સત્તાની સરચાત યદ્દિતી.

એક તામ્રપટ સન ૧૮૩૬ માં દાર્કન- જર્ડ એમજે કન્હેરીથી
 મેળ-યુ હતુ, અને બીજુ વલસાડ પામે આવેલા પારડી ગામમાંથી
 મન ૧૮૮૫ માં મળ્યુ હતુ અને તામ્રપટોમાં આવ લખેલી છે કન્હેરી-
 વાળા તામ્રપટમાં " ત્રૈકૂટકના વધતા જતા અમનના ૨૪૫ વર્ષમાં "
 એ પ્રમાણે લખેલુ છે, અને પાન્ડીનાગા તામ્રપટમાં ચોખ્ખા આકારથી
 ૨૮૭ ની સાથ લખેલી છે પારડીના તામ્રપટમાં ' ત્રૈકૂટકના વિખ્યાત
 મહાગન ' દહ્મમેન અથવા ધ-મે નુ નામ દાન કર્તા તરીકે જણાવ્યુ છે
 કન્હેરીનાળા તામ્રપટમાં દાનકર્તા નામનુ નામ જણાવ્યુ નથી તોપણ
 ત્રૈકૂટકના વધતા જતા અમનની ૨૪૫ મી સાથ જણાવેલી છે પારડીવાળા
 તામ્રપટમાં ગળનુ નામ જણા સુ છે, તથા તે ત્રૈકૂટક હોવાનુ જણાવ્યુ
 છે પણ સાતમાં માન ' સ ન ૨૦૭ ' એટલુંજ જણાવ્યુ છે આ તામ્રપટની
 સાન ત્રૈકૂટક સ ન ૨૦૭ ની હોવાનુ લખેલુ નથી તોપણ તેના અક્ષર કન્હેરી
 વાળા તામ્રપટને મળના અ વ છે, તથા તેમાં રામ ત્રૈકૂટક જણાવ્યો છે
 તેથી એમ લાગે છે કે જને તામ્રપટોમાં વાપરેલો સંવત્સર એકજ

હોવો. જોઇએ. ત્રૈકુટક વશ સ્થાપના કરનારે આ સવત્સર ચલાવેલો હોવો જોઇએ અને તે ઝાઝામાં ઝાઝા ૨૪૫ વર્ષ ચાલેલો હોવો જોઇએ.

હવે વિચાર કરનાનો પ્રશ્ન એ હતપત્ત સાથે છે કે હિપત્ત જણાવેલા

ત્રૈકુટક સંવત્ ક્યારથી શરૂ થયો ?

તાત્ર ૧૮માં લખેલો સવત્ ક્યારથી શરૂ થયો ?

શુભર્જી અને ચાલુક્ય રાજાઓના દસ તામ્રપટ

શુભગતમાથી મળી આવ્યા છે તેમાં પણ ' સ '

એમ લખીને સાલ લખેલી છે. પણ એ સવત્ કોનો તે જણાવેલું નથી સાવ ખતાનવા લખેલા આડાની ઢગ પાડીના તાત્ર ૧૮ની સાથે તથા શુભ રાજાઓના શિક્ષા સાથે લખી ગળતી આવે છે સૌથી જૂનામાં જૂનું તાત્રપટ વડોદરા રાજ્યના સખેડા ગામનાથી મળેલું છે. તે પર ૩૪૬ ની સાલ છે એ વખતે ભાગ્યનો દહ ૧ લો ગળ હતો ત્યાર પછીના એ તાત્રપટ શુભર્જી રાજા દહ ૨ પ્રસાદગમે કંઈના દાનમાં ખેડાથી મળેલા છે તેમાં અનુક્રમે ૨૮૦ અને ૩૮૫ ની સાલો છે ત્યાર પછી રણમજી ૩૮૧ ની સાલવાળું મખેડાનું દાનપત્ર આવે છે, પછી ચાલુક્ય નાગ વિજયરાજ અથવા વિજયવર્માનું, ૩૯૪ ની સાલવાળું ખેડાનું તાત્રપટ છે, ત્યાર પછી સેદ્રક રાજા નિકભલ શકિતનું જાગ્રમરાવાળું તાત્ર ૧૮ છે, નવસારી અને સુતથી મળેલા ચાલુક્ય નાગ ચીનાદિત્ર આશ્રવના તાત્રપટ પર અનુક્રમે ૪૪૧ અને ૪૪૩ ની સાલો છે, શુભર્જી રાજા જયભટના એ તાત્રપટ નવસારી અને નવિધી મળેલા છે તેમાં અનુક્રમે ૪૫૬ અને ૪૮૬ ની સાલો છે, અને પુલકેશીના તાત્ર ૧૮ પર ૪૯૦ ની સાલ છે

આ તાત્રપટો પૈકી ૪૨૧ ની સાલવાળા તાત્રપટમાં શીલાદિત્ય, જયસિંહનર્મનો પુત્ર અને સુવરાજ હોવાનું લખેલું છે. એ તાત્રપટ હિપત્તથી વળી જણાય છે કે જયસિંહવર્મા એ “ હિતગના રાજા દર્પનર્ધનને છતના ” પુલકેશિ વતનગનો પુત્ર અને નિકમાદિત્યનો ભાઈ હતો. દખ્ખણના પશ્ચિમ ચાલુક્યોની મુખ્ય સાખાના રાજાઓના તાત્રપટોમાં જયસિંહવર્મા નામ કોઈ ઠેકાણે માનગ પડ્યું નથી જયસિંહવર્મા “મહા-

ગામ " કહેવાયો છે અને તેનો પુત્ર ચિવાદિત્ય મુરારજ કહેવાયો છે, તે ઉપરથી એમ સામે છે કે પશ્ચિમ આમુક રાજ્યોની ગુજરાતની રાખા જ્યમિદારમાંએ સ્થાપન કરી દ્રમે અને તેના બાર્ડ વિક્રમાદિત્યને અધિ-ગજ તરિકે માન્ય રાખી તે ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્તો દ્રમે ગુજરાતના દાનપત્રમાં જ્યસિદ્ધવર્માનો માથે પેદીનામામાં તેના બાર્ડનું નામ લખેલું છે, તે પછી પછુ આ અનુમાનને ટેકા મળે છે વિક્રમાદિત્યનું ગાળ્ય જ સ. ૬૮૦ (શક ૬૦૨) માં પૂર થયું હતું હવે ઉપર જણાવેલા તામ્રપટમાં ૪૨૧ ની માલ લખી છે તે વિક્રમાદિત્યના રાજ્યની છેલ્લી સાલ હશે એમ માનીએ તો એ ૪૨૧ ની માલ શક ૬૦૦ ની માલની ભરોળ થાય આ રીતે ગણતરી કરતા એમ નીકળી આવે છે કે જે સવત્ત્રની એ ૪૨૧ ની સાલ હશે તે સવત્ત્ર મોડામાં મોડો શક સવત્ત્ર ૧૮૧ અથવા ઈ સ ૨૫૬ માં શરૂ થયો હોવો જોઈએ, વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પૂરું થતા પહેલાં આઠ દસ વર્ષેક લખેલી સદ્-દુ ૪૨૧ ની માલ દ્રમે એમ માનીએ તો એ સવત્ત્ર આસરે ઈ સ ૨૫૦ માં શરૂ થયો હોવો જોઈએ બીજી તામ્રપટ એજ શીનાદિત્ય નામનું ૪૪૩ ની સાલનું છે તેમાં અધિરાજ તનિકે વિનયાદિત્ય સત્તાશ્રય વક્ષમનું નામ જણાવતું છે તે પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે ૪૪૩ ના અગસામાં વિક્રમાદિત્ય પછી વિનયાદિત્ય ગાદીએ બેઠેનો હતો વિનયાદિત્યનું રાજ્ય શક ૬૦૦ થી શક ૬૧૮ સુધી (એટલે કે ઈ સ ૬૮૦ થી ઈ સ ૬૯૬-૬૭ સુધી) ચાલ્યું હતું એમ નક્કી થયેલું છે ૪૪૩ ની સાથે મળતી શક ૬૧૫ અથવા ઈ સ ૬૮૩ ની સાલ સર્ધ ગણી જોતા ૪૪૩ વાળો સવત્ત્ર ઈ સ ૨૫૦ માં શરૂ થયેલો હોવાનું જણાય છે

પ્રુકેશિ વક્ષલ જનાશ્રયના ૪૬૦ ની સાવના દાનપત્રમાં દન કરનાર રાજા જ્યસિદ્ધવર્માનો પુત્ર અને મગલસરાયનો નાનો ભાઈ હોવાનું લખેલું છે વનસાડા એક દાનપત્રમાં શક ૬૫૩ ની સાલ છે અને તેમાં દાન કરનારનું નામ જ્યસિદ્ધવર્માનો પુત્ર મગલસજ લખેલું

છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ મંગલરાજ અને ઉપર જણાવેલો મંગલસગાય એકજ જણ હોવો જોઈએ. મોટો ભાઈ મંગલરાજ નાના ભાઈ વધલથી ૧૦ વર્ષે મોટો હતો એમ માનીએ તો મંગલરાજની માન ૪૮૦ આવે છે, અને તેને મળતો ચક્ર (સાલ) ૬૫૩ હોવાનું વલ-સાહના તામ્રપટપંથી સિદ્ધ થાય છે, માટે ૪૮૦=ચક્ર ૬૫૩=૪ મ. ૭૩૦-૩૧ થાય છે એટલે ઇ. સ ૭૩૦-૪૮૦=૨૪૮. સ. ૭૫૦-૫૧ એ ઉપર જણાવેલી સામોવાળા સવત્ની શરઆતની સાલ હોવી જોઈએ.

મુસ્લિમ રાજા જયભટ્ટના ૪૫૬ ની સાક્ષવાળા તામ્રપટમાં જણાવ્યું છે કે વસલી રાજાને હર્ષદેવ ગદાસને હરાવ્યો ત્યારે તેને ખીજા દહ્મ રાજાએ આશ્રય આપ્યો હતો. દહ્મ રાજાના ૩૮૫ અને ૩૮૬ ની સાક્ષના સંજોક્તા તામ્રપટ મળ્યા છે કનોજના હર્ષદેવ અથવા હર્ષવર્ધન જેના દગ્ગારમાં પ્રખ્યાત ચીનો સાધુ હ્યુએન્સાંગ ગયો હતો, તેણે ૪ મ ૬૦૭ ઇ સ ૬૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. હવે એકવાળા તામ્રપટમાં જે સવત્ની સાલ છે તે ૪ સ ૨૫૦ માં શરૂ થયો હતો એમ ગણીએ તો ખીજા દહ્મના તામ્રપટપંથી સાચો ૩૮૦ (૪ સ ૬૩૦) અને ૩૮૫ (૪ સ. ૬૩૫) હર્ષવર્ધન રાજાના સમયમાં આવે છે

ઉપર જણાવેલા એકદર દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે ત્રૈકૂટક સવત્ ૪ સ ૨૫૦ માં અગર તે અન્સામાં શરૂ થયો હોવો જોઈએ એવી અથવા કલચુરી સવત્ ૫ થી એજ અન્સામાં શરૂ થએલો છે તેથી એમ કાગે છે કે ત્રૈકૂટક સવત્ અને એવી અથવા કલચુરી સવત્ એ એકજ હોવા જોઈએ.

એ ત્રૈકૂટકે કોણ હતો અને કયા રાજ્ય કરતા હતા એ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પડિત ભગવાનલાલનું ત્રૈકૂટક કોણ હતા ? ધારવું એવું છે કે તેઓ આબી- જાતના હશે, હાલ જુજર ગામ છે ત્યાં ત્રિકૂટ નામે નગર હતો તે તેમની ગજ-ધાની હતો; કાત્રપ રાજાઓના પ્રકરણમાં જે ઈન્દ્રવત્તના શિક્ષા વિષે

મહારાજા આશુ કે તે ઇશ્વ દસ તેમનો પહોતો રાગ દો અને તેને
 દાનપ નામનો દગરી મહીઆવાડ હિંદુ અધિનાજપત્ર મેળાશુ દો ત્યાર
 બાદ દાનપ કબો, કે જેના સિક્કા માતાના પાને કનાક માન આે વરાડ
 પ્રાતમા અમનસતી નગરમાથી મળી આયા છે (૪ ૩ ૨૫૬-૨૭૨)
 તેના મમરામા તેમને દાની મદરાગા આગ્યા હશે તેઓ ત્રિપુર અને
 કાનજર જઈ વગ્યા હશે અને ત્યા પોતાનો મવત્ર એદી નામથી ચાલનો
 નામ દો પાછાથી કાનપ વસતી પડતી થઈ ત્યારે તેઓ પાછા
 જાગ્યા હશે અને પેતાની મૂળ નાજધાની ત્રિફૂલ નગરમા એક શાખા
 મધાન કરી દક્ષિણ ગુજરાત સુધી ગળન આતુ હશે જ્યાર તેમની
 અદની થઈ ત્યાર પોતાની આબીગ ઉત્તરિ જૂની જઈ હૈદયથી ઉત્તર
 ચોલા દાવાના તેમણે દાવા કર્યો હશે ૪ સ ૪૧૦ માં દાનપ નસતી
 અને આગ્યો ત્યા થી તે ૪ સ ૫૦૦ માં આતુદા વસતો ઉત્તર થયો
 ત્યા સુધી દક્ષિણ ગુજરાતમા તેમના અમન મયમ ન્દો હશે

એ બીજે વિદ્વાન એવુ અનુમાન કર છે કે હેનદ ગુપ્ત ગળ
 એનો અમલ રમાન થયા ત્યા સુધી દાનપ ગળએ સ્વતત્ર નહીં હતા
 એમ માનવાને પૂગતા રાજ્ય નથી માટે તેમના વખતમા દક્ષિણ ગુજરા
 તમા ત્રૈફૂલગુપ્ત ગળ્ય રચપત્ર થયુ હશે એમ મહી રાત્ર નથી ઇતિ
 ૭ સ બેજ વડે ગળ્ય મધુ જણાય છે વળી તે આબીગ અથવા ત્રૈફૂલક
 દતો એમ માનવાનો ઈ આધાર નથી તેની પછી તેના વસતો કાઈ
 ગળ થયેતો જણાતો નથી, માટે એ ઇતિહાસે ત્રૈફૂલક મવત્ર રાઈ કર્યો
 હય એમ માનવુ જાય નથી વળી જુનરની જગોએ ત્રિફૂલ નામની
 ત્રૈફૂલની રાજધાની દો એમ માવાને ઈ આધાર નથી મૂળમા
 પાશ્વમ દિદુગ્તાનમા ત્રૈફૂલની ગળધાની ત્રિફૂલ દશે આે પડી તેઓ
 કાલજર ગયા હશે, ત્યા તેમનો ઉત્તર થયા પડી હૈદય નામથી તેઓ
 પાછા આરી પોતાની જૂની રાજધાનીમા શાખા રથાથી ન્ય મવા
 દાગ્યા હો એ સહવિત નામનુ નથી એમ માનવુ વધારે સહવિત લાગે

છે કે કાવંજર તેમને મળ્યા પછી તેમનો ઉદય થયેવો હોવો જોઈએ, અને તે પછી તેમને એટી સવત્ શરૂ કર્યો દરો ત્યારવાદ એટી સવતના ત્રોગ મેકડાતી શરૂઆતમા (ઈ સ. ના પાચમા સેડાના મધ્ય ભાગ-મા) તેઓ પહેલ વહેના પૂર્વ તરફથી નર્મદાની ખીણ સુધી આવ્યા દરો અને ત્યા પોતાનુ ઉપરીપણુ સ્થાપન કર્યુ દરો તેમના જે તામ્રપટ મળી આવ્યા છે તેથી 'આ અનુમાનને ટેકા મળે છે; કાગળુ કે તે પહેલાના કઈ તામ્રપટ મળ્યા નથી વળી ગુજરાતના ગુર્જર અને ચાલુક્ય રાગ્ત્રા એટી સવત વાપરતા એમ નિરિહુતનકના સ ખેડાના તામ્રપટથી નિર્વિવાદ મિદ્ધ થયુ છે સ કરણ નામનો પોતાનો અધિગજ હોનાનુ નિરિહુતનક જણાવે છે આ સકળુ તે એટી રાગ્ત્રા શકગણુ છે એમ દાકતર બુવર જાતાની આ'યુ છે સ ખેડાના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે છટ્ટા સે-કડામા એટી અથના કવચુરી નર્મદાની ખીણમા સર્વોપરી હતા ઇ સ ૫૮૦ મા ૧ લા દહે લકગમા પોતાનુ રાગ્ત્રા સ્થાપન કર્યુ ત્યારે નર્મદાની ખીણ ઉપરથી એટીનુ સર્વોપરીપણુ નિકળી ગયુ હજે એમ લાગે છે, તો-પણુ તેમનો સવત વપગતો આણુ રહ્યો હતો.

આ પ્રમાણે એટી ગાનગોનો ગુજરાત ઉપર એક વખત અગત્ય હતો એમ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે એટી આ ત્રૈકૂટક એ એકજ હોવા જો-ઈએ એમ સદ્ગ જારી શકાય છે જ્યારે ત્રૈકૂટકને દક્ષિણ ગુજરાતનુ અધિગજપણુ મળ્યુ તે વખતે એટલે કે ઇ. સ ના પાચમા સેડાની અત્તવચમા એટી સવત દક્ષિણ ગુજરાતમા દાખલ થયો હોવો જોઈએ

પ્રકરણ ૭ મું.

શુભ રામચોનો અમલ.

(શુભ ૮૦-૧૪૯, ૪ સ ૪૧૦-૪૭૦)

દાનપ રામચો પછી (૪ સ ૧૨૦-૪૧૦) શુભ વસના ગળ

આએ ગુજરાતમા પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી
હતી

શુભ રામચો
૪ સ ૪૧૦-૪૭૦

પુગલ પ્રમાણે શુભ રામચોનો મૂળ પ્રદેશ ગંગા અને જમનાની
વચ્ચેનો હતો તેમની રાજ્યધાની થી દુર્ગે એ નકી થયુ નથી અમર
સખડા તેમને મોજના શુભ રામચો લખે છે શુભ રામચોના શિક્ષા
પ્રથમ મોજમાથી મળી આવ્યા હને તે ઉત્તરી આ પ્રમાણે અનુમાન
કરામા આ-યુ હરી એમ લખે છે શુભ રામચો વિષેની માહિતીના જે
સાધન પાછળથી મળી આવ્યા છે તે પણ ઘણે ભાગે કતોરની પૂવ અને
નૈરત્તર તરફના પ્રદેશમાથી મળી આવ્યા છે શુભકુળની ઉત્પત્તિ વિષે કર્મ
માહિતી મળતી નથી સ્મૃતિ પ્રમાણે માત્ર વૈશ્ય લોકોના નામને છેડે
'શુભ' લખાય છે અને વૈશ્યમા ભારમક, ખેડુત અને વેપારી વર્ગનો
સમાવેશ થાય છે સમુદ્રશુભ અને તેની પછીના રામચો પોતાના શિક્ષકમા
'પન્મલાગત' લખે છે તેથી એમ જણાય છે કે તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મ
પાળતા હશે

શુભ વસ સ્થાપન કરનારનુ નામ શુભ છે લેખોમા 'શુભ'

પહેલા 'શ્રી' લખેનુ જણાય છે પણ તે

નામનો ભાગ નહીં છતાં માત્ર નામને ખાતર

લખેનુ જણાય છે જો 'શ્રી' એ શુભના ના-

મનો ભાગ હોત તો જેમ ચંદ્રગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત વગેરે બીજા રાજાઓને શ્રી ચંદ્રગુપ્ત, શ્રી સમુદ્રગુપ્ત, એમ લખેલું છે તેમ ગુપ્તને શ્રી શ્રીગુપ્ત એમ લખ્યું હોત. વળી એનો વંશ પણ ગુપ્તવંશ નહીં પણ શ્રીગુપ્તવંશ કહેવાયો હોત.

ગુપ્ત વંશ સ્થાપન કરનાર ગુપ્ત વાળ્ય પ્રાંતમાં કોઈ નાગો રાજા હશે. તેના પૌત્ર ચંદ્રગુપ્ત પછીના બધા ગુપ્ત રાજા “ મહારાજાધિરાજ ” લખાયા છે તે પ્રમાણે ગુપ્તને માટે લખેલું જેવામાં આવતું નથી, તેમ તેના નામના શિક્ષક પણ પડેલા જણાતા નથી. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મહારાજાધિરાજ લખ્યા જેવો તથા શિક્ષક પાડ્યા જેવો મોટો રાજા તે નહીં હશે.

લેજોપરથી માલમ પડે છે કે ગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ આદીએ જેઠો હતો. ઘટોત્કચ પણ તેના બાપના જેવો નાનો રાજા હોવો જોઈએ, કારણ કે તેના પછી શિક્ષક પડેલા જણાતા નથી, તેમ તેને મહારાજાધિરાજ પણ લખેલો નથી.

ઘટોત્કચનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત “ મહારાજાધિરાજ ” કહેવાયો છે તેનું કારણ એમ લાગે છે કે તેણે પોતે ધણો પ્રદેશ શત્રુ લીધો હશે, અથવા તો તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમી હોવાથી, તેને એ માન મળ્યું હશે. પોતાના પરાક્રમથી ચંદ્રગુપ્તને મહારાજાધિરાજની પદવી નહીં મળી હોય તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે તેના બાપ તથા વડેલા દરતાં ચંદ્રગુપ્તની પદવી ચઢીઆતી થઈ હતી. તિર્હટના સિંચવી વંશ સાથે લગ્ન-સંબંધથી તે જોડાયો હતો. આ સંબંધ માન લેવો ગમવામાં આવતો હશે એમ જણાય છે, કારણ કે તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત પોતાની માનુશી દ્રુમણદેવીનું નામ પોતાના શિક્ષક પર લખે છે અને પોતે સિંચવીની દીકરીનો દીકરો હોવાનું જણાવે છે.

પુત્ર રાજાઓના શિક્ષા પ્રથમ સમુદ્રગુપ્તના વખતથી પડતા લાગ્યા.

તેના અસંખ્ય મોનાના શિક્ષા, તેની પહેલાં સમુદ્રગુપ્ત, ઇ. સ ૩૭૦-૪૫૫. તેના શિક્ષક.

મુનાપરથી બનાવેલા લાગે છે; શિક્ષકની છતી બાલુએ આપેલી રાજાની છતી, ગજાનાં ધરેલાં, કાનની વાળાઓ, અને માથાની પાધડી વગેરે દેશી લાગે છે. નોપલુ ડમકાનો ઘાટ, જોડા અને ઘોડો પલંગવાની રીતમાં મન્ડોરકીથીયન લાગે છે. કેટલાક શિક્ષાપર હાંધી બાલુએ દોષ દેવી કાઢેલી છે, તેના ચોટલાની મુંઝવળ તથા દાયમાંનું અક્ષયપાત્ર પણ મન્ડોરકીથીયન જેવું લાગે છે; પરંતુ કેટલાક શિક્ષાપર દાયમાં કમળ સર્પ મગરપર બેઠેલાં મંગાજીની મૂર્તિ કાઢેલી છે તે ચોખ્ખી દેશી લાગે છે.

સમુદ્રગુપ્તના શિક્ષકની બીજી ખુશી એ છે કે શિક્ષાપર રાજાના જે વિશેષણ વાપરેલાં હોય છે તે સૂચવે એવી આકૃતિ પણ કાઢેલી હોય છે જે શિક્ષકમાં 'સર્વ રાજેન્દ્રેતા' એમ લખેલું હોય છે તેમાં રાજાના દાયમાં બીજા રાજાઓનો નાશ કરનાર ચક્રવર્તી વાવડો આપેલો હોય છે. જેમાં 'અત્રિરથ' લખેલું હોય છે તેમાં દીક્ષી કરેલી ચાપવાળી કામળીપર કામો દાય રોકી અને જમણા દાયમાં છુટું તીર જાણી ગળ ઉભો હોય છે અને તેની સામે મરડખળ ગોઠવી હોય છે. આ પરથી એમ સમજાય છે કે તેનાથી જોગવર રાજા કોઈ રથો નથી માટે તેને પોતાના રાજાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો નથી " કૃતાંત પરશુ " લખેલા શિક્ષકમાં છતી બાલુએ દાયમાં પરશુ સાથે રાજાની મૂર્તિ આપેલી હોય છે અને તેની સાથે દાયમાં ધનરાજો ઓઢવો કાઢેલો હોય છે. આ ઓઢવો ધણું કરી સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત દરો. અન્ધમેધ પરાક્રમ કરનાર એવું જે શિક્ષકમાં લખેલું હોય છે તેમાં કૂપની પાસે ઘોડો કાઢેલો હોય છે. જેમાં ચિત્તવી દુદિત એમ લખેલું હોય છે તેમાં તેની માતૃશ્રી કુમારાદેવી અને પિતા ચંદ્રગુપ્તની છતી કાઢેલી હોય છે અને એ બંનેના નામ જણાવ્યાં હોય છે.

સમુદ્રગુપ્ત વિષે ધણી માહિતી તેના અલ્હાદખાદ સ્તંભપરનો લેખ-
માંથી મળે છે. એ લેખની પહેલી આઠ કડી-
સમુદ્રગુપ્તનો અલ્હાદ-
ખાદખાનો સ્તંભ.
ખાદી રહ્યા છે તે પરથી એમ લાગે છે કે
પહેલી ત્રણ કડીઓમાં સમુદ્રગુપ્તની વિદ્વતા વર્ણવી હશે. ૨૭ મી લીટીમાં
જણાવ્યું છે કે તે કાવ્યશાસ્ત્રમાં અને ગાયનકળામાં પ્રવીણ હતો. તેના
કેટલાક સિકામાં તેના હાથમાં વાંસળી આપેલી છે તે પરથી પણ તે
ગાયનમાં પ્રવીણ હોવાનું જણાય છે. એથી કડીમાં જણાવ્યું છે કે તેની
ખરાબરીઆ ખીજા ધણામાંથી સમુદ્રગુપ્તના બાપે સમુદ્રગુપ્તને પૃથ્વીપર
રાજ્ય કરવા પસંદ કર્યો. આ પછી લખ્યું છે કે તેને બાપ તેનીપર
પ્રસન્ન થયો; અને ત્યારપછી સાતમી કડીમાં તેણે કરેલી એક ફત્વમાં
અચ્યુત નાગસેનના લશ્કરનો એકાએક નાશ કર્યાનું અને કોટર કુળના
એક જણને શિક્ષા કર્યાનું લખ્યું છે. ૧૯ મી અને ૨૦ મી લીટીમાંનીએ
જણાવેલા દક્ષિણ દિગ્વિજયના રાજ્યોને તાબે કર્યાનું લખ્યું છે:—કાસ-
લનો મહેન્દ્ર; મહાકાંતારનો વ્યાઘ્ર ગાગ; દૌરાતાનો મુંડ ગાગ; પૈપ્તપુર
મહેન્દ્રગિરિ અને ઉત્તરનો સ્વામિદત્ત; અગ્રદપ્તકનો દમન; કાંચિનો
વિષ્ણુ; મીસરાજ શાપવમુક્ત; વેંગીનો હસ્તિવર્મા; પાલકનો ઉગ્રમેન
દૈવરાષ્ટ્રનો કુબેર; અને દૈવ્યલપુર ધનંજય. ૨૧ મી લીટીમાં સમુદ્રગુપ્તે
નાશ કરેલા આર્યાવર્તના ખીજા ત્રણ રાજ્યોનાં નામ આપેલાં છે:—

શ્રદ્ધેવ	અંદ્રવર્મા	અચ્યુત
મતીલ	ગણપતિનાગ	નંદી
નાગદત્ત	નાગસેન	જલ્પવર્મા

આ રાજ્યો કયા દેશના છે એ જણાવ્યું નથી, તેથી એમ લાગે
છે કે તેઓ સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યની પાસે આવેલા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા
હશે અને સારી પેઠે જાણીતા હશે. જનરલ ક્રિંગ્ડામે મેગવેલા સિન્ધા
પરથી અને મથુરાથી મળેલા ખીજા સિકાપરથી જણાય છે કે ગણપતિ-

મમુદ્રશુભ પછી તેનો પુત્ર ચદ્રશુભ બીજો ગાદીએ બેઠો એ રાજ્ય

પોતાના પિતા કરતા પણ વધારે પ્રતાપી થયો.

ચદ્રશુભ બીજો, ઇ. સ
૩૬૧-૪૧૫

તેણે પછો મુલક છત્તી લેખ પોતાનું રાજ્ય વ

ધાયુ તેના પિતા સમુદ્રશુભની પેઠે તેણે પણ

સોનાના શિક્કા પડાવ્યા હતા તેના શિક્કામાં, તેનું બીજું નામ, વિક્રમાદિત્ય
કરીને લખેલું જણાય છે તે ॥ વખતમાં માળવા અને ગુજરાત તામે કરી
શુભ પ્રદેશ આયે જોડી દેવામાં આવ્યા હતા માળવા અને ગુજરાત તેણે
ક્ષત્રવ વશ પારોથી લઈ વીધા દશે એમ વાગે છે, કાઠ્યુ કે રૂપાના શિક્કા
પડાવનાર પહેલો શુભ રાજ્ય એજ હતો અને તેના રૂપાના શિક્કા ક્ષત્રવ
ગજ્યોના શિક્કાઓને મળતા આવે છે માળવા દેશ છત્તી લેવાને ચદ્રશુભ
અલ્લાહગાંધી છુદેનખડ તથા મિસ્સાને રસ્તે થઈ માળવામાં આ રો દગે
મિસ્સા પામે વિદિશા (હાનનું મેસ નગર) મા ઉદ્યાગિરીની ગુફાઓ છે
તેમાં કાલ્મજોત્રના અને વીરમેનના કુળના સાગ નામના ટાપુએ કાલગવેલા
સાગ વગરનો લેખ છે એ લખમાં જણ્યુ છે કે સાગ, પાટવીપુત્રનો વતની
તથા હિ હતો અને ચદ્રશુભ ॥ રાજ્યમાં મધિ નિશ્ચિક (લઢાઈ અને
સલાહ કરનાર પ્રધાન) નો હાથે વગર પરાથી મોગરતો હતો, રાજ્યએ
પૃથ્વી છત્તી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેથી રાજ્ય ॥ આયે તે એ જગ્યાએ આવ્યો
હતો તેના પાસે ॥ ગુફામાં ચદ્રશુભને ખડકી આપનાર સનકાનિકના રાજ્યએ
કાલગવેતો લેખ છે આ રાજ્યનું નામ લેખમાંથી જતુ રહ્યું છે પણ તેના
બાપ વિપ્લુદાસ આ નડવા જગનગર નામ દજી શુધી કાયમ રહ્યું છે. એ
લેખની મિતિ શુભ સવત્ ૮૨ (ઇ સ ૮૦૧) ના અશાડ સુદિ ૧૧
છે આપરથી એમ અનુમાન કરી સકાય કે ચદ્રશુભે વિદિશા શુભ સવત્
૮૦ (ઇ સ ૩૮૮) ના અન્માંમાં છત્તી વીધુ દગે

બીજો લેખ સાચી રદૂપના કદાગચા છે તેની મિતિ શુભ સવત્
૮૩ (ઇ સ ૪૧૨) ના શાદપદની ૪ છે, અને તેમાં લખ્યું છે કે
મદારાજધિરાજ ચદ્રશુભ જેને મોઢો દેરાજ કહે છે તેના પુરુષાર્થે ૨૫

દીનાર અને ધંધર વાંસક (નાંમનું ગામ અથવા ખેતર) કાકનાદ જોતથીના મકામાં દરરોજ પાંચ ગિરુક જમાડવા તથા ગ્લમદમાં દીવો-કરવા દાન આપવામાં આવ્યાં છે. આ જાન કરનાર આમ્રકારદવ નામનો ચંદ્રગુપ્તનો ખંડિયો ગણત છે અને તે પોતે કાવરાવેલા લેખમાં લખે છે કે મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યજનાં ઈશન કરી અને તેમના પ્રત્યે મારી બક્ષિત દુનિયાને બંતાવી દુઃ કૃતાર્થ થયો છું. આમ્રકારદવ કોઇ મોટો રાજ્ય દશે એમ લાગે છે, કારણકે તેણે ધણી લક્ષ્યઓમાં જીત મેળવેલી હોવાનું લખેલું છે. તેના દેશનું નામ પણ લખેલું હતું. જો કે દાલ તે વાંચી શકાતું નથી તેપણ તેના દેશનું નામ જણાવ્યું છે તે કપરથી એમ લાગે છે કે તે ખીન્ન કોઇ દેશનો રાજા દશે અને ત્યાં ચંદ્રગુપ્તને મળવા આવ્યો હશે. ચંદ્રગુપ્ત વિશે જે લખવામાં આવ્યું છે તે પરથી એમ માલમ પડે છે કે તે દેશપર ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય હોવું જોઇએ આગળ જણાવેલા ખીન્ન બે લેખોપરથી એમ દેખાય છે કે ચંદ્રગુપ્તનું ગળ્ય આશરે ગ્રામ સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ. ૩૯૯) થી ગ્રામ સંવત્ ૯૩ (ઇ. સ. ૪૧૨) સુધી ચાલ્યું હતું. આ વર્ષોમાં ચંદ્રગુપ્તે પશ્ચિમ માળવાની રાજધાની ઉજ્જન સુધી પોતાનો અમલ ફેલાવ્યો હોવો જોઇએ, કારણ કે તે માળવાનો રાજા હતો એવી ફત્તકયા પણ ચાલે છે. ઉજ્જનથી રાજ્ય છૂટલાના બાધ અને તાંડને રસ્તેથી તે દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવ્યો અને ભરૂચને કિનારેથી કાડીઆવાડમાં ગયો. કાડીઆવાડ તેના ક્ષત્રપ રાજ્ય કર્ણા પામેથી તેણે સર્પ સીધું દશે એમ લાગે છે, કારણ કે ગ્રામ વંસના રાજ્યઓમાં ઉપાના સિક્કા પ્રથમ તેણે પાડ્યા હતા, અને તેના ઉપાના સિક્કા તે વખતે ચાલતા ક્ષત્રપ સિક્કાઓ જેવા છે. કાડીઆવાડમાંથી મળતા ચંદ્રગુપ્તના સિક્કામાં જીની બાજુએ ક્ષત્રપના જેવું રાજ્યનું ડોકું આપેલું છે અને ઉધી બાજુએ મોઢુંનું ચિત્ર કાઢેલું છે તથા તેની આસપાસ ' પરમ ભાગવત્ મહારાજાધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ' એવો લેખ લખેલો છે. ચંદ્રગુપ્તના ફેરલાક મોનાના સિક્કામાં કોઇ જીવાનનું ચિત્ર કાઢેલું છે, અને તેનો જમણો હાથ રાજ્યને

અને મૂકેલો છે. આ જુવાન ઘણું કરીને ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર કુમારગુપ્ત હશે અને માળવાની છતમાં સુવશિષ્ઠ તરીકે તેના પિતા પાસે રહ્યો હશે. કાઠીઆવા ડગાંવી ચંદ્રગુપ્તના સિદ્ધ ઘણા થોડા મળ્યા છે અને કુમારગુપ્તના ઘણા મળ્યા છે, તેમજ કુમારપાળના કેટલાક સિક્કામાં ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ. ૪૦૬) ની સાલ છે તે પરથી એમ લાગે છે કે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ છત્તી લીધા પછી ચંદ્રગુપ્તે કુમારપાળને ત્યાંનો દાડેમ નિમ્મે દશે.

ગુપ્ત સંવત્ ચંદ્રગુપ્તે શરૂ કર્યો છે પણ તે પોતાના વખતથી ત

ગણતાં ગુપ્ત વંશના મૂળ રાજા થી ગુપ્તથી
' ગુપ્ત સંવત્.

જણ્યો છે. થી ગુપ્તે પોતાના વખતથી સ વત્

શરૂ કર્યો હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે તે કદાચ મોટો રાજા નહોતો.

વળી જો તેણે શરૂ કર્યો હોય તો ખીજા ચંદ્રગુપ્તના પિતા સમુદ્રગુપ્તના

સિક્કા સાલ બાખ્યા વગરના હોય નહીં જેમ માલવ લોકે માળવા છત્તી

લીધું ત્યારે ઇ. પૂ. ૫૬ થી શરૂ થતો વિક્રમ સંવત્ શરૂ કર્યો હતો અને

નહપાને માળવા છત્તી લીધું ત્યારે ઇ. સ. ૭૮ થી શરૂ થતો શક સંવત્

શરૂ કર્યો હતો તેમ ચંદ્રગુપ્તે પણ કદાચ માળવા છત્તી લીધું ત્યારે

પોતાના વંશના મૂળ પુરૂષથી ગણતરી કરી ગુપ્ત સંવત્ ચલાવ્યો હશે.

ગુપ્ત સંવત્ લાંબો વખત ચાલ્યો નથી. ગુપ્ત વંશની પડતી ચપા પછી

(ઇ. સ. ૪૭૦) માળવાનો ઇ. સ. ૫૬ થી શરૂ થતો જૂનો સંવત્

ફરીથી ચાલુ થયેલો જણાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે એ સંવત્

નામ વિક્રમ સંવત્ પડ્યું છે તે ચંદ્રગુપ્તનું ખીલું નામ ત્રિકમાદિત્ય

હોવાથી તેની યાત્રીરીમાં પડ્યું હોય.

ગુપ્ત રાજઓએ ક્યાંથી ક્યાંથી રાજ્ય કર્યું એ ચોક્કસ રીતે જાણવાને

કંઈ સાધન નથી. ચંદ્રગુપ્તે માળવા છત્તી

ગુપ્ત રાજઓની સાલો.

લીધાની સાલ ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ.

૪૦૦) ઉપરથી નીચે પ્રમાણે અડસટેથી સાલો ગોડવવામાં આવી છે.

ગુપ્ત વંશના પહેલા, રાજા થી ગુપ્તે, ગુપ્ત સંવત્ ૧ થી ૧૨ (ઇ. સ. ૩૧૮

થી ૩૩૨) સુધી રાજ્ય કર્યું હતો. તેના પુત્ર ઘટોત્કચે શુભ સંવત્ ૧૨ થી ૨૯ (ઇ. સ. ૩૩૨-૩૪૯) સુધી રાજ્ય કર્યું હતો. ઘટોત્કચના પુત્ર પદેસા ચંદ્રગુપ્તે શુભ સંવત્ ૨૯ થી ૪૯ (ઇ. સ. ૩૪૯- ૩૬૯) સુધી રાજ્ય કર્યું હતો; અને પદેસા ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર અમુદ્રગુપ્તે શુભ સંવત્ ૫૦ થી ૭૫ (ઇ. સ. ૩૭૦-૩૯૫) સુધી રાજ્ય કર્યું હતો. સંચી સ્તૂપના લેખપત્રથી ખીજા ચંદ્રગુપ્તની છેલ્લામાં છેલ્લી સાથ શુભ સંવત્ ૬૩ (ઇ. મ. ૪૧૩) ની જાણ છે. અને તેના પુત્ર કુમારગુપ્તના મિત્તસદના લેખમાં શુભ સંવત્ ૯૬ (ઇ. સ. ૪૧૬) ની સાથ છે. તે પરથી એમ ધારી શકાય છે કે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ૯૫ (ઇ. મ. ૪૧૫) માં પૂરું થયું હોવું જોઈએ.

ખીજા ચંદ્રગુપ્ત પછી તેને પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો તેની મા-
 તુ નામ મુન દેવી હતું. કુમારગુપ્તના મિત્રાપર
 કુમારગુપ્ત, ઇ સ ૪૧૫-
 ૪૫૩ મહેન્દ્ર, મહેન્દ્ર વિક્રમ અને મહેન્દ્રદિત્ય, એવા
 જિતામ લખેલા છે. આમજ જણાવવામાં આ-
 વ્યુ છે કે શુભગત અને કાઠીઆવાડ ની લીધા પછી ચંદ્રગુપ્તે કુમાર-
 ગુપ્તે ત્યાંના દાદેશ નિભયો હતો, કા-જુ કે ચંદ્રગુપ્તની હયાતીમાં પડેલા
 એવા કુમારગુપ્તના મિત્રા કાઠીઆવાડમાંથી મળી આવ્યા હિ પ્રવાગપાને
 માનકુ વરના લેખમાં શુભ સંવત્ ૧૨૯ (ઇ મ ૪૪૯) માં કુમારગુપ્ત
 રાજ્ય કરતો હોવાનું જણાવ્યું છે, અને કુમારગુપ્તનો એક સિદ્ધકો શુભ
 સંવત્ ૧૩૦ (ઇ. મ. ૪૫૦) નો મળી આવ્યો છે. ચિરનારની ખડક-
 પરના લેખ પરથી જણાય છે કે શુભ સંવત્ ૧૩૭ (ઇ. સ. ૪૫૭)
 માં કુમારગુપ્તનો પુત્ર રકટગુપ્ત રાજ્ય હતો. આ પરથી એમ ધારી શકાય
 છે કે કુમારગુપ્તનું રાજ્ય શુભ સંવત્ ૧૩૦ અને ૧૩૭ ની વચ્ચેમાં
 (ઇ. સ. ૪૫૦-૪૫૭) એટલે કે આશરે શુભ સંવત્ ૧૩૩ (ઇ. સ.
 ૪૫૩) માં પૂરું થયું હોવું જોઈએ

કુમારગુપ્તના લેખોપરથી તેના વિષે કાંઈ ઐતિહાસિક ખબર મળતી

નથી, પણ તેના સિક્કા ધણે ઠેકાણેથી મળી આવે છે તે પરથી એમ લાગે છે કે તેના બાપનું વિસ્તીર્ણ નબ્બ તેના વખતમાં કાયમ રહ્યું હશે.

ચદ્વગુપ્ત પત્ની તેનો પુત્ર ચદ્વગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. ગાત્રીપુત્રના સૈદ્ધપુર

પાસે એક તાલ ઉપર તેનો લેખ છે તે પરથી

૨૬૬ગુપ્ત

૪ સ ૪૫૪-૪૭૦

જણાય છે કે કુમારગુપ્તના મગ્ધ પત્ની પોતાનો

અમલ બેસાડવામાં ૨૬૬ગુપ્તને ધણી અડચણો

નહી હતી. પુષ્પમિત્ર નામનો એક જળવાનુ રાજા તેની સામે થયો હતો,

પણ આખરે ૨૬૬ગુપ્તે દુસ્મનોને દુરાની પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યો હતો.

ગિરનારની ખડકપર ચદ્વગુપ્તનો લેખ છે તેમાં પણ આ નબ્બે થાડો

ખસારો છે. ગિરનારના લેખમાં ગુપ્ત સવત્ ૧૩૬ (૪ સ ૪૫૬) ની

સાલ છે અને કુમારગુપ્તનું રાજ્ય ગુપ્ત સવત્ ૧૩૩ (૪ સ ૪૫૩) ના

અરસામાં પૂરું થયું હતું એટલે ૨૬૬ગુપ્તને દુસ્મન તરફની અડચણો મે

ત્રણ વર્ષ કરતા વધારે વખત નહીં નહીં હોય એમ લાગે છે. ગિરનારના

લેખમાં લખ્યું છે કે ૨૬૬ગુપ્તને પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યા પછી પૂરની

જીતી લીધી, દુસ્મનોનો ગર્વ ઉતાર્યો, અને જાણ દેશોમાં દાકિમો નિમી દીધા.

મુરાબ્દને માટે તેણે પર્ણદત્ત નામનો દાકિમ નિમ્યો હતો અને પર્ણ તના

પુત્ર ચક્રપાલિતને જૂનાગઢ શહેરની દાકિમી આપી હતી. પાંચ તની દાકિમી

વખતે જૂનાગઢ ખામે આવેલું સુદર્શન તળાવ ગુપ્ત સવત્ ૧૩૬ (૪ સ

૪૫૬) માં લાવવા માસની વદ ૭ ને દિવસે કરીયા શટયુ હતું તેની

દુરસ્તી ૧૩૭ ના ગીળમાં (૪ સ ૪૫૭) શરૂ કરી હતી અને આશરે

બે માસમાં પૂરી કરી હતી. નવો તાલ સો હાથ લાભો, અડમટ દાંધ

પહોળો અને સાત માથોડા ઉભો હતો. ચક્રપાલિતે જૂનાગઢની પાસે નિષ્ણુ

નું દેશ બધાબધાની વાત પણ ગિરનારના લેખમાં લખી છે. લાવવાયત

રસ્તે દાલ જે જગ્યાએ દામોદર મંદીર છે તે જગ્યાએ જ દેવળ બાંધ્યું હતું.

જૂનાગઢના ઉલ્લા માણિક રાજાના વખતમાં આ દેવળ ફરીથી બાંધ્યું હતું

અને દિવાન અમલો (૧૭૫૯-૧૭૮૪) તેની દુરસ્તી કરાવી હતી.

કુશ્ઠર્જીથી રકંદ્યુપ્તના સિક્કા પહોં મળ્યા છે અને કુમારગુપ્તના પહોંચ રોડા મળ્યા છે તે પરથી એમ લાગે છે કે રકંદ્યુપ્તે કદાચ કન્હુ છત્રીના ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ સાથે બેરી દીધું હશે કાઠીઆનાઃમાંથી રકંદ્યુપ્તના સિક્કા થોડા મળ્યા છે તેનું કારણ એ હશે કે કુમારગુપ્તના મિક્કા એવા લોકપ્રિય હતા કે વલબી રાજાઓના વૃષ્ણર્માં પણ તેના બનાવટી મિક્કા પાસામાં આપતા હતા.

રકંદ્યુપ્તના રાજ્યની શરૂઆત ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૩ (ઇ. સ. ૪૫૩) માં થઈ હતી ગુપ્ત સંવત્ ૧૪૯ (ઇ. સ. ૪૬૯) નો તેનો એક સિક્કો જાનગ્ય કનિ મહામને મળ્યો હતો, અને એ કરતા આગળનો સિક્કો જણાતો નથી તેપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ગુપ્ત સંવત્ ૧૫૦ (ઇ. સ. ૪૭૦) માં તેનું રાજ્ય પૂરું થયું હશે.

રકંદ્યુપ્ત પછી જુષગુપ્ત ગાદીએ બેઠો હતો પણ તે રકંદ્યુપ્તનો સો સગો થાય એ જણાયું નથી સામેર જુષગુપ્ત, ઇ. સ. ૪૮૫. પ્રમણાના એરણુ ગામ આગળ એક દેવળમાં આ રાજાનો લેખ છે તેમાં ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૫ (ઇ. સ. ૪૮૫) ની સાલ લખેલી છે. એ પંત્રીની સાલોના તેના સિક્કા પણ મળ્યાં આવ્યાં છે, પરંતુ રકંદ્યુપ્તના મળ્યું પછીના દશગાર વર્ષમાં જુષગુપ્ત કે ખીળ કોઈ ગુપ્ત રાજાની માહિતી મળતી નથી તેથી એમ લાગે છે કે રકંદ્યુપ્તના મરણ પછી કંઈ રાજકીય ફેરફાર થયો હશે. જુષગુપ્તના તાત્કાલિક નર્મદા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશજ હતો એમ એરણુના લેખમાં લખેલું છે, તેથી ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ તે ગુપ્તવંશના અમલમાંથી નીકળી ગયાં હશે એમ લાગે છે. રકંદ્યુપ્ત પછીના કોઈ ગુપ્ત રાજાનો એક પણ લેખ કે સિક્કો ગુજરાત કે કાઠીઆવાડમાંથી મળ્યો નથી, એપરથી પણ એમ માલમ પડે છે કે રકંદ્યુપ્ત પછી ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં ગુપ્ત રાજાઓનો અગલ નહીં હોય.

... લેખો પરથી જણાય છે કે. જુષગુપ્ત પાસેથી કેટલોક મુલક તોર-

માણુ નામના માણુસે લઇ લીધો હતો. ત્યાર બાદ માળવા પણ ગયેલું જણાય છે. પશ્ચિમ દિગ્દુરતાન તથા માળવામાંથી ગુપ્ત વંશની સત્તા ગયા પછી ગુપ્તની એક નવી શાખાએ નરગુપ્ત બાલાદિત્ય નામના રાજાના હાથ નીચે મગધમાં નવું રાજ્ય સ્થાપન કરેલું હતું. પણ તેને ગુજરાત સાથે કંઈ સંબંધ ન હોવાથી અત્રે તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ગુપ્ત રાજ્યોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે:—

ગુપ્ત.

ગુપ્ત સંવત્ ૧-૧૨ (?)-ખ. સ. ૩૧૬-૩૩૨ (?)

વાલ્ય પ્રાંતમાં નાનો રાજા.

ધટાતકચ.

ગુપ્ત સંવત્ ૧૨-૨૬ (?)-ખ. સ. ૩૩૨-૩૪૬ (?)

વાલ્ય પ્રાંતમાં નાનો રાજા.

અંદ્રગુપ્ત ૧ લો.

ગુપ્ત સંવત્ ૨૬-૪૬ (?)-ખ. સ. ૩૪૬-૩૬૬ (?)

વાલ્ય પ્રાંતમાં મહારાજા.

સમુદ્રગુપ્ત.

ગુપ્ત સંવત્ ૫૦-૭૫ (?)-ખ. સ. ૩૭૦-૩૯૫ (?)

વાલ્ય પ્રાંતમાં મહારાજાધિરાજ.

અંદ્રગુપ્ત ૨ જો.

ગુપ્ત સંવત્ ૭૦-૯૬-ખ. સ. ૩૯૬-૪૧૫

મહારાજાધિરાજ; ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ખ. સ. ૪૦૦) માં માળવા છલું

અને ગુપ્ત સંવત્ ૯૦ (ખ. સ. ૪૧૦) માં ગુજરાત છલું.

કુમારગુપ્ત,

ગુપ્ત સંવત્ ૬૭-૧૩૩-ષ. સ. ૪૧૧-૪૫૩

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ પર રાજ્ય કર્યું,

સ્કંદગુપ્ત,

ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૩-૧૪૯-ષ. સ. ૪૫૪-૪૭૦

ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કચ્છ ઉપર રાજ્ય કર્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

સલ્લખિ વંશ.

(ઇ. સ. ૫૦૯-૭૬૬).

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે મંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૧૦), કુમા-

રગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૧૬), અને સ્કંદગુપ્ત (ઇ.

સલ્લખિ વંશ ઇ. સ. ૫૦૯-
૭૬૬.

સ. ૪૫૬) એ ત્રણ રાજા સિવાય બીજા કોઈ

ગુપ્ત રાજાનો અમલ ગુજરાત અને કાઠીઆ-

વાડમાં થયેલો હોવાનું જણાવું નથી. સ્કંદગુપ્તનું રાજ્ય પૂરું થવા પછી

(ઇ. સ. ૪૭૦) ૪૦ વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૫૦૯માં સેનાપતિ બદાકે વલ્લ-

ભ સ્થાપન કર્યાનો પુરાવો મળે છે, પરંતુ એ ૪૦ વર્ષની દરમિયાન ગુજ-

રાત અને કાઠીઆવાડમાં કોનો અમલ થયો હતો એ વિષે કંઈ માહિતી

મળતી નથી. એ અરસામાં કુણુ લોકોએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો અમલ

સ્થાપન કર્યો હતો તેથી કદાચ એ લોકો ગુજરાતમાં પણ આવ્યા હોય.

પરંતુ આ વિષે માત્ર અનુમાન સિવાય બીજો કંઈ ચોક્કસ પુરાવો નથી.

ગુપ્તવંશ પાંચી ગુજરાતમાં થયેલા વસન્તિવંશનું નામ, ભાવનગરથી પીસ માધલ છેડે, અને સમુદ્ર તુંગરાથી પનીસ માધલ છેડે, ઠાઠીઆવાડના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી તેમની રાજધાની વસન્તિપુર ઉપરથી પડ્યું છે. વસન્તિપુરનું દાસનું નામ વળા છે. મૂળ વસન્ત નામ દશે તે ઉપરથી સંસ્કૃત વસન્તિપુર થયું દશે કે સંગૃહ વસાલનું પ્રાકૃત વપડી તે ઉપરથી દાસનું વળા થયું દશે, એ નહી કદી સમજાતું નથી. તેરમા સેંકડામાં યદ્ય ગયેલા વિદ્વાન જૈન સાધુ જિન પ્રજ્ઞાસુરીના મંથોમાં 'વસદી' નામ લખેલું છે. સમુદ્રપના સગંધમાં એ લેખક કહે છે કે તે વસાદક પ્રમથુમાં આવ્યો છે. વસન્તિપુરની જગોએ દાસ વળા નામનો કસો છે તેની આસપાસ પીડુડીની ઝાડીમાં એ ચહેરનાં ખડેરા છે તે ચોમાસામાં ઘેજારો નદીના વનથી ધોવાઈને ત્યારે ખુદાં પડે છે ત્યારે તેમાંથી કાઢ કાઢ વાર મલિઓ, ચિવલિ ગો, સિઠાઓ અને જૂનાં વામુઓ જગેરે પ્રાચીન સ્ત્રીઓ મળી આવે છે. વસન્તિનાં ખડેરામાંથી પર્યટ મળી આવતા નથી તેથી એમ કારણમાં આવે છે કે વસન્તિપુરનાં મહાન ઈંટ સાકડાનાં બધેલાં હોવાં જોઈએ. ઈંટો ઘણી ખરી સોગ ઈંચ લાખી, દસ ઈંચ પહોળી, અને ત્રણ ઈંચ જાડી જોવામાં આવે છે. વસન્તિની મોટાઈનાં દાસ ઘણાંજ થોડાં ચિન્દ જોવામાં આવે છે તોપણ જુએનતસાંગ નામના જાદુ મતના એક ચિના સાધુએ પોતાના પ્રયાસનુ પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં જો વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી સાતમા સેંકડામાં (ઈ. સ. ૬૪૦) વસન્તિપુર કેવું દશે તેજો કંઈ ખ્યાલ આવે છે. તે સમયે છે કે "વસન્તિ દેશ સારિકાની ઉગરમાં છે, તેનો ઘેરવો ત્યાર હજાર લી (૧૩૦૦ મેલ) છે. તેનું રાજધાની નગર ૩૦ મી (પાંચ માધલ) કરતાં પણ ઘેરાવામાં વધારે છે. ઉત્પત્તિ, ગરમી, લાંબા રહેવાથીઓની રીતભક્ષ અને તેમના સ્ત્રીરની પ્રકૃતિ એ મર્વ માળવા દેશ પ્રમાણે છે: વસ્તી ઘણી છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે; ત્યાં સો કરતાં પણ વધારે ઘર કોટવાધિપતિ ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ઘણા દૂર દેશવરોમાંથી ભાવંત સંપત્તિ એકઠી થાય છે. એકસો

કરતાં પણ વધારે ભાદ્ર મતના મઠ જોવામાં આવે છે; ત્યાં જ હજાર કરતાં પણ વધારે સાધુ છે; તેઓમાંના વણખરા સ્ત્રિમતિય મતના છે અને તે મત દીન્યાયનનો છે. ત્યાં સેંકડો દેવાલયો તો દેવનાં છે; તેના સાધુ સંખ્યા મોટી છે. ખુદ જ્યારે મૃત્યુ લોકમાં હતો ત્યારે આ દેશમાં ધણી વાર આવેતો હતો. અને તેજે જે ઝાડની ડાયા નીચે વિશ્રામ કરેલો તે ઠેકાણું ઝોળખાઇ આવે એટલા સાડ અંશોડ રાત્રીએ સૂવે જોવાઈ છે. રાજકર્તા વંશ ક્ષત્રિય કુળનો છે. આગળનો રાજા માળવાના શીખાદિલનો ભત્રિજો હતો અને હાલમાં જે રાજ્ય ચલાવે છે તે કનોજ દેશના શીખાદિલ રાજાનો જમાઈ છે; તેનું નામ મુવપટું છે. "

વલ્લભિ વંશનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન માત્ર તેમનાં તામ્રપટ છે. એમના વખતનાં ધણાં તામ્રપટ મળી આવ્યાં છે. વલ્લભિવંશનાં જેવા પરાક્રમી રાજાઓના શિલાલેખ માલમ પડતા નથી, તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે નવમા સેંકડ સુધી કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં મકાનો, દેવાલયો વગેરે ઊંટ લાકડાનાં બાંધવામાં આવતાં હતાં. વલ્લભિ તામ્રપટમાં લખેલાં દાન ધણું કરી બ્રાહ્મણ અને ભાદ્ર મતનાં દેવાલયોને આપેલાં જણાય છે. તામ્રપટના એ કકડા હોય છે અને તે કઠીવડે જોડેલા હોય છે. કઠી ઉપર મળતો સિક્કો ટોચ છે. તેમાં નંદીનું ચિત્ર કારેલું હોય છે. નંદીની નીચે વલ્લભિવંશ સ્થાપન કરનાર ભટ્ટાર્કનું નામ લખેલું હોય છે. વલ્લભિનાં તામ્રપટનું લખાણ સરૂવ ગદ્યમાં હોય છે. તેમાં દાન આપ્યાની સાલ, દાન આપનાર રાજાનું નામ, જેને દાન આપ્યું હોય તેનું નામ અને દાનમાં આપેલાં ગામ અમર ખેતરનાં નામ લખેલાં હોય છે. વળી લલિઆનું નામ તેમજ જેની ભલામણથી દાન આપ્યું હોય (દત્તક) તેનું નામ પણ લખેલું હોય છે. દાન કષ્ટ જગો એથી આપ્યું, વલ્લભિથી કે રાજાની હાવણી જ્યાં હોય ત્યાંથી (વિજય સ્કંધાવાર), એ પણ લખેલું હોય છે. પછી વલ્લભિવંશ સ્થાપન કરનાર ભટ્ટાર્કથી સરૂ કરીને, દાન આપનાર રાજા સુધીની વંશાવળી આપી હોય છે. દરેક

વર્તનાં વિશેષ જાણાવેલાં હોય છે. દાન આપનારની વંશાવળી પછી દાન આપેલી જમીનની ચતુરસી આપેલી હોય છે. છેવટ 'સ' (સંવત્સર) રીતે દાન આપ્યાની સાલ આંકડામાં જણાવી હોય છે, અને માસ તથા મિતિ પણ જણાવી હોય છે. 'છેવટ રામની સદિ (સ્વહસ્તો મમ) હોય છે.

વલ્લભિ તામ્રપટોમાં જે સંવત્સર આપેલો છે તેની ૨૦૭ થી ૪૪૦

સુધીની સામે વલ્લભિ તામ્રપટો ઉપર જણાય છે
વલ્લભિ સંવત્ ૨૦૭ પદેલાંની સાલ જણાતી નથી. તે ઉપરથી

એમ લાગે છે કે પોતાનો નવો સંવત્સર શરૂ કરવાને બદલે વલ્લભિ વંશે કાશીઆવાડમાં ચાલતો જૂનો સંવત્સર ચાલુ રાખ્યો હતો અને તેને પોતાનું નામ (વલ્લભિ સંવત) આપ્યું હતો. વેરાવળમાં દર્બેદ મહાતાના દેવગમ એક લેખ છે તેમાં હિજરી ૧૧૨, વિક્રમ સંવત્ ૧૭૨૦ વલ્લભિ સંવત્ ૫૪૧ અને સિંહ સંવત્ ૧૫૧ એ પ્રમાણે ચાર સન સાથે આપેલા છે. આ પરથી એમ નીકળી આવે છે કે વલ્લભિ સંવત વિક્રમ સંવત્ ૩૭૫, એટલે ૫ સ. ૩૧૯ માં શરૂ થયેલો હોયો જોઈએ; પરંતુ ગુપ્ત સંવત્ પણ ૫ સ. ૩૧૯ થી શરૂ થયેલો છે. આદ્યજની જણાવે છે કે ગુપ્ત અને વલ્લભિ બંને સંવત્ ૨૪૧, એટલે ૫ સ. ૩૧૯ થી શરૂ થયા છે. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ગુપ્ત વંશે જે સંવત્ શરૂ કર્યો હતો તે વલ્લભિ વંશે પોતાના નામથી જારી રાખ્યો હતો. તોપણ કેટલે કેટલાં જો સંવત્ ગુપ્ત સંવત્ના જૂના નામથી પણ ઓળખાતો એક મોરચાંથી મળેલા જૈનદેવના તામ્રપટ ઉપરથી (ગુપ્ત ૫૮૮) જણાય છે

વલ્લભિના તામ્રપટો ઉપરથી વલ્લભિની રાજ્ય વ્યવસ્થા સંબંધી કેટ

લીક હકીકત મળે છે. વસુન્દાત, પોલીસ, અને વલ્લભિની રાજ્ય વ્યવસ્થા ગામ નોકરોનાં નામ નીચે પ્રમાણે હોવાનું જણાય છે:—

આયુકતક, અચલા, વિનિયુકક (એટલે નિમેષો) કે કોષ્ટ. ઉપરી અધિકારીના ઠેકાણા નામ હતો.

‘ ડ્રાન્મિક ’ એ દોટવાળા હશે, કારણ કે ઢાંગનો અર્થ સહેર થાય છે.

‘ મદતર ’ એ ગામના પરેશના બોદાનું નામ જણાય છે.

‘ ચાટભટ ’ એટલે ચિટાઓ (ભૂમ્મા) ને માટે ભટ (સિપા-
ખઓ); તેથી કરીને એમ લાગે છે કે તેઓ હાલના જેવા પોલીસ સિ-
પાખઓ અને હવાલદાર હશે.

‘ ધ્રુવ ’ એ ગામનો મહેતો હશે એમ લાગે છે; કારણ કે તેનું
મુખ્ય કામ એ જોવાનું હતું કે ઇશ્વરદાર રૈયન પામેથી સરકારના કાવ
[કરતાં વધારે લે નહીં ગામના તવારી કચ્છમાં હજી મુખી ધ્રુવ કહેવાય છે.

‘ અધિકરણિક ’ એ ન્યાયાધીશનું કામ કરનાર અમલદાર હશે.

‘ દડ પાસિક ’ એ પોલીસનો વડો અમલદાર હશે.

‘ ચૌરો ધરણિક ’ (ચૌરને પકડનાર) એ ચૌરનું પગલું કાઢનાર
પગી હશે.

‘ ગળમરથાનીય ’ અધિકારીને ખીજા દેશે સાથેના સંબંધનાં કામ-
કાજ જોવા પડતા હશે.

‘ અમાત્ય ’ એટલે પ્રધાન તેને કુમાર શબ્દ જોડેલો જોવામાં આવે છે.

‘ અનુપજાદાન સમુદ્દમોદક ’ એ પાછલી બાકી વસુલ કરનાર
અમલદાર હશે.

‘ શૌકિક ’ એ જકાત ઉતરાવનાર અમલદાર હશે.

‘ ભોગીક ’ અથવા ભોગોદરણિક ’ એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી સરકારનો
દિગ્ગો ઉતરાવનાર અમલદાર હશે સરકારનો દિગ્ગો ધણું કરી કે હશે.

‘ ભોગ ’ એ શબ્દ હજી પણ કાઠીઆવાડમાં સરકારના ભાગ માટે વપરાય છે

‘ વર્તમાન ’ એ રસ્તાપર સંમેલા થાણાંમાં ચોરી કરનાર હશે.

‘ પ્રતિસરક ’ એ ગામ તથા સીમની રાત્રે ચોરી કરનારા હશે.

‘ વિવવપતિ ’ એટલે પ્રમણનો અધિકારી, હાલના મુજા જેવો
અધિકારી હશે.

‘ રાષ્ટ્રપતિ ’ એ મોટા પ્રાન્તનો કમીસનર જેવો અમલદાર હશે.

‘આમદુટ’, એ ગામનો મૂખી હતો.

તામ્રલેખો ઉપરથી રાજ્યના ચાર ભાગ કરેલા હોવાનું જણાય છે.

રાજ્યના વિભાગ.

‘વિશય’ એટલે પ્રાંત, આદ્યાર એટલે જીલ્લો,

‘પચક’ એટલે પેટા વિભાગ ‘સ્થલી’ એટલે ટાપો’

વલ્લભિ તામ્રપટો ધણુંકરીને ખેડા અને કાઠીઆવાડ પ્રાંતની જમીન

નોના સંબંધમાં છે. ખેડા અને કાઠીઆવાડમાં

જમીનનું મહેસુલ.

જમીનનો વહીવટ જુદો જુદો હોવાનું જણાય છે.

ખેડામાં, જમીનનું મહેસુલ, ઉત્પત્તના ભાગથી લેવામાં આવતું; કાઠીઆવાડમાં

જમીનના માપ ઉપરથી લેવામાં આવતું. કાઠીઆવાડમાં જમીન ‘પાદાવર્ત’

એટલે કદમથી માપવામાં આવતી હતી. જમીન માપવાનું કદમ સાધારણ

કદમથી જૂદું હતું એમ લાગે છે, કારણ કે કાઠીઆવાડના તામ્રપટોમાં

‘ભૂપાવદાર્ત’ શબ્દ વાપરેલો છે. ખેડામાં ઉત્પત્ત પ્રમાણે ભાગ લેવામાં

આવતો હતો, તે ‘પિટક’ અથવા ટોપસીઓ ભરીને લેવામાં આવતો

હતો. ખેતરોનાં વર્ણન આપેલાં છે તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે આટલી

ટોપસીઓ ડાંગર અથવા ઘઉં પાકે એવું ખેતર, અથવા આટલી ટોપસીઓ

બી ભેળાએ એવું ખેતર. ખેડાના તામ્રપટોમાં ‘ખેડાની ટોપસી’ લખેલું છે

તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે બીજા ભાગોમાં લુદા કદની ટોપસી વપરાતી

હશે. દરેક ખેતર, કોષ ઝાડ તળાવ, અથવા માણસ કે દેવના નામથી

જોળખાતું, જેમકે બીમખેત્ર, ખંડખેદાર, શમીખેદાર; વગેરે.

વલ્લભિ ગુજ્જઓ સૈવ ધર્મ પાળતા. વલ્લભિવંશ સ્થાપન કરનાર સેના-

ધર્મ.

પતિ ભટ્ટાર્ક સૈવ હતો, અને દરેક વલ્લભિ તામ્ર-

પટ ઉપર નંદીની છબી તથા ભટ્ટાર્કનું નામ

લેવામાં આવે છે. પહેલો ધ્રુવસેન (ખ. સ. ૫૨૬) પરમ જાગવદ (વૈષ્ણવ)

કહેવાયો છે, તેનો ભાઈ તથા તેની પછી ગાદીએ બેસનાર પરમાદિત્ત ભક્ત

(સુર્ય પૂજક) કહેવાયા છે, અને ગુરુસેન પરમોપાસક (બૈદ્ધ) કહેવાયો

છે. એ સિવાયના બીજા બધા વલ્લભિ રાજા પરમ માહેશ્વર (શૈવ) કહેવાયા

છે. શુદ્ધ વિદ્યાર અથવા મૂકને દાન આપેલાં છે. તે સણીઓ બુદ્ધ ધર્મની હોનાથી ખાસ રીતે આપેલાં હશે એમ લાગે છે. ધણાંખરાં દાન આદ્યજ્ઞાને આપેલાં છે. તે વખતના આદ્યજ્ઞો દાલના આદ્યજ્ઞોની પેઠે વૈદિક ધર્મ કરતા હતા તોપણ સૈવ ધર્મ પાળતા હતા. સૈવ ધર્મ પાળનારા ધણું કરીને નકુલીય અથવા લશુલીયની સાખાના હતાં. વાધેલ રાજ્ય અર્જુનદેવના વખત સુધી એટલે તેમના સેંકડા સુધી લકુલીયનું મુખ્ય દેવળ મીઝાંગામ પાસે આવેલા કારવણ ગામમાં હતું અને તેનું મહામ્ય ધણું ગણાતું. સૈવ ધર્મમાં નર્મદા નદીને પવિત્ર ગણી છે અને તેમાંથી મળતા પયસ સિંગ તરીકે પૂજાય છે, તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે કારવણનું દેવળ પાસે આવેલું હતું. નકુલીય પાશુપત સાખાવાળા શિવના ચૂરન ભક્ત હતા, અને તે સ્થાપન કરનાર નકુલીય શિવનો અવનાર ગણાતો. એ સાખા ક્યારે સ્થાપન થઈ દરી એ નદી થયેલું નથી, પણ એમ લાગે છે કે બીજા અને પાંચમા સેંકડાની દરમ્યાન તે સ્થાપન થઈ દરી. નકુલીયને ચાર સિંખ હતા, કુચિક, માગ્ધ, કાર્કશ અને મૈત્રેય. એ ચાર જણે સ્થાપન કરેલી સાખાઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં પથરાઈ હતી. નકુલીય સાખાના ખાસ પ્રતિનિધિ હાલ જણાતા નથી તોપણ દેવનામી અથવા અતિત લોકો, જે કે ચંકરાચાર્યને માન આપે છે તે પણ તેમની રીતરિવાજ ઉપરથી નકુલીય જેવા લાગે છે. તેઓ આખા શરીરે રાખ ચોળે છે, દાટેલા અતિતની સમાધિ ઉપર સિંગ ધાલે અને સૈવ દેવાલયો ઉપર માલકી હક્ક રાખે છે. પાશુપત સાખાવાળા પોતાની સાખા માટે લકવાને દમેય તૈયાર હતા અને જે રાજ્ય તેમનો ધર્મ પાળતા તેમના લશ્કરમાં રહી લડતા. તેઓ લમ કરતા નહોં તેથી શરીરે મજખૂત રહેતા. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વખતના રાજ્ય પાશુપત સાખાનો ધર્મ પાળતા તે ધણું કરીને આવા લોકોને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કરાવવા પાળતા. હશે આ સદૈવ સાધુઓના ગુરને ધર્માધ્યક્ષ તરીકે ખાસ માન આપવામાં આવતું. ઉદાહરણ તરીકે ચોથો શીલાલિપ 'બાવ પાદનું' ખ્યાત અને તેના પછી થયેલા જુદા-શીલાલિપ રાજ્ય 'બાવ પાદનું' ખ્યાત કહેવાતા. એ અને

વિશેષજ્ઞોનો અર્થ જ્ઞાન અથવા જ્ઞાપના પદ આગળ નમસ્કાર કરનાર થાય છે જ્ઞાન, એ જ્ઞાના પ્રાકૃત અથવા દેશી જ્ઞાપ ઉપરથી થયેલું રૂપ છે. હિન્દુસ્તાની અથવા ગુજરાતી 'જ્ઞાતા' નું મૂળ રૂપ 'જ્ઞાપ' છે, ગોસાઈ અથવા અતીત સેકાના મ ગધર્માં હજી પણ 'જ્ઞાતા' એ શબ્દ વપરાય છે 'જ્ઞાપ પાદાનુ જ્ઞાત' એ વિશેષજ્ઞ નેપાળના કેટનાક રાજાઓના સંજ્ઞાધર્મા વપરાયજી જણાય છે 'જ્ઞાપ' એ કોઈ અધિરાજ હશે એમ થકા લેવાનું કારણ રહેતું નથી, કારણ કે વલ્લભિરાજ અને નેપાળના રાજા એ જ નેના એકજ અધિરાજ હોય એ સંભવતું નથી જ ને શૈવ ધર્મ પાળતા અને જ નેના તામ્રપટ્ટોમા એકજ વિગેષજ્ઞ વાપરેલું છે તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે જાવ અથવા જ્ઞાપ એ શૈવ ધર્માધ્યક્ષના સંજ્ઞાધર્મા જોવા હોવા જોઈએ. નેપાળના રાજા વસન્તસેનના તામ્રપટ્ટોમા જ્ઞાપના પહેલા પદ્મ દેવત જોવા વિશેષજ્ઞ વખેતું છે તે ઉપરથી પણ જ્ઞાપ ધર્માધ્યક્ષ હશે એમ માનવાને ટેકા મળે છે મહારાજાધિરાજ, પરમબદ્ધાઈ, અને પરમેશ્વર એવા વિશેષજ્ઞ 'જ્ઞાપ' ને લખેતા છે, તે પણ હાલ આપણે જ્ઞાતિજ્ઞ ધર્મગ્રંથને 'મહારાજ', અને દિગંબર જૈન સાધુને બદ્ધાઈ કહીએ છીએ તેને મળતું છે જ્ઞાપ (જ્ઞાપ) એ શબ્દ મળ્યા શૈવ ધર્માધ્યક્ષને ખાસ રીતે લાગુ છતાં પાછળથી વૈષ્ણવ અને બૌદ્ધ ધર્માધ્યક્ષના સંજ્ઞાધર્મા પણ વાપરેલો જણાય છે.

વલ્લભિ વંશ સ્થાપન કરનાર, સેનાપતિ બદાઈ કંઈ જાતનો હશે એ શકે ભરેતું છે વલ્લભિ તામ્રપટ્ટોમા રાજા કંઈ રાજા રાજાઓની ઉત્પત્તિ જાતના હતા એ લખેતું નથી આલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપટ્ટોમા વલ્લભિ રાજાઓ વિષે કંઈ લખ્યું નથી જેતોટ અને ગોદિલ લોકો વલ્લભિના વંશના છે, છતાં તેઓ પોતાની મૂળ જાતથી જો જાણતા નથી પણ ગુદ અથવા ગુદસેન રાજા (ઈ સ ૫૫૫-૫૬૭) ના નામ ઉપરથી જોવાજાય છે આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે વલ્લભિ રાજાઓ દક્ષી જાતના અથવા પરદેશી આવેલી જાતના હશે. કદાચ એમ

પણ દોષ કે એનાપતિ ભદ્રાકે ગુર્જર જાતનો હોય અને તેના વંશની ચક્ર-
 તી ચલાધી, તેની જાત ઉપરથી ગુર્જર-રાજ અથવા ગુજરાત નામ પડ્યું
 હોય ગુજરાત એ નામ પ્રથમ પરદેશી લોકો વાપરના અને પછી ગુર્જ-
 રાતના લોકો પણ વાપરવા લાગ્યા ભદ્રાકે અને તેના વંશના રાજા શિવાય
 બીજા કોઈ રાજા એવા મોટા થઈ ગયા નથી કે તેમની જાત ઉપરથી
 દેશનું નામ પડે પણ વલ્લભિરાજ ગુર્જર નદી હોય એમ કહેવાને એ
 આધાર બતાવી શકાય છે કે પ્રખ્યાત ચીનો હુએનત્સાંગ વલ્લભિ રાજાને
 કાનિય કહે છે પણ હુએનત્સાંગે જે કહ્યું છે તે વલ્લભિ વસસ્થાપન થવા
 પછી મો વર્ષે કહ્યું છે તેથી ક્યમ એમ પણ બન્યું હોય કે તેમની
 મૂળ જાત વિસારે પાડી વનભિ રાજાઓએ કાનિ હોવાનું ડાળ ખાલ્યું હોય.
 મૂળમાં હવડી જાનના છતાં રાજાઓએ પાછળથી ઉચ્ચી ઉત્પત્તિનું ડાળ
 ખાલ્યાના ધણા દાખના બનેલા છે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં રજપૂત
 કહેનાતા ધણા કુળની ઉત્પત્તિ હવડી અથવા પરદેશી જાતમાંથી થયેલી છે.
 નદીપુરી અથવા નાદોદ (ખં સ. ૪૫૦) ના શરૂઆતના રાજા પોતે ગુ-
 ર્જર હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ પાછળથી થયેલા રાજા મદાભારતના વીર
 પુરુષ કરણથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનું જણાવે છે. નાદોદના એ
 ગુર્જર રાજાઓએ (૬૬ ખીજે અને જયભટ્ટ ખીજે) વલ્લભિ રાજાઓને
 એવી રીતે મદદ કરેલી હતી કે જે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય
 કે તેમના વચ્ચે કંઈ નિકટનો સંબંધ હોવો જોઈએ અને એ સંબંધ કદાચ
 તેમની એકજ જાત હોવાનો હશે નાદોદના હાલના રાજા પોતાની ઉત્પત્તિ
 કરણથી બતાવે છે તેપણ તેઓ ગોદિલ કહેવાય છે, અને ભાવનગરના
 ગોદિલ વલ્લભિ રાજા ગુહસેનથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાનું કહે છે, તે ગોદિલ
 અને નાદોદવાળા ગોદિલ એકજ ઉત્પત્તિના છે એમ કહી શકાય કરવામાં આવે
 છે. આ ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે વલ્લભિ રાજા અને ગુર્જર રાજા
 એકજ જાતના હતા અને ગુર્જર રાજા વલ્લભિ રાજાના કુળની એક શાખા
 હતી વલ્લભિ રાજાઓ ગુર્જર રાજાઓના અમલમાં ભરખમાં દાખ કેમ કરી

રાકયા તેનો ખુવાસો પણ આથી થાય છે. વળી વસલિના સગ તેમના અધિ-
ગજ અથવા સ્વામી હશે તેથી ગુર્જર રાજાઓ ‘સામંત’ કહેવાતા હશે
એમ પણ આ ઉપરથી ધારી શકાય છે.

સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનું તામ્રપટ મળેલું નથી, પણ તેના પુત્ર દુવસેનનું વ-

સલિ અથવા સુપ્ત સંવત્ ૨૦૭ (ધ. સ. ૫૨૬)
સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક, ધ સ નું તામ્રપટ મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે
૫૦૬-૫૨૦ ? દુવસેન એ સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો ત્રીજો પુત્ર હતો.

એક તામ્રપટમાં સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનાં વખાણ તરીકે નીચેનો મળકુર લખ્યો છે.
તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે કંઈ સત્તાને હનગી ભટ્ટાર્કે રાજ્ય મેળવ્યું.
“ મૈત્રકો કે જેમણે બળભેગીથી પેતાના દુશ્મનોને તાબે કર્યા હતા તેમના
મોટા અને બાળાના બરકર ઉપર સેનકો ધા કરી જેણે કીર્તિ મેળવી ”
મૈત્રકનો અર્થ સૂર્યવંશી થાય છે. આ મૈત્રકો મ્હેર જાતના લોક હતા એમ
આગળ મ્હેર લોકો વિષે પ્રકરણ છે તેમાં જનાવવામાં આવ્યું છે. મ્હેર
જાત એક વખત કાઠીઆસાડમાં ધણી પ્રગળ હતી અને હજી પણ કાઠી-
આસાડના વાયબકોણમાં બરડા પર્વત આગળ માલમ પડે છે પેરન દરના
કા રાજા આ મ્હેર જાતના છે તેઓ હજી પણ મ્હેર કહેવાય છે અને
ર જાત તેમને પેતાના મુખ્ય ગણે છે મ્હેર લોકોની દંતકથા એવી છે
મકરધનજને મયૂરધનજ સાથે યુદ્ધ થયું હતું મકર અથવા માછલી એ
ર જાતનું ચિન્હ છે અને મોળીથી મળેલા એક તામ્રપટ ઉપર (ધ સ.
૪, સુપ્ત ૫૮૫) તથા મ્હેર રાજા જૈકદેવના અનાવળી તામ્રપટ ઉપર જોવા-
વાળું છે. એથી ઉપર મયૂર એ સુપ્ત રાજાઓનું ચિન્હ છે તેથી મયૂર
જાતની ધજામાં સુપ્ત રાજા હશે એમ લાગે છે ચદ્રસુપ્ત અને ખીજા
૫ ગાળાઓએ મુજસન ઉપર રાજ્ય કર્યું તેમનું ચિન્હ મયૂર હતું એમ
મના મિકકા ઉપરથી જણાય છે મકધ્વજને મયૂરધનજ સાથે યુદ્ધ થયેલું
વાની મ્હેર લોકોની દંતકથા છે, તે મ્હેર લોકોને ગુપ્ત રાજા સાથે અથવા
ના હકિમ સાથે (ધ. સ. ૪૭૦ ના અરસામાં) યુદ્ધ થયા ઉપરથી ચાલી

હશે એમ લાગે છે. ગદેન્વત વૈતર તરફથી આવેલી હતી અને પશ્ચિમ ૨૪૦ પૂનાના તરફથી ગુજરાતમાં દાખલ થઈ હતી તેમના સરદાર જસનો, અગ્ને, બડ અને કોમનના નામ ઉપરથી જોસનમે, જાગમે, બડમેર અને કોમન-સમેર નામ થયા હતા. ગુપ્તોનો હનન ૧૧૭ પૂના તરફથી આવેલા મિત્રિ-રકેન (ખ. સ. ૫૧૦-૫૪૦ ?) ના નામ ઉપરથી તથા તેના વખત ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ગદે જનનો હશે. ગદેર લોકો એજ કદમ દૂણ લેકા હશે અને એમ નદી દોષ તોપણ જન કરતા દૂણ જોમની માથે તેઓ ગળી ગયા હશે અને તેમની સાથે દક્ષિણમાં આડી કાઠીઆવાડમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હશે. સેનાપતિ બટાર્કે કાઠીઆવાડનો દક્ષિણ ભાગ તેમની પામેથી જીતી લીધા પછી, ગદેર લોકો કાઠીઆવાડના ઉત્તર ભાગ તરફ મમાનું જણાય છે. સેનાપતિ બટાર્ક, ગુપ્ત રાજાઓને સેનાપતિ હશે એમ ધારનામાં આવે છે. તેણે તથા તેના વસન્તેએ ગુપ્ત સવત્ર આવતો રાખ્યો છે અને તેના મિકકા પગ ગુપ્ત રાજાઓના સિકકા જેવા છે, તેથી આ માનવાને ટકા મળે છે. તોપણ નના ગળ જૂના રાજાનો સવત્ર આવતો રાખે એટલા ઉપરથી નિ સદેહ એમ અનુમાન કરી શકાય નદી કે નના ગળને જૂના રાજ સાથે કંઈ સબંધ હોવો જોઈએ. ગુલ્જર (ઇ. સ. ૫૮૦) અને આનુક (ઇ. ■ ૬૪૨) રાજાઓએ ત્રૈકુલ સવત્ર વાપર્યો છે. તોપણ તેમની સાથે તેમને કંઈ સબંધ હોય એમ જણાયું નથી. સરખા-તના વમલિ રાજાઓ જીજ્ઞ કોઈ રાજાને અધિરાજ તરીકે માન આપના હતા એમ તેમ ૧ તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે, પણ આ રાજા ગુપ્ત વસના રાજા હશે કે જીજ્ઞ કોઈ વસ ૧૧ હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી.

બટાર્કના પ્રપૌત્ર ધર્સેન (ઇ. સ. ૫૭૬) રાજા સુધીના બધા રાજાના સેનાપતિ બટાર્કના પુત્રો. તામ્રપટમાં વનલિન સનુ જાડ આપેલું છે ત્યાર પછીના તામ્રપટમાં માત્ર રાજ્ય કર્તાનો વસ જણાવ્યો છે. ધર્સેનના વખત સુધી ૧ તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે સેના-પતિ બટાર્કને ચાર પુત્ર હતા (૧) ધર્મ ૧, (૨) દેશુમિદ, (૩)

ધ્રુવમેન અને (૪) ધરપટ. પહેલા પુત્ર ધરમેન વિષે કંઈ માહિતી મળતી નથી. તેનું નામ તેના ભાઈ ધ્રુવસેનના તામ્રપટમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં તેને સેનાપતિ લખ્યો છે. એજ પ્રમાણે જીજ્ઞ પુત્ર દ્રોણસિંહ વિષે પણ ધ્રુવસેનના તામ્રપટ સિવાય માહિતી મળવાનું જીજ્ઞ કંઈ સાધન નથી. આ તામ્રપટમાં પોતાના પિતા તથા મોટા ભાઈની પેઠે દ્રોણસિંહને સેનાપતિ નહીં પણ ' મહારાજ ' લખ્યો છે. અને જણાવ્યું છે કે તેને તેના ' પરમ સ્વામી ' એ ગભ્ય સપ્તા આગ્રી ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. આ ' પરમ સ્વામી ' તેનો પાપ ભટ્ટાર્ક નહીં હોય, પણ જે રાજાનો ભટ્ટાર્ક સેનાપતિ હતો તે હશે એમ લાગે છે. દ્રોણસિંહને કંઈ જગ્યાએ ગાદીએ બેસાડ્યો હતો એ જણાતું નથી, પણ કાઠીઆવાડના વાવ્યકાણુમાંથી મહેર લોકાને સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક કાઢ્યા હતા તે ભાગમાં બેસાડ્યો હશે એમ લાગે છે.

ધ્રુવસેન નાગના બહુ વલ્લભિ રાજા થયા છે, તેમાં સૌથી પહેલો,

ધ્રુવસેન ૧ દો. ઈ. સ.
૫૦૬-૫૩૫.

સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો ત્રીજો પુત્ર ધ્રુવમેન હતો તેનાં

પણ તામ્રપટ મળ્યા છે. કુકડવાળા તામ્રપટમાં

શુભ ૨૦૭ (ઇ. સ. ૫૨૬) ની સાલ છે. જૂના-

ગઢગી મળેલા તામ્રપટમાં શુભ ૨૧૦ (ઇ. સ. ૫૨૯) ની સાલ છે, અને

વળાથી મળેલા તામ્રપટમાં શુભ ૨૧૬ (ઇ. સ. ૫૩૫) ની સાલ છે ધ્રુવમે-

નનું એક વિશેષણ ' પરમ ભટ્ટાર્ક પાદાનું ' પ્માત ' એટલે, સ્વામીના પગ

આમળ નગન કરતો, એવું છે. એ સ્વામી તેના ભાઈ દ્રોણસિંહને ગાદી

આપનાર રાજા હશે તેનો પિતા માત્ર ' ભટ્ટાર્ક ' લખાય છે, પરમ ભટ્ટાર્ક

લખતો નથી તેથી તેનો સ્વામી તેનો પિતા ભટ્ટાર્ક હોવાનું સંજ્ઞાપિત

લાગતું નથી ધ્રુવસેનનાં જીજ્ઞ વિશેષણ ' મહારાજ ' ' મહા સામંત '

એ વગેરે છે તેથી પણ એમ માનવાને ટેકો મળે છે કે તેને માથે

ખીજો કોષ અધિરાજ હોવો જોઈએ. ઇ. સ. ૫૩૫ ની સાલના તામ્રમે-

ળમાં ' મહા પ્રતિહાર ' (મોટા હારપાળ) . ' મહા દંડ નાયક ' (મોટા

માણસ્ટ્રેટ), મહાઞ્જર્તકૃતિક (મોટા સેનાપતિ) એવાં વિશેષણ પણ તેના

નામને જોડેલાં છે આ વિશેષણ એમ દેખાડે છે કે તે પ્રાપ્ત ગમના તાત્કાલિક રાજ્ય કરતો હોયો જોઈએ મુનસેન તેના બા / પ્રિયસિદ્ધ પત્ની ગાદીએ ઠેકા દશે કે તેની સાથેજ જૂ. પ્રદેસ વખત રાજ્ય કરતો હતો એ નક્કી કરવા સાધ્ય નથી તેના વિશેષણો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ભાઈ પત્ની તે ગાદીએ બેઠો નહીં હેય, પણ તેના વખતમાંજ ગમ્ય કરતો હતો ગમે તેમ હતો તો પણ વ્યભિ સાથે જેનો સંબંધ જણાવે હોય એવો પહેલો રાજા મુનસેન છે, કાળુ કે ધ સ પરંતુ આ પરંતુ ની સાક્ષરાત્તા તાત્કાલિક તેણે વ્યભિથી આપેના હોય તે સમજી છે

આ તાત્કાલિક પ્રાપ્તિના પિતા બહારક તથા તે ॥ મોદાભાઈ 'પરમ માદેશ્વર' (સિંહપૂજક) હોવાનું લખ્યું છે અને મુનસેન પોતે ' પરમ ભાગવત' (વિષ્ણુપૂજક) હોવાનું લખ્યું છે પણ ધ સ પૃષ્ઠ ના તાત્કાલિક ઉપરથી જણાય છે કે તે ॥ સનિષ્ઠ દુરુ (અથવા હુના) બાઈ હતી અને તેણે વ્યભિમા બાઈ ધર્મનો મહાજ ધાવ્યો હતો મુનસેન ॥ ॥ હેમામ હેદની આ ॥ ધ સ પૃષ્ઠ (ગુપ્ત ૨૧૬) ની જણાવે છે ધર ૧૬૫ 'મહારાજા' કહેનો છે અને મુનસેનનું હેમામા હેતુ તાત્કાલિક જે સાવનું છે ત્યાર પછી એવિસ વર્ષે ધરપદના પુત્ર (ધ સ પૃષ્ઠ) શુદસેનનું તાત્કાલિક થયેયું જણાય છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મુનસેન પછી ગાદી ધરપદનો મળી હતો એથી કુન શુદસેનના ધ સ પૃષ્ઠના તાત્કાલિક લખ્યું છે કે તે ॥ મધ્યા પાપ મુનસેનને પત્ની પૃષ્ઠવાથી (એટલે કે તેની પછી ગાદીએ બેસવાથી) થોડાં થયો ગયા હોવાથી એમ પણ ધારી શકાય છે કે તે મુનસેન પછી ગાદીએ બેઠો હતો શુદસેન ॥ ॥ નજી તાત્કાલિક આ રીતે નખ મળ્યા છે એ તાત્કાલિક વગાળી

શુદસેન, ધ સ પૃષ્ઠ-
૫૬૬ (૧)

મળ્યા છે તે ॥ ઉપર ધ સ પૃષ્ઠ અને ૫૬૬ (ગુપ્ત ૨૪૦ અને ૨૪૬) ની સાથે છે, ત્રીજું તાત્કાલિક લાવનગરથી મળ્યું છે તે ॥ ઉપર ધ સ પૃષ્ઠ (ગુપ્ત ૨૪૮) ની સાથે છે લેખ, વગાળી મળેલા એક માગીના વાસણ ઉપર ॥ અને તેમાં ધ સ ૫૬૬ (ગુપ્ત ૨૪૦) ની સાથે છે વ્યભિ

વંશમા ગુહસેન મહા પ્રતાપી રાજા થયો હશે એમ લાગે છે કાઠીઆવાડ અને રજપૂતાના ગોદાવિ અને મેનોટ રજપૂતો, જેઓ વલ્લભિ કૃપાના ગણાય છે તેઓનું નામ ગુહસેનના નામ ઉપરથી પશ્ચુ હતું ગુહમેન એ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને તેનો અર્થ “જેનું લક્ષ્મી કાર્તિક સ્વામિના લક્ષ્મી જેવું છે તે” એ પ્રમાણે થાય છે પાછલા વખતના વલ્લભિ વંશના તામ્ર પટમાં રાજાની વંશાવળી ગુહસેનથી શરૂ કરેલી જણાય છે, એટલે કે વલ્લભિ વંશનો પહેલો રાજા તે હતો એમ તેમાં માનેલું જણાય છે ગુહસેન વલ્લભિ વંશનો પહેલો રાજા ગણાતો હશે તે ઉપરથીજ તેના નામ ઉપરથી ગોદાવિ વગેરે રજપૂતોની શાખાઓના નામ પાડ્યા હશે એમ લાગે છે ગુહમેનના પહેલા થયેલા રાજાઓની પેઠે ગુહસેન પણ ‘મહારાજ’ લખાયો છે એક ઠેકાણે તેને ‘પરમમા હેશ્વર’ (શૈવ) કહેલો છે અને બીજે ઠેકાણે ‘પરમોપાસક’ (ભૈષ્ણ) કહેલો છે વળી તેની ફાઇની દીકરી દુધાએ જન્માવેલા મોહ મઠને પણ તેણે દાન આપેલા છે ગુહસેન તેના પૂર્વજોની પેઠે શૈવ હશે, તોપણ ભૈષ્ણ ધર્મનાગાને કિતેજનું આપતું હશે એમ લાગે છે ગુહસેનનું રાજ્ય ક્યારથી શરૂ થયું તે જાણવાને સાધન નથી ઈ સ પૃષ્ઠ (ગુપ્ત ૨૨૦) પહોંતા તે ગાદીએ નહીં બેઠો હોય એમ લાગે છે તે ૧૧૬૫માં જિત્તી સાલ ઇ સ પૃષ્ઠ (ગુપ્ત ૨૪૮) જણાવે છે પણ તેણે કદાચ બે ત્રણ વર્ષ વધારે રાજ્ય કર્યું હશે

ગુહમેન પછી આગરે ઇ સ, ૫૬૯ (ગુપ્ત ૨૫૦) માં તેનો પુત્ર બીજો ધરસેન ગાદીએ બેઠો તેના પાંચ તામ્રપટ મળ્યા છે, તે પૈકી ત્રણ ઉપર ઇ સ ૫૭૧ (ગુપ્ત ૨૫૨), ચોથા ઉપર, ઇ સ ૫૮૮ (ગુપ્ત

ધરસેન બીજો, ઇ સ ૫૬૯-૫૮૯

૨૬૯) અને પાંચમા ઉપર ઇ સ ૫૮૯ (ગુપ્ત ૨૭૦) એ પ્રમાણ સાલો છે પહેલા ત્રણ તામ્રપટમાં ધરસેનને ‘મહારાજ’ લખ્યો છે, છતાં બેમાં ‘મહા સામત’ વિશેષણ વધાર્યું છે. તે ઉપરથી એમ લાગે કે કે છેવટના વખતમાં ધરસેનને માથે કાંઈ સ્વામી થયો હશે ધરસેનના બધા તામ્રપટમાં તેને ‘પરમ માહેશ્વર’ લખ્યો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે શૈવ ધર્મ પાળતો હશે

ધર્મેનનું હેતુ તામપટ ઇ ૫૮૬ ની આવતુ છે. ત્યાર પછી ઇ ૬૦૭ નુ એટલે અઢાઢ વર્ષ પછીનુ તેના પુત્ર પહેલા શીવાદિત્યનું તામ્રપટ મળ્યુ છે.

ધર્મેન જીજ્ઞ પછી તેનો પુત્ર સિલાદિત્ય ગાદીએ બેઠો આ રાગનનું

ગીલાદિત્ય ૧ લો, ઇ. સ
૫૪૪-૬૦૭

જીજ્ઞ નામ ધર્માદિત્ય છે સત્તુલ્ય મહાત્મ્યમાં
એનુ ભરિખ જણાવ્યુ છે કે નિકમ સવનુ ૪૭૭
(ઇ સ. ૪૨૦) મા શીવાદિત્ય નામે રાગ ધર્મે

તે જૈન ધર્મનો ફેલાવો કરશે આ મહાત્મ્ય આધુનિક છે, એટલે તેની ઉપર
કંઈ ભરોમો રાખી શકતો નથી નિકમ સવનુ ૪૭૭ (ઇ. મ ૪૨૦) મા
તો વલભિ વશની સ્થાપના પણ યથ નમેતી, એટલે તે વખતે શીલાદિત્ય
રાગ શી રીતે ધર્મે હોય ? જો એ સાત નિકમ મવત્ ૫ નદીં પણ શક સંવ-
લની હશે એમ માનીએ તોપણ શક ૪૭૭ મા શુભ ૨૩૭ અથવા ઇ. સ ૫૫૬
ની સાથ આવે, એટલે કે આ રીતે જોતા પણ શીવાદિત્યની ખરી સાલ ક્રતા
મહાત્મ્યની સાત વહેલી આવે છે

શીવાદિત્યના તામ્રપટોમા તે શૈવ હોવાનુ જણાવેનું છે તોપણ તેને બ્રા-
હ્મ ધર્મવાળાને પણ કેટલાક દાન આપ્યા હતા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે બ્રાહ્મ
ધર્મનાળાઓને તે માન આપતો હશે એક તામ્રપટમા લેખાનુ નામ સધિત્રિ-
મહિક ચ દ્રલદિ જણાવેનુ છે બ્રાહ્મ ધર્મવાળાને બે દાન અપાવ ૧૨ (દ્વન્ક) બદ્ધ
આતિય યશસુ નામનો એક માણસ હતો સિવના એક દેવજને દાન આપેનુ
છે તે અપાવ ૧૨ સિવાદિત્ય પછી ગાદીએ બેઠનાર તેનો ભાઈ ખરમદ હતો.

શીલાદિત્યે ધણુ કરીને ઇ સ ૫૯૪ (શુભ ૨૭૫) થી ઇ સ ૬૦૬
(શુભ ૨૮૦) સુધી રાજ્ય કર્યુ હશે.

શીવાદિત્ય પછી તેનો ભાઈ ખરમદ ગાદીએ બેઠો ખરમદ ૫૨મ શૈવ
હતો શીલાદિત્યે પોતાની દયાતીમાં તેને ગાદીએ
બેસાડ્યો હશે, અને સિવાદિત્ય વાનપ્રસ્થ ધર્મે
હશે એમ તામ્રલેખો ઉપરથી જણાય છે એ
સિવાય ખરમદ વિશે જીજ્ઞ કંઈ માહિતી મળતી નથી.

ખરમદ,

૫ સ. ૬૧૦-૬૧૫.

ખરચદ પછી તેનો પુત્ર ધ્રુવેન ત્રીજો ગાદીએ બેઠો. આ રાજા નિવે
ધરસેન ત્રીજો, કર્ક માહિતી મળતી નથી

■ સ ૧૧૫ ૧૨૦

ત્રીજા ધ્રુવેન પછી તેનો નાનો ભાઈ ધ્રુવસેન બીજો ગાદીએ બેઠો. આ

ધ્રુવસેન બીજો, (ખાલા-
દિવ્ય) ઇ સ ૬૨૦-૬૪૦

રાજાનું બીજું નામ બાવાદિવ્ય હતું. આ રાજા-

ના વખતમાં પ્રખ્યાત ચિના સાધુ જ્યોત્સનાગે

વવલિની મુલાકાત લીધી હતી. ધ્રુવસેનના વિષે

તાત્રપટમાં એમ લખ્યું છે કે તેણે કનેહો મેળવી અને નનગિનું રાજ્ય વધા-

યું એથી હિન્દુ ભક્તના ગુર્જર રાજા ત્રીજા જયભટ્ટ (ઇ સ ૭૦૬-૭૩૪)

ના નનમારીનાળા તાત્રપટ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કનોજના શ્રી હર્ષદેવે

(ઇ સ, ૬૦૭-૬૪૮) વવલિના રાજાને હરાવ્યો હતો ત્યારે તે રાજાનું

ભક્તના બીજા દદ ગળાએ રક્ષણ કર્યું હતું.

બીજા ધ્રુવસેન પછી તેનો પુત્ર ચોથો ધ્રુવેન ગાદીએ બેઠો. આ રાજા

સ્વતંત્ર થયો. હશે એમ લાગે છે, કાગ્ય કે તેના

ધરસેન ૪ થો, ઇ સ એક તાત્રપટમાં (ઇ સ ૬૪૯ ગુપ્ત ૩૩૦)

૬૪૦-૬૪૯ તેને પરમ ભદ્રાર્ક, મહારાજાધિરાજ, ચક્રવર્તી એ

પ્રમાણિ વિગ્દ આપેલા છે. ધરસેન પછીના રાજાઓએ ' મહારાજાધિરાજ ' નું

વિગ્દ વાપરનાનું જરૂરી રાખ્યું છે, પણ ધરસેન સિવાય બીજા કોઈ રાજાએ

ચક્રવર્તી વિગ્દ વખા યુ નથી

ધરસેનના બે તાત્ર ૧૮ મળ્યા છે એકની ઉપર ઇ સ ૬૪૫ (ગુ ૨૨૬)

ની સાથ છે અને બીજા ઉપર ઇ સ ૬૪૯ (ગુ ૩૩૦) ની સાથ છે તેના

પિતા, બીજા ધ્રુવસેનનું તાત્રપટ ઇ સ ૬૩૪ (ગુ ૩૧૫) ની સાથનું છે,

અને તેની પછી ગાદીએ બેસનાર ત્રીજા ધ્રુવેનનું તાત્ર ૧૮ ઇ સ ૬૫૧ (ગુ

૪૩૨) ની સાથનું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધ્રુવસેનનું મૃત્યુ સત્તર

વર્ષથી વધારે ચાલ્યું નથી. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવ્ય, ભટ્ટિકાવ્ય આ ગળના

વખતમાં લખાયું હતું, કાગ્ય કે એ કાવ્યનો કર્તા પોતાના અથને છેડે જણાવે

છે કે એ કાવ્ય ધરસેન રાજના રક્ષણમાં રહી તેણે વલભિમાં લખ્યું હતું. વળી આ મંથકારે ધરસેનને 'નરેન્દ્ર' કહ્યો છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ધરસેન ધવો પ્રતાપી અને સ્વનંત્ર રાજા હશે.

ધરસેન પછી તેના પિતાના કાકાના છોકરા દેરબટનો પુત્ર મુવસેન ગા-
દીએ બેઠો. દેરબટ વલભિનો રાજા થયો નહેતો,

મુવસેન ત્રીજો, ઇ. સ.
૬૫૦-૬૫૬

પણ વલભિની દક્ષિણના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હ-
શે એમ લાગે છે. તેના વિશે એવી દલીલત લખી

છે કે આગસ્ટ્યની પેઠે તે દક્ષિણ તરફ પ્રસર્યો અને સદા અને વિંધ્યા પર્યંત
રૂપી એ ક્તનવાળી પૃથ્વીનો તે ધણી હતો. સંઘાદિ અને વિંધ્યા પર્યંત ભૂમાં
આગળ મળે છે તે પ્રદેશ દેરબટનો હતો. ધરસેન ૪ થાને પુત્ર તહો દોવાથી
દેરબટના પુત્ર ચોથા મુવસેનને વલભિની ગાદી મળી હતી, ૪ થા મુવસેનનું
માત્ર એકજ તાત્રપટ મળ્યું છે. તેની સાલ ઇ. સ. ૬૫૧ (ગ્ર. ૩૩૨) છે,
હત્તર કાઠિઆવાડમાં નવાનગર સંસ્થાનમાં આવેલા પંચવીનું પેટપદ નામનું
ગ્રામ એ તાત્ર લેખથી દાન આપેલું છે. મુવસેન પંચી ગાદીએ બેસનાર તેના
બાપ બીજા ખરમહનું તાત્રપટ ઇ. સ. ૬૫૬ (ગ્ર. ૩૩૭) નું છે, તે ઉપરથી
એમ જણાય છે કે મુવસેનનું રાજ્ય છ વર્ષ કરતાં વધારે ચાલ્યું નહોતું હોય.

બીજા ખરમહના તાત્રપટમાં ૪ થા મુવસેનના સંજ્ઞામાં વિશેષ માનની
લાગણી બનાવેલી જોવામાં આવતી નથી. તે ઉ-

ખરમહ બીજો, ઇ. સ.
૬૫૬-૬૬૫.

પરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે ચોથા મુવસેન
પાસેથી તેણે જગજેરીથી રાજ્ય લઈ લીધું હતું.

મોટા ભાગ તરીકે તેનો હક્ક પણ વધારે જણાય છે. મુવસેન પછી ખરમહ
સીધી રીતે અને સાન્નતામાં ગાદીએ આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ખરમ-
હનું તાત્રપટ ઇ. સ. ૫૫૬ (ગ્ર. ૩૩૭) ની સાલનું છે તે તેના દિવિરપતિ
(ચીફ સેક્રેટરી) રક્ષકદેવના પુત્ર અનંદિલે લખ્યું છે. દાન અપાવનાર અથ-
વા દૂતક પરગાત્રિ (માપણી કરનાર અધિકારી) શ્રીના, નામે હતો.

ખીન્ન ખરમદ પછી ત્રીજે શીલાદિત્ય ગાદીએ બેઠો. એ ખરમદના મોટા
સાથ ખીન્ન શીલાદિત્યનો પુત્ર હતો. ખીન્ન શીલા-

દિત્ય શીલાદિત્ય ત્રીજો, ઇ. સ.
૧૧૭-૧૭૫:

દિત્યે વલ્લભિમાં રાજ્ય કર્યું નહોતું, પણ દેરભટ્ટની
પેઠે વલ્લભિના દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં હાકેમી ભો-

ગની હશે એમ લાગે છે, કારણ કે વલ્લભિના વંશમાં રાજ્ય કરનાર તરીકે તેનું
નામ જણાવ્યું નથી, તોપણ વિંધ્યા પર્વતવાળી પૃથ્વીનો તેને ધણી કબ્જો છે.
ત્રીજા શિલાદિત્યનાં ત્રણ તામ્રપટ મળ્યાં છે, તે પૈકી બેની ઉપર ઇ. સ. ૬૬૬
(ગ્રુપ્ત ૩૪૬) ની સાલ છે. અને ત્રીજા ઉપર ઇ. સ. ૬૭૧ (ગ્રુપ્ત ૩૫૨) ની સાલ
છે. પરમ બટ્ટાઈ, મહારાજા ધિરાજ, પરમેશ્વર એ પ્રમાણે તેના વિરદ લખ્યાં છે. તે-
ના પછી થયેલા વલ્લભિ રાજ્યઓએ પણ એજ વિરદ વાપર્યાં છે. જો કે એ રાજ્યઓ-
નાં ખીન્ન નામ હશે તોપણ ત્યાર પછીનો દરેક રાજા શીલાદિત્ય કહેવાયો છે.

ત્રીજા શીલાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર ચોથો શીલાદિત્ય ગાદીએ બેઠો. તેનું

એક તામ્રપટ ઇ. સ. ૬૯૧ (ગ્રુપ્ત ૩૭૨) ની સાલનું

શીલાદિત્ય ૪ થો, ઇ. સ.
૬૯૧.

મળ્યું છે. એ તામ્રપટ તૈયાર કરનાર બાપ ભોગીકનો
પુત્ર દેવિરાપતિ શ્રી હરમણ હતો. દાન અપાવનાર

(દૂતક) રાજપુત ખરમદ હતો. આ ખરમદ પાંચમાં શિલાદિત્યનું નામ હશે.

ચોથા શિલાદિત્ય પછી ગાદીએ બેસનાર તેના પુત્ર પાંચમા શિલાદિત્યનાં

બે તામ્રપટ ગાંડગથી મળ્યા છે. બંને ઉપર ઇ. સ.

શીલાદિત્ય ૫ થો, ઇ. સ.
૭૧૨.

૭૭૨ (ગ્રુપ્ત ૪૦૩) ની સાલ છે, અને જ નેમાં એ-
કજ જણને દાન આપેલાં છે. જ ને તામ્રપટ લખ-

નાર જુદાલટનો પુત્ર વિસ્લક હતો અને દાન અપાવનાર રાજપુત શીલાદિત્ય હતો.

પાંચમા શિલાદિત્ય પછી ગાદીએ બેસનાર તેના પુત્ર છઠા શીલાદિત્યનું

એક તામ્રપટ મળ્યું છે. તેની સાલ ઇ. સ. ૭૬૦

શીલાદિત્ય ૭થો, ઇ. સ.
૭૬૦.

(ગ્રુપ્ત ૪૪૧) છે એ તામ્રપટ વાળું દાન કોષ
અથવા વેદી આલણને આપેલું છે. તામ્રપટ લખ-

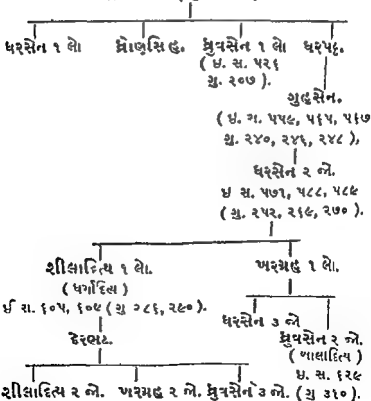
નાર એમપથો પુત્ર સમયપ્ત છે. અને દૂતક જ જણતિ શ્રી જનજર છે,

જૂના શીલાલિપ્ય પછી માદીએ બેસનાર તેનો પુત્ર સાતમા શીલાલિપ્યનું
 એક તામ્રપટ ઇ. સ. ૭૬૬ (ગ્રામ ૪૪૭) નું
 શીલાલિપ્ય ૭ મેા, ઇ. સ. ૭૬૬ મળ્યું છે.
 ૭૬૬.

વલ્લભિવંશનું ઝાડ.

બદાકં.

ઇ. સ. ૫૦૯ (ગ્રા. ૧૯૦ ?).

શીલાદિત્ય ૩ જો	અચરાધમાદિત્ય ૪ સ ૬૫૨	
૪ સ ૬૭૧	૨ જો) (શુ ૩૩૨)	
(શુ ૩૫૨)	૪ સ ૬૫૬	ધરસેન ૪ થો
	(શુ ૩૩૭)	૪ સ ૬૪૫, ૬૪૬
		(શુ ૩૨૬, ૩૩૦)

શીનાદિત્ય ૪ થો
૪ સ ૬૬૧, ૬૬૮ (શુ ૩૭૭, ૩૭૮)

શીલાદિત્ય ૫ મો
૪ સ ૭૨૨ (શુ ૪૦૩)

શીલાદિત્ય ૬ ઠો
૪ સ ૭૬૦ (શુ ૪૪૧)

શીલાદિત્ય ૭ મો
૪ સ ૭૬૬ (શુ ૪૪૭)

વનલિનો નાશ થયા રિષે અનેક દત્તકથાઓ આને છે અને તે ક્યારે

વનલિનો નાશ ■ સ
૭૫૦-૭૭૦

અને શી રીતે થયો એ રિષે જૂના જૂના વિદ્વાનો-

એ જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ કરી છે, પરંતુ તામ્રપ-

ટ ઉપરથી મળેલા પુરાણ સાથે બધું મેળવી

આને એવી માત્ર એકજ દત્તકથા છે અને તે ખરી હશે એમ બાંધે છે તામ્રપટ

ઉપરથી જણાય છે કે ૪ સ ૭૬૬ (વનલિ સવત ૪૪૭) માં શીનાદિત્ય

નામનો રાગ્ન રાજ્ય કરતો હતો આ શીનાદિત્ય પત્ની વનલિ રક્ષનો કાષ્ટ

રાગ્ન થયો હોવાનું જણાતું નથી તેના વખતમાં કાકુ નામનો મારવાડી

પોતાનું વન ૬ પત્ની નામે શહેર છોડી વનલિ આવ્યો હતો તે ઘણાજ મરીગ

દાસથી રક નામે જોગબાવા લાગ્યો પાછળથી તે ધણી યેનત કમાયો નેથી

જુ પત્ની છોડી મહેલ બાંધી રહેતા નાગો તેની ધુજ દિન પ્રતિદિન વધતા

લાગી અને આખરે તે મટયાપરિ કહેવાયો એક દિવસે રકની છોકરી રત્ન-

જડીત સોનાની કામઝી પડે માયુ જોળની હતી, તે રાગની કુવરીના નેવામાં આવી, અને તે સેવાનુ તેને મા. યયુ, પયુ ર કે તે આપી નહીં તેથી શીવાદિ-ત્વે બનાવવારે ખુબી લીધી આથી ર કને ગુરમો. ચડયો જેથી તે મતચ્છ દેશ માં ગયો અને ત્યાના બાદશાહને કહેવા લાગ્યો કે જો તમે વલ્લભિનો નાશ કરો તો હુ કરોડ મહેરો આપુ બાદશાહે તે કરાર કયુન કરી વલભિપુર ઉપર ચડાઇ કરી લદાઇ થઇ તેમાં શીલાદિત્વ હાર્યો અને મગયો, તથા મેન્-છાએ જાણે રગત કરતા હોય તેમ વલભિપુરનો નાશ કર્યો

આ દત્તચા અમરગિ (ઇ સ ૧૦૩૦) ના સખાણુમાં નોંધી ગયેલી છે તે ઉપથી જણાય છે કે ર ક જે મેન્-છા બાદશાહના સરકારને તેડી લાગ્યો તે સિંધની તે વખતની નાજવાની મનસૂરનો આજ ના બાદશાહ હતો આરગ સરકાર દરિઆ નરતે ચઢી આવ્યુ હતુ એમ અમરગિની જણાવે છે પણ તે કન સાવમાં આ પુ હતુ તેની કંઈ સાલ જણાવતો નથી મનસૂર નગર ઇ સ ૭૫૦ પછી સ્થાપન થયુ હતુ અને વલભિ નાજ શીલાદિત્વ નો ઇ સ ૭૬૬ મા રાજ્ય કરતો હતો એમ તેના તાત્ર ૧૭ ઉપથી જણાય છે, તેથી એમ માને છે કે વલભિ ઉપર આરગ સેકડાની ચડાઇ ઇ સ ૭૫૦ પછી અને ઇ સ ૭૭૦ ની પહેલા થઇ હશે સિંધો ઇતિહાસ લખનાર આરગ ચંચારો જણાવે છે કે ઇ સ ૭૮૮ (ફીબ્રરી ૧૪૦ મા ખનીફ મનસૂરે અમર ગીન જમાલને કેટલાક વદાણુ સાથે જરડ ના કિનારા ઉપર મોકલ્યો હતો પણ તેમાં તેને ફતેહ મળી નહોતી રીસ ૨૬ પછી, ઇ સ ૭૭૬ (ફીબ્રરી ૧૬૦) મા તેણે બીજી ચડાઇ કરી, તેમાં તેને ફતેહ મળી અને જો શહેર તે લઇ શકે, પણ તે ના સરકારમાં મફવાડ ચાલનાથી તેને પાછુ આવવુ પડ્યુ હતુ આ લખાણુ મા ' જરડ ' શબ્દ લખ્યો છે તે ' જલ્લ ' ને જાહેર આરગ લેખ ના કાળના હોયથી ' જરડ ' લખાયો હશે અથવા વ ચાયો હશે એમ માનીએ તો તેથી વલભિનો નાશ થવા વિષે આવતી દત્તકથાને ટેકો મળે છે વલભિ જેવુ નગર આઠમાં સેકડાના આરબોની જાણમાં ન હોય અને અગીયારમાં સેકડામાં અમરગિની જાણમાં આવ્યુ હોય એ સ્પષ્ટિત નથી, કદાચ ' જરડ ' નામનુ

ખીલુ' નગર આઠમા સેકડામાં કાઠીઆવાડની નૈરત્ય કોણમાં દશે એમ માનવામાં આવે. તે 'ખરડ' ઉપર ચઢી આવનાર એજ બલણ (વસણિ) નો નાશ કરનાર દશે એમ એકસ રીતે કહી શકાય નહીં. સિંધનો ઇતિહાસ લખનારા વળી જણાવે છે કે આરબોએ તે વખતે 'કંડકાર' ઉપર પણ દરિયા રસ્તે ચઢાઈ કરી હતી. વસણિનો નાશ થયા પછી વસણિ રાજા ખંભાત પાસે આવેલા ગંધારના કિલ્લામાં જઈ રહ્યા હતા. ત્યાંથી પણ તેમને યોગ્ય વખતમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા એમ દંતકથા ઉપરથી ટૂંક સાહેબ જણાવે છે. આરબ લોકોએ લખેલું 'કંડકાર' એજ ખલાતથી પીસ માછલ છેડે બાંધના કિનારા ઉપર આવેલું ગંધાર નગર હશે એમ માનવામાં આવે તો આરબ અંધકારના ઉપરના લખાણથી, પણ દતકથાને વિશેષ ટેકો મળે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

આલુક્ય રાજાઓનો અમલ.

(ઇ. સ. ૧૩૪-૭૪૦).

ધરતીસનની પાંચમી અને છઠી સદીમાં કોંકણ ઉપર ચૈત્ય વંશને અમલ હતો, એમ લેખો ઉપરથી જણાય છે. તેમની રાજધાની પૂરી નગર હતું. દખલના આલુક્ય રાજા ખીજા પુલકેસિ (ઇ. સ. ૬૧૦-૬૪૦) ના સેનાપતિ ચંદ્રકે એમને હરાવ્યા, અને તેમની રાજધાની લઈ લીધી. ત્યાર પછી આલુક્યો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યા. વિજયપુર પાસે એટલા આગળ એક લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૬૩૪ માં ભાદ્ર, માળવા અને ગુજર્જર રાજાઓ ઉપર ખીજા પુલકેસિનું અધિપતિપણ હતું.

જે કે ચાતુકી રાજાઓનું અધિપતિપણું ઇ. મ. ૬૩૪ થી સ્થાપન

જયસિંહવર્મા, ઇ સ ૬૬૬-૬૬૩ ચતુ દત્તું તો પણ દક્ષિણ ગુજરાતમાં ચાતુકી રાજાઓનું રાજ્ય જીજ્ઞા પુલકેશિના પુત્ર અને

વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રય (ઇ મ ૬૭૦-૬૮૦) ના

નાના ભાઈ ધાગશ્રય જયસિંહવર્માએ પહેલવહેલું સ્થાપન કર્યું હતું. જયસિંહવર્માના પુત્ર શીવાદિત્યનો એક તાબ્રવેજ નવસારીથી મળ્યા આવ્યો છે, તેમાં તેમાં જણાવ્યું છે કે જયસિંહવર્માને ગુજરાતનું રાજ્ય તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યે આપ્યું હતું આ લેખમાં જયસિંહવર્માને 'પરમ બટાર્ક' નું વિરદ આપ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેનાઉપર તેના ભાઈનું અધિપતિપણું નહીં હોય જયસિંહવર્માને પાંચ પુત્ર હતા તેની તજજ્ઞાની નવસારી દરો અને તેણે લાખ આયુધ્ય ભોજન દરો એમ તેના પુત્રોના તબવેજો ઉપરથી જણાય છે

ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓના પાંચ તાબ્રપટ મળ્યા છે તે પૈકી ત્રણ ઉપર 'સ' એમ લખીને સાક્ષતો આકડો લખ્યો છે દખણમાં રાજ્ય કરનારી મુખ્ય ચાતુક્ય રાખાઓ ચક્ર સવત્સર (ઇ સ ૭૮) વાપર્યો છે તે કરતા ગુજરાતના ચાતુક્ય રાજાઓએ વાપરેલો સવત્સર જૂદો જણાય છે. ગુજરાતમાં થયેલા ચાલુક્ય રાજાઓએ ગુજરાતમાં આસતો સવત્સર વાપરેલો લાગે છે જયસિંહવર્માના પુત્રોના તાબ્રપટમાં ૪૨૧, ૪૪૩, અને ૪૯૦ ની સાક્ષો છે. દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય ઇ સ ૬૭૦-૬૮૦) માં થઈ ગયો છે, એમ સાગીત થયેલું છે આપરથી એમ નીકળે છે કે ૪૨૧ ની સાક્ષ વાળો ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાએ વાપરેલો સવત્સર આશરે ઇ સ ૨૪૯-૫૦ થી શરૂ થતો હોવો જોઈએ ત્રૈકૂટક રાજાઓના પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે ત્રૈકૂટક અથવા ચેદી સંવત્ પણ એજ અરસામાં શરૂ થયેલો છે, માટે ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ વાપરેલો સવત્ ત્રૈકૂટક સંવત્ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે ચુપ્ત અને વચ્ચે અવધ ૩૬ સ ૩૧૯ થી શરૂ થાય છે, માટે એ સંવત્ ચાતુક્ય રાજાઓએ વાપર્યો હશે એમ કહેવાને આધાર મળતો નથી.

જયસિંહવર્માએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પોતાનો અમલ ઇ સ. ૬૬૬-૭૦

ત્રૈલોક્ય ૪૨૧) પહેલાં સ્થાપન કરેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે એ સાલમાં ના પુત્ર શાશ્વતે યુવરાજ તરીકે તામ્રપટ આપેલું છે. શાશ્વતનું બીજું એક તામ્રપટ સુરતથી મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૬૯૧-૯૨ (ત્રૈલોક્ય ૪૩) માં જયસિંહવર્મા દ્વારા હતા અને યુવરાજ શાશ્વત સાથે રાજ્ય કરતા હતા. આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે તેથી એમ ખાતરી થાય કે ગુજરાતમાં જયસિંહવર્માનો અમલ આશરે ઇ. સ. ૬૬૬ થી શરૂ થયો હશે. જયસિંહવર્માએ કાને દરાવીને ગુજરાતનું રાજ્ય લીધું એ તેના પુત્રા અને પૌત્રનાં તામ્રપટ ઉપરથી જણાતું નથી. પરંતુ આ સમયમાં ભરચની પૂર્વે પાંચીસ માઇલ છેટે આવેલી નાન્દિપુરી (નાંદોદ) ગુલર્જર રાજ્યોની રાજધાની હતી, અને ત્યાંથી ભરચ સુધીના પ્રદેશ ઉપર ગુલર્જર રાજ્યોનો અમલ હતો, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતના કોઈ ગુલર્જર રાજાને દરાવી જયસિંહવર્માએ ગુજરાતનું રાજ્ય છતી લીધું હશે.

નાંદોદના જૂનામાં જૂના જે ગુલર્જર રાજા વિશે માહિતી મળી છે તેનું નામ દદ છે, અને તે ઇ. સ. ૫૮૦ (ત્રૈલોક્ય ૩૩૧) માં થઈ ગયો છે. છેલ્લામાં છેલ્લો રાજા જયભટ છે, તેનું તામ્રપટ નવસારીથી મળ્યું છે, તેમાં ઇ. સ. ૭૩૪-૭૩૫ (ત્રૈલોક્ય ૪૮૬) ની સાલ છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગુલર્જર રાજા અને ચાલુક્ય રાજા સાથે રાજ્ય કરતા હશે. કદાચ શરૂઆતમાં ગુલર્જર રાજ્યોનો અમલ વલસાડ સુધી આગળ તો ઠેક કોઠણ સુધી પહોંચ્યો હશે; અને તેમાંના કોઈની પાસે પોતાનાબાપ વિક્રમાદિત્યના વખતમાં જયસિંહવર્માએ દક્ષિણ ગુજરાત છતી લીધું હશે તથા તે રાજાને ઉત્તર તરફ તાપી નદી સુધી પાછો હટાવ્યો હશે; આ પ્રમાણે ગુલર્જર રાજ્યોને ધીમે ધીમે પાછા હટાવી કેવટ ભરચ સુધી તેમનો અમલ આગળી મૂક્યો હશે. ગુલર્જર રાજ્યો કદાચ ચાલુક્યોની સામા થયા હશે, અને તેમના મિત્ર વલસાડ રાજ્યોની સહાયથી ભરચવાળો પ્રદેશ રાખી રહ્યા હશે; અગર છેવટે ચાલુક્યોનું અધિપતિપણ કુશલ કરી તેમને તામે થયા હશે, તેથી ભરચવાળો પ્રદેશ તેમની પાસે રહેવા દીધો હશે. ગમે તેમ હશે તોપણ ભરચના ગુલર્જર રાજ્યોને ભરચ આગળ-

ના પ્રેરણા આતરી રાખી, આશુકો ઉત્તર તરફ આગળ વધના ગયેલા જ્યાં
 છે, કાન્ધુ કે જ્યસિ દર્શનોનો એક પુત્ર સુધવર્મા ખેડમાં રાજ્ય કર્તા હતા.
 સુધવર્માના પુત્ર વિજયગજનુ એક તામ્રપટ ખેડમાંથી મળી આવ્યું છે, તેના
 તે નિજયપુરથી આવેલું હોવાનું લખ્યું છે નિજયપુર એ પ્રાચીન પામે-ના
 વેલુ વિજયપુર છે એમ કેટલાકનું માનુ છે પરંતુ એ તામ્રપટ જાણસગના
 શ્રાવણોને દાન આપ્યા બદલનું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે નિજયપુર
 એ ખેડની ઉત્તર તરફ થયે છે આવેલું વિજયપુર નહીં હોય, પણ ખેડની
 દક્ષિણમાં આવેલું બીલું કોઈ ગામ હશે.

ગુજરાતના આશુક્ય રાજાઓનાં પાંચ તામ્રપટ મળી આવ્યા છે શ્રાવણ

શીનાદિત્ય મુનિજનુ નવસારીથી મળેલું તામ્રપટ

આશુક્યોના તામ્રપટ

૮ ધ સ ૬૬૯-૭૦ (ત્રેફ ૪૨૧), એમ

શીનાદિત્ય મુનિજનુ સુરતથી મળેલું તામ્રપટ, ધ સ ૬૮૧-૮૨ (ત્રેફ ૪૪૩); વિજ-
 નાદિત્ય મગન ૧૪નું વવસાડથી મળેલું તામ્રપટ, ધ સ ૭૩૧ (ચક ૬૫૩),
 પુલકેશિ જનાશ્રયનું નવસારીથી મળેલું તામ્રપટ, ધ સ ૭૩૮-૭૬
 (ત્રેફ ૪૬૦) નિજયરાજનું ખેડથી મળેલું તામ્રપટ, સવત્સર ૩૬૪ અને
 નાગવર્ધનત્રિભુવ શાશવનું નિર્ધરથી મળેલું સાન વગરનું તામ્રપટ

ઉપર જણાવેલા તામ્રપટ પૈકી પહેલા ચારમાં જ્યસિ દર્શનો, એ ઉત્તર-

ધિપતિ દર્શનને છત્ર હાર પુલકેશિ સત્યાશ્રયના

શ્રાવણ શિવાદિત્ય મુનિ
 રાજ, ધ સ ૬૬૯-૬૯૧

પુત્ર વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રયનો નાનો ભાઈ હોવાનું
 લખ્યું છે જ્યસિ દર્શનોનો સૌથી મોટો પુત્ર ધ,

સ ૬૬૯-૭૦ (ત્રેફ ૪૨૧) ની સાથે નવસારીવાળું તામ્રપટ આપનાર
 શ્રાવણ શિવાદિત્ય છે આ તામ્રપટમાં દાન આપેલું ગામ નવસારી "વિષય"
 મા હોવાનું જણાયું છે શ્રાવણનું બીલું તામ્રપટ ધ સ ૬૮૧-૮૨ (ત્રેફ
 ૪૪૩) ની સાથે છે તેમાં "કામનેષ (કામરેજ) આહાર (પ્રગણ) ન
 ઝોસ બના (કાસળા) ગામનું એક ખેતર દાન આપેલું છે આ બંને
 તામ્રપટમાં શીનાદિત્ય મુનિજનું હોવાનું લખ્યું છે, તે પરથી એમ જણાય છે

કે તેના જાપની સાથે (ઇ. સ. ૧૬૯-૧૯૧) તેણે મળ્યું હતું અને વળી આ તામ્રપટમાં દક્ષિણના આણ્ડ્ય રાજ્યો વિષે ધણી માન સરેલી રીતે લખ્યું છે, તેથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે ગુજરાતની આણ્ડ્ય રાજા, દક્ષિણની આણ્ડ્ય રાજાને પોતાના અધિપતિ તરીકે માનતી હશે એટલે અને વ્યસાધવામાં તામ્રપટમાં રાજ્યકર્તા તરીકે આશ્વ શીવાદિત્યનું નામ જણાવ્યું નથી, તે ઉપરાંત એમ લાગે છે કે તેના પિતાની હયાતીમાં તે ગુજરી ગયો હશે.

જયસિંહયર્મા પછી તેનો બીજો પુત્ર મંગલરાજ માદીએ બેઠો તેણે

મંગલરાજ, ઈ સ ૧૬૮-૧૭૩.

તામ્રપટ (ઇ સ ૧૭૩-૧૮૩) વચસાડથી

મળ્યું છે તેમાં એક બેતર મંગળપુરીથી દાન

કરેલું હોવાનું લખ્યું છે. મંગળપુરી એ કદાચ

માર્ચ રાજ્યોની રાજધાની, કાકણમાં આવેલું, પૂરી, હશે ઇ. સ. ૧૬૯-૧૭૨

(નેરૂ ૪૪૩) માં મંગળરાજનો મોટો ભાઈ મુવરાજ હતો તેથી મંગળરાજ

પાંચ પછીથી એટલે આશરે ઇ સ ૧૬૮-૧૬૯ (નેરૂ ૪૫૦) માં માદીએ બેઠો

હશે. મંગળરાજનું તામ્રપટ ઇ સ ૧૭૩ ની સાધનું છે તેથી એમ ધારી

શકાય કે તેના રાજ્યને છેલ્લે વર્ષે તે આપ્યું હતું.

મંગલરાજ પછી તેનો નાનો ભાઈ મુવરાજ જનાશ્વ માદીએ બેઠો.

તેના વખતમાં ખનિષ્ હશામના સિંધ દોકેમ જુન

મુલકેશિ જનાશ્વ, ઇ સ ૧૭૮

નેરૂ મરમાડ, મડન, દવમજ, (કામબેજ ૧)

બારસ, ઉઝેન, માલિયા, બહરિમદ, (મેવાડ ૨)

અલબેલીમાન (લિનમાલ ૧) અને જુઝ ઉપર ચલામ કરવા આરમોના ટોળાં

મોકલ્યા હતા ઉપર જણાવેલા નામ પૈકી ધણીની જોડણી અસલ આરખીમાં

તથા કારસી તરજુમાં જોડી લખેલી હોવાથી જરાજર સમગ્રનું નથી

કે તે કદા હશે પણ મરમાડ, મડન, બરસ, ઉઝેન, માલિયા, અને જુઝ એ

આનુક્રમે મારવાડ, (વિરમગામ પાસેનું) મડન, ભરસ, ઉજ્જન, માળના,

અને ગુજર્ગર હશે એમ લાગે છે. એક આરખ ટોળીના પરાગ્વત્તું વર્ણન મુલ-

કેસિના નવસારીવાળા લેખ (ઇ. સ. ૭૩૮-૭૬ નૈકૃટ ૪૯૦) માં કપું તેમાં જણાવ્યું છે કે આરજ લરકરે, સિંધુ (સિંધ), કમ્બેલ (કમ્બેસાપ્ટ, ચાવેટક (ચાવડા), મૈર્વ (ચિતોડના) અને (બીનમાલના) ગુજરાતનાં રાજ્યને હેરાન કર્યાં હતાં. આ વખતે પુલકેસિ નવસારીમાં રાજ્ય કરે હોતો. નવસારીમાં ચાલુક્ય રાજાઓએ કર્યાં સુધી રાજ કપું એ નહીં નથી. પરંતુ ઇ. સ. ૭૫૭-૭૫૮ માં તે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની ગુજરાત સામ્રાજ્યાના કબજામાં હતું તેથી એમ લાગે છે. આસરે ઇ. સ. ૭૫૦ ના અસામાન્ય નવસારીમાંથી ચાલુક્યોનું રાજ્ય અવધૂં હતું.

ખેડના તામ્રપટમાં જયસિંહ, શુદ્ધવર્મા અને વિજયસિંહ એ પ્રમાણે રાજાઓનો ક્રમ જતાઓ છે, તેનીપર ૭૬૪ ની વિજયરાજ, ઇ. સ. ૭૧૩. સાલ છે અને તે વિજયપુરથી આવેલું છે. અવિજયપુર, પ્રાંતીજ ખાસે આવેલું વિજયપુર હશે એમ કર્નેલ વેસ્ટ ધારે છે પણ એટલા સુધી ચાલુક્યોની હદ પહોંચી હોય એમ માનવાને કંઈ આધાર નથી. ખેડના તામ્રપટમાં ૭૬૪ ની સાલ છે તે ત્રૈલોક્ય સંવત્સરની હોય તે વિજયરાજનો વખત ઇ. સ. ૬૪૨ માં આવે, પરંતુ તેના દાદા જયસિંહવર્માનો ભાઈ વિક્રમાદિત્ય ઇ. સ. ૬૭૦ માં થયેલો છે તેથી વિજયસિંહ ઇ. સ. ૬૪૨ માં થયેલો હોય એ સંભવિત નથી. હાકતર બેઝારકગુનું ધારવું એવું છે કે આ તામ્રપટ બનાવટી છે, પરંતુ હાકતર લગવાનલાલનો અભિપ્રાય એવો છે કે એ બનાવટી નહીં હોય; કારણ કે તેમાં જાન કરેલાં ખેતર વગેરેની દૃષ્ટિકત વિગતવાર લખેલી છે, અને તેના લખાણની દગ, અક્ષર, વગેરે બીજાં ચાલુક્ય તામ્રપટોને મળતાં છે જયસિંહે કદાચ ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ છત્રી લીધો હોય અને તેની ઉપર રાજ્ય કરવા પોતાના પુત્ર શુદ્ધવર્માને મોકલ્યો હોય; વળ ઉત્તર તરફ ગુપ્ત સંવત્સર આવતો હોવાનો સંભવ છે, માટે ૭૬૪ ની સાલ ગુપ્ત સંવત્સરમાં હશે એમ માનીએ તો વિજયરાજનો વખત (૭૬૪+૩૧૯૦) ઇ. સ. ૭૧૩ માં આવે છે, એટલે સાલના સંજ્ઞામાં પણ કંઈ વાંધો રહેતો નથી.

જયસિંહને નાગવર્ધન નામનો એક પુત્ર હતો, તે નાસિકની પશ્ચિમે રાજ્ય કરતો હતો; અને વલસાડ તથા પારડી સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો એમ તેનું એક તામ્ર-પટ મળી આવ્યું છે, તે ઉપરથી ધારવામાં આવે છે. પરંતુ આ તામ્રપટમાં 'ધ' સાલ આપેલી નથી, અને રાજાઓની વંશાવળી આપેલી છે તેમાં જૂલો છે, તેથી કેટલાક વિદ્વાન તે બનાવટી હોવાનું માને છે. પરંતુ તેના લખાણની મેકેન્ડર હળ અને તેમાં વાપરેલાં રાજાઓનાં વિશ્વ જગેરેપરથી કેટલાક તેને ખરું માને છે. આ તામ્રપટ 'ખરું' હશે કે ખોટું તોપણ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર તેથી કંઈ ઝાઝું અજવાળું પડતું નથી.

એવું ધારવામાં આવે છે કે આશરે ઈ. સ. ૭૪૦ ના અરસામાં આણ્વિકોનો અમલ પૂરો થઇ તેમને બદલે રાઘૂદેવેનો અમલ શરૂ થયો હતો.

આણ્વિક રાજાઓનું ઝાડ નીચે પ્રમાણે છે:—

પુલકેશિ વલ્લભ સત્યાશય.

હર્ષવર્ધનને છતનાર (ઈ. સ. ૬૧૯-૬૪૦).

દક્ષિણમાં રાજ્ય કરતી સુખ્ય સાખા. ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતી સાખા.

વિક્રમાદિત્ય સત્યાશય.
(ઈ. સ. ૬૬૯-૬૮૦).

જયસિંહવ ના ધારાશય.
(ઈ. સ. ૬૬૯-૬૮૧).

વિનયાદિત્ય.

(નવસારી) (નવસારી) (ખેડા) (નાગર)
શીલાદિત્ય આશય, મંગળરાજ, યુદ્ધવર્મા, નાગરેવ
યુવરાજ (ઈ. સ. ૭૩૧)- | નવસારી)
(ઈ. સ. ૬૬૯-૬૮૧) વિજયરાજ

(ગ્રંથ ૩૬૪
ધ. સ. ૭૧૩).

પુલકેશ.
જનાશ્રય.
(ધ. સ. ૭૩૮-૭૬).

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શુજર્જર રાજાઓનો અમલ.

(ધ. સ. ૫૮૦-૮૦૮)

વસભિ અને આણંદ્ય વંશના સમયમાં ભરૂચમાં અને તેની પાસેના પ્રદે-
શમાં શુજર્જર રાજાઓનું એક નાનું રાજ્ય હતું.
શુજર્જર રાજાઓ, ધ. સ. ૫૮૦-૮૦૮. શુજર્જર લોકો એ એક પરદેશી જાત હતી અને
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી શુજરાતમાં આવી હતી
એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. ભરૂચના શુજર્જર રાજાઓ વિષે માહિતી
મળવાનાં સાધન તેમના વખતનાં નવ તામ્રપટ દક્ષિણ શુજરાતમાંથી મળી
આવ્યાં છે તેજ છે. આ પૈકી ત્રણ તામ્રપટ જનાવદી છે, બાકીનાં છ ખર્સ
તામ્રપટ છે, તે કપરથી જણાય છે કે ભરૂચના શુજર્જર રાજાઓનો કાયમનો
પ્રદેશ મહી અને તાપી નદીની વચ્ચે હતો; તેમજ કોઈ કોઈવાર ઉત્તર ખેડા-
સુધીનો પ્રદેશ અને દક્ષિણે તાપીની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ તેમના અમલ નીચે
આવેલો જણાય છે. શુજર્જર રાજાઓની રાજધાની નાન્દીપુરી હતી. આ ના-
ન્દીપુરી, હાલનું નાંદોડ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું ધારણું છે, પરંતુ દાક્ષિણ
વ્યુત્પત્તિનો મત એવો છે કે ભરૂચના પૂર્વ દરવાજાથી બે માઇલ ઉંડે એ નામનો
જૂનો કિલ્લો હતો તે નાન્દીપુરી હોવું જોઈએ.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગુજર્જર રાજ્યોનો પ્રદેશ ગોટો હતો, તોપણ

તેઓ સ્વતંત્ર રાજ હોય એમ તેમનાં તામ્ર-

ગુજર્જરોનાં તામ્રપટ.

પટઉપરથી જણાવું નથી. તેમનું સાધારણ વિરૂદ્ધ

“ સમપ્રિગત પંચ મહાશબ્દ ” અથવા “ સામંત ” જણાય છે.

ત્રીજો જયભટ જોકે બીજા ગુજર્જર રાજ્યો કરતાં વધારે પરાક્રમી હતો,

તોપણ તેણે “ સામંતાધિપતિ ” એવું વિરૂદ્ધ પારણ કર્યું છે, જોડે તેને માથે

પણ કોઈ સ્વામી હશે એમ લાગે છે. કયા રાજ ભરચના ગુજર્જર રાજ્યોના

અધિપતિ હશે એ ચોક્કસ જણાવું નથી. છેવટના સમયમાં તેઓએ ચાલુક્ય

રાજ્યોનું ઉપરીપણું કબ્જા કર્યું હશે, પણ સરઝાતના વખતમાં તેઓ વ-

લિના ખંડીયા રાજ હશે એમ લાગે છે. વસન્તિ રાજ્યો સાથે ગુજર્જર

તરીકેનાં તેમનો સંબંધ હોયો જોઈએ, તે ઉપરાંત એક તામ્રવેખથી પુ

જણાય છે કે એક વસન્તિ રાજ્યે ઈ. સ. ૬૪૯, (વસન્તિ ૩૩૦) માં ભટ્ટ

મુકામ કર્યો હતો અને બીજા ૬૬ રાજ્યો તેનો આદરસન્માન કર્યો હતો

ગુજર્જર રાજ્યોનાં તામ્રપટ તથા તે ઉપરનો સિમ્લો ગુજરાતના ચાલુક્ય

રાજ્યોનાં તામ્રપટ તથા સિમ્લાને ધણાં મળનાં આવે છે, પરંતુ નાચે રાજા

સહી કરવાની રીત, ઉપર દિ હુસ્તાનની ઢગ પ્રમાણે છે. ત્રી હર્ષચરિત્ર અ

કાદંબરીના કર્તા બાણે પોતાના મથિમાં જેવું સંસ્કૃત મથ વાપર્યું છે તે

ગુજર્જર રાજ્યોનાં તામ્રપટમાં વાપરેલું જણાય છે. તે ઉપરથી એમ લાગે :

કે આ સમયમાં બાણના જેવી ભાષા વાપરવાનો બંધ પરિણામ હશે,

તામ્રપેષો ઉપરથી ગુજર્જર રાજ્યોનું ઝાડ નીચે પ્રમાણે જણાય છે

૬૬ ૧ લો. . . . . ઇ. સ. ૫૮૦.

|

જયભટ ૧ લો. . . . . ઇ. સ. ૬૦૫.

|

૬૬ બીજો. . . . . ઇ. સ. ૬૩૩.

|

ગુજર્જર રાજ્યોનું ઝાડ.

જયસર ઝીંજો. ઇ. સ. ૧૧૫.

૬૬ ઝીંજો. ઇ. સ. ૧૮૦.

જયસર ઝીંજો. ઇ. સ. ૭૦૧-૭૩૪

નર્મદાની નાચણી ખીણમાં વસનારી જંગલી જાતના રાણા કે સરદાર નિરીદુશ્વકે આપેલા દાનનો એક તામ્રલેખ હાલમાં મળી આવ્યો છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ૭૪૧ સદીની આખરે એ ભાગમાં બીજ વગેરે જ ગલી જતો રહેતો હતો અને તેમનો સરદાર ચેદિ અથવા કલચુરી રાજા એના ખંડીઓ હતો; દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈલોક્ય અથવા ચેદિ સંવત્સર, દાખલ થયો હતો, તેણે કારણ કદાચ આજ હશે એમ પાંચમા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. નિરીદુશ્વકે સંકરણ નામના રાજા માટે પોતાના તામ્રપટમાં ખણા માનના શબ્દો વાપર્યા છે. દાંતર ખુલ્લરણું કારણું એવું છે કે આ સંકરણ, ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં ચાલુક્ય રાજા મંજુસિંહે દરાવેલા કલચુરી રાજા છુદવમાંનો બાપ સંકરગણ હોવો જોઈએ. સંકરગણ પોતે ઇ. સ. ૫૮૦ ના અરસામાં થયે હશે એમ માનીએ તો ગુજર્નર લોકેએ દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ ઇ. સ. ૫૮૦ પછી છતી લીધેલો હોવો જોઈએ. એક તામ્રપટને ટુકડો હાલમાં મળી આવેલો છે તેનીપર રાજાનું નામ નથી, માત્ર ત્રૈલોક્ય સંવત્ ૩૪૬ (= ઇ. સ. ૫૬૪-૬૫) ની સાલ છે. પરંતુ તેના લખાણની રૂબ તથા સાલ ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે એ તામ્રપટ કેઈ ગુજર્નર રાજાનું હોવું જોઈએ; આપરથી એમ કારી શકાય છે કે ગુજર્નરનો અગ્રણ, સંકરણ અથવા સંકરગણનું રાજ્ય થવા પછી થોડા વખતમાં રથાપન થયેલો હોવો જોઈએ.

ગુજર્નર લોકેની છત ઇ. સ. ૫૮૦ અને ૫૯૪ ની વચ્ચેમાં એટલે આસરે ઇ. સ. ૫૮૭ ના અરસામાં થઈ હશે એમ ઉપરની દલીલ ઉપરથી માની શકાય છે. વળી એમ માનવાને ખીંજો પણ અધાર છે. વસલિનો રાજા પહેલો ધરસેન તેના ગ્રામ સવત્ ૨૨૨ (ઇ. સ. ૫૭૧) ની સાલના તામ્રપટમાં

પોતાનું 'વિરદ' મહારાજ 'લખે છે, પરંતુ સવત્ ૨૬૬ અને ૨૭૦ (ઇ. સ. ૫૮૮ અને ૫૮૯) ની સાયનાં તામ્રપટમાં " મહા સામંત " લખે છે. તેના વિરદમાં આ પ્રમાણે ફેરફાર થયેલો. દોવાથી એમ ધારી શકાય છે કે ઇ. સ. ૫૭૧ અને ઇ. સ. ૫૮૮ ની વચમાં કોઈ ખીળ રાજ્યએ તેની ઉપર પોતાની હકુમત ખેસાડી હશે. આ રાજ્યઓ બીન્માલના ગુજર્જર રાજ્યઓ હશે એવો અંતવ છે, તે ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે તેમની શત ઇ. સ. ૫૮૦ અને ૫૮૮ ની વચમાં એટલે ઇ. સ. ૫૮૫ ના અર- સામાં થયેલ હશે.

ઉપર જણાવેલો ને સવત્ ૩૪૬ (ઇ. સ. ૫૬૪-૬૫) ની સાલના તામ્રપેખનો કંકડો પહેલા દદ રાજનો હશે એમ દ્વ. ૧ લો, આશરે ૫૮૫-૬૦૫. લાગે છે, કારણ કે તેના પૌત્ર ખીળ દદના (ઇ. સ. ૬૨૦-૬૫૦) ખેડાના તામ્રપેખ ઉપરથી

જણાય છે કે તેણે નાગ ભોડાનું જડમૂળ કાઢી નાખ્યું હતું. આ નાગ ભોડો, નિર્ગિરુક્ષકની સરદારી નીચેની જમલી જાત કે જેના વશને, નામકડા અને તળનદા પચમદાયમાં અને રાજપી પળામાં હજમુધી દેખાય છે તે હોવા જો- ઇએ દદના રાજ્યની ઉત્તર મીમાં નિ ખ્યા મુધી દોનાનું જણાય છે, કારણ કે તે ૩૮૦ ની સાયના (ઇ. સ. ૬૨૮-૨૯) તામ્રપેખમાં લખ્યું છે કે વિ- ખ્યાની તજેડીની જમીન તેણે વિહાર કરવા સખી હતી. તેપણ ઉત્તર ગુજરા- તનો કેટલોક ભાગ વનલિના મહાસાગ ત ધત્સેનના તાળામાં હશે એમ લાગે છે, કારણ કે વવલિ સવત્ ૨૭૦ (ઇ. સ. ૫૮૬-૯૦) ના એક તામ્રપેખથી ખેતક (ખેડા) વિહારનું એક ગામ તેણે દાનમાં આપ્યું હતું. દદનું વિરદ ' સામંત ' હતું તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના વખતમાં તેનો પ્રદેશ બી- ન્માલના ગુજર્જર રાજ્યના અધિપતિપણા નીચે હશે પછીથી ઉત્તર ગુજરાત માળવાના રાજ્યના તાળામાં ગયું અને હુએનત્સાગ (આશરે ઇ. સ. ૬૪૦) ના વખતમાં માળવાના રાજ્યને તામે હતું દદના પૌત્રના બે તામ્રપેખ ખેડેથી મળેલા છે તેમાં તેને સર્વનો પૂજનાર જણાવ્યો છે. ત્રે. સવત્ ૩૪૬ (ઇ. સ.

૫૯૪-૯૫) ની માલના તામ્રલેખના કક્કડાઉપરથી દદ્ વિને કંઈ ઐતિહાસિક માહિતી મળતી નથી.

દદ્ પછી તેનો પુત્ર જ્યલટ ગાદીએ બેઠો. એ રાજા ધણો સદગુણી

જ્યલટ વિતરાગ, આચરે
ઈ. સ. ૬૦૫-૬૧૦.

અને વિજયી હતો. એમ ખેડાના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે. વળી તેને 'વિતરાગ' વિરદ આપેલું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ધણો ધાર્મિક હશે.

હશે.

પહેલા જ્યલટ પછી તેનો પુત્ર બીજો દદ્ ગાદીએ બેઠો. તામ્રલેખોમાં

તેને " પ્રજાંતરાગ " એવું વિરદ આપેલું છે.

દદ્ ૨ જો પ્રજાંતરાગ, આ-
ચરે ઈ. સ. ૬૦૫-૬૧૦.

ખેડાથી મળેલાં ૩૮૦ (ઇ. સ. ૬૨૮-૨૯) અને ૩૮૫ (ઇ. સ. ૬૩૩-૩૪) ની સાક્ષનાં તામ્ર-

પટોનું દાન કરનાર આ રાજા હતો. તેના બાઈ રજુમદ સંવત્ ૩૯૧ (ઇ. સ. ૬૩૯-૪૦) માં કરેલા દાનનું તામ્રપટ પણ થોડા વખતપર મળી આવ્યું હતું. તેના નામનાં ત્રણ બનાવટી તામ્રપટ મળ્યાં છે તેમાં ચક્ર ૪૦૦ (ઇ. સ. ૪૭૮), ચક્ર ૪૧૫ (ઇ. સ. ૪૯૩) અને ચક્ર ૪૧૭ (ઇ. સ. ૪૯૪) ની સાક્ષ છે. જંજીસરના ખાલજોને અંકલેશ્વર ત્રિપથ (પ્રમણા) માં આવેલું શિરીસપદ્મક (સિસોદરા) ગામ દાનમાં આપ્યાનું બીજા દદ્નાં ખેડાવાળાં ખરાં તામ્રપટ ઉપરથી નીકળે છે.

દદ્ને " સમાધિગત પંચ મહાચન્દ્ર " નું વિશેષણ લગાડી તેનાં તામ્રપટમાં તેનાં ધણાં વખાણ કર્યાં છે. દદ્ અને તેનો બાઈ રજુમદ સંવત્ ૩૯૫ (ઇ. સ. ૭૦૪-૫) ના તામ્રલેખમાં લખ્યું છે કે મહારાજા દર્પવર્ધને વલ્લભિના રાજાને હરાવ્યો ત્યારે તેનું રક્ષણ દદ્ કર્યું હતું. આપરથી એમ જણાય છે કે કનોજનો દર્પવર્ધન (ઇ. સ. ૬૦૭-૬૪૮) ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો હતો, જે ચક્રાધમાં બીજા પુલકે-શ્ચિએ ઇ. સ. ૬૪૪ પહેલાં નર્મદા ઉપર દર્પવર્ધનને હરાવ્યો તેજ ચક્રાધ કદાચ આ હતો. આ ચક્રાધ ધણુંકરી વલ્લભિના ચોથા ધરસેનના વખતમાં થઈ હતી,

૧૨૫ કે ધ્રુવસેન તો હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઈ થતો હતો, એટલે તેના વખતમાં ચઢાઈ થાય એ સંભવિત નથી. ખીજા કાંઈ રાણીને પેટ ધ્રુવસેનને ધરસેન ૪ થોડો હશે એમ માનીએ તો તેના વખતમાં હર્ષવર્ધનની ચઢાઈ થાય એ અસંભવિત લાગતું નથી.

હુએનસાંગે ભર્યના રાજ્યનું જો વખતનું વર્ણન કરેલું છે તે વખતે ખીજો દહ રાજ હતો. તે જણાવે છે કે " તેમને

ભર્ય.

ખધે નફે તેઓ દરિઆમાંથી મેળવે છે. " ભર્ય-

અની આસપાસનો પ્રદેશ ખારી જમીનવાળો અને ઉજ્જડ હોવાનું પણ તે જણાવે છે, ભર્ય આ વખતે મોટું જાદર હોવાથી તે મેળવવાને પાડોશના બંધા રાજ ઉત્કંઠા રાખતા હતા. તેની પાસે આવેલા લાટ દેશના પ્રદેશ સાથે ભર્ય ખીજા પુલકેશિએ (ઇ. સ. ૬૧૦-૬૪૦) લઈ લીધું હતું. ત્યાર પછી હુએનસાંગના વખતમાં (ઇ. સ. ૬૪૦) તે માળવાના રાજના તાળામાં આવ્યું હશે, કારણ કે ખેડા અને વડનગર (આનંદપુર) તેના તાળામાં હતા; ત્યાર પછી તે વલ્લભિ રાજાએ તાજે આવ્યું હશે, કારણ કે ચોથા ધરસેન વલ્લભિ સંવત ૩૩૦ (ઇ. સ. ૬૪૬-૫૦) માં ભર્યથી ઘન આપેલું છે.

ખીજા દહ પછીના ગુજ્જર રાજાઓ વિષે માહિતી મળવાનાં સાધન સાત્ર ત્રીજા જમલદનાં બે તામ્રપટ છે. આમાંના એક ઉપર ચૈકટક સંવત ૪૫૬ (ઇ. સ. ૭૦૪-૫) અને ખીજા ઉપર ચૈકટક સંવત ૪૮૧ (ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫) ની સામે છે, પહેલા તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે ખીજા દહના રાજ્ય પછીનાં પચાસ વર્ષમાં ગુજ્જરોએ પોતાનું અસલ નામ છોડી દહ જારતની લઢાઈના વીર પુરુષ કરજુના વંશના ક્ષત્રિય હોવાનું ડોળ ધાલ્યું છે; વળી એમ પણ જણાય છે કે ત્રીજા દહ પછી સૂર્યને જલ્દે શીવની ખૂબ તેઓ કરતા હતા.

ખીજા દહ પછી તેનો પુત્ર ખીજો જયભટ ગાદીએ બેઠો તે શરવીર હતો એટલું જ તેના વિષે જણાવ્યું છે.

ખીજો જયભટ આસરે
ઈ. સ. ૬૫૭-૬૭૫

ખીજી જયભટનો પુત્ર ત્રીજો દદ " જાનુસદાય " કહેવાતો. તેણે પૂર્વ

ત્રીજો દદ, આશરે ઈ. સ. ૬૭૫-૭૦૦.

અને પશ્ચિમ (કદાચ માળવા અને વલ્લભિ) ના રાજાઓ સાથે લઢાઈઓ કરી હતી એમ તેના તામ્રપટમાં લખ્યું છે. તેના કુટુંબમાં શૈવ ધર્મ પહેલવહેલો તેણે પાળ્યો. તેણે માનવધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોતો, તેથી તે વર્ણ-શ્રમના ધર્મ જરોખર રીતે પળાવતો હતો. ગુજર્જર લોકોએ પોતાની ઉત્પત્તિ કરણથી થયેલી હોવાનું અને ક્ષત્રિય હોવાનું ડોળ ધાવ્યું છે તે કદાચ પહેલવહેલુ આ રાજાના વખતમાં થયું હશે. તેના પૂર્વજોની પેઠે ત્રીજો દદ પણ કોઈનો ખડિયો રાજા હતો, પણ તેનો સ્વામિ કોણ હતો એ જણાતું નથી. કદાચ આલુક્ય રાજા જયસિંહ, જેને તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યે (આશરે ૬૬૯-૬૮૦) લાટ દેશ આપ્યો હતો તે તેનો સ્વામિ થયો હશે.

ત્રીજા દદ પછી ગાદીએ બેસનાર તેનો પુત્ર ત્રીજો જયભટ હતો.

ત્રીજો જયભટ, આશરે ઈ. સ. ૭૦૪-૭૩૫.

આ રાજાનાં બે તામ્રપટ મળ્યાં છે. એક ત્રૈ. સંવત ૪૫૬ (ઇ. સ. ૭૦૪-૫) નું અને બીજું ત્રૈ. સંવત ૪૮૬ (ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫) નું. એમ ધારવામાં આવે છે કે પહેલું તામ્રપટ તેના રાજ્યની શરૂઆતના વખતનું હશે અને બીજું તેના રાજ્યની આખરના વખતનું હશે. આ રાજા પણ આલુક્યોનો ખડિયો હશે એમ લાગે છે. તેના તામ્રલેખમાં તેનાં મોઢમ રીતે વખાણ કર્યાં છે. ઐતિહાસિક અગત્યની એકજ વાત ત્રૈ. સંવત ૪૮૬ (ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫) ના તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે. એ તામ્રલેખમાં વલ્લભિ રાજાની દાર થયાની વાત લખી છે, એ વલ્લભિ રાજા ધણું કરી ચોથો શીલાદિલ (ઇ. સ. ૬૯૧) અથવા પાંચમો શીલાદિલ (ઇ. સ. ૭૨૨) હશે. પુલકેસિ જનાશ્વરે આરખોના જે ટોળાને દરાવ્યું હતું તે ટોળું ત્રીજા જયભટના વખતમાં આવ્યું હતું. પુલકેસિના તામ્રલેખમાં જણાવેલાં રાજાઓની પેઠે ભર્યવાળા જયભટના રાજ્યને પણ પીડા થઈ હશે. પણ એ રાજ્યનું નામ

ખાસ કરીને પુલકેશિના તામ્રચેખમાં જણાવ્યું નથી તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે તે પુલકેશિના રાજ્યનોજ એક ભાગ ગણાવું હશે.

ઈ. સ. ૭૩૪-૭૫ પછી ભરચના ગુજર્જરો વિષે કંઈ માહિતી નથી. એમના રાજ્યનો નાશ આરબ લોકોને હાથે થયો કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોને હાથે થયો એ જણાવ્યું નથી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના વખતમાં જ ગુજર્જરો વિષે માહિતી મળે છે તે બી-માલના ગુજર્જર હોવા જોઈએ, ભરચના ગુજર્જર નહીં હોવા જોઈએ, કારણ કે ત્રીજા દહના વખતથી ભરચના ગુજર્જરોએ ગુજર્જર નામજા ઊડી દીધું હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ.

(ઈ. સ. ૭૪૩-૯૭૪).

ગુજરાત સાથે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો સંબંધ શક ૬૬૫ થી શક ૮૯૬ સુધી (ઈ. સ. ૭૪૩-૯૭૪) એટલે ૨૩૧ વર્ષ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ ઈ. સ. ૭૪૩-૯૭૪ સુધી ચાલ્યો. આ સમયના ત્રણ વિભાગ પડી શકે છે. પહેલો વિભાગ શક ૬૬૫ થી ૭૩૦ (ઈ. સ. ૭૪૩-૮૦૮) સુધી પાંસઠ વર્ષ ચાલ્યો અને તેમાં ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના તાબામાં ગણાતો. બીજો વિભાગ શક ૭૩૦ થી શક ૮૧૦ (ઈ. સ. ૮૦૮-૮૮૮) સુધી એ રી વર્ષ ચાલ્યો, તેમાં ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા સ્વતંત્ર ગણાતો; અને ત્રીજો વિભાગ શક ૮૧૦ થી ૮૯૬ (ઈ. સ. ૮૮૮-૯૭૪) સુધી ૮૬ વર્ષ ચાલ્યો તેમાં દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ફરીથી ગુજરાત ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યા.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની ઉત્પત્તિ વિષે પૂરતી માહિતી મળી નથી. એટલી વાત જણાઈ છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દખ્ખણમાંથી ઇ. સ. ૭૪૩ (શક ૬૬૫) માં આવ્યા હતા. દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ, તેઓ ક્યાંથી આવ્યા અને તેમણે શી રીતે સત્તા મેળવી એ જણાતું નથી.

કનોજ અને મારવાડમાં રાઠોડ અને કર્ણાટકમાં રદ્દ એ નામની જાતો પાંચમા સે કડાના મધ્ય ભાગમાં થયેલી હોવાનું જણાય છે; અને એ જાનેના સરદારોનું સંસ્કૃત નામ રાષ્ટ્રકૂટ છે. રાષ્ટ્રકૂટ એ શબ્દ રાષ્ટ્ર (રાજ્ય) અને કૂટ (શીરોમણી) એ શબ્દો મળીને થયો છે, તેથી એમ લાગે છે કે રાઠોડ અને રદ્દ એ જાને નામ રાષ્ટ્રકૂટ ઉપરથી થયાં હશે. ઉત્તરના રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડ) ભાટ લોકોની દંતકથા પ્રમાણે સર્વવંશી રજપૂત છે અને શ્રી રામચંદ્રજીના વંશના કહેવાય છે; દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટો (રદ્દ) ચંદ્રવંશી અને યદુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાનું જણાય છે; પરંતુ જાનેએ પોતાની ઉગતિ થયા પછી આવી ઉત્પત્તિનો દાવો કરેલો છે.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો ઉદ્ભવ શી રીતે થયો એ જાણવાને કંઈ સાધન

નથી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જૂનામાં જૂનું તામ્રપટ

મળ્યું છે તે અભિમન્યુ રાજાનું તેની ઉપર

સાલ નથી, તોપણ તેના અક્ષર, લખાણની રજ

પ્રાચીન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ,
ઈ. સ. ૪૫૦-૫૦૦.

અને સિંહની આકૃતિવાળા શિકાપરથી એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ

યદુના વંશમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનું જણાવવા પોતાના શિકામાં

ગરડની આકૃતિ દાખલ કરી તે પહેલાંનું આ તામ્રપટ હોવું જોઈએ. આ

તામ્રપટ આશરે ઇ. સ. ૪૫૦ ના અરસાનું હશે એમ ધારવામાં આવે છે. તેમાં

અભિમન્યુની બે પેઢી નીચે પ્રમાણે જણાવી

માનાડ.

|

કેવરાજ.

|

સવિખ્ય.

અભિમન્યુ.

આ તામ્રપટ માણપુરથી કરી આપ્યું છે એ માનપુર માનાકના નામ ઉપરથી વસાવ્યું હશે અને સોલાપુરથી સાઠ માપન છેટે માન્ય ખેડ (માન ખેડ) નામનું નગર રાષ્ટ્રકૂટોની રાજધાની હતું તેનું જ્ઞાનું નામ હશે ૨૥ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ઉપર જણાવેનો માણક તથા તેના પછીના રાજ્યો ધ સ ૫૦૦ ની પહેલાના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો હોવા જોઈએ

ત્યાર પછીના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો વિષે માહિતી મળવાનું સાધન આશુક્ય રાજ્યોનું એક તામ્રપટ છે આ તામ્રપટ અગી આગમાં સેંડાનું છે તેથી તેમાં આપેલી માહિતી ઘણી ભરોસાદાર ઘણી રાકાય નહીં એ તામ્રપટમાં

મુખ્ય વશ
ધ સ ૧૭૦-૬૭૨

સાપ્યું ૥ કે આશુક્ય રાજ્ય પહેલા જયસિ હે આકસો દાયાના ઘણી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય કૃષ્ણના પુત્ર ઈંદ્રને હરાયો આ લદાક આશરે ધ સ ૫૦૦ માં થયેલી હોવી જોઈએ, માટે જે એ તામ્રપટમાં લખેલી દહીકત ખરી હશે તો ધ સ ૫૦૦ ના અરસામાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનું રાજ્ય સારી પેઠે જામેલું હોવું જોઈએ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના તામ્રપટમાં તેમ ૥ વચની અરસાત ધ સ ૬૮૦ ના અરસામાં ગોવિંદ નામ ૥ રાજ્યથી કરેલી જણાય છે પરંતુ એ ગોવિંદ રાજ્ય રાષ્ટ્રકૂટ વંશ સ્થાપન કરનાર નહોતો એમ દતિદુર્ગ નામના રાજ્યે આશરે ધ સ ૭૫૦ માં કાતરાવેના લેખમાં આપેલી વચનાળી ઉપરથી દેખાય છે ગોવિંદના પહેલા દતિવર્ષ અને સદ્ર એવા બે રાજ્ય ૥ નામ એ લેખમાં આપેલા છે એટલા માટે રાષ્ટ્રકૂટ વંશ ત્યારે સ્થાપન થયો હશે એ સંશય ભરેનું રહેછે તોપણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પરાભવ વિષે કદાચક રહેતો નથી પશ્ચિમ ચાનુકી વંશના તૈનપ રાજ્યે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય ત્રીજા કક્ક અથવા કક્ક-લના વખતમાં શકે ૮૯૪ (ધ સ ૮૭૨) માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો પરાભવ કર્યો હતો રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોની વચનાળી નીચે પ્રમાણે છે —

૧. દંતિવર્મા.

(આસરે ઇ. સ. ૩૬૦).

૨. ઈંદ્ર ૧ લો.

(આસરે ઇ. સ. ૬૫૫).

૩. ગોવિંદ ૧ લો.

(આસરે ઇ. સ. ૬૮૦).

૪. કલ્ક અથવા કર્ક પહેલો.

(આસરે ઇ. સ. ૭૦૫).

૫. ઈંદ્ર બીજો
(આસરે ઇ. સ. ૭૩૦).

કુવ.

(આસરે ઇ. સ. ૭૬૫).

ગોવિંદ.

૬. દંતિવર્મા
અથવા દંતિવર્મા,

કલ્ક બીજો.

(સંક ૬૭૫ ઇ. સ. ૭૫૩).

(સંક ૬૬૬; ઇ. સ. ૭૪૭)

૮. ગોવિંદ બીજો.

(આસરે ઇ. સ. ૭૮૦).

૯. કુવ અથવા ધારાવર્ષ;

નિરર્પમ, ધોર,

(આસરે ઇ. સ. ૭૯૫).

૧૦. ગોવિંદ ત્રીજો, પ્રભુતરણ
વસ્ત્રસનરેંદ્ર, જગન્નુગ,

૧૧. ઈંદ્ર.

(ગુજરાતની સામા રચાપનાર)

પૃથિવીવંશજા.

શક ૭૨૫, ૭૨૮, ૭૨૯.

(ખ. સ. ૮૦૩, ૮૦૬, ૮૦૭).

૧૧. અમોઘ વર્ષ
સર્વ, દુર્લભ શ્રીવંશજા,
સક્તી વંશજા,
વંશજા રકંઠ.

(શક ૭૭૩, ૭૮૯;

ખ. સ. ૮૫૧, ૮૭૭)

૧૨. અકાલવર્ષ,
કૃષ્ણ, ૨ જો; કમર

(આશરે ખ. સ. ૮૮૦-૯૧૧)

જગત્તુંગ.

(ગાદીએ બેઠો નથી).

૧૩. હિંદ્ર ૩ જો.

પૃથિવી વંશજા.
૨૬ કંઠપે, કીર્તિનારાયણ,
નિત્ય વર્ષ (શક ૮૩૬,
ખ. સ. ૯૧૪).

૨. કંક

(શક ૭૩૪, ૭૩૮, ૭૪૩,
ખ. સ. ૮૧૨, ૮૧૬, ૮૨૧).

હંતિવર્ષો (૨)

૭. અકાલવર્ષ.

કૃષ્ણ.

(શક ૮૧૦, ખ. સ. ૮૮૮).

૩. ગોવિંદ.

પ્રભૂ ૧ વર્ષ.
(શક ૭૪૯
ખ. સ. ૮૨૭).

૪. કુવ ૧ જો.
ધારાવર્ષ,
નિરૂપમ

(શક ૭૫૭

ખ. સ. ૮૩૫).

૫. અકાલવર્ષ
શુભતુંગ.

(ખ. સ. ૮૬૭)

૬. કુવ ૨ જો.

(શક ૭૮૯, ૭૯૩
ખ. સ. ૮૬૭, ૮૭૧).

૧૬. અદિગ.

૧૭. કૃષ્ણ.

(શક ૮૬૭, ૮૭૮
ખ. સ. ૯૪૫ ૯૪૬).

૧૮. કોદિગ, નિરૂપમ.
કક્ષિત,

૧૪ અમોઘ વર્ષ ૧૫ ગોવિન્દરાજ
પુનર્ધર્મ

અથવા કર્કરાજ
(શક ૮૯૪
૪ સ ૬૭૨)

ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોત્તુ જૂનામાં જૂનું તામ્રપટ કક રાજતુ છે તેની
ઉપર શક ૬૬૯ (૪ સ ૭૪૭) ની સાલ છે
તામ્રપટ અને તે સુરત જીન્દનાના આગ્રેલિ ચારેલીમાંથી
મળ્યુ છે તેનું લખાણ, અક્ષરો, સાવ લખવાની રીત વગેરે વસ્તુલિ તામ્રપ-
ટોને મળતા છે ફેર માત્ર એટલોજ છે કે સાલ શક સવાસરમા નાખેલી છે.
એમા નીચે પ્રમાણે રાજઓની વચાવણી આપેલી છે.

કક.
|
ધ્રુવ.
|
ગોવિંદ.
|
કક નીળો

(શક ૬૬૮, ૪ સ ૭૪૭)

એ તામ્રપટમા વળી લખ્યુ છે કે દાન આપનાર ગાળ કક, ગોવિંદ
અને તેની રાણી, પ્રખ્યાત નરવર્મા ઠી કુવરીનો પુત્ર હતો કકને ' સમાધિ
ગત પથ મહાશબ્દ ' એવું વિરહ આપેલું છે અને વળી તેને ' પરમ જટાર્ક
મહારાજ ' કહેલો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે સ્વતંત્ર રાજા હોવો
જોઈએ એ તામ્રપટમા શક ૬૬૯ (૪ સ ૭૪૭) ના આશયુજ સુદી ૩ નો
મીતિ છે દતિદુર્ગતુ સામનગદશળુ તામ્રપટ આજ સમય (૪ સ ૭૪૩)
તુ છે દતિદુર્ગ ગાળ ધણો જળવાન હતો તેથી કકના તામ્રપટમા જણાવેનો
પહેનો રાજ દતિદુર્ગનો દાદો, કક ૧ લો હોવો જોઈએ કક ૧ લાનો પુત્ર
ધ્રુવ, ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ સાખાનો પહેનો રાજ થઈ ગુજરાત કે મારગમા

કોઇ ઠેક ભે ગળ્ય કરતો હશે મુન પછી ગોવિંદ અને ગેવિંદ પછી કક ધીન્ને
એ પ્રમાણે આ સાખામા રાગ થયે ના હશે ૧૧૧ ॥ તિદુર્ગના તાત્રપટો ઉપરથી
જણાવણે કે મહી અને નર્મદા વચ્ચેનો મધ્ય ગુજરાતનો પ્રદેશ તેણે જીતી
લીધો હતો અને તેના ધંધુરા દશાનતારસ લેખો (ધ સ ૭૫૦) ઉપરથી
જણાવ છે કે સાદ અને માળના દેશ તેના કબજામાં હતા દનિદુર્ગે ગુજરાત
જીતી લીધું તે વખતે તેની માતૃશ્રીએ માત્રી (માતર) પ્રગણાના દરેક ગામમાં
જમીન દાન આપેલી હતી દતિદુર્ગે જીતેલુ ગુજરાત, કોઇ લાગમા તે વખતે
મુખ્ય સાખાના તાખામાં રહી રાજ્ય કરાત કકને આપી દીધું હશે, અને આ
કક આગેનીચારેનીના તાત્રપટનાં કક હોવો જોઈએ કકના મરોદગાવાળા
તાત્રપટથી (ધ સ ૮૧૨) આ કલ્પનાને ટેકો મળે છે દતિદુર્ગને પુત્ર
નહોં હોવાથી તેની પછી તેનો મહો કૃષ્ણ આદીએ મેહો આ કૃષ્ણ વિરે વગે-
રના તાત્રપટમાં એમ લખ્યું છે કે કુટુંબને એક જણ તોજાન મચાવી
મેહો હતો તેને નરમ પાડી કૃષ્ણે કુટુંબના લગા માટે રાજ્ય પોતાના હાથમાં
થી આ તોરાન કરાત આગાલી-ચારેની ॥ તાત્રપટનાં કક હશે અને
દતિદુર્ગ ॥ મરણ પછી પોતે ધણી થવાને તેણે તોજાન મચાવ્યું હશે પરંતુ
કૃષ્ણે તેણે કે ॥ દાવના દીધું નહોં અને તેને એવો જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો
કે તેના પછી તે ॥ વશમાં ખીજે કોઇ થયેનો જણાવો નથી

રાષ્ટ્રકૂટ રાગ દતિદુર્ગે ગુજરાતમાં જે ઝવ મરી હતી તે ગુર્જર

કૃષ્ણ અને ગોવિંદ ૨ જો, ગગ જયમહતા રખતમાં કરી હશે જોગ લાગે
ધ સ ૭૬૫-૭૬૫ છે, કારણ કે જયમહતી છેનામાં ઠેકની સાલ

ધ સ ૭૩૬ ની જણાવ છે, તે દનિદુર્ગની જણા-
વેલી સાલ (ધ સ ૭૫૩) કરવા માત્ર મતર વર્ષ પહેલાં ની છે દતિદુર્ગે
દરાના પત્ની ગુર્જરો મજબી પગા ॥ મરોગા જના રહ્યા હશે એમ લાગે
છે કૃષ્ણ (ધ સ ૭૬૫) અને તેના પુત્ર ગોવિંદ ॥ (ધ સ ૭૮૦) વખ-
તમાં ગુજરાતમાં કક જણાવો જોગ જનાર જન્યા ની નોધ નથી ધ સ ૭૮૫
ના અરસામાં ગોવિંદ ખીજ પછી તેનો નાનો ભાઈ મુવ આદીએ મેહો

ધ્રુવ ધણે બળવાન રાજા હતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનથી ઉત્તરમાં અલ્હાબ-

ધ્રુવ ૧ દો, ઇ. સ. ૭૨૫. બાદ સુધીનો પ્રદેશ તેણે જીતી લીધો હતો. ધ્રુવના

વખતમાં તેનો પુત્ર ગોવિંદ નાસીક પ્રગણના ગપૂરખંડી અથવા ગોરખંડમાં રાજ્ય કરતો હતો અને તેના દ્વાપમાં ધારનો તથા વડાસા સુધી કિનારાનો પ્રદેશ હતો. ગોવિંદને બીજા ભાઈઓ હતા, તે- પછી તેના બાપે તેનું પરાક્રમ જોઈ પોતાનું બધું રાજ્ય તેને આપવા માંડ્યું, પછી ગોવિંદે તે લેવાની ના કહી અને એમ જણાવ્યું કે કાંઈક અથવા કિનારાનો પ્રદેશ મને આપ્યો છે તે બસ છે.

સ્તંભ અને બીજા રાજાઓએ ચઢાઈ કરવાની હદેસત આપવાથી ધ્રુવે

ગોવિંદ ૩ ને,
ઈ. સ. ૮૦૦-૮૦૮.

પોતાની હયાતીમાં ગોવિંદને ગુજરાતનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો હતો. આ વાત ગોવિંદના કાચી ના તાત્રલેખમાં જણાવી છે પરંતુ મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ

સાખાના રાજાનાં તાત્રપદ રાધનપુર (ઇ. સ. ૮૦૮) અને વાનડી ડેરી (ઇ. સ. ૮૦૮) થી મળી આવ્યાં છે તેમાં જણાવેલી નથી. ગોવિંદની સામે ચનાર રાજાઓમાં મુખ્ય સ્તંભનો રાજા હતો. અણહિલવાડના રાજાઓના વખતમાં ખંભાતનું જૂનું નામ ગંભૂત બદલાઈને સ્તંભતીયં થયું હતું તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ સ્તંભ સમ્રાટે ખંભાત સામે કંઈ સંબંધ હતો. સ્તંભ અને બીજા રાજાઓ ગોવિંદ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા તે ગોવિંદને હરાવી શક્યા નહીં. કાવીના લેખમાં જણાવ્યું છે કે ગુર્જર રાજા બીહીને નાહો અને માળવાનો રાજા શરણ થયો. એ ગુર્જર રાજા કોણ હતો એ નહીં થઈ શકતું નથી દંતિદુર્ગની જીત પછી કોઈ ગુર્જર રાજાએ કોઈ ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતો, અથવા ગુર્જર દેશનો રાજા એટલુંજ બતાવવાના હેતુથી ' ગુર્જર રાજા ' એમ લખ્યું હતો. ગમે તેમ હશે તોપણ ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ સમ્રાટે જીતી લઈ ભરૂચથી માળવા સુધીનો રસ્તો ગોવિંદે ખુલ્લો કરવાનું જણાય છે માળવાથી ગોવિંદ વિંધ્યા પર્વત આગળ આવ્યો, ત્યાં મારાસવં નામનો પૂર્વ માળવાનો રાજા તેને તાળે થયો અને ખંડણી આપવા કલુષ કર્યું.

વિખ્યાતી ગોરિદ શુજરાતમા આવ્યો, ચોમાસુ તેણે શ્રી લગન (લક્ષ્મી
જીવના આગેદ તાલુકાનુ સરભાણુ) મા ગાળ્યુ, ચોમાસુ વિત્યા પછી
ગોવિદ દક્ષિણમા તુમમદા સુધી ગયો દક્ષિણમા જીવી વખતે તેણે શુજરાત
તેના બાધ ધંદને સોંપ્યુ આ ધંદ રાજધાની શુજરાતના રાજદૂત રામઓની
શાખા સર થાય છે ધયા તામિદમા રપદ રીતે વખ્યુ કે કે ધંદને તેના બાધ
ગોરિદે લાદ દેશ બક્ષિસ આપ્યો હતો ધંદે શુજરાત છૂટી લીધુ તેને તે ક્રમ
બક્ષિસ મળ્યુ નહોતુ એમ જતાવવાને પેટનાક શુજરાત તામિદમા ગોવિદ
(ઇ સ ૮૧૮) પછી અમોઘવર્ષ ગળ ગાદીએ બેઠાની વાત જણાવ્યા પછી
એમ લખ્યુ છે કે શુજરાતનો રાજા અમોઘવર્ષનો કાકો ધંદ હતો

ગોવિદ ૩ વ્યએ ધંદને શુજરાત ઇ સ ૮૦૮ (શક ૭૩૦) માં

આપ્યું હતુ, અને ધંદના પુત્ર કર્કનુ તામિદમા

૭૬, ઇ. સ ૮૦૮-૮૧૨

સ ૮૧૨ (શક ૭૩૪) નુ મળ્યુ છે, તે ઉપરથી

એમ જણાય છે કે ધંદે માત્ર આગળ વર્ષ રાજન કરેતુ હોતુ જોઈએ ધંદને
“ લાદેશ્વર મહાગોપાલ ” એણે પ્રિશ્વ તામિદમા આપેતુ જોવામા
આવે છે વડોદરાથી મળેના એક તામિદમા એમ જણાવ્યુ છે કે તેની સામે
લદરાને આવેના એક શુજર્જર રાજનને તેણે નસાડી મૂક્યો, અને અમોઘવર્ષની
સામે થયેલા કેટલાક રાજદૂત સામ તેને તેણે મદદ કરી

છંદ પછી તેનો પુત્ર કર્ક ગાદીએ બેઠો તેના સુસર્ણવ અને પાતાલ

મદદ એવા બીજા નામ પણ હોવાનુ જણાય છે

કર્ક ૧ લો, ઇ સ. ૮૧૨-
૮૨૧.

કર્કના ત્રણ તામિદમ મળેલા છે, વડોદરાનુ (શક

૭૩૪, ઇ સ ૮૧૨), નવસારીનુ (શક ૭૩૮,

ઇ સ ૮૧૬), સુરતનુ (શક ૭૪૩, ઇ સ ૮૨૧) વડોદરાવાળા તામિદમા

મા એમ જણાવ્યુ છે કે શુજર્જર સગા ગોડ અને વગના રાજઓને છૂટી

મગર ધંદ ગયો હતો અને માળવાના સગા ઉપર ચઢી આવ્યો હતો તેનાથી

માળવાના રાજનો જથાવ કરવામા કર્કના રાગી (ગોરિદ ૩ નં) એ કમ્પની

મદદ લીધી હતી ગોડ અને વગ સુધી જીત મેળવનાર આ શુજર્જર રાજ

કયો હશે એ નક્કી થયું નથી તે મહીની ઉત્તરે ગળ્ય કરતો દગો અને દોહદને રસતે માળવા ગયો હશે તે કદાચ કોઈ વનહિ રાજ્ય દશે, અથવા લિન્માલનો શુન્નર રાજ્ય હશે, અને વવમિની પડતી પછી તે ૥ મિત્ર અગદિતવાડ ૥ આવડા રાજ્ય (ગોગગજ ૥ સ ૮૦૬-૮૪૧) ની મઠથી દક્ષિણમાં મહી નદી સુધીનો પ્રદેશ તામે જરી બેઠો હશે વડોદરાના તામ્રપદમાં અમોઘવર્ષ સળધી કેલ લખ્યું નથી, પરંતુ નવમાગીના તામ્રપદ (૫ સ ૮૧૬) માં ગોવિંદ પછી અમોઘવર રાજ્ય થયેયો હોવાનું લખ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૫ સ ૮૧૨ અને ૮૧૬ ની વચ્ચે ગોવિંદ મરી ગયો હશે અને અમોઘવર્ષ ગાદીએ બેઠો હશે પહેલાં તે અમોઘવર્ષ તેના સામતોને તામે કરી શક્યો નહીં પણ કઈ તેને મદદ કરી તેના સામતોને નરમ પાડ્યા ભારે તેનું રાજ્ય ફતેહમદ નિવડ્યું એમ સુરતના તામ્રપદ ઉપરથી તથા ખીજ એ તામ્રપદ ઉપરથી (શક ૭૫૭ અને ૭૮૯) જણાય છે.

કર્કનું નવમાગીનાનું તામ્રપદ બેડાથી આપ્યું હતું મહી અને નર્મદા વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવેલું સમીપક ગામ તેમાં દાનમાં આપેલું છે જોઈ વિદ્યા જાણના પડિત વલ્લભરાજ નામ ૥ કોઈ દક્ષિણી શાહજીને એ ગામદાનમાં આપ્યું હતું દૂતક અથવા દાન કન્ના દ્રોણમ નામનો દક્ષિણી ભટ્ટ (ભટ્ટરો) હતો

કર્કનું શુન્નરાતનું તામ્રપદ વાલિકા (વનસાક પાસે આવેલી વાડી) ના કિનારે ઉપર રાજ્યએ મુકામ કર્યો હતો, ત્યાંથી આપેલું ૥ નાગસારિક (નવસારી) ની પામે આવેલા અજાપટક ગામમાંથી એક જેનર નાગસારિક (નવસારી) ના જૈન દેવગો દાનમાં આપેલું છે તામ્રપદ લખા ૥૨ દુર્ગજીને પુત્ર સધિમિદિક નારાયણ ૥ તાપીની દક્ષિણે શુન્નરાતના રાજ્યકૂટ રાજ્યએ દાન આપ્યાનો આ પહેલવહેલો દાનનો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે ૥ કે કર્કે અમોઘવર્ષને કરતી મદદ ના બદલામાં ઉત્તર કોકણનો ભાગ કર્કે મળ્યો હશે

વડોદરાના (વડપદક) તામ્રપદ ઉપરથી જણાય છે કે કર્કને દનિવર્મા

નામે પુન હતો દતિવર્મા વડોદરાનું દાન કરનાર

રાજપુત દતિવર્મા

છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે દાન કરતી વખતે

તે કાચક ઉમ્મરનો દશે આઠાવર્ષના જયમરાવાળા તામ્રપટ ઉપરથી પણ જણાય છે કે દતિવર્મા કહ્નૌ પુત્ર હતો એ તામ્રપટ ઉપરથી નીચેની નિરોધ દર્શાવત જણાય છે કહ્નૌને મુવ નામે ખીન્ને પુત્ર હતો તથા તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે કહ્નૌ પત્ની ગાદી મુવને મળી, પરંતુ દતિવર્માના પુત્રનું તામ્રપટ શક ૮૧૦ ની સાતનું, એટલે કે વડોદરા ૥ તામ્રપટ પત્ની ૭૬ વર્ષ પછીનું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તામ્રપટમા આપેની વસાવણીમા કંઈ જૂન થયેની ૥ પિનાના મરણ પછી દતિવર્મા કે મુવ ગાદીએ બેઠેલા હોય એમ લાગતું નથી કારણ કે કાનીનાળા તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે કહ્નૌ પછી તેમને કાકે ગોવિંદ ગાદીએ બેઠો કદાચ દતિવર્મા તેના જાપની હયાતીમા મરી ગયો હશે, અને કહ્નૌની વૃદ્ધાવસ્થામા મુવ નામનો તેને ખીન્ને પુત્ર થયો હશે, કહ્નૌના મરણ પછી એ પુત્રની વાસાવસ્થામા ગોવિંદે થોડો વખત રાજ્ય કર્યું હશે

આ ગોવિંદ રાજનું ખીન્નું નામ પ્રજુતવર્ષ હતું ગોવિંદના કાવીનાના તામ્રનેખમા શક ૭૪૯ (ઇ સ ૮૨૭) ની સાત

ગોવિંદ, ઈ સ. ૮૨૭-
૮૩૭

પણ ગોવિંદ વિષે ખીન્ન કંઈ દર્શાવત તેમા નથી એ તામ્ર લેખવાળું દાન અર્ચથી કર્યું હતું

અને અર્ચથી ત્રીસ માધન છેટે આવેના કાપિક (કાવી) પાસે કોટિપુત્રમા જમાલિક નામે સૂર્યનું દેવળ હતું તેને એક ગામ દાનમા આપ્યું હતું તામ્રનેખ લખનાર અનુલોકિતનો પુત્ર યોગેશ્વર હતો, દૂતક બદ કુમુક હતો આ તામ્ર લેખમા ગોવિંદની પછી ગાદીએ બેસનાર વિરે કંઈ ઇસારો કરેનો નથી તે ઉપરથી એમ માનવાને ટેકો મળે છે કે ગોવિંદની સત્તા તેના અગ્નિજ્વળની સગીર ઉમ્મર સુધીજ રહી હશે

મુવના ખીન્ન નામ નિરૂપમ અને ધારાવર્ષ છે વડોદરાનાળા તામ્રનેખમા (શક ૭૫૭, ઈ સ ૮૩૫) તે રાજ્ય હોવાનું

મુવ પહેલો
ઈ સ ૮૩૫-૮૬૭,

લખેલું છે તે લાચક ઉમ્મરનો થયેથી ગોવિંદની હયાતીમાજ ગાદીએ બેઠો દશે અથવા ગોવિંદના મરણ પછી બેઠો દશે મુવનું વડોદરાનાળું તામ્રપટ ખેડા પાસે સંરમગળ

નામના ગામથી આપ્યું હતું. તેમાં બદ્રસિદ્ધિ (બોરસદ) ના યોગ નામના બ્રાહ્મણને એક ગામ દાન આપ્યાનું લખ્યું છે. તામ્રપટ લખનાર, દુર્ગમદેવેના પુત્ર સધિવિમલદિક નારાયણ છે અને દૂતક દેવરાજ નામનો માણસ છે. મુખ્ય ગળટફટ શાખાનું સ્વામિપણુ મુનના વખતમાં નીકળી ગયેલું હોવાનું જણાય છે. શક ૮૭૨ (ઇ. સ. ૯૧૦) ની સાલનાળા એક તામ્રપટમાં લખ્યું છે કે વલ્લભે, એટલે કે અમોઘવર્મે લશ્કર મોકલ્યું અને કડિક, એટલે કે મુળાધથી ખભાત સુધીના કિનારાના પ્રદેશને ઘેરો ધાતી જાગી નાખ્યો. બીજા કુવના જયમળાવાળા તામ્રપટે (ઇ. સ. ૭૬૭) ઉપરથી જણાય છે કે આ લઢાઈની દરમિયાન, મુન ધાવલ થયો અને વલ્લભ અથવા અમોઘવર્મેના લશ્કરને દરાવતા મરણ પામ્યો. કહેરીની શુશર્મા શક ૭૬૯ (ઇ. સ. ૮૦૭) ની સાલનો લેખ છે તે ઉપરથી આ દલીલકતને ટેકા મળે છે.

મુવ પછી તેનો પુત્ર આઠવર્ષ ગાદીએ બેઠો તેનું બીજું નામ શુભ-
તુ મ હતું. બીજા કુવના જયમળાવાળા તામ્રપટે

અઠાસ વર્ષ ઈ. સ. ૮૬૭

ખમાં લખ્યું છે કે મુવ લઢાઈમાં મરણ પામ્યા

પછી, વલ્લભનું લશ્કર દેશ ઉપર ફરી વળ્યું હતું અને નુકસાન કર્યું હતું તો-
પણ અઠાસવર્ષ તેના આપનીગાદીએ બેઠો અને તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી

અઠાસ વર્ષ પછી તેનો પુત્ર બીજો મુવ ગાદીએ બેઠો તેનું બીજું નામ
ધારવર્ષ અને નિરપમ હોવાનું જણાય છે

મુવ બીજો, ઈ. સ. ૮૬૭

મુનના બે તામ્રપટ મળેલા છે જયમળાવાળા શક

૭૮૯ (ઇ. સ. ૮૨૭) નું અને વડોદરાવાળા શક ૭૯૩ (ઇ. સ. ૮૩૧)

નું આ બંને તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે પોતાના બધા વર્ગમાં મદલાક
કાવતરાખોર હતા તેમને મુવે જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને પોતાની સત્તા

દૃઢ રીતે સ્થાપન કરી જયમળના તામ્રલેખ ઉપરથી વળી જણાય છે કે મુવને
એક તરફ દખ્ખણના રાજકુટ વલ્લભની સામે ધવાનું હતું અને બીજી તરફ

તેના બધાવર્ગે હિરકેરેલા ગુર્જર લશ્કર સામે ધવાનું હતું તેનો બધા વર્ગ તેની
સામે ધવેલું હતા તેમાં મુખ્ય તેનો નાનો ભાઈ હતો વળી એક મિહિર રાજ

તેની ઉપર ચઢી આવ્યો હતો તેને પણ તેણે પાછો ઠાક્યો આ મિહિર રાજા ધણું કરીને વચલિની પડની રૂપા પછી જોરમાં આવેલા કાચીઆવાડના મહેર લોકોનો સરદાર હશે આ બધી આપત્તિઓમાં મુવને તેના નાના ભાઈ ગોવિંદ દરાજની મદદ હતી આ ગોવિંદરાજ જગમરાના તામ્રલેખમાં દૂતક તરીકે જણાવ્યો છે આ તામ્રલેખ વૃગ્યુકમ્બ (ભરૂચ) માં નર્મદામાં રનાન કર્યાને પ્રસન્ને કરેલા દાનનું છે. તેમાં પારાહનક (ધણુ કરી પવસાણા) ના બ્રાહ્મણને એક ગામ દાનમાં આપેલું છે વડોદરાવાળું તામ્રપટ પણ ભરૂચથી આવ્યું હતું મહીને દક્ષિણ કિનારે આવેલા કાનવલ્લી અને નકલજના નામના ગામ કપાળેશ્વર મહાદેવને દાનમાં આપ્યાનું તેમાં લખેલું છે ૪ સ ૮૬૭ માં મુન પલસાણા દાનમાં આપે છે અને ચાર વર્ષ પછી વડોદરા વાળા તામ્રલેખમાં (૪ સ ૮૭૧) લખે છે કે તેનો પ્રદેશ ભરૂચથી મહી સુધી હતો તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૪ સ ૮૬૭ થી ૮૭૧ સુધીના ચાર વર્ષની દરમિયાન ભરૂચની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ સામ્રાજ્યના કબજામાં ગયો હશે

આ પછી ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા, દતિનર્મનો પુનઃ આકાલનર્થ કૃષ્ણ ચંગેલો જણાય છે આ રાજાનું એક તામ્રપટ શક ૮૧૦ (૪ સ ૮૮૮) ની સાલવાળું જગમરાથી મળેલું છે. તેનું લખાણ એવું અશુદ્ધ છે અને કઠકં પછીની વ સાનળીનાળી કઢીઓ એની ઘોટાળા ભરેલી છે કે આ તામ્રપટની માત્ર સાલ શિરાય ખીજી વિગતોપર ભરોસો રાખી શકાતો નથી વળી દતિવર્મો શક ૭૩૪ (ઈ. સ ૮૧૨) માં ચર્ચ ગયો તેનો પુન શક ૮૧૦ (ઈ સ ૮૮૮) માં રાજા કરતો હોય એ પણ અસંભવિત લાગે છે તોપણ માન્ય-ખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમેઘનર્થ તેજ સમયમાં ત્રેસટ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું (૪ ■ ૮૧૪-૮૭૭) તેથી આ કે ૪ અશક્ય ગણી શકાય નહીં

આ તામ્રલેખથી વરિઆવી (વરીઆવ) માં આવેલું કાવિયસાધિ (સુરતથી ચાર મેન છેટે આવેલું કાસદ) ગામ દાનમાં આપેલું છે, આ ઉપ-

૨થી એમ લાગે છે કે અરુચથી દક્ષિણ તરફનો ફેટનોક પ્રદેશ મુખ્ય સાખા પાસેથી શુજરાત સાખાએ પાછો લઇ લીધો હતો

પરંતુ આ છત ધજો વખત કાયમ રહેલી નથી શક ૮૧૦ (ઇ. સ ૮૮૮) પછી શુજરાતની સાખા વિશે મૂર્ત

મુખ્ય સાખાનો અમલ
ઈ સ ૮૮૮ થી ૯૭૪,

સ ૮૮૮) પછી શુજરાતની સાખા વિશે મૂર્ત

હમીકત મળી નથી માન્ય ખેડના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા

ઓએ કદાચ દક્ષિણ શુજરાતમાં પોતાની સત્તા

ખાધી સ્થાપન કરી હતી, કામ્યુ કે નવમારીથી મળેના બે ત્રણ પદ ઉપરથી

જણાય છે કે કુબ્જ અકાનવર્ષના પૌત્ર અને જમણમના પુત્ર ઉત્તર નિત્ય નવે,

લાટ દેશમાં નવસારી પાસે આવેના ગામડા દાનમાં આપ્યા હતા

અગોધનવર્ષનું લાણુ રાજ્ય શક ૭૬૮ (ઇ સ ૮૭૭) સુધી ચાલ્યા ॥

વાત કન્હેરીની શકામાંના ભેખ ઉપરથી પણ જણાય છે ઇ સ ૮૭૭ પછી

તેનું રાજ્ય હશે એમ લાગતું નથી, આટલે તેના રાજ્યનો અંત શક ૮૦૦

(ઇ સ ૮૭૮) માં આવ્યો હતો એમ માનીને ચાલી શકાય છે

અગોધનવર્ષ પછી તેનો પુત્ર કુબ્જ ગાદીએ બેઠો તેનું બીજું નામ

અમલવર્ષ છે તેના બંને નામ તે વખતના

કુબ્જ અકાનવર્ષ, ઈ સ ૮૮૮-૯૧૪ શુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના નેવાજ છે,

આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે કંકેના પુત્ર

મહેવા ખુવે (ઇ સ ૮૩૫-૮૬૭) મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ સાખાથી સ્વતંત્ર મવાને

અપલ કરવાથી અગોધનવર્ષની તેની ઉપર ધબ્ધી ઇતરાજી મધ હતી અને

આ ઇતરાજી અગોધનવર્ષના રાજ્યની આખર સુધી (ઇ સ ૮૭૭)

આવું રહી હતી અગોધનવર્ષના પુત્ર કુબ્જે પણ આ ઇતરાજીને સંજલ

ભરી રાખ્યો હતો એમ ઉદ્ધ રાજાના નવસારીવાળા તામ્રપટ ઉપરથી

જણાય છે તેમાં લખ્યું છે કે ઉદ્ધ રાજાનો દારો કુબ્જ શુજરાત રાજ સયે

લઢ્યો હતો આ લઢધના સંજલમાં મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ સાખાના કરડાવાળા તામ્ર

પટ (શક ૮૯૧ ઇ સ ૯૭૩) માં જણાવ્યું છે કે કુબ્જના દુરમનો કુબ્જના

મરાઠમથી બીધા અને તેમણે ખેટક (ખેડા) અને તેનું મડગ (આસપાસનો

અદેશ) છોડી દીધું જે શુભર્જર રાજ્ય સાથે કૃષ્ણ લટો તે કદાચ શુભરાત ॥
રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય ॥ મદદે આવેનો ઉત્તર તરફનો મોઢા શુભર્જર રાજ્ય હશે ગમે
તેમ હશે તોપણ એ લઢાઇમા કૃષ્ણની કૃતેહ થયેલી લાગે છે, કારણ કે ત્યારથી
લાટ દેશ દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના પ્રદેશમા ગણાવેા લાગ્યેા

કપડન જથી મળેલા ચક્ર ૮૩૨ (ઇ સ ૬૨૦) ની સાનના એક તામ્ર
લેખ ઉપરથી જણાય છે કે કૃષ્ણ અકાલવર્ષનો પ્રચડ નામનો મહાસામત અને
ચદ્રશુભ નામનો તેનો દડનાયક ખેડા પ્રાંતની ૭૫૦ ગામની હાકિમી હર્ષપુર
(હરસોન) મા ગહીર કરતા હતા આ લેખમા પ્રચડની ચાર પેઢીઓ જણાવી
છે તેમાના બધા નામ કનેરીજ જેવા લાગે છે પ્રચડ ॥ વડવા સ્વતંત્ર રાજ્ય
નહોતા તોપણ રાષ્ટ્રકૂટ ગળા ॥ મોટા અધિકારી હોવાનું જણાય છે પ્રચડના
બાપ ધવલખાતા સ ૧ ધમા એમ જણાયુ છે કે તેણે દુશ્મનને ભારી નાખ્યા
અને જે મડગ તેમની પાસે હતુ તે પોતાના સ્વામીને આપ્યુ અકાલવર્ષના
દુશ્મનો પાસેથી ખેટક મડગ (ખેડા) લીધાતા સળધમા આ હકીકત હશે
એમ લાગે છે ધવલખા, અકાલવર્ષનો સેના નિ હશે અને તેણે શુભર્જર રા
જ્યને હગળ્યો હશે તેથી એ અદેશ ॥ હાકિમી તેને આ રી હશે તેના પુત્ર પ્રચ -
ડને " સમાધિગત પચ મહા શબ્દ એનુ નિરૂદ આરેલુ છે

કૃષ્ણ અથવા અકાલવર્ષો જગત્તુગ નામનો પુત્ર હતો, પણ તે ગાદીએ
એઠેનો હોવાનું જણાવતુ નથી કેટલાક તામ્રપટ

૪૬ નિત્ય વર્ષ, ઈ સ ૬૧૪ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે પોતાના બા ૧

હયાતીમા ચેદિ (બુદેલખડ) જમ્મ રથા હતો

ચેદિના રાજની પુત્રી લક્ષ્મી સાથે તે પરણ્યો હતો અને તેને પેટ તેને ઈદ્ર
અથવા નિત્ય વર્ષ નામનો પુત્ર થયો હતો ઈદ્રના જ ને તામ્રપટમા તે તે ॥ દાત
પત્રી ગાદીએ બેઠેનો હોવાનું તથેનુ છે તેના તામ્રપટમા તેણે ચંદર લોકાનુ
જડમ્મગ કાદી નાખ્યાનુ લખ્યુ છે વળી એક બીજી અભયમ જેવી
વાત એ લખી છે કે માન્યખેટથી પટળમને માટે તે કુરુન્ક બાળ્યો હતો
જ્યારે તેની રાજ્યાદી માન્યખેટ હતી ત્યારે પટળ ધ માટે તે કુરુન્ક કેમ

આવો દશે એ સમજાવતુ નથી પટનધ વખતે ઇંદ્રે ઘણાં દાન કર્યાં તેણે પોતાની ઘુયા કરી સોના રૂપાના દાન કર્યાં અને કુરુક્ષેત્ર ગામ પશુ દાન કરી દીધું વળી ચારમે ગામ પ્રથમ દાન આપેલા પશુ આગળના રાજાઓએ પાછા લેઇ લીધા હતા તે પશુ તેણે પાછા દાનમાં આપ્યા વળી તેણે લાખો ફીપીઆ રોકડા દાનમાં આપી દીધા ઇંદ્રે ગામો દાનમાં આપ્યાની સાથે તેના તામસેષો ઉપરથી જણાય છે, તેજ સાક્ષમાં તે (શક ૮૩૬ ઇ સ ૮૧૪) ગાદીએ બેઠો ગાદીએ બેસતી વખતે તેણે દા. આપેલા ગામમાં ઉભવરા અને તેજ નામના ગામ હતા આ ગામો સાથે પામે આવેલુ ઉભરા અને ખારડો લી પાસે આવેલુ તેજ દશે એમ લાગે છે ખીજા મુવના અનુભવરાના તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેજ ગામ પહેલાં મુવે ઘોળી નામના ક્ષ ઇણને દાન આપ્યું હતું આ બધા ગામ ઇંદ્રે ફરીથી દાનમાં આપ્યા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે દ્રુપદથી રાષ્ટ્રકૂટ શાખાની સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાપન થયેલી હોવી જોઈએ અને ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાની સત્તા મથેલી હોવી જોઈએ

ઇ સ ૮૧૪ પછી માન્યજેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના તાનામાં દક્ષિણ ગુજરાત ક્યા સુધી રહ્યું એ નહીં કરવાને કઈ સાધ નથી તોપણ એમ લાગે છે કે શક ૮૬૪ ઇ સ ૮૭૨ માં પશ્ચિમ આયુડ રાજા તૈવપે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો નાશ કર્યો ત્યાં સુધી ગુજરાત તેમના તાનામાં રહ્યું દશે એ વખત સુધી ઉત્તર કેઠલના સિલાદાર રાજાઓ રાષ્ટ્રકૂટોનું સર્વાપરીપણ કબુલ ગણતા એમ લેખો ઉપરથી જણાય છે, તેથી પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે તૈવપે રાષ્ટ્રકૂટોને હરાવ્યા ત્યારે તેમના પ્રદેશ સાથે ગુજરાત દેશ પણ સંલગ્નતા તાનામાં આવ્યો દશે આગળ સોલકી વંશના ઇતિહાસમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શક ૮૦૦ (ઇ સ ૬૭૮) ના આરંભમાં તૈવપે ગુજરાત પોતાના સેનાપતિ ખારડને સોંપ્યું હતું, અને એ ખારડને અજ્ઞદિ લવાડના સોલકી ગળ મૂળરાજ સાથે (ઇ સ ૬૬૧-૮૮૭) લઠાઈ થઇ હતી

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મિહિર અથવા મહેર લોકો.

(ઇ. સ. ૪૭૦-૯૦૦) :

મહેર લોકો.
ઇ. સ. ૪૭૦-૯૦૦.

૨૬'દશમના ગિરનારના લેખમાં ૨૬'દશમના સોરઠના હાકેમનું નામ જણાવ્યું છે તે ઉપરથી એ તો નક્કી છે કે સોરઠ ઉપર શુભ રાજાઓનો અમલ ૨૬'દશમના વખત સુધી (ઇ. સ. ૪૫૪-૪૭૦) આસેસો હોવો જોઈએ. ૨૬'દશમ પછી પુષ્યશુભ રાજા થયો હતો, (શુભ ૧૬૫-૧૮૦, ઇ. સ. ૪૮૪-૪૯૯) તેના વખતમાં સોરઠ ઉપર શુભોનો આગલ હોવાનો કંઈ પુરાવો મળતો નથી. પુષ્યશુભ વિષે એટલી વાત જણાઈ આવે છે કે તે નગજો રાજા હતો અને તેના વખતમાં શુભ વંશનો ઘણો પ્રદેશ ખીજ રાજાઓના હાથમાં ગયો હતો. શુભની પડતી ઘણી તારથી તે ઇ. સ. ૫૧૪ (શુભ ૧૯૫) માં સેનાપતિ બટ્ટાઈ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું ત્યાં સુધીમાં મુગઢ અને મુજરાત ઉપર કોણ રાજ્ય કર્યું હતું એ નક્કી થયું નથી; તોપણ એમ તો જણાય છે કે પુષ્યશુભના વખતમાં અથવા તેના વખત પછી તરતજ કોઈ ખીજ જળવાનું વંશ અથવા પ્રજાએ એ પ્રદેશ ઉપરના શુભ હાકેમને દરાવી એ પ્રદેશ પોતાને હસ્તગત કરી લીધો હતો, વલ્લભ રાજાઓનાં તામ્રપટમાં જે મૈત્રક લોકોએ કાઢીઆવાડમાં આપી મંડલ અથવા રાજ્ય સ્થાપન કર્યાનું લખ્યું છે તે મૈત્રક લોકો શુભ હાકેમોને દરાવનાર જળવાનું પ્રજા દરો એમ લાગે છે. આ મૈત્રક લોકો એજ મિહિર અથવા મહેર લોકો છે. મિત્ર અને મિહિર એ જાનેના અર્થે મંરકૃતમાં સર્વ છે, તેથી એ જાનેપરથી થયેલાં ૩૫ એક ખીજને બદલે વગરાયાં દરો અને મૈત્રક એ મિહિર કહેવાયા દરો અને મિહિર મૈત્રક કહેવાયા દરો. મહેર અથવા

મેર લોકો હજી સુધી કાઠીઆવાડમાં માવજ પડે છે, અને પૌરખંદરના મણી
 ને જેઠવાના નામથી ઓળખાય છે તે મ્હેર જાતના મુખ્ય મળાય છે. જેઠવા
 એ જાતનું નામ નથી પણ કુળનું નામ છે. જેડીજી નામનો એક રાજા થયે
 હતો તેના નામ ઉપરથી તેના વંશમાં જે યજ્ઞ તે સધ્યા જેઠવા નામથી
 ઓળખાયા હાયા પૌરખંદરના રાજા મૂળમાં મ્હેર જાતના હતા તોપણ રાજ્ય-
 કર્તા હોવાથી તેમના જાટ લોક તેમને હનુમાનજીથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે.
 મ્હેર જાતમાંથી પોનાની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનું કશું ન કરવાને જેઠવા સરમાય
 છે તોપણ નાનાં નાનાં સ્થાનો સ્થાપન કળાગ પોતે મ્હેર જાતના હોવાનું
 કબુલ કરે છે. જેઠવા જાતના પહેલા રાજા મકરધ્વજ થતા તે હનુમાનજીના
 કુવર હતા એમ દત્તકથા છે તે ખરી હશે કે નહીં હોય તોપણ મકરધ્વજ
 વિષે એવી દત્તકથા છે કે તેણે મયૂરધ્વજ સાથે લઢાઈ કરી હતી, તે ઉપરથી
 કેટલાક ઐતિહાસિક અનુમાનો કાઢી શકાય છે. મ્હેર અથવા જેઠવા લોકોનું
 નિશાન મકર (માછલી) હશે તેપરથી પહેલે રાજા મકરધ્વજ કહેવાયે હશે
 શુભે રાજાઓનું નિશાન મયૂર હતું એમ તેમના સિંહા ઉપરથી જણાય છે અને
 તે કાંજીથી તેઓ મયૂરધ્વજ કહેતાતા હશે. મકરધ્વજને મયૂરધ્વજ સાથે
 લઢાઈ થયેલી હોવા બાબત જે દત્તકથા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મયૂર-
 ધ્વજ (ગુપ્તો) સાથે મકરધ્વજ (મ્હેર લોકો) લઢાઈ કરી હશે અને તેમાં
 મકરધ્વજને (મ્હેર લોકો) જીત મળી હશે.

કાઠીઆવાડના મ્હેર અથવા મેઝ લોકો એક વિચિત્ર જાત છે; તેમની
 જાયા, પાસાક અને દેખાવ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેઓ ઉત્તર દિલ્હિસ્તાન
 તરફથી આવ્યા હશે. માગન, જાટ, ગુજર્જ, પદ્મવ વગેરે જાતોની પેઠે મ્હેર
 જાત પણ પંજાબ, સિંધ અને ઉત્તર ગુજરાતને ગરતે થઈ કાઠીઆવાડમાં
 આવી હશે અને રસ્તામાં અજમેર, જાદનર, એસનમેર, કોકથમેર અને મ્હેર-
 વાડના સ્થાન સ્થાપવી આવી હશે એવી અનુકળ કરવામાં આવે છે કે
 ગુપ્તોને દરાવનાર તોરમાણની સાથે એ જાત આવી હશે અને તોરમાણના
 કાંધ સેનાપતિની સાથે સુરાષ્ટ્રમાં પેળી હશે. જે અરસામાં બદાઈ દુરમાન

તરીકે મેત્રકો હોવાનું જણાવ્યું છે તે અરસામાં તોરમણે બુધગુપ્તને દરબે
 છે તે ઉપરથી ઉપરની અટકળ સંજવિત લાગે છે. સદાકંન્ન વખતમાં (ઈ.
 સ. ૫૦૬-૫૨૦) મ્હેર લોકો કાઠીઆવાડના દ્વીપકલ્પમાં રાજ્ય સ્થાપન કરી
 બેઠેલા હોવા નેધંએ કારણ કે ને તેમ ન હોય તો વલ્લભિ તાત્રપેજોમાં
 તેઓનું મંડળ ધણી સત્તાવાળું હોવાનું લખ્યું ન હોત. મ્હેર લોકોએ પોતાનું
 રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી, યોગ વખતમાં, પડી ભાંગેલા ગુપ્ત રાજાના સેનાપતિ
 તરિકે સદાકંન્ન આવ્યો હતો અને માળવાથી ભરૂચ સુધી જમીન માર્ગ અને
 ભરૂચથી દરિયા માર્ગે આવી કાઠીઆવાડના પૂર્વ ભાગમાં દાખલ થયો હતો.
 વલ્લભિ આગળ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરી તેણે ધીમે ધીમે મ્હેર લોકોને
 સોડમાંથી કાઢ્યા હશે. અને ઉત્તર તરફ ખસતા જઈ આખરે મોરળી આગળ
 મ્હેર લોકોને વસવું પડ્યું હતો. મોરળી એ જોવાઓના વડીલોનું એક મૂળ
 સ્થાનક હતું એમ જોવા હજી સુધી માને છે. વલ્લભિ રાજાઓની વખતમાં
 જોવાઓએ મોરળીમાં રાજ્ય કર્યું હોવું નેધંએ, કારણ કે ઉત્તર કાઠી-
 આવાડમાં હાલાર, મધ્યકાંઠા અને ઓખામડગમાં કોઈ ગામ કે ખેતર
 વલ્લભિ રાજાઓએ દાન આપ્યું હતું એમ તેમનાં તાત્રપટ ઉપરથી
 જણાવું નથી. વલ્લભિ રાજાઓની ઉત્તર હદ વંચલી (વેલુચળા) સુધી
 હોવાનું તેમનાં તાત્રપટ ઉપરથી જણાય છે, માટે કાઠીઆવાડના ઉત્તર
 કિનારાના પ્રદેશપર વલ્લભિ રાજાઓનું નહીં પણ મ્હેર રાજાઓનું
 રાજ્ય હોવું નેધંએ. વલ્લભિ રાજાઓના વખતમાં પાછળથી કદાચ મ્હેર
 રાજાઓ તેમના ખડીઆ થયા હશે, તોપણ આશરે ઈ. સ. ૭૭૦ માં વલ્લભિ
 નો નાશ થયા પછી મ્હેર લોકોએ વલ્લભિનું રાજ્ય લઈ લીધું અને પોતાનાં
 નાનાં નાનાં રાજ્ય સ્થાપી આખા કાઠીઆવાડ ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ગુજ-
 રાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કુવનું એક તાત્રપટ સંક્ર ૭૮૬ (ઈ. સ. ૮૧૭) નું
 મળ્યું તેમાં લખ્યું છે કે તેનીપર એક બળવાન મિદિર રાજાએ ચડાઈ કરી
 હતી પણ તેને દગલી તેણે પાછો કાઢી મૂક્યો. મ્હેર લોકોની સત્તા જ્યારે ખૂબ
 વધી ત્યારે તેમણે કાઠીઆવાડના મધ્યભાગમાં બરડાના ડુંગરોમાં જુમલી અમ-

વા ધુમલી નામનું રાજધાનીનું નગર વમાચું અને તેને દિલ્લો કહ્યો. ધુમલીના જેઠવા રાજાઓ વિશે હંતકથાઓ ઘણી ચાલે છે, *પરંતુ ઇતિહાસ તરીકે વર્ગન આપી શકાય એવો એકજ તાત્રવેષજ નમિકદેવ નામના કોઇ રાજાનો મોરખી સંરચાનમાંથી મળી આવ્યો છે. આ તાત્રવેષજમાં મકરનું ચિન્હ છે અને તે મોરખીની દ્વદ્વર્માંથી મળી આવ્યો છે, તે ઉપરથી એમ ખાત્રી થાય છે કે કોઇ મકરધ્વજ અથવા જેઠવા રાજાનો તે દોવો જોઇએ, તેની ઉપર શુભ સંવત્ ૫૮૫ ના શાસન સુદિની મીતિ છે (ઇ. સ ૯૪); તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે વલ્લભિનો નાચ થયા પછી આશરે ૧૩૦ વર્ષ પછી એ રાજા થયેલો હોવો જોઇએ.

એજ પ્રદેશમાંથી એક બીજો તાત્રવેષજ મળી આવ્યો છે તેમાં રાજાનું નામ જોકદેવ લખેલું છે. આ શિલા ઉપર પણ મકરનું ચિન્હ છે; વળી તેમાં જણાવ્યું છે કે એ રાજા સોરઠમાં આવેલા ગૂમલિક અથવા જૂમલીમાં રાજ્ય કરતો હતો અને ' પરમભદ્રાર્ક, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ' એવું તેનું વિરહ હતું. આ વિરહ ઉપરથી જણાય છે કે આ રાજા સ્વતંત્ર હોવો જોઇએ અને તેનું રાજ્ય મોટું હોવું જોઇએ. એ તાત્રપટવાળું દાન વિક્રમ સંવત્ ૭૯૪ ના કાર્તિક વદ ૨ ને રાજ સુર્યમદ્યને અસર કરેલું હતું એમ લખેલું છે. આ મીતિપરથી જણાય છે કે જોકદેવ ઇ. સ ૭૩૮ માં એટલે કે નમિકદેવના પહેલાં ૧૬૬ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલો હોવો જોઇએ. આ તાત્રવેષજના અક્ષર આઠમા સંક્રાંતના અક્ષર જેવા જૂના જણાતા નથી પણ દસમા સંક્રાંતના અક્ષર જેવા જણાય છે, તેમજ મીતે, વાર અને મદ્યની દ્રષ્ટિકોણ બરાબર મળતી નથી તેથી દાકનર લગવાનવાપતું પારણ એવું છે કે અગીઆરમાં સંક્રાંતમાં કોઇએ નમિકદેવવાળું તાત્રપટ જોયું હશે તે પરથી એ તાત્રપટ બનાવટી ઉપર કયું હશે એ તાત્રપટ મોટું હશે કે ખરું હશે તેપણ જૂમલીમાં જોકદેવ નામનો એક મોટો અને સ્વતંત્ર મિહિર રાજા થઈ ગયો હશે એ વાત

સાક્ષાત લાગે છે એ વચના ખીજ કયા કયા રાજ થયા, તેમના વખતમા
સા સા ગનાવ બન્યા એ વગેરે જાણવાને લારોસાલાયક સાધ । નથી તોપણ
એ વચમા પોગ્ય દુના ગણા હજી સુધી રાજ્ય કરે છે એ વાત સારી પેઠે
જાણીતી છે જુમલી દાન ઉજ્જડ થઇ ગયેલુ છે, તોપણ જગીયારમા સેકડાની
બાધણી ॥ દેવળના ખડેર હજીસુધી જણાય છે જૂના તામ્રલેખ હજી સુધી
મળ્યા નથી, પણ આગળપુર શોધ કરતા તે મળશે એવી વચ છે

હસમા સેકડાની રાજઆતમા સિધથી એક નવી જાતના લોકો ટોળું

કમ્ચ અને કાઠીઆવાડમા ઉતરી આવ્યુ હતુ એ

સુડાસમા અને જોડેજ

ટોળામા કમ્ચના જોડેજ અને સોરઠના મુ । સમા

હતા આ લોકો પોતે જાજ્ય કુળના હોવાનુ કહે છે હાલતે જમનાનલાક્ષનો મત
એવો છે કે સુડાસમા લોકો મૂળમા આહિર જાતના હતા સુડાસમાને લોકો
આહિર રાણા કહે છે તે ઉપરથી પણ તેમની ઉત્પત્તિ આહિરમાથી હશે એમ
લાગે ॥ ખીજ સેકડામા સિધ અને પળવની વચે આહિર લોગ વર્યા
હતા, એમ ટોનેમીના અથ ઉપરથી પણ જણાય છે સુડયદ્ર નામના મુખીની
સાથે આહિર લોકો આવેના તેથી તેઓ સુડાસમા કહેલાયા તેમની પ્રથમ
રાજધાની વચળા (વાંમ રચળા) માં અને પછી જૂનાગઢમા હતી સિધના
નગરકામા સમા રજપૂત રાજ્ય કરતા હતા તેની ઓલાદના સુડાસમા લોકો
હશે એમ કનન વોસાનુ ધારવુ છે એમ ॥ મત પ્રમાણે સુડાસમાની પેઠે
જોડેજ પણ સિધના સમા રજપૂતોનો એક શાખો છે મધ્ય એશિયાના તાતાર
લોકોના સત્તાબ્યાથી દક્ષિણ લણી ખસી તેમણે કમ્ચમાં ચાલ્યા ધાર્યા અને
સાથી કાઠીઆવાડમા પેઠા, જેઝિટિયરના ઇતિહાસ કર્તાનુ ધારવુ એવું
છે કે જોડેજ એ જોડેજ ઉપરથી થયુ હશે અને જોડેજ ચોરૈય ઉપરથી થયુ
હશે ચોરૈય નેકો આહિર લોકો ॥ નજીકમા હતા એમ કાનજ રાજ્યઓના સિદ્ધા
ઉપરથી જણાય છે વનમિ વચા પડતી થયા પછી ચોરૈય નેકો કમ્ચમા
આવી વર્યા અને આહિર લોકો કાઠીઆવાડમા આવી વર્યા અને પછી અને
એ પ્રદેશ છત્તી લઇ ચેતાના રાજ્ય સ્થાપન કર્યા સુડાસમા લોકોએ જૂનાગ

દંમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું તેથી જોડવાએને જૂનાગઢ પાસે આવેલું જૂમલી છેડયું પડ્યું. જૂમલી છેડયા પછી પોરબંદર પાસે શ્રીનગર નામની નવી રાજધાની તેમણે સ્થાપન કરી અને પોરબંદર ગાદી આણી ત્યાં લગી શ્રીનગરમાં રહી રાજ્ય કર્યું.

ધોળકેથી ધંધુકે જવાના રસ્તા ઉપર હદદાસા ગામ છે ત્યાંથી મળેલા એક તામ્રપટપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૯૧૭ (સક ૮૩૯) માં વઢવાણમાં ધરણીવરાહ નામનો આપ વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે મહેશ્વરાચાર્ય નામના એક શૈવ આચાર્યને એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. આ ધરણીવરાહ ખ દીઓ રાજા હતો અને તેનો સ્વામી મહિષાળદેવ નામનો જાગવાનું રાજા હતો એમ એ તામ્રલેખમાં લખેલું છે. આ મહિષાળદેવ ઇ. સ. ૯૧૭ માં કાઠીઆવાડનો કોઇ મોટો રાજા હોવો જોઇએ. દાકતર લગયાનલાલને આ મહિષાળદેવના બે શિક્ષા જૂનાગઢ આગળથી મળ્યા હતા, તેથી એવું ધારવામાં આવે કે દસમા સેંકડાની શરૂઆતમાં મહિષાળદેવ નામનો જાગવાનું સુડાસના રાજા થઈ ગયો હોવો જોઇએ.

વલ્લભિ વંશની પડની થયા પછી બીજા કયા વંશનું મુખ્ય શુજરાતનાં મોટાં ભાગ ઉપર સ્થાપન થયું એ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળવાનાં સાધન નથી. જૈન ગ્રંથકારોએ સોલંકી અને વાઘેલા વંશના વખતમાં લખેલા ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી ઈસ્વીસનના આઠમા સેંકડામાં અણહિલપુરમાં આવડાવંશનું રાજ્ય સ્થાપન થયા વિષે ઘોડી ધણી માહિતી મળે છે તે ઉપરથી આવડા વંશનો ઇતિહાસ હવેના પ્રકરણમાં આપેલો છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આવડા વંશ.

(૪ સ ૭૨૦-૬૧૧).

પાછલાં પ્રકરણોમાં ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો

ઐતિહાસિક સાધન

છે, તે તામ્રલેખ, શીલાલેખ, શિક્ષા, વગેરે પરથી
ગળતી છૂટી છનાછ દહીકત, નિહાનોએ ધણો પ-

રિશ્તમ લઈ ભેગી કરી છે તે પરથી આપવામાં આવ્યો છે. એવી રીતે મેળાવેલો
પ્રાચીન ઇતિહાસ તુટક અને અપૂર્ણ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અણુદ્વિય-
વાદનું રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારથી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એક નવો
કાળ શરૂ થાય છે અને એ કાળનો ઇતિહાસ જાણવાને નીચે જણાવેના ઐતિ-
હાસિક સાધનો સાધન છે —

હેમચન્દ્ર કૃતકલાપ્રમ, મેરુતુ ગ કૃત પ્રજાધર્મિ તામ્રલેખ તથા રિચારશ્રે-
ણિ, કૃષ્ણાણ કૃત રત્નમાળા, છનપ્રભાચરી કૃત તીર્થસ્થ; છનમ ડનોપાધ્યાય-
કૃત કુમારપાળપ્રમથ, કૃષ્ણરૂપિ કૃત કુમારપાળ ચન્દ્રિત, સોમેશ્વર કૃત કીર્તિકામુ-
દી, અરિસિંહ કૃત સુકૃતસ કીર્તન, રાજશેખર કૃત ચતુર્વિંસતિ પ્રમથ, વસ્તુ
પાળ ચરિત; ચંદ્ર કૃત પૃથ્વીગાજ રાસા.

આ સાધનોને લીધે પાછલાં પ્રકરણોમાં આપેલા પ્રાચીન ઇતિહાસ
કરતા અણુદ્વિયવાદના રાજ્યનો ઇતિહાસ વધારે જીવંતકારક લાગે છે, તેમ
છતાં તે પણ જોઈએ તેવાં સંપૂર્ણ અને ખાતરી લાયક નથી અણુદ્વિયવાદનું
રાજ્ય ૪ સ ૭૨૦ માં આવડાન સંધી સરૂ થયું છતાં આવડા વંશના વખત-
માં કોઈ ઐતિહાસિક અથવા લખેલો જણાતો નથી ઉાર જણાવેના અથવા પેટી
કેટલાક સાંન કી વંશના વખતમાં ખારમાં સે કડામાં લખાયેલા છે અને કેટલાક

તો ત્યાર પછીથી લખાયા છે, વળી, ઇતિહાસ તરીકે ખરેખરી રીતે બનેલી દ-
ક્રીકત જણાવવાને બદલે ઘણે ઠેકાણે એટલી બધી અતિસંયોગિન વાપરેલી છે
કે સત્ય શું હશે એ સમજવું કઠણ થઈ પડે છે.

ચાવડા વંશની રાજઆતના ભાગના ઇતિહાસ માટે મુખ્ય આધાર પ્રજા-
ચિંતામણિ, વિચારશ્રેણિ, સુકૃત, મંકીર્તન અને રત્નમાળા એ ચાર પુસ્તકો છે.
પ્રજાચિંતામણિ એ નાનો ઇતિહાસિક સંગ્રહ છે. વિચારશ્રેણિમાં માત્ર રાજાનાં
નામ જણાવ્યાં છે તોપણ તે વધારે બરોસા લાયક જણાય છે. સુકૃત સંકીર્તન
નાનો ગ્રંથ ■ અને તેમાંની દક્રીકત ઘણે ભાગે વિચારશ્રેણિમાંથી લીધેલી હોય
એમ લાગે છે. રત્નમાળા એ માનસિંહ રાજાના વખાણને અર્થે કવિતામાં રચેલ
ગ્રંથ છે, અને તેમાં પ્રજાચિંતામણિમાંથી ઘણી વાતો લેવામાં આવેલી છે.

પંચાસર નામે એક નાનું ગામ વઢિવારમાં મધનપુરના નવાબના તા-
બામાં કચ્છના રણની એક ઠાંને છે. વસંતિપુરનો

પંચાસર

નાશ થયા પછી આવડા બનના ક્ષત્રીયો પંચાસર

આવ્યા અને ત્યાં એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. પંચાસરમાં આવડા વંશનું રાજ્ય
હોવાની વાત શુન્દરાતના ચાલુક્ય રાજા પુષ્કિણેથી જનાશ્રવણ નવસારીના તા-
બ્રપદપરથી જણાય છે. (ત્રૈકૃટક સંવત્ ૪૯૦ ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯) આ તા-
બ્રપદમાં તામિક અથવા આરણ બનનું ટોણું સિંધથી નવસારી કિલ્લું
આવ્યાનું જણાવ્યું છે અને તેના આવચાથી જે રાજ્યો દુઃખી થયાં તેમાં કચ્છ
અને શુભાષ્ટ્રના રાજ્ય પછી “ ચાવોતક ” ના રાજ્યનું નામ આવે ■ આ
“ ચાવોતક ” પંચાસરના આવડા હશે એમ લાગે છે. પંચાસરના આવડા મોટા
રાજા હોય એમ જણાવ્યું નથી, તેમના કબજામાં ઘણામાં ઘણું વઢિવાર અને
કાઠીઆવાડના ઉત્તર કિનારાનો કંઈ ભાગ હશે. આવડાનું પાછળથી સંસ્કૃત
રૂપ ચાવોતકટ (કબજા ધનુર્ધારી) થયેલું જણાય છે, તોપણ તેટલા પરથી
આવડાનું રાજ્ય મોટું હશે એમ લાગતું નથી. આવડા એ નામ શુન્દરાતી ચો-
ર (પ્રાકૃત ચોરટા) ને ધણું મળતું આવે છે. આવડા પરથી થયેલું “ જવડા ”
હજી પણ વઢિવાર તરફ ચોરના અર્થમાં વપરાય છે. સોરઠને કાઠે દેવપદ્મ

નાગનું જાંદર છે ત્યાં આવડા લોક પ્રથમ રહેતા અને ચાંચીવાનું કામ કરતા તેપરથી તેઓ ચોર કહેવાતા અને ચોરપરથી ચોરા અથવા આવડા મએલું છે; એવી દંતકથા પણ ઉપર જણાવેલા અર્થને મળતી આવે છે. આવડાની કિંમતિ જોતાં તેથી પણ આવડાનું રાજ્ય નાનું હશે એમ માનવાને ટેકા મળે છે.

રત્નમાળાનો કર્તા (ઇ. સ. ૧૨૩૦) જણાવે છે કે આવડા વંશનો

જયશિખરી નામનો એક શરવીર રાજા ઇ. સ.

જયશિખરી, ઇ. સ. ૬૯૬. '૬૯૬ માં' પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની

પંદરાણીનું નામ રૂપસુંદરી હતું. રૂપસુંદરીને સુરપાળ નામે બાઈ હતો; તે ઘણો ડાહ્યો અને શરવીર હતો. જયશિખરી પોતે પણ જાણવાનું. તેજવાન અને શુદ્ધિમાન હતો. તેનો બંડાર અખૂટ હતો અને તેની ફોજ ઘણી મોટી હતી. તે વખતે કનૈયાકુબ્જ અથવા કોળમાં કલ્યાણકુટક નગરમાં ચાલુક્ય વંશનો ધ્રુવક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાએ પોતાના રાજ્યથી આજુબાજુના સંબળાંદેશો છૂટી લીધા હતા, પણ ગુજરાત તેના તાબામાં આવ્યું નહોતું. એક વખત ધ્રુવક રાજા પોતાના પાટથી કુંવર, કરણ વીર વગેરે સુભેટો અને કામરાજો આદિ કનીષ્વરોની સભા બરી બેઠો હતો એવામાં ગુજરાતનો કવિ શંકર દરતો દરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાની રચેલી કવિતા કહી સંબળાંધી. શંકર કવિએ જયશિખરીની બહાદુરીનાં વખાણ કર્યાં તેપરથી ગુજરાત જીતી લેવાનું ધ્રુવકને મન થયું, અને તેણે ઇ. સ. ૬૯૬ માં ગુજરાતપર ચડાઈ કરી અને જયશિખરીને બદાઈમાં દરાઈ માર્યો. મરતા પહેલાં જયશિખરીને જાણે એમ લાગ્યું કે મારે જીવવાની આશા નથી ત્યારે તેણે પોતાની રાણી રૂપસુંદરીને ગર્ભવંતી હતી તેને તેના બાઈ સુરપાળ સાથે જંગલમાં એક નિર્ભય જગાએ મોકલાવી દીધી; કારણ કે તેને સંતાન થાય તો કોઈ દિવસ તે દુષ્કર્મનપર વેર લે. જયશિખરીના મરણપછી રૂપસુંદરીને સંવત્ ૭૫૨ ના વૈશાખ સુદી. ૧૫ ને રાજા પુત્રનો પ્રસવ થયો. તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું. આ વનરાજે આગળ જતાં અશુદ્ધિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રત્નમાળાના કર્તાએ જણાવેલી આ દંતકથામાં કેટલું સત્ય રહેતું છે

એ નહીં કરતુ મુશ્કેલ છે સાતમા મેડામા કનોજમા આશુકર નહીં પણ પા
 સરાગન થયેલા છે કનોજમા કલ્યાણકટક નામનુ નગર આવેતુ જણાવુ નથી
 દક્ષિણમા કલ્યાણ નગરમા આનુકર વસના રાગ્ન થયેલા છે ખરા પણ તે
 સાતમા સે ૫ મા નહીં પણ અગીવારમા મેડામા થયા છે વળી દક્ષિણમા
 આનુકર રાગ્નઓના જે નામ જણાયા છે તેમા જુનડ નામનો ઢાંઢા જા થયો
 નથી દ્વાય એમ હશે કે મદાનુ આશુક્ય રાગ્ન વિજયાદિત્ય (૪ ૩ ૬૮૬ થી
 ૭૩૩) જેનુ બીજુ નામ જુનડામય હતુ અને જે ઉત્ત મા લદાઈ કરતા કે
 પકડાયો હતો અને પછી નાશી ગયો હતો તેને જુનડ મહેવામા આવ્યો હશે
 આ ઉપ થી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે સોલકી રાગ્નઓ મૂળમા કલ્યાણ
 ના હતા, અને જુવડ નામના આનુક્ય રાગ્નએ આનડને દરાવ્યા હતા એટલી
 વાત જણવામા હાવાથી રત્નમાળાના કર્તાએ જુવડને કલ્યણકટકનો રાગ્ન
 કલ્યો હશે, અને મુગણમા જણાવેલા કલ્યાણકટક દશમા કલ્યાણકટક આવેતુ
 હાવાનુ લખ્યુ હશે પ્રજાધિયતામણિ અથવા બીજા ઢાંઢા જૂના પુસ્તકમા
 કનોજથી દત્ત ના થયાની વાત લખી નથી તેથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે
 આ વખતે ગુજરાતના આનુક્ય વસની શાખાઓ ઉત્તરમા ખેડા સુધી રાગ્ન
 કરી હતી, તેમાના જુવડ નામના કેંઈ રાગ્નએ ૪ સ ૬૬૬ માં પચાસરપર
 હલ્લો કર્યા હોય એ બાનના જેનુ છે, પરંતુ કમીમા કમી ૪ ૩ ૭૨૦ સુધી
 આવેલકટ રાગ્નની દ્વાપતીના ચિન્હ તામ્રપટો પરથી જણાય છે તેથી એમ
 સામે છે કે ૪ શ ૬૬૬ માં પચાસરનો નાશ જુનડે કર્યા નહીં હોય પણ ઉપર
 જણાવેના પુસ્તકેશિ જનાશ્રયના નવસારીવાળા તામ્રતેખમા લખ્યા પ્રમાણે
 આરણ લોકના ટોળાએ ૪ ૩ ૭૨૦ ના અરસામા કર્યા હશે આપરથી એમ
 મારી શકાય કે વારાજ આશરે ૪ સ ૭૨૦ મા જન્મ્યો હશે

પ્રજાધિયતામણિનો કર્તા મેરુત મ જણાવે છે કે વનરાજની સેના

ગાંધી ડાળીએ લટકાવી રૂપસુ દરી રાણી દિયકા

૪ સ ૭૨૦-૭૮૦ (૧)

નાખતી હતી એવામા શીલગુણ સરી નામનો
 જૈન યતિ ત્યા આવી ચડ્યો તેણે કુવરની કાંતિ

તથા તેના શરીરપર રાજ્ય ચિન્હ જોઈ તેની મા પાસેથી તેને વેચાતો લીધો. એ કુંવર વનમાં જન્મેલો હોવાથી તેનું નામ તેણે વનરાજ પાડ્યું. વીરમતી નામની એક સાધ્વીએ વનરાજને જાળપણમાં ઉછેર્યો. વનરાજ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે શીલગુણસૂરીએ દેવમૃદમાં ઉંદરો નુકશાન ન કરે તે જોવાનું કામ તેને સોંપ્યું. ઉંદર મારવામાં વનરાજની આજ્ઞાથી જોઈ શીલગુણસૂરીને લાગ્યું કે તે સાધુ થવાને લાયક નથી પણ રાજ્ય કરવાને લાયક છે, તેથી તેને તેની માને પાછો આપી દીધો. આ અને આવી બીજી વાનો જન લોકોએ પોતાનો મહિમા વધારવાને જોડી કાઢી દરો એમ લાગે છે. રત્નમાળામાં એવી કોઈ વાત નથી.

જ્યેષ્ઠિખરીના મરણ પછી તેનો સાળો સુરપાળ બહારવટુ કરતો હતો.

વનરાજે તેની પાસે તાલિમ લીધી અને નાની વનરાજ વિષે વાર્તાઓ. વયથી બહારવટુ કરવા લાગ્યો. પ્રબંધ ચિંતામ-

ણિમાં વનરાજના જાળપણના સમયની બીજી કેટલીક વાતો આપેલી છે. પ્રથમ કાકર (કાકરેજ) મામમાં કોઈ રોકને ત્યાં તેણે ખાતર પાડ્યું. ત્યાં પ્રવેશ કરતાં જ દહીંના મોરસામાં તેનો હાથ પડવાથી તે થોડુંક દહીં ખાઈ બીજી સર્વ વસ્તુઓ પડી ખૂટી જતો રહ્યો. પ્રાતઃકાળે તે રોકની પુત્રી શ્રીદેવીએ મોરસામાં પડેલી હાથની રેખાઓ જોઈ વિચાર્યું કે “ આ કોઈ મોટો ભાગ્યશાળી પુરુષ જણાય છે; તે મારા બધું સમાન છે, માટે એના દર્શન કર્યા શિવાય હું મોજ ન કરીશ નહીં. ” વનરાજને આ પ્રતિજ્ઞાની ખગર પડી તેથી તેણે બીજી રાત્રે ત્યાં જઈ, શ્રીદેવીએ સુપ્ત રીતે જોજન વસ્ત્રાદિથી કરેલો સત્કાર સ્વીકાર્યો અને પ્રસન્ન થઈ વચન આપ્યું કે રાજ્યાભિષેક સમયે તારી પાસે ભગિની નિલક કરાવીશ.

વળી એક વખત વનરાજે વગડામાં જાંબ (ચાંપા) નામના કોઈ વાણિવાને રાખ્યો, તેથી તે વાણિયાએ એકદમ ગુસ્સે થઈ પોતાની પાસેનાં પાંચ બાણોમાંથી બે જમીનપર ફેંકી દીધાં. ત્યારે વનરાજે તેને પ્રછયું “ તમે આમ કેમ કર્યું ? ” તે બોલ્યો, “ તમે તણુ જણુ છો અને બાણ પાંચ છે માટે એ બેની શી જરૂર છે ? ” તેના એ જવાબથી, આ કોઈ પરાક્રમી પુરુષ છે, એમ

ધારી વનરાજે તેને પોતાની પાસે રાખ્યો અને તેને વચન આપ્યું કે “ મારા રાજ્યભિષેક સમયે હું તમને મારા મુખ્ય પ્રધાન નિર્માણ.”

રાજા-ભુવડે ગુજરાતની ઉપજ પોતાની કુંવરી મિલનદેવીને આપી હતી. એ કુંવરીની વતી વહીવટ કરનારે કપરજ ઉદ્ધરાવના સાર વનરાજને ‘ સેવંબ્રત ’ અથવા બરછીદારનો અધિકાર સોંપ્યો. કલ્યાણના પ્રતિનિધિઓ દેશમાં છ મહિના રહ્યા એટલીવારમાં વનરાજે ચોવીસ લાખ સોનના અને ચાર હજાર ધોડા એ પ્રમાણે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. એ દ્રવ્ય સંઘર્ષે તેઓ જતા હતા તેમાંમાં વનરાજે તેમના પર હલ્લો કર્યો. તેમને લૂંટ્યા અને જીવથી મારી નાખ્યા; પછી વનરાજ એક વર્ષ વગડામાં સંતાઈ રહ્યો. મળેલા દ્રવ્યથી તેણે સૈન્ય એકઠું કર્યું, રાજ્ય સ્થાપન કરવાની પોતાની ધારણા પાર પાડવાને શક્તિમાન થયો અને નવીન રાજધાની વસાવવા સાર બ્રૂમિનું અંબલોકન કરવા લાગ્યો. અંબુદિલ નામના નદવાડે ને જગ્યાએથી સસલાથી ધીલીને કુતરે નાઠો તે જગ્યા તેને જતાવી તે ઉપરથી તે બરવાડના નામપરથી તેણે અંબુદિલપુર વસાવ્યું, અને ત્યાં ગાદીએ બેઠો.

પ્રજાપચિંતામણિમાં મેઝતુંગ વનગુજનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ. ૭૪૬ (સંવત્ ૮૦૨) માં થયો હોવાનું જણાવે છે. અંબુદિલવાડની સ્થાપના, પરંતુ તેના વિચારશક્તિ નોમના પ્રયત્નો એજ ઇ. સ. ૭૪૬-૭૬૫.

અંબકાર અંબુદિલપુર સ્થાપન કર્યોની મીતિ સંવત્ ૮૨૧ ના વૈશાખ વદી ૨ (ઇ. સ. ૭૬૫) જણાવે છે. આનો ખુલાસો કેદાર એમ ધોરવાથી થઈ શકે કે સંવત્ ૮૦૨ ની સાલ વનરાજને રાજ્યધાનીનું નગર વસાવવા એટલી દોહન મળ્યાની દરે, અને સંવત્ ૮૨૧ ની સાલ નગર વસાવ્યા પછી રાજ્યાભિષેક થયાની દરે. પાંડેલુમાં એક ગંધુપતિંગી મૂર્તિ છે તેની પર સંવત્ ૮૦૨ ની સાલ લખેલી છે તે પરથી લોકોમાં એવી માત આવે છે કે એ સાલમાં પાંડેલુ ચહેર વસાવ્યું છે, પરંતુ આ મૂર્તિ પર એ સાલના ને આકાશ છે તે એવા સ્પષ્ટ છે કે સંવત્ ૮૦૨ માં તે લખ્યા હોય એમ લાગતું નથી, વનરાજ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો હતો, એમ પ્રજાપચિં-

તાંગણિમાં 'લખેયુ' છે તેથી તેનો રાજ્યાભિષેક અશ્વદિલ્લપુર શહેર ખંધાયા પછી, ઇ. સ. ૭૬૫ (સંવત્ ૮૨૧) માં થયો હશે એ વધારે સંભવિત લાગે છે. બીજી રીતે નંદી થતી સાલનો પણ આની માથે મેળા પડે છે. વનરાજનો જન્મ આશરે ઇ. સ. ૭૨૦ માં થયો હતો એમ માનીએ તો ઇ. ૭૬૫ (સંવત્ ૮૨૧) માં તેની ઉંમર ૪૫ વર્ષની થાય છે. પ્રજાધર્મિતામણિ અને વિચારત્રેણિ એ બંને ગ્રંથોમાં મેરુતુંગ જણાવે છે કે વનરાજે સાડ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ૧૦૬ વર્ષની ઉંમર ભોગવી. પરંતુ ધણાજ થોડા રાજ્યોએ માઠ વર્ષ 'રાજ્ય કરેલું' અને એકસો નવ વર્ષની ઉંમર ભોગવેલી જણાય છે. વળી પંચાસ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠેલો રાજા બીજાં સાડ વર્ષ જીવે એ સંભવિત લાગતું નથી, તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે વનરાજે સાડ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું મેરુતુંગે 'લખેયુ' છે તેટલોજ આવરદા વનરાજે ભોગવ્યો હશે. આ રીતે જોતાં રાજ્યાભિષેક વખતે ઇ. સ. ૭૬૫ (સંવત્ ૮૨૧) માં વનરાજ ૪૫ વર્ષનો હોવાથી તેણે ઇ. સ. ૭૮૦ સુધી (સંવત્ ૮૩૬) એટલે આશરે ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ *

અશ્વદિલ્લ શરવાડના નાગપરથી નગરનું નામ પાડ્યા ઉપરાંત વનરાજે આપેલાં બીજાં વચન પણ ગાદીએ બેઠા પછી પાળ્યાં. તેણે શ્રીદેવી પાસે તિલક કરાવ્યું અને ચાંપાને મુખ્ય પ્રધાન નિમ્ણે. પોતાના જૂના મિત્ર શીલગુપ્તસૂરીને પણ વનરાજ પીસરી ગયો નહીં. પંચાસરમાં પારસનાથની જે મૂર્તિની તે પૂજા કરતો હતો તે વનરાજે અશ્વદિલ્લવાડ પાટણ આણી અને તેમાં એક દેવળ બંધાવી તેમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, " પંચાસર પારસનાથ " નામ પાડ્યું.

પારસનાથની મૂર્તિ સાથે વનરાજ પોતાની મૂર્તિ મૂકાવેલી છે તે હજી સુધી પાટણમાં કાયમ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસ-વનરાજની મૂર્તિ. માળાગા આપેલું છે. રાજ્યે દાદી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે કડાં, પગે તોડા, અને કોટમાં કડો પહેરેલો છે; કુંડ

ધોનીજ પદેરી કેડે કમરબંધ બાંધ્યો છે અને ખભે હપરણા નાખ્યો છે. રાગની પાસે એક જણ છત્ર ધરીને ઉભો છે, અને બીજા પાંચ હલુરીઆ ઉભા રહેલા છે. સોમનાથ પાટભૂમી રૂપ માર્દલ છેડે આવેલા માળીઆના દેવળમાં સોલંકી રાગની મૂર્તિ મૂકેલી છે તેના પહેરવેશને વનરાજની મૂર્તિનો પહેરવેશ ધણે બાગે મળતો આવે છે. વનરાજના સમયમાં આબીર અથવા રાષ્ટ્રકૂટ રાજ થઈ ગયા છે અને તેનું વર્ણન આરબ મુસાફરોએ આપેલું છે તેને વનરાજની છબીનો દેખાવ મળતો જણાય છે.

વનરાજ પછી કયા કયા રાજ થયા, તેમણે કયા અનુક્રમમાં અને કેટકેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ વગેરે બાબતોમાં વનરાજ પછીના રાજ્યો, ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં ઘણો મત ફેર જણાય છે. ઇ. સ. ૭૮૦-૮૧૧.

પ્રજાધિપતિમણિ, વિચારશ્રેણિ અને રત્ન-માળા એ ત્રણ એક મતે જણાવે છે કે વનરાજના રાજ્યાભિષેક પછી આવડા વંશ ૧૯૬ વર્ષ ચાલ્યો, પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં મૂળરાજ સોલંકી ગાદીએ બેઠાની સાલ સંવત્ ૧૦૧૭ જણાવી છે. અને પ્રજાધિપતિમણિમાં સંવત ૯૯૮ જણાવી છે. વનરાજના રાજ્યાભિષેકની સાલમાં આ બે ગ્રંથોમાં ૧૬ વર્ષનો તફાવત પડે તેજ આવડા વંશ પૂરો થવાની સાલમાં પણ પડે છે, તેપરથી એમ લાગે છે કે આવડા વંશ ૧૯૬ વર્ષ ચાલ્યો, એ વાત સારી પડે જણાવી હશે, પણ ફરેક રાજ્યે કંઈ સાલથી રાજ્ય કર્યું અને કયા સુધી રાજ્ય કર્યું એ બાબત ફરેક ગ્રંથકારે પોતાની માહિતી પ્રમાણે લખ્યું હશે. જે સાલો મળતી આવે છે તે લેખોથી અથવા બીજી રીતે ચોક્કસ રીતે જણાઈ હશે અને બાકીની ફત કયા હપરથી લખી હશે તેમાં ફેર પડે છે.

બધા ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે વનરાજ પછી યોગરાજ ગાદીએ બેઠો.

યોગરાજ, ઇ. સ. ૮૦૬-૮૬૧.
પ્રજાધિપતિમણિ અને રત્નમાળા પ્રમાણે યોગ-રાજે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ઇ. સ. ૮૪૧

(સંવત્ ૮૯૭) માં મરી ગયો. પરંતુ વિચાર-શ્રેણિમાં તેના મરણની સાલ ઇ. સ. ૮૩૭ (સંવત્ ૮૯૧) જણાવી છે તેથી

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે યોગરાજે ૨૯ વર્ષ ગળ્ય કરેલું હોય તો જોઈએ વિચાર-શ્રેણિમાં દેવ સાતને બદલે એક ભૂવર્ધા લખાયો હશે તેથી સવત્ ૮૯૭ ને બદલે સવત્ ૮૯૧ લખાયું હશે અને યોગરાજે વાસ્તવિક રીતે સવત્ ૮૮૧ સુધી એટલે ૩૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે.

ગેઝિટિયરના ઇતિહાસ પ્રમાણે વનરાજ ઇ.સ. ૭૮૦ માં મરી ગયો. હોવો જોઈએ એમ માનીએ તો ઇ.સ. ૭૮૦ થી ૮૦૬ સુધીના ૨૬ વર્ષમાં યોગરાજ શિવ યજ્ઞીજ્ઞ કોઈ ગળ્યો રાજ્ય કર્યું હતું એમ માનવું જોઈએ એ રાજ્ય ક્યો એ કોઈ રીતે જણાયું નથી. યોગરાજને મોટો ભાઈ હોય અને તેણે એ વર્ષોમાં રાજ્ય કર્યું હોય એવો સભવ ગેઝિટિયરના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. વનરાજ પછી ક્યો રાજ્ય થયો એ જાણવામાં ન હોવાથી અંદાજે આ ૨૬ વર્ષ વનરાજના ગળ્યમાં મેળાયા હોય અને તેણે ૧૦૯ વર્ષ જોડવું બાબુઆયુષ્ય ભોગવ્યું અને ૬૦ વર્ષ ગળ્ય કર્યાં જણાવ્યું હોય એ સ્પષ્ટ બિંદુ લાગે છે.

યોગરાજ સુધી થોડીજ વાત જાણવામાં આવી છે તેને વિષે એવું કહેવાય છે કે તે ધણો મારો રાજા હતો તેણે પોતાનું ગળ્ય વધાર્યું અને ઉપજમાં પણ વધારો કર્યો તે મુદ્દા કળામાં પ્રવીણ હતો અને ઈંદના જેવો બાણાવળી હતો વળી તે નિદાન હતો અને તેણે એક ગ્રંથ પણ લખ્યો હતો, પણ તે કંઈ બાળતપર તે જણાવ્યું નથી યોગરાજના વખતની મા. એકજ વાત યુગરાજના ઇતિહાસ લખનારાઓએ લખી રાખી છે મોરક માહેના પદ-લ્ય બદરે કે નાક પરદેશી વદાણુ આવ્યા હતા તેમાં વેપારનો મૂલવાન માન ભર્યો હતો યોગરાજે મનાઇ કરેલી છતાં તેના યુવરાજ સેમરાજે એ વદાણી-પર દફલો કરી તેમાંનો માવ લૂટી લીધો આથી રાજાના મનમાં ધ્રોણ બેઠો તેણે સેમરાજને તથા તેની સાથે એ કામમાં માગીલ રહેતા તેના બાઈ-ઓને ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે " તમે મેં કરેલી મદેનત મૂલ્ય મેં મેળવ્યો છે ! આપણા પૂર્વજોએ આજ કુળે કરેલા દેવતાથી બીજા દેવોએ તેમને ચોર મળી નિષ્કારી દાદ્યા છે. આપણા પૂર્વજો આ લાગે મેં ધેઈ નાખ્યા માંડ્યું હતું પણ તમારા ભોમથી તે પાણુ તાણુ થયું છે "

પ્રજા'ધ ચિંતામણિ પ્રમાણે યોગરાજ પછી તેનો પુત્ર શ્લેમરાજ ઇ. સ.

શ્લેમરાજ, ઇ. સ. ૮૪૧-૮૮૦.

૮૪૧ (સંવત્ ૮૯૮) માં ગાદીએ બેઠો. વિચાર

રત્નેશ્વિમાં એમ જણાવ્યું છે કે યોગરાજ પછી

રત્નાદિત્ય ગાદીએ બેઠો; અને તેણે ૩ વર્ષ રા

જ્ય કયાં પછી વૈરિસિંહ ગાદીએ બેઠો અને ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી

ઇ. સ. ૮૪૯ (સંવત્ ૯૦૫) માં શ્લેમરાજ ગાદીએ બેઠો. રત્નાદિત્ય અને

વૈરિસિંહ સાથે યોગરાજનો મો સંબંધ હતો એ જણાવેલું નથી. યોગરાજનો

ત્રણ પુત્ર હતા એમ પ્રજા'ધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે તેથી એમ માનવાને

કારણ મળે છે કે રત્નાદિત્ય અને વૈરિસિંહ યોગરાજના પુત્ર હશે. શ્લેમરાજનું

રાજ્ય ૩૯-વર્ષ ચાલેલું હોવાનું લખેલું છે, પરંતુ ૩૭ વર્ષ રત્નાદિત્યનાં, અગા

ચાર વર્ષ વૈરિસિંહનાં અને બાકીનાં ૨૫ શ્લેમરાજનાં એ પ્રમાણે ગણાને ૩૯

વર્ષ થતા હશે એમ લાગે છે. આ પ્રમાણે ગણતાં શ્લેમરાજનું રાજ્ય ઇ. સ.

૮૮૦ (સંવત્ ૯૩૬) માં પૂરું થાય છે.

વિચારશ્રેણિ અને સ્મૃતસંકીર્તન પ્રમાણે 'શ્લેમરાજ' પછી તેનો પુત્ર

ચામુંડ ગાદીએ બેઠો. પ્રજા'ધ ચિંતામણિમાં ચામું-

ચામુંડ, ઇ. સ. ૮૮૦-૯૦૮.

ડને બદલે જૂવડ નામ આપેલું છે તે કદાચ

ચામુંડનું ઉર્દૂ નામ હશે. પ્રજા'ધ ચિંતામણિમાં

લખ્યું છે કે જૂવડે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને અણહિલવાડ પાટણમાં જૂવડે ચરનું

દેવકી બંધાવ્યું. વિચારશ્રેણિમાં લખ્યું છે કે ચામુંડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

પ્રજા'ધ ચિંતામણિમાં જણાવેલા જૂવડ અને વિચારશ્રેણિમાં જણાવેલા

ચામુંડના રાજ્યમાં બે વર્ષનો ભુજ તફાવત પડે છે. વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે

જૂવડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૯૦૮ (સંવત્ ૯૬૪) માં પૂરું થયું હશે.

જૂવડ પછી પ્રજા'ધ ચિંતામણિ પ્રમાણે 'વૈરિસિંહ ગાદીએ બેઠો અને

૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું; ત્યાર પછી રત્નાદિત્ય ગાદી-

ધાવડ, ઇ. સ. ૯૦૮-૯૩૭. એ બેઠો અને ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું; પરંતુ વિચાર

શ્રેણિ પ્રમાણે ચામુંડ પછી તેનો પુત્ર બાંધડ ગાદીએ બેઠો. સ્મૃત સંકીર્તનમાં

ધાધડને રાહડ લેખેલો છે. પ્રજાંધ ચિંતામણિમાં રાગનું નામ ધાધડને બદલે સામંતસિંહ આપેલું છે તે કદાચ ધાધડનું ઉર્દૂ નામ હશે. વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ધાધડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ બેઠો અને ૧૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ વિચારશ્રેણિમાં લખ્યું છે, પણ તેનું નામ જણાવ્યું નથી. આ રાગનું નામ જૂનાઈ હતું, એમ સુકૃતસંકીર્તનમાં લખ્યું છે. આ પદ્ધતિ એમ ધારી શકાય છે કે ધાધડનું રાજ્ય (સંવત્ ૯૬૫+૨૭=૯૯૨) ઇ. સ. ૯૩૬ માં પૂરું થયું હશે. ત્યારબાદ જૂનાઈનાં ૧૯ વર્ષ ઉમેરતાં આવડાવંશની આખરની સાલ ઇ. સ. ૯૫૬ (સંવત્ ૧૦૧૨) આવે છે, પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં આવડા વંશની આખર સાલ સંવત્ ૧૦૧૭ આપેલી છે તે કરતાં આમાં ૫ વર્ષ ઓછાં રહે છે, આગૂળ જતાં વિશેષ પુરાવો, ગળવાથી આવડા વંશના ઇતિહાસપર વધારે અજવાળું પડે ત્યાં સુધી વિચારશ્રેણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવડા વંશની આખર ઇ. સ. ૯૬૧ (સંવત્ ૯૨૧+૧૯૬=૧૦૧૭) માં થઈ હશે એમ માનવું યોગ્ય જણાય છે. આ પ્રકરણમાં જણાવેલી દરીકન પ્રમાણે આવડા વંશની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

વનરાજ.

જન્મ, ઇ. સ. ૭૨૦; રાજ્યાભિષેક, ઇ. સ. ૭૬૫;

મરણ, ઇ. સ. ૭૮૦. ત્યારબાદ ૨૬ વર્ષ બીભી.

યોગરાજ.

ઇ. સ. ૮૦૬-૮૪૧.

રતનાદિત્ય.

ચૈરિસિંહ.

દેવરાજ.

ઇ. સ. ૮૪૨-૮૪૫.

ઇ. સ. ૮૪૫-૮૫૬.

ઇ. સ. ૮૫૬-૮૮૦.

આમુંડ અયવા ભૂપડ (૧)

ઈ. સ. ૮૮૦.

માધક અથવા રાહડો

ઈ. સ. ૯૦૮-૯૩૭.

ભૂષદો

ઈ. સ. ૯૩૭-૯૬૧

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ધૈહુમ્ય અથવા સોલ વંશ.

(ઇ. સ. ૯૬૧-૧૨૪૨)

આવડી વંશ પછી ધૈહુમ્ય અથવા સોલવંશી વંશના રાજા અણહિલ-
વાડની ગાદીએ બેઠા. આ રાજાઓમાંના કેટલાકે
ધૈહુમ્ય વંશ, ઇ. સ. ૯૬૧-૧૨૪૨. જૈન ધર્મ અંગીકાર કરેલો હોવાથી જૈન મંથકા-
રાએ તેમના વખતનો ઇતિહાસ કાળદુર્ભાગે સળી
રાખ્યો છે. જૈન ઇતિહાસ લખનારઓમાં સૌથી પહેલો જૈન સાધુ, હેમચંદ્ર
છે (ઇ. સ. ૧૦૮૯-૧૧૭૩). તેણે દ્વાપ્રય નામના સંસ્કૃત કાવ્યમાં મિધ-
રાજના વખત સુધીનો (ઇ. સ. ૧૧૪૩) વિગતવાર ઇતિહાસ આપેલો છે.
હેમચંદ્રે દ્વાપ્રય લખવાની સરચાત ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં કરી હતી. એવું કહે-
વાય છે કે એ અથ અભયતિલકમંજ નામના જીજ્ઞ જૈન સાધુએ ઇ. સ.
૧૨૫૫ માં પૂરો કરી સુધાર્યો હતો. દ્વાપ્રયનું છેલ્લું પ્રકરણ પ્રાકૃતમાં છે તેમાં

કુમારપાળના વખતનો ઇતિહાસ આપેલો છે. દ્વાપર યુદ્ધનો અર્થ એવો થાય છે કે જે આશ્રય અથવા આધાર. બ્યાકરણ તથા ઇતિહાસ એ જે આધાર જોને રચનામાં લીધેલા તે અથ તે દ્વાપર એમાં હેમચંદ્રે રચેલી અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રના પાદધાર હિદાદરણ છે, ને ગુજરાતના ઇતિહાસનો અર્થ પણ તેમાંથી નીકળેલો આવે છે. ખરે જોતા આ અર્થ બ્યાકરણનો છે, તેમાં સાલો આપેલી નથી એટલે ઇતિહાસ તરીકે તેનો ઉપયોગ જોવો જોઈએ તેવો થઈ શકેલો નથી. સંયો માટે ઐથી સરસ અથ વિચારશ્રેણિ છે મરુતમે પ્રમધ્યિતામણિ લખ્યા પછી થોડે વખતે, આશરે ઇ.સ. ૧૩૧૪ માં વિચારશ્રેણિ અથ લખ્યો છે અને તેમાં જની શકે તેટલી થોડસી કરી ખરી સાલો આપવાની તજનીજ કરી છે.

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે આવડા વંશ પછી, છેલ્લા આવડા રાજાની પુત્રી-
નો પુત્ર, મૂળરાજ ઐશ્વર્ય, ઇ.સ. ૬૬૧ (સવત
૧૦૧૭ વૈશાખ સુદી) માં ગાદીએ બેઠો. દખ્ખ-

ઐશ્વર્ય

ણના ઐશ્વર્ય વંશના ચંદ્ર, ચંદ્રિય, ચિરીય, ચાતુર્ય વગેરે જૂના નામપરથી, ઐશ્વર્ય, એ સંસ્કૃત શબ્દ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેમ કરનાનો ઉદ્દેશ એવું જણાવનાનો જણાય છે કે સંસ્કૃત કરતી વખતે સૂર્યને અર્થ આપવાના બોમવા (સુપુત્ર) માંથી જેવી (સુપુત્ર) પેદા થયો તેનો વંશ તે ઐશ્વર્ય વંશ આ સંસ્કૃત નામ અથકારોએ વાપરેલું જણાય છે. દખ્ખણના કવિ લિ-
લજી (ઇ.સ. ૧૦૫૦) અને અણ્ણિવનાડના ઇતિહાસકારોએ તે વાપરેલું છે. પરંતુ ગુજરાતના લોકોમાં તથા લાટોમાં સાધારણ રીતે વપરાતું નામ તો ઐશ્વર્યપરથી થયેલું અપભ્રંશ સોલકી છે. દખ્ખણ અને ગુજરાતના ચાતુ-
ક્ય વંશનું એક જ નામ છે તે પરથી એમ લાગે છે કે જાનેલી લેખિત એક મૂળમાંથી થયેલી હશે, પરંતુ એ વંશની મૂળ ગાદી ક્યા હશે અને ક્યાથી તથા ક્યે રસ્તે સોલકી વંશ ગુજરાતમાં આવ્યો હશે એ નક્કી કરવાને પૂર્તા સાધન નથી. હાંતર ખુબરતું ધારવું એવું છે કે મૂળરાજના વંશવા ઉત્તર તરફથી આવ્યા હશે એમ માનવાને ધણું કારણ છે.

ઈ. સ. ૮૮૦,

ધૈહુક અથવા રાહુક.

ઈ. સ. ૯૦૮-૯૨૭,

બૂસદ.

ઈ. સ. ૯૩૭-૯૬૧

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ધૈહુક અથવા સોલકી વંશ.

(ઇ. સ. ૯૬૧-૧૨૪૨)

આવડી વંશ પછી ધૈહુક અથવા સોલકી વંશના રાજા અણહિસ-
વાડની માદીએ બેઠા. આ રાજાઓમાંના કેટલાકે
ધૈહુક વંશ, ઇ. સ. ૯૬૧-૧૧૪૨. જૈન ધર્મ અંગીકાર કરેલો હોવાથી જૈન મંથકા-
રાએ તેમના વખતનો ઇતિહાસ કાળજીપૂર્વક સખી
રાખ્યો છે. જૈન ઇતિહાસ લખનારાઓમાં સૌથી પહેલો જૈન સાધુ, હેમચંદ્ર
છે (ઇ. સ. ૧૦૮૯-૧૧૭૩). તેણે હયાથવ નામના સંસ્કૃત કાવ્યમાં સિધ-
રાજના વખત મૂકીને (ઇ. સ. ૧૧૪૩) વિગતવાર ઇતિહાસ આપેલો છે.
હેમચંદ્રે હયાથવ લખવાની સરજાન ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં કરી હતી. એણે કહે-
વાય છે કે એ ગ્રંથ અભયલિલકગંજ નામના ગીત જૈન સાધુએ ઇ. સ.
૧૨૫૫ માં પૂરો કરી સુધાર્યો હતો. હયાથવનું છેલ્લું પ્રકરણ પ્રાકૃતમાં છે તેમાં

કુમારપાળના વખતનો ઇતિહાસ આપેલો છે. દ્વાઅથ શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે જે આઅથ અથવા આધાર. વ્યાકરણ તથા ઇતિહાસ એ જે આધાર બેને રચવામાં લીધેલા તે અર્થ તે દ્વાઅથ. એમાં હેમચંદ્રે રચેલી અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રનાં પાદવાર ઉદાહરણ છે, ને ગુજરાતના ઇતિહાસનો અર્થ પણ તેમાંથી નીકળતો આવે છે. ખરું જોતાં આ અર્થ વ્યાકરણનો છે; તેમાં સાલો આપેલી નથી કોટલે ઇતિહાસ તરીકે તેનો ઉપયોગ નેવો જોઈએ તેવો થઈ શકતો નથી. સાલો માટે સૌથી સરસ અર્થ વિચારશ્રેણિ છે. મરાઠુંએ પ્રખ્યાતિતામણિ લખ્યા પછી થોડે વખતે, આશરે ઇ. સ. ૧૩૧૪ માં વિચારશ્રેણિ અર્થ લખ્યો છે અને તેમાં બની શકે તેટલી ચોક્કસી કરી ખરી સાલો આપવાની તજનીજ કરી છે.

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ચાવડા વંશ પછી, છેલ્લા ચાવડા રાજાની પુત્રી-
નો પુત્ર, ચૂળરાજ ચૈલુક્ય, ઇ. સ. ૬૯૧ (સંવત્

૬૧૩૬).

૧૦૧૭ વૈશાખ સુદી) માં ગાદીએ બેઠો. દખ્ખ-

ણના ચાલુક્ય વંશના ચલક્ય, ચલિક્ય, ચિરીક્ય, ચાલુક્ય વગેરે જૂનાં નામપરથી, ચૈલુક્ય, એ સંસ્કૃત શ્વ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેમ કરવાનો ઉદ્દેશ એવું બતાવવાનો જણાય છે કે સંધ્યાવંદન કરતી વખતે સૂર્યને અર્ધ આપવાના ખોળલા (સુલુક) માંથી જે બીરું (સુલુક્ય) પેદા થયો તેનો વંશ તે ચૈલુક્ય વંશ. આ સંસ્કૃત નામ અર્ધકારેએ વાપરેલું જણાય છે. દખ્ખણના કવિ લિ-
લણે (ઇ. સ. ૧૦૫૦) અને અલ્પહિસવાડના ઇતિહાસકારેએ તે વાપરેલું છે. પરંતુ ગુજરાતના લોકોમાં તથા લોકોમાં સાધારણ રીતે વપરાતું નામ તો ચૈલુક્યપરથી થયેલું અપભ્રંશ સોલંકી છે. દખ્ખણ અને ગુજરાતના ચાલુ-
ક્ય વંશનું એકજ નામ છે તે પરથી એમ લાગે છે કે બંનેની ઉત્પત્તિ એક મૂળમાંથી થયેલી હશે, પરંતુ એ વંશની મૂળ ગાદી ક્યાં હશે અને ક્યાંથી તથા ક્યે રસતે સોલંકી વંશ ગુજરાતમાં આવ્યો હશે એ નક્કી કરવાને પૂરતાં સાધન નથી. હાંતર બુદ્ધરતું ધારવું એવું છે કે મૂળરાજના વંશવા ઉત્તર તરફથી આવ્યા હશે એમ માનવાને ઘણું કારણ છે,

સૂતસદીતનમાં જણાવ્યું છે કે હેફા આવડા ગજા બૂમટ પછી

મુજરાન, ઇ. સ ૬૧૧-
૬૬૧.

તેની બહેનનો છોકરો મુજરાન ગાદીએ બેઠો
પણ એ મથમા મુજરાનના દેશની તથા તેના

કુટુંબની વિચલવાઈ દર્શાવત આપેલી નથી પ્રત્ય-

ધ્વિતામણિનો દર્પા મુજરાનને સામતસિદની બહેનનો છોકરો કહે છે અને
ત્રીએ પ્રમાણે દેરાલ આપે છે જ્યસિખરીપર દુમયો કરનાર બુનડ રાજના
વૃંશના રાજ, ખીજ અને દડક એ નામના ત્રણ ભાઈ સોગનાથની જગ્યાએ
બિશુકનો વેશ લઈ ગયા હતા પાછા ફરતા તેઓએ અલ્પદિવવાડ મુકામ ક્યો
ત્યાં આવડા વશનો હેલ્સો રાજ સામતસિદ અચકાડા કરતો હતો તે જોવાને
તેઓ ગયા સામતસિદે હેલ્સોને ચામુક મારી તે પ્રત્યે રાજે નાપસદગી બતા-
વા અને તેણે કાનણ પૂછતા જણાવ્યું કે ઘોડાની મનોદર અતિ છતા તમે વિ-
નાકારણ ચામુક મારી એ બરોણર ક્યું નહીં, આથી સામતસિદ ખુશ થયો
અને તેને રાજકુળનો જાણી પોતાની જૈન લીલાદેવી તેની વેરે પછારી થોડા
દિવસ પછી લીલાદેવીને ગર્ભ ન્હો, પણ પ્રસવ થતા પહેલા તેણે આકાગ મૂલ્ય
મધુ તેથી તેણે ઉદર ચીરાંપી બાળક બહાર કાઢ્યો આ પુ તે વખતે મુજ-
રાનના હોરાથી એ બાળકનું નામ મુજરાન પડ્યું. મુજરાન મોટો થયો ત્યાં
પછી શરે નિરંજો અને તેના મામાનું રાજ્ય વધારવામાં ઘણી મદદ કરી
સામતસિદે એક દિવસ દારૂના ઘેનમાં મુજરાનને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને
શુદ્ધ આવતાં કઠાડી મૂક્યો પણ મુજરાને છૂંકર કરી કે મને એક વખત
ગાદીએ બેસાડ્યા પછી ઉંઘડી ચકાવ નહીં એમ કહી તેણે લશ્કર ભેળ્યું.
સામતસિદને દગલ્યો, મારી નાખ્યો અને ઇ. સ ૬૪૨ (સ વત ૮૯૮) માં
પોતાની મેળે રજીયા ગાદીએ બેઠો. મેરનગની આ વાતમાં મુજરાનનો જાપ
રાજ દેરાલ તથા તેની મા આવડી હોવાનું ખરું જણાય છે પણ તેનો જા-
પ બિશુકના વેશમાં પાટણ આવ્યાનું અને સામતસિદને ખુલી કરી તેની જ-
લેન પડ્યાનું, જાટોની પેઠે રજપુતોનો મદિમા વધારવા બેઠી કાટેલુ લાગે
છે. દાડતર ખુપરે મેજવેલા મુજરાનના તામલેખમાં નાજને મહારાજધિગજ

કહ્યો છે. બિહુકના વેશમાં ભટકતા રાજાને આવો ખિતાબ આપવામાં આવે એ સંભવિત નથી. રત્નમાળાનો કર્તા લખે છે કે જુવંથી પાંચમી પેઢીએ રાજ થયો હતો. તેની પહેલાંના રાજાઓનાં નામ અનુક્રમે કરણાદિત્ય, ચંદ્રાદિત્ય, સોમાદિત્ય અને જુવનાદિત્ય હતાં. જયશિખરી અને મૂળરાજ વચ્ચે લગભગ અઢીસો વર્ષ થયાં છે માટે એટલાં વર્ષમાં સાત આઠ રાજા થવા જોઈએ તેને બદલે રત્નમાળામાં પાંચજ નજીબ્યા છે તેથી રત્નમાળાના કર્તાનું કહેવું ખરું લાગતું નથી.

અષ્ટદ્વિલયાડનું રાજ્ય પોતાને હસ્તક કર્યા પછી મૂળરાજે પોતાની

સત્તા ચારે દિશામાં ફેલાવવા માડી. પશ્ચિમમાં

અજમેરના રાજાનીચઢાઇ.

કાઠીઆવાડ અને કચ્છપર તે ડરી વળ્યો; દક્ષિણે

લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતના રાજા બારપ સાથે અને ઉત્તરે અજમેરના વિ-

ઝદ રાજા સાથે તેણે લઢાઈઓ કરી અજમેરના રાજા સપાદલક્ષીય કહેવાતા

હતા. દાસના સેવાસિક પદાડનું સપાદલક્ષ એ સંસ્કૃત નામ છે. ગુજરાતના

જૈન ઇતિહાસકો જે ચોદાણોને સપાદલક્ષીય કહે છે તે સેવાસિકથી ગુજરાતમાં

આવ્યા હશે એમ લાગે છે. સેવાસિક છોડ્યા પછી અજમેર તેમની રાજધાની

થયું હતું. અજમેરને ચોદાણુરાજ અજયપાળે (ઇ. સ. ૧૧૭૪-૧૧૭૭)

કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેથી તેના નામપરથી એ શહેરનું નામ અજમેર થયું

છે, એમ ચોદાણુ લોકો કહે છે. પરંતુ તે ખરું લાગતું નથી. પાંચમા અને

આઠમા સેંકડાની દરમિયાન આ લાગમાં મેહુ અથવા મ્હેર લોકોનું જોર હતું.

તેમના નામ ઉપરથી અજમેર નામ થયું હશે એમ લાગે છે. દમ્બીર મહાકા-

વ્યનો કર્તા ચોદાણુ વંશ વાસુદેવ (ઇ. સ. ૭૮૦) થી શરૂ કરે છે અને જણા-

વે છે કે તેના પછી થયેલા ચોથા રાજા અજયપાળે અજમેરનો કિલ્લો બંધાવ્યો.

અજમેરનો કિલ્લો બંધાવ્યા પછી (ઇ. સ. ૮૪૦) ચોદાણુ લોકો ગુજરાતપર

હલ્લો કરવા લાગ્યા. વાસુદેવથી દસમી પેઢીએ થયેલા ધિત્રહગજે મૂળરાજને

હરાવી મારી નાખ્યો એમ દમ્બીર મહાકાવ્યમાં લખ્યું છે, પણ તે ખરું જણા-

તું નથી પ્રજંબ ચિંતામણિમાં આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો

છે:—જે વખતે અજમેરના રાજાએ મૂળરાજપર ઉત્તર તરફથી મદદ કરી
 તેજ વખતે તિલંગાના રાજા તૈલપના સેનાપતિ આર્યે દક્ષિણ તરફથી
 મદદ કરી. બંને જણની સામે થઈ ચક્રાગે નદી એમ ખારી મૂળરાજ તેના
 પ્રધાનોની સલાહથી કર્ણના નાકાપર દંધકાટનો કિલ્લો છે તેમાં બરાબ બેઠો.
 તેનું ધારણું એવું હતું કે ચોમાસુ પૂરું થયા પછી અજમેરનો રાજા નવગઝમાં
 સાકંબારી માતાની પૂજા કરવાને અજમેર પાછો જશે, એટલે આર્ય એકસો
 રહેશે તેની સામે થઈ ચક્રાગે, પણ અજમેરનો રાજા મૂળરાજના ધાર્યા પ્રમાણે
 પાછો ગયો નહીં. જ્યાં મુકામ નાખ્યો હતો ત્યાંજ ચોમાસુ વિત્યાગ્યા તેણે માતા
 અંગાબ્યાં અને ત્યાં નવરાત્ર કર્યાં. આખરે મૂળરાજ પોતાના સામતોને બોલાવી
 બારે ઇનામ આપ્યાં અને અજમેરના રાજા ઉપર દુગમો કરવામાં મદદ કરવા
 શ્રદ્ધાબળ પછી એક હાથણીપર બેસી માવન વમર તેમજ બીજા કોઈને સાથે લીધા
 વગર તે એકસો અજમેરના ગઝની ડાવણીમાં ગયો. હાથણી ઉપરથી ઉતરી
 હાથમાં નાગી તરવાર લઈ તેણે દારપાળે કહ્યું “તારા રાજાને કહે કે મૂળરાજ
 આવી તમારે બારણે ઉભો છે.” દારપાળ ખબર આપવા જતો હતો એવામાં
 મૂળરાજે તેને ધક્કો મારી બાજુએ ખસેડ્યો અને પોતાની મેળે અજમેરના
 રાજાની સમક્ષ જઈ ઉભો. દારપાળે આવી ખબર આપી કે “મૂળરાજ આવ્યો
 છે.” અજમેરનો રાજા આથી જરા મલરાયો અને પૂછ્યું, “તમેજ મૂળરાજ
 કે ?” મૂળરાજે જવાબ દીધો “મારી માથે યુદ્ધમાં સામે થાય તેને હું ખરો
 બહાદુર ગણું. હું ધારતો હતો કે મારી સામે થાય એવો કોઈ બહાદુર દુરમન
 નથી, એટલામાં તમે આવી પહોંચ્યા છો તેથી હું અને નમીનદાર સમ-
 જી હું પણ તમારા આવ્યા પછી તરતજ તિલંગાના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ
 પણ મારી પર ચઢી આવ્યો છે તેની સામે હું લડું ત્યાં સુધી તમારે વાટ
 જોવી જોઈએ. મારી પીઠ પાછળથી હલ્લો કરવો ન જોઈએ.” અજમેરના
 રાજાએ કહ્યું “તમે રાજા છતાં પેદજ સિપાઈની પેઠે એકલા આવ્યા છો અને
 તમારી સલામતીની પણ દરકાર કરી નથી, માટે હું જીવતા સુધી તમારો
 દોસ્ત થઈ રહીશ.” મૂળરાજે જવાબ દીધો “એમ કહેવાની જરૂર નથી.”

અજમેરના રાજાએ જમવાનું નોતરું દીધું પણ જમવા માટે પણ મૂળરાજ
મેા રહ્યો નહોતો અને હાથમાં તરવાર સાથે પાછો વળી દ્વાયણીપર બેઠો. પછી
સામંતો સાથે તેણે બારપપર દુકથો ક્યો, તેને દુગવી ઠૂર માર્યો અને તેના
૧૮ હાથી તથા ૧૦,૦૦૦ ઘોડા લઈ લીધા. આ લૂટ લઈને મૂળરાજ પાછો
ફરતો હતો એવામાં તેને અગર મળી કે અજમેરનો રાજા પાછો જતો રહ્યો છે.

પ્રમંથચિંતામણિના કર્તાએ જે વાત જણાવી છે તે હમ્મીર કાવ્યના
કર્તાએ જણાવેલી વાતથી આ પ્રમાણે જૂદી પડે છે. બંનેનો મુકાબલો કરતાં
અરી વાત એ હોવાનું લાગે છે કે અજમેરના રાજાએ મૂળરાજને દુરાવ્યો હશે
પણ મૂળરાજ તાબે થવાથી તેનો પ્રદેશ લઈ લીધા વગર પાછો ફર્યો હશે.

બારપ અને મૂળરાજ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન હેમાચર્યે દ્વાપ્રયના

૭૬૫ સર્ગમાં વિગતવાર કરેલું છે; તેના સાર આ

બારપની ચકાઈ.

પ્રમાણે છે—એક દિવસ મૂળરાજ સલા લરીને

બેઠો હતો એવામાં જૂદા જૂદા દેશથી ભેટો આવવા માંડી. અગરાજે મોકલેલા
૨૫, ત્રિંબેશે મોકલેલા ૬૫થી, પાકુ દેશપતિએ મોકલેલા ઉત્તમ હાર, સિંધુરા-
જે મોકલેલાં રાત્ર, વનવાસ રાજાએ મોકલેલું મુરજી, સરમચક એટલે દેવગિ-
રીના રાજાએ મોકલેલાં કરમાય નહોં એનાં કમળ, કોલ્હાપુરના રાજાએ મોક-
લેલાં પદ્મરાગમણિ, કાશ્મીરના રાજાએ મોકલેલી કર્નુરી વગેરે બધું પ્રતિદાને
નજર કર્યું. છેવટ લાટ દેશના રાજા બારપે મોકલેલો એક ઉમ દાથી પણ જીતુ
થયો. પરંતુ તેને જોનાજ ગજલક્ષ્મણાભા કુશળ એવા ચામુંડ રાજા તેને
અતિ નિર્મલ જણાવ્યો. એ ઉપરથી રાજાએ પોતાનું અપમાન થયું સમજી
દાથી પાછો વાળ્યો ચામુંડે તેનાપર ચકાઈ કરવાની ચરજી બતાવી. રાજા પોતે
પણ ચામુંડની સાથે જવાનો નિશ્ચય કરી મુદ્દતે ઘણાક સળની સેના સહિત
નિકળ્યો ને મુજરાનના રાજ્યની સિમા અમરની (સામરમતી ?) ને કાઢે
આવ્યો. ત્યાંથી નર્મદા ઉપર આવ્યો. તેને જોઈને બૃગુદત્ત એટલે ભરચ ગામમાં
જમગટ બપો રહ્યો. પ્રથમ ચામુંડે લાટેશની સાથે ગયો અને પછી મૂળરાજ
જાતે પણ ગયો; પણ તેને અગર પડી કે ચામુંડ એકલાએ લાટેશને દુરાવી

હવે એ તારે તેના હથેમાં હાથે બાકી રહી નહીં. આ કૃતેદ પછી મૂળગજ અને ચામુંડ અજિદિસપુર પાછા આવ્યા.

દયાશયમાં બારપ સાટ દેશનો ગજ દોવાનું લખ્યું છે; પરંતુ પ્રબંધચિંતામણિમાં તેને તિલંગાના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ જણાવ્યો છે. વળી સુતસંકીર્તનમાં તેને દંવાકુશના રાજાનો સેનાપતિ કહ્યો છે. અને કીર્તિકૌમુદીમાં લારેશનો સેનાપતિ કહ્યો છે. બીજા પુરાવા પરથી હાલમાં એમ જણાયું છે કે મૂળરાજના વખતમાં બારપ નામનો ચામુંડ રાજા સાટ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. બારપના પૌત્ર કીર્તિરાજના મુગતના તામ્રપટમાં ઈ. સ. ૧૦૧૮ (શક ૯૪૦) ની સાલ છે. એક રાગના રાજ્યનાં વીસ વર્ષ ગણતાં આપરથી બારપનો સમય ઇ. સ. ૯૭૮ (શક ૯૦૦) નજીક થાય છે. અને તે સાલ મૂળરાજના વખતમાં આવે છે (ઇ. સ. ૯૬૧-૯૬૬). પ્રબંધચિંતામણિમાં બારપને તૈલપનો સેનાપતિ લખ્યો છે તે ખરું લાગે છે. બારપ નામ દક્ષિણી જણાય છે. વળી તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટેને ઇ. સ. ૯૭૨ (શક ૯૯૪) માં હરાવ્યા હતા તેથી તેણે સાટ દેશમાં પોતાનો સ્વતંત્ર અધિકારવાળો સેનાપતિ મુક્યો હોય એ સંભવિત જણાય છે. દયાશયમાં બારપને લારેશ કહ્યો છે અને કીર્તિકૌમુદીમાં લારેશનો સેનાપતિ કહ્યો છે. તેનો ખુલાસો પણ આથી થઈ જાય છે.

સૌરકુના આબીર અથવા સુદાસના રાજા અદરિપુ* સાથે મૂળરાજે

સાથી પહેલી લડાઈ કરી હતી. પ્રલાસ તરફ જતાં
અદરિપુ ઇચ્છે લડાઈ.

જનાણુઓપર અદરિપુ જીવમ કરતો હતો તેથી

આ લડાઈ કરવાનું કારણ ઉપન થયું હતું. આ લડાઈનો ચિતાર દયાશયમાં આમેદુબ આપેલો છે. અદરિપુની રાજ્યધાની વામનરથળી (જૂનાગઢની પાસે હાલ વનથળી છે તે) નગર હતું. વળી તેની પાસે તેણે દુર્ગપદ્મી નામનો કિલ્લો

* અદરિપુ એ કોઈનું નામ નથી પણ ઉપનામ છે અદ એટલે જળચર (મગર) અને રિપુ એટલે શત્રુ; જળચરને (દુર્ગમનને) પકડનાર, એનો અર્થ દયાશયમાં આપ્યો છે.

ખંધાબો હનો તે કદાચ હાલનું જૂનાગઢ હશે. અદરિપુને કચ્છના કુલા રાજના પુત્ર લાખા સાથે ધાડો દોરતી સંબંધ હતો અને તુર્ક અથવા મસેચ લોકોની પણ મદદ હતી. મૂળરાજ મોટું લશ્કર લઇ જંજુમાળી નદી આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યારે અદરિપુ પોતાનું લશ્કર એકત્ર કરી તેની સામે ગયો. અદરિપુની સ્ત્રી નીલીના પુત્ર સોરઠની પ્રસિદ્ધ નદી બાદરને કાંઠે વસતા હતા ત્યાંથી અદરિપુની મદદે આવ્યા. વળી તેનો મિત્ર કચ્છનો લાખો અને સિંધનો રાજા પણ તેની મદદે આવી પહોંચ્યા. મૂળરાજની મદદે શીલાપ્રસ્થ, મારવાડ, બનારસ અને શ્રીમાળના રાજા પોતાનાં સૈન્ય લઇ આવ્યા. જંજુમાળી નદીપર મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં અદરિપુ મૂળરાજને હાથે કેદ પકડાયો. પોતાના મિત્રને પકડાયેલો જોઇ લાખો દોષથી શત્રુના સૈન્યમાં જઇ ધસ્યો, પણ તેમાં તે મરાગ્યો. આ છત મેળવ્યા પછી મૂળરાજ પ્રલાસ ગયો, પવિત્ર સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું અને શત્રુ પાસેથી મળેલી લૂંટ તથા ૧૦૮ હાથી લઇને અણહિલપુર પાછો આવ્યો.

પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે કચ્છનો લાખો રાણા અદરિપુ સામેની લડાઇમાં નહીં પણ બીજા એક લડાઇમાં મરાગ્યો હતો. પ્રબંધચિંતામણિને કતાં જણાવે છે કે કચ્છ દેશમાં પરમાર વંશનો કીર્તિરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની કુંવરી કામવતા કુલ્લડ નામના એક માણસને પગથાપી હતી તેને લાખો નામનો પુત્ર થયો અને તે કીર્તિરાજ પછી કચ્છની ગાદીએ બેઠો. લાખાને માળવાના રાજા વશોવર્માનો આશરો હોવાથી તે કાઠિયા જતાય નહીં એવો ગણાતો. તેણે અગીઆર વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડી હાંવી મૂક્યું. પરંતુ બારમે વખતે મૂળરાજે લાખ જોઇ તેને કપિલકોટમાં ઘેરી લીધો અને તેની સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરી તેને મારી નાખ્યો. આટલાથી સંતોષ ન માનતાં મૂળરાજે રણજૂમિપર પડેલા લાખાની દાદીને અપમાનપૂર્વક પગથી સ્પર્શ કર્યો. તે જોઇ લાખાની માતાએ મૂળરાજને આગ દીધી કે " તું અને તારા વંશનો લૂટારો (કાઠ) થી નાસ પામજો. "

લાખા સાથે મૂળરાજને દુશ્મનાવટ થવાનું બીજું એક કારણ ગરમા-

ળામા ઘાટ લોકેલી હતકથાપરથી આવેલું છે. સોલકી રાખી લીતાદેવી મરી ગઈ એટલે રાજ દારિકામાં વિધવું દેરાલય છે તેની માત્રા કરવાને ગયે. ત્યાંથી પાછા આવના લાખા ધુવાળીના દરબારમાં ગયે અને તેની બહેન રાયાજી સાથે પરણ્યો, તેને પેટ પછી ગખામય નામે પુત્ર થયો. એક બીજીની વડાઈ વિષેનો વાદ કરતા રાજ મોનકીને તેની સાથેના માણસો સાથે લાખાએ મારી નાખ્યો અને જીવેજી રાણી રાયાજી તેની પાછળ સતી થઈ મૂળરાજના ઠાકા બીજા મોલકીએ આ કજીઆનું વેર લેવા મૂળરાજને બહેરો, અને લાખે પોતાના દરબારમાં રાજના નાના છોકરા ગખામયને તેના કોરમાન લાખા મૂળરાજ સામે. ક્યો હતો તે કરણને લીધે પણ લાખા સામે થવાને મૂળરાજ ઉશ્કેર્યો હતો.

શત્રુઓથી મુક્ત થયા પછી મૂળરાજે કેટલાક ધર્મના ગ્રામ બધાં રવા

માડ્યા બહુદિલવાડમાં તેણે મૂળરાજામિ તથા મૂળરાજના દાન ધર્મ.

ત્રિપુરવપ્રસાદના દેવના બધાંવા મૂળ વસતિક

નામનું જૈન દેવના પણ તેણે મધાવેલું કહેવાય છે. કહ્યુંલુમાં મૂળરાજ પોતાનો ધણેખરો વખત સરસ્વતી તીરે શ્રીસ્થળપુર (સિદ્ધપુર) માં માળવો સિદ્ધપુરમાં રહી મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને ધણું દાન કર્યું. તેણે પરદેશમાંથી ધણું બ્રાહ્મણોને તેનાં અને સિદ્ધપુરમાં વસાવ્યાં ઔદિય, શ્રીગોડ અને કનોજના બ્રાહ્મણ શુભરાતમાં મૂળરાજના ભોજાવવાથી આવેલાં બધાંય છે. મૂળરાજે ઔદિય બ્રાહ્મણોને ઉત્તરમાં કુશ્વેત્રથી બોલાયા, મગા અને જમના વડે મધ્ય દેશમાં આવેલાં કન્યાકુબ્જથી કનોજના બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, અને બગાગા તથા તિર્હટ દેશથી શ્રીગોડ બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા. મૂળરાજે ઔદિય બ્રાહ્મણોને શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર), શ્રીગોડ બ્રાહ્મણોને સ્તભતીર્ય (ખલાત) અને બીજા બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુર (સીદ્ધાર) દાનમાં આપ્યું. સિદ્ધપુરમાં મૂળરાજે રત્નમહાત્મ બધાંય એવું કહેવાય છે કે તે પૂર થતા પહેલાં મૂળરાજ મરી ગયો તેથી સિદ્ધરાજે તે પૂર કરાવ્યું. જો કે લોકોમાં આવી ફતકથા આન છે તોપણ રત્નમહાત્મ પૂર થતા પહેલાં મૂળરાજ મરી ગયાની

વાત ખરી લાગતી નથી ઈ સ ૯૮૭ (સવત ૧૦૪૩) ના એક તામ્રનેખ-
મા જાણાવેતુ છે કે માવ વદિ અમાસને રોજ સર્વપ્રદણને અનમરે શ્રદ્ધમહાલ-
યના મહાદેવની પૂજા કરી મૂગરાજે દાન કર્યું આપરથી એમ લાગે છે કે તે
વખતે શ્રદ્ધમહાલ પૂઝ થયેતુ હોવુ જોઇએ અને તેમા મહાદેવ ની રચાપના
થયેલી હો ની જોઇએ કદાચ એમ બન્યુ દશે કે મૂગરાજતુ બધાવેલુ
શ્રદ્ધમહાલય સિદ્ધરાજે દુગ્ધત કરાવ્યુ દશે અથવા વધાર્યુ દશે

મૂગરાજને માટે એવુ કહેવાય છે કે મોસાગ પક્ષના માણસોને મારી

નાખના બાગત તેને ઘડપશુમા ધવો પસ્તાવો

મૂગરાજતુ મરણ

થયો હતો અને પાપ ના પ્રાપશ્વિત માટે તે જાત્રા-

ઓ કરતો હતો હતો દ્વાપ્તવમા વખ્યુ છે કે બારપને શુભી અણુદિલવાડ
આબ્યા પછી તેજો આમુડને ગાદીએ બેમાડ્યો અને પોતે પુણ્ય દાન કરવા
સિદ્ધપુત્ર જન્મ ગેલો અને પછી ત્યાં શુવનેજ અગ્નિ પ્રવેશ કરી સ્વર્ગે ગયો
વિચાર્યેશ્વિમા મૂગરાજે ઇ સ ૯૬૧-૯૮૬ (સવત ૧૦૧૭-૧૦૫૨)
સુધી પાત્રીમ વર્ષ ગણ્ય કર્યાનુ જણાવ્યુ છે પ્રગધચિતામણિમા મૂગરાજ-
ના રાજ્યની શરૂઆત ઇ મ ૯૪૨ (સવત ૮૯૮) મા થયાનુ અને પચા-
વન વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેનું રાજ્ય ઇ સ ૮૮૭ (સવત ૧૦૫૩) મા
પૂઝ થયાનુ જણાવ્યુ છે આ બે પૈકી મૂગરાજે પાત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યાની
વાત વધારે મબશિત લાગે છે, કાગ્ય કે મામાને મારી નાખ્યો ત્યારે મૂગરાજ
કઇ નાની ઉંમરનો નહીં હોય

મૂગરાજ પછી તેનો પુત્ર આમુડ ગાદીએ બેઠો આ મગ વિને ધણી

થેડી હતીકત જણાવેલી છે તેને વત્તભગજ,

આમુડ, ઈ. સ ૯૯૭-
૧૦૧૦

દુર્લભરાજ અને નામગજ એ પ્રમાણે નજી પુત્ર

હતા. આમુડ એવો બળિચારી હતો કે ત ની બ

હેન વાવિણીદેવી સાથે તેજે બોગ કર્યો એમ રાસમાળામા જામાવતુ ની આ
વાતને દ્વાપ્તવમા ત્રીકાકારથી રેકા મગે છે, કેમકે તે નખે છે કે આમુડને
તેની બહેન વાવિણીદેવીએ તે ના દુગચારથી ગાદીએથી હટાડી મૂખી ૧૬૯૪૨-

જને ગાદી આપી. ચામુંડ ધણું કરીને પોતાના કર્મનો પશ્ચાતાપ કરવા પોતે જ કાંચી તરફ જતો હતો એવામાં માગવાના ગમ્મએ તેને લૂંટી લીધી; તેથી તેણે પાછા આવી વલ્લભરાજને આગ્રહ કરી કે માગવા ઉપર ચડાઈ કરો. વલ્લભે તેમ કહ્યું, પણ તેને ગરતામાં કંઈક અસાધ્ય વ્યાધિ (ક્ષીતળા) થયો તેથી તે મરી ગયો અને તેનું સૈન્ય અણુદિવવાડ ખાણુ આગ્યું. પત્રી ચામુંડે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે નર્મદાપર આવેલા શુક્રતીર્થમાં જઈ રહ્યો.

પ્રજા ધર્મિતામણિ પ્રમાણે ચામુંડે ૧૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને ત્યાર પછી ૭ માસ વલ્લભરાજે કર્યું. પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં ચામુંડનું નામ જણાવ્યું નથી અને દુર્લભરાજે ૨૬ વર્ષ (તે ૨ વર્ષ ચામુંડના અને ૭ માસ વલ્લભરાજના) રાજ્ય કર્યાનું લખ્યું છે. આ જૂન હોય એમ લાગે છે. ચામુંડને બદલે વલ્લભરાજનું નામ મૂખી દેવું એ બરોબર લાગે છે, કારણ કે તે બાપની દયાતી મા મરણ પામ્યો હતો કેટલાક તામ્રલેખમાં પણ વલ્લભરાજનું નામ જણાવેલું નથી. વલ્લભરાજનું રાજ્ય II સ ૧૦૧૦ (સ વલ ૧૦૬૬) માં પૂરું થયું એમ વિચારશ્રેણિ અને પ્રજાધર્મિતામણિ એક મને જણાવે છે, એટલે ચામુંડનું રાજ્ય પૂરું થવાની એ સાવ પકડવી થોડી લાગે છે, કારણ કે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડી તે શુક્રતીર્થ ગયો હતો.

દુર્લભરાજ ઈ સ. ૧૦૧૦ (સ વલ ૧૦૬૬) માં ગાદીએ બેઠો. પ્રજા-

ધર્મિતામણિ પ્રમાણે તેણે ૧૧ વર્ષ ૬ માસ અને

દુર્લભરાજ, ઈ સ ૧૦૧૦-
૧૦૨૧

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

દુર્લભરાજ જૈન ધર્મને પણ માનતો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે હયાશ્રયમાં હેમાચાર્ય લખે છે કે તેણે એકાતવાદ ખોટો કરાવી અનેકાંનવાદ એટલે જૈનગ્રાહક સ્વીકાર્યો. હેમાચાર્ય વળી કહે છે કે મારવાડમાં નદોલના રાજા મહેદે પોતાની બહેન દુર્લભદેવીના સ્વયંવરમાં દુર્લભરાજને નોતર્યો તેથી પોતાના ભાઈ નાગરાજ સહિત, સેના લઈ તે ગયો અમગળ, કાશીરાજ, અટતીશ, ચેદિરાજ, કુરગાજ, દુષ્યમિષ, મથુરેશ, વિષ્વદેશાધિપ, અધરાજ

બગેરે સર્વેને તજી દુર્લભદેવી દુર્લભરાજને વરી. મહેદ્રે પોતાની નાની બહેન
સક્તી નાગરાજ વેરે પરણાવી. દુર્લભદેવીએ દુર્લભરાજને પસંદ કર્યો તેથી,
ખીજા રાજાઓ સાથે દુર્લભરાજને દુશ્મનાવટ થઇ, પણ તે બધાને તેણે હરા-
વ્યા. પછી બંને બાઇઓ અણહિલપુર આવ્યા અને દુર્લભ સરોવર બંધાવ્યું.

નાગરાજને બીમ નામે પુત્ર હતો. તે બ્યારે મોટો થયો ત્યારે દુર્લભ-
રાજે તેને કહ્યું કે “ મારે પાપ શુદ્ધિ અર્થે તીર્થમાં જઇ વસવું છે માટે મને
રાજ્યના બારમાંથી મુક્ત કર ” બીમે પ્રથમ તો ના કહી પણ દુર્લભરાજ અને
નાગરાજનો અતિ આચરુ જોઇ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરવા દીધો. પછી દુર્લભ
જનત્રાએ ગયો. ત્યાં માળવાના રાજા મુન્ને તેનું અપમાન કર્યાની વાત જૈન
ઐતિહાસિક મથેમાં લખેલી છે, પરંતુ દુર્લભરાજ અને મુન્ન એ સમકાલીન
નહોતા તેથી એ વાત ખરી લાગતી નથી.

બીમને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી દુર્લભ અને નાગરાજ સાથે સ્વર્ગમાં
ગયા એમ દ્વાપદ્યમાં લખેલું છે.

દુર્લભરાજ પછી તેનો ભત્રીજો (નાગરાજનો પુત્ર) બીમ ગાદીએ
બેઠો. પ્રજાધર્મિતામણિ પ્રમાણે બીમે ૪. સ.

બીમ ૧ લો, ૪. સ. ૧૦૨૨-૧૦૭૪ (સંવત્ ૧૦૭૮-૧૧૩૦) સુધી
૧૦૨૨-૧૦૬૪.

એટલે ૫૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં

તેણે ૪. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪ (સંવત્ ૧૦૭૮-૧૧૨૦) સુધી ૪૨ વર્ષ રાજ્ય
કર્યાનું જણાવ્યું છે. પ્રજાધર્મિતામણિની એક નકલમાં બીમે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય
કર્યાનું લખ્યું છે તેથી ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યાની વાત ખરી જણાય છે.

બીમનાં બે તામ્રપટ મળી આવ્યા છે. એકની હિપર ૪. મ. ૧૦૩૦
(સંવત્ ૧૦૮૬) ની સાલ છે, અને બીજા હિપર ૪. સ. ૧૦૩૭ (સંવત્
૧૦૯૩) ની સાલ છે.

બીમની પહેલાં થઇ ગયેલા ગત્તઓ કરતાં બીમ વધારે બજવાનુ અને
પરાક્રમી હતો. તેના વિશે દ્વાપદ્યમાં દેખાવાયે લખે છે કે “ બીમદેવે સારી
રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તે વ્યભિચારનો અપરાધ માફ કરતો નહોતો અને ચોરાને

શુદ્ધિથી પકડી ચિંતા કરે, તેથી તેના મનમાં ચોગીઓ ઝોગી થતી તે જવ ગદા બદ્ધ સાગી રીતે હતો, તેથી વનમાં વાધથી પણ મળે, જવ લેવા-
તો નહીં જે ગળાઓ રાત્રીની બીકથી નાસેડું લેતા તે જીમને ઘરે એ આવી
રહેતા કેવાકે રાજા તેના રાજ્યમાં આકરીએ ગદા હતી, તેથી તે રાજાધિ રાજ
હતારાએ.

હવામાં પ્રમાણે જીમના એ મુખ્ય દુરમનો મિથ અને એદિ અથવા

સિધ અને એદિના રાજા
પર અદાઈ

શુદ્ધિથી જના ગળા દત્તા પ્રથમ તેણે મિથના રા-

જા હમુક ઉપર અદાઈ કરી અને તેને હગી

કેદ કર્યો ત્યાં પછી એદિના રાજા કણ ઉર

અદાઈ કરી, પણ તે ખડખી આપણી મુજબ કરી તામે થોડો કરશે માગવા-

ના રાજા બોજ પાસેથી સોનાની પાનખી (મહાપિકા) લીધી હતી તે આ

વખતે જીમને બે આપી બીજે એ પાવખી સોમનાથ મહાદેવને બેટ આપી

સિધના રાજા હમુક ઉપર અદાઈ કરવામાં જીમ ચેકાયો હતો, એના

મા માગવાના બોજ રાજાને મેનાપતિ કુલચંદ્ર

અણુદિવપુર ઉપર કુલ

ચંદ્રની અદાઈ

મોડું સંન્ય લઈને અણુદિવપુર ઉપર ચઢી આ-

વ્યો કુલચંદ્ર નમરમાં પેડો અને તે વૃત્તને મહે

લના દરવાજા આગળ વ્યા ધડી ઠોકાતી હતી ત્યાં કેડિયો ઘડી તથા જવપત્ર

લખાવી લઈ માગવે પાછો ગયો ત્યાં બોજે તેનો આદર સત્કાર કર્યો, પણ

અણુદિવપુરના મહેલ આગળ મીઠું દાટવાને જઈને કેડિયો ઘડી તેથી તેને

કપડો દીધો, અને મુજબે એથી તે ઉતર સાત શુભ વચા, ૩૩ જ કે એ એમ

મુચવે છે કે આગળ ઉપર માગવાનું ક્ષન સુજગતમાં જશે બીજા પામે ઉદે-

પુર આગળ એ દેવગમાં બોજના પુત્ર કલ્યાણિયનો એક લેખ છે તે પરથી

બોજના સેનાપતિએ અણુદિવપુરમાં જીત મેળવ્યાની વાત ખરી જણાય છે

બોજની સાથે સલાહ કરવા સારૂ જીમદેવે બોજના દરબારમાં દામર

(દામોદર) નામનો સધિ વિઝ્ઞાનિક મોન્થો હતો પરંતુ એ અને રાજા

પોતાના આખા રાજ્યકાલારની વેળામાં થોડો વખત એક જીમની સામે

થતા અને થોડો વખત મિત્ર થઈ જતા એમ જણાય છે. એક સમયે માળ-
વામાં મેંધવારી ધણી વધી ગઈ, તેથી ભોજરાજ ગુજરાતપર ચઢાઈ કરવા
તૈયાર થયો, પણ ભીમદેવના પ્રતિનિધિ દામરે તેનો વિચાર પેશ જવા દીધો
નહીં, માળવા અને તૈલંગના રાજ વચ્ચે જૂનું વેર ચાલતું હતું, તેની યાદ
દેવરાયી દામરે ભોજને તૈલંગજનના રાજ ઉપર હુમલો કરવા સમજાવ્યો. ભોજ
સૈન્ય લઈ તૈલંગજા ઉપર ચઢાઈ કરવા તૈયાર થયો એવામાં તેને ખબર થઈ
કે માળવાપર ભીમ ચઢી આવે છે. તેપરથી ભીમે કહ્યા તેવા કાલકરાર કરી
ભોજને તેની સાથે સલાહ કરી. આવી બીજી ઘણી વાતો પ્રગંધચિંતામણિમાં
આપેલી છે.

સૌરાષ્ટ્ર દેશના દક્ષિણ કિનારા ઉપર નાથેર નામના સદા નીલા અને

સોમનાથ.

કળદ્રુપ પ્રાંતમાં વેરાવળ નામનું બંદર અને ખા-
ડી છે. એ ખાડીના દક્ષિણ તરફ નીકળતાં અને

સમુદ્રના મોજમાંથી ગાજતા એક મજબૂત ખડક ઉપર દેવપાટણ (સોમનાથ
પાટણ) નો કિલ્લો છે. એ કિલ્લામાં નૈરત્યકાજમાં જ્યાં કિલ્લાની દીવાલને
સમુદ્ર છોળા મારે છે ત્યાં દીવાલની પડોશમાં સોમનાથનું પ્રાચીન દેવળ છે.
એ દેવળમાં હાલ કંઈ પણ મૂર્તિ નથી તોપણ તેના પડોશા વેરાન બાગ ઉપર-
થી તથા તેને શરતા પડોશા સ્તંભો, પાવા અને કેતર કામની પ્રાચીનકાળની
નિશાનીઓ ઉપરથી જણાય છે કે અસલ એ દેવળનો મોટો દળદળો હશે.
એ સંઘનું આજ પાપમાલ થઈ ગયેલું છે તોપણ એ સહેરમા ઠેકણે ઠેકણે
આપણે ઈમારતોમાં ચણેલા અને છટા પડેલા પ્રાચીન વખતના કેતરેલા
પથરા અને લાગેલી મૂર્તિઓ એટલી બધી જોઈએ છીએ કે તેપરથી એ
સહેર ઉપર મગે તેટલી આફતો મુજરી છે તોપણ જૂના વખતમાં તે હિંદુ-
ઓનું પવિત્ર સ્થાન હતું એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. દારિકામાં યાદવોનું
રાજ્ય હતું તે વખતે પ્રજાસની જના ચાલતી હોવાનું આપણા વાંચવામાં છે.
પરંતુ મહાભારતમાં સોમનાથ અથવા બીજા કોઈ શિવ મંદિર વિશે લખેલું
નથી તેપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે વર્તમાન રાજ્યો (ઇ. સ. ૪૮૦-

૭૬૭) ના પહેલાં સોમનાથનું મંદિર કદાચ બાંધેલું નહીં હોય. વલ્લભિ રાજ-
ઓ ધર્મદાન કરવામાં ધણા કિંદાર હતા. તેથી કદાચ તેમણે સોમનાથનું દેવળ
બંધાવ્યું હશે, અને તેમના વખતથી સોમનાથ વધારે પ્રસિદ્ધ થયું હશે.
સોલંકી રાજાઓ પણ વલ્લભિ રાજાઓના જેવાજ સોમનાથના ભક્ત હતા;
અને સોમનાથની જાત્રાએ જતા. જાત્રાળુઓપર ચતો જુદમ દૂર કરવાને
મૂળરાજ મહારિષિ સાથે સદાષ્ઠ સંકેતે મૂળરાજ પોતે સોમનાથ ગયો હતો
અને ગુજરાતમાં પણ સોમનાથનાં ખીળાં દેવળ તેણે બંધાવ્યાં હતાં. મૂળરાજ
પછીના રાજાઓ પણ મૂળરાજના જેવાજ સોમનાથના ભક્ત હતા. આથી
કરીને સોમનાથના દેવળની દોલત અને ખ્યાતિ વધતી ચાલી હતી.

બીમ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા સમયમાં ધજનીના સુલતાન મહમૂદે
સોમનાથપર ચડાઈ કરી. મહમૂદે ચડાઈ કરી
મહમૂદની સોમનાથપર
ચડાઈ, ઈ. સ. ૧૦૨૪. સોમનાથની મૂર્તિ તોડી નાખ્યાની વાત ગુજ-
રાતના હિંદુ લેખકોએ જણાવી નથી. શાંતેષ
સાહેબ કહે છે તેમ જૈન મંથકારો પોતાના વર્ણવીરની પ્રતિષ્ઠાને
હાનિ લાગે તેવી કશી વાત પોતાના મંથમાં જણાવતા નથી. હયાશ્રયમાં
સોમનાથની વાત હેમચંદ્રે બે વખત લખી છે. તેમાં એકવાર સિદ્ધરાજ જાત્રા
કરવા જાય છે ત્યારે, અને બીજાવાર કુમારજી તેનો છૂર્છોદાર કરાવે છે ત્યારે,
પણ એક વખત એ દેવાસથ લાગ્યાનો ધસારો સરખોએ તે કરતો નથી. પરંતુ
મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકોપરથી એ વાત નિર્વિવાદ જણાય છે કે ઈ. સ.
૧૦૨૪ માં મહમૂદ ધજનીએ હિંદુસ્તાનપર ફસગી સ્વારી કરી ત્યારે સોમ-
નાથ ઘૂંટી બાગી નાંખ્યું હતું.

મહમૂદે સોમનાથનો નાશ કર્યા વિષે જૂનામાં જૂનો લેવાલ હુસુ અસીર
(ઈ. સ. ૧૧૬૦-૧૨૨૬) નો છે, અને તેમાંથી નીચે પ્રમાણે દર્શાવત મળે
છે:—“ ઈ. સ. ૧૦૨૪ (હિજરી ૪૧૪) મહમૂદે હિંદનાં કેટલાંક શહેર અને
કેટલાક કિલ્લા તાબે કરી લીધા અને વળી તેણે સોમનાથ નામની મૂર્તિ લીધી.
હિંદની સૌ મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી મોટી હતી. દરેક મહાજુને વખતે

હિંદુ લોકો ત્યાં જાત્રા કરવા જતા અને એક લાખ માણસ ભેગ થતું. હિંદુ લોકોના પુનર્જન્મના મત પ્રમાણે હિંદુ લોકો એવું માને છે કે શરીરમાંથી ન્યૂદા પડ્યા પછી બધા માણસના આત્મા સોમનાથ ભેગા થાય છે; દરિયામાં ભરતીઓટ થાય છે, એ સોમનાથની પૂજા કરવાનો દરિયે મદદ કરેલો સૈન્યી સરસ રસ્તો છે. હિંદુસ્તાનની કિમતીમાં કિમતી વસ્તુઓ સોમનાથમાં આવતી હતી. એ દેવળના પૂજારીઓને કિમતીમાં કિમતી દાન મળતાં અને દેવળને ૧૦,૦૦૦ ગામ દાનમાં આપેલાં હતાં. દેવળમાં ધણીમાં ધણી મૂલ્યવાળાં અને ધણીમાં ધણી પાણીવાળાં રત્નો એકઠાં થયાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં ગંગા નામે એક મોટી નદી છે. જેને હિંદુ લોકો ધણું ચાન આપે છે, અને ખૂબ પછી સ્વર્ગે પહોંચવાની ધારણાથી મરેલા માણસનાં હાથમાં તેમાં નાખે છે. આ નદી અને સોમનાથ વચ્ચે આશરે ૧૨૦૦ માઈલ (૨૦૦ પરસંગ) નું છેડું છે, તોપણ સોમનાથની મૂર્તિને નદવદાવવા માટે ત્યાંથી દરરોજ પાણી લાવવામાં આવતું. દરરોજ દળર ઘાઘણ સોમનાથની પૂજા કરતા અને જાત્રાળુઓને પૂજા કરાવતા. જાત્રાળુઓની દળમત કરવાને તથ્યસો દળમો કાગે લાગતા. દેવળને દરવાજો સાડી તથ્યસો મર્બા માવા બેસતા, અને એ બધાને દરરોજ નક્કી કરેલો પગાર મળતો. જ્યારે મહમૂદ ઉચ્ચરમાં જીત મેળવતો હતો અને મૂર્તિઓનો નાશ કરતો હતો ત્યારે હિંદુઓ કહેતા કે એ મૂર્તિઓપર સોમનાથનો કોષ થયો છે જે સોમનાથ તેમની ઉપર પ્રસન્ન હોય તો તેમને કોઈથી પણ નાશ થઈ શકે નહીં. જ્યારે આ વાત મહમૂદના સાંભળવામાં આવી ત્યારે સોમનાથપર ચક્રાર્થ કરી સોમનાથનો નાશ કરવાનો તેણે નિમ્મ કયો. તેનું ધારણું એવું હતું કે જ્યારે હિંદુઓને માસમ પડશે કે સોમનાથની તેઓ પ્રાર્થના અને ભક્તિ કરે છે, તે નક્કી છે ત્યારે તેઓ ધસસામ ધર્મ અંગીકાર કરશે.”

“તેથી મદદ માટે તેણે અસ્થાની પ્રાર્થના કરી અને ૩૦,૦૦૦ ઘોડા અને ધણી માણસો સહ શાસનની દસમી તારીખે (ઈજરી ૪૧૪ ઇ. સ. ૧૦૨૪) ધજનીથી ઉપડ્યો. મૂલતાનનો રસ્તો લઈ તે રમઝનની અધવચમાં

મૂલતાન પહોંચ્યો. મૂલતાનથી દિંદુસ્તાન જવાનો રસ્તો, ખોરાક અને માલુસ વગરના ઉમ્મડ જંગલમાંથી જતો હતો. મદમૂદે રસ્તા ખર્ચ માટે ૩૦,૦૦૦ ઉંટપર પાણી અને ખોરાક સાથે લીધો અને અલુદિલવાડ તરફ ચાલવા માંડ્યું. જંગલ ઓળંગ્યા પછી એક બાબુએ તેણે એક કિલ્લો દીડો, ત્યાં ધણાં માલુસ એકઠાં થયાં હતાં અને ધણા કુવા હતા. આગેવાન લોકો મદમૂદને સમજાવવા આવ્યા, પણ તેણે માન્યું નહીં, કિલ્લાને ઘેરો ઘાટ્યો અને ત્યાંના લોકો બહીકથી મજરાયા તેથી અલ્લાની મહેરબાનીથી તેને છત મળી. એ જગો તેણે ઇસ્લામના અમલ તથા આણી, લોકોને भारी નાખ્યા અને મૂર્તિઓ ભાગી નાખી પછી તેના માણસોસાથે પાણી લઇને તે અલુદિલવાડ તરફ ગયો અને ઝીલકાદની સરખાતમાં ત્યાં પહોંચ્યો.”

“અલુદિલવાડનો રાજા, જેનું નામ બીમ હતું, તે ક્રિતાવળે નાકો અને પોતાની રાજધાનીમાંથી નીકળી જઈ લઢાઇની તૈવારી કરવા એક નિર્ભય કિલ્લામાં જરાઇ ખેડો. મદમૂદે સોમનાથ તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં તેણે સોમનાથતા તાબાની મૂર્તિઓવાળા ધણા કિલ્લા જોયા. આ મૂર્તિઓને મદમૂદ સિતાન કહેતો. તેણે લોકોને भारी નાખ્યા, કિલ્લા તોડી નાખ્યા, મૂર્તિઓ ભાગી નાખી, અને પાણી વગરના જંગલમાં થઇ સોમનાથ તરફ આગળ ચાલ્યો. જંગલમાં તેને ૨૦,૦૦૦ લઢવૈયા મળ્યા. તેમના સરદારોએ તાબે થવા ના પાડી, તેથી તેમની સાથે લડવા મદમૂદે લશ્કર મોકલ્યું. તેમને હરાવી નસાયા અને તેની મિલકત લૂટી લીધી. એ જંગલમાંથી તે દેવવવારા* આગળ આવ્યો. અદિંથી સોમનાથ જે દિવસની મુસાફરી જેટલું દૂર હતું. દેવલવારાના લોકો એમ ધારતા હતા કે સોમનાથ કુશ્મનોને હાંકી કાઢશે, તેથી તેઓ સહેરમાંજ જરાઇ રહ્યા. મદમૂદે એ જગો લીધી, લોકોને भारी નાખ્યા, તેમની માલ મસા લૂટી લીધી અને પછી સોમનાથ તરફ ઉપડ્યો.”

“ઝીલીકાદના એક ગુરવારે સોમનાથ પહોંચતાં મદમૂદે દરિયા કિનારે એક મજબૂત કિલ્લો જોયો. તેની બીજા સાથે દરિયાનાં મોજા અથડાતાં હતાં.

કિલ્લામાંના લોકો મુસલમાનોની હાસી કરવા લાગ્યા અમારો દેવ તમને બધાને કાપી નાખશે એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા બીજો દિવસે એટલે શુક્રવારને દહાડે મુસલમાનોએ કિલ્લાની લગલગ જઈ હત્યો કરવાનું મ ડાણું કર્યું મુસલમાનો કેના જુસ્સાથી લડે છેએ હિ દુઓના બેવામા આવ્યું ત્યારે તેઓએ કિલ્લાપરથી પોતાની જગો છોડી મુસલમાનો નિસરણીઓ મૂકી કિલ્લાપર ચઢી ગયા. કિલ્લાપરથી તેમણે દીન પોકારી, ધરવામનું જોર બતાવ્યું, તોપણ તેમના એટલા બધા માણસ કતલ થઈ ગયા કે લઢામનું શું પરિણામ આવશે એ સંદેહ ભરેલું જણાયું કેટલાક હિ દુઓ મોમનાથના દેવળમા ગયા, અને મહાદેવને પગે પડી પોતાની વહારે ધાવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. રાત પડવાથી તે દહાડે લઢાઈ ન થઈ રહી.”

“બીજો દહાડે સવારમા મહમદે લઢાઈ પાછી ચલાવી તેના માણસોએ આગલા દિવસ કરતાં પણ વધારે હિ દુઓને કાપી નાખ્યા અને તેમને શહેરમાંથી નીકળી દેવળમા ભરાઈ બેસનાની દરજ પાડી દેવળના ડગાળ આગળ કમકમાટ ઉપજે એવી કતલ થઈ દેવળનો બચાવ કરવા આવેના લોકોના મોજેટોળા દેવળમા પેરા અને ગ્રહો ઉપર હાથ મૂકી ગડવા તથા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા પછી તે બહાર નીકળ્યા અને બધા કપાઈ ગયા ત્યાં સુધી લડ્યા. જો થોડા માણસો બાકી રહ્યા તે હોડીઓમા બેસી દરિયા ભણી જના લાગ્યા પણ મુસલમાનોએ તેમને પકડી પાડ્યા, અને કેટલાકને કાપી નાખ્યાં અને કેટલાકને પાણીમા ડુબાની દીવા”

“સોમનાથના દેવળને સીમાથી જડેલા સાગના છાંયન થાભમા હતો. મૂર્તિ એક અ ધાગ ઓરંગમા હતી મૂર્તિની ઉચાઈ પાંચ દાય અને શરતો યે- ત્રણ દાય હતો; આટલી તો બહાર દેખાતી હતી પણ એ ચિનાય બે દાય બોલમા દાટેલી હતી તે િ પર કોતર કામ જમ્યુંતુ નહોતુ મહમદે મૂર્તિ પકડી લીધી, તેનો થોડો ભાગ બાકી નાખ્યો, અને થોડો ધજની સાથે લઈ ગયો તેનું જુમામસીદના દરવાજા આગળ પથથીયુ કગવ્યુ અ ધાગ દેવળમાં રોડની કરવા રત્ન જડીત ઝમરખ લટકાવેલા હતા. મૂર્તિની પાસે ૨૦૦ મણુ

મોનાની સાકળ હતી અને એ સાગ્રને ઘટ્ટીઓ બાધેની હતી. રાત્રે ત્યારે એક ચોખી પૂગી થતી ત્યારે માકળ દવાવવામાં આવતી તેથી ઘટના ખખ ડાતથી પૂજા કરનાર ખીજા બ્રાહ્મણ જંગી ઉડના દેવગની પાસે તીર્થેરી હતી તેમાં સોના રૂપાની ખીજા ધણી મૂર્તિઓ હતી તીર્થેરીમાં ન જડીત કપડા અને ધણા કિમતી ચીજો હતા. ૨૦ લાખ રૂપાના ચૂંતા પણ વધારે કિમતના માલ દેવગમાંથી મળ્યો. ૫૦ હજાર રૂપા વધારે દિડાઓ કપાઈ ગયા.”

“ મોમનાથ છતી લીધા પછી મદમૂદને ખગર મળી કે અણુદિલવાનો રાજા બીમ, સોમનાથથી ૨૪૦ માઈન (૪૦ પગસગ) છેડે, સોમનાથ અને જંગલની વચ્ચે આવેલા ખડહતના કિલ્લામાં મળ્યો છે. મદમૂદ ખડહત તરફ કુચ કરી ગયો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં સિકાર કરતા મોઢા માણસને તેણે ભરતી વિષે પૂછ્યું, તો તેને ખગર મળી કે ઉતરી સકાય એટલું પાણી છે પણ પનન આવશે તો ઉતરી સકારો નહીં મદમૂદે અસ્લાની બદગી કરી અને પછી પાણીમાં ઉતરવા માડ્યું તેના સરકર માથે તે મદિસવામત ઉંનર્થો અને દુસ્મનને હાકી મઢવા. ખડહતથી તે પાછો વળ્યો, અને મધ્યસિંધમાં મન્સૂર તરફ જવાનો ઇરાદો કર્યો, કારણ કે ત્યાંના નાગએ ઇસ્લામ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો. મદમૂદના આવવાની વાત સાંભળી રાજા ખજુરીના જંગનમાં નાથી મયો મદમૂદ તેની પાછળ ગયો અને તેને તથા તેના માણસોને ઘેરી લીધા, તેમાંથી ધણાને કાપી નાખ્યા, ધણાને પાણીમાં ડુબાવી દીધા અને યોડા નાથી ગયા. ૫૪ મદમૂદ બાગીવા મયો અને ત્યાંના ભોખે તામે કરી હીજરી ૪૬૭ ની સાલના સપ્તર માસની ૧૦ મી તારીખે ગઝની પાછો આવ્યો.”

“ ખડહત દરિયા કિનારે હોય એવું, પણ એ ક્યા હરો એ બરાબર નહીં થયું નથી હાજર બુલસરુ ધારણ એવું છે કે એ કચ્છમાં આવેલું કંઈકોટ દરો કનલ વોટસન જણાવે છે કે હાડીઆવાડને કિનારે મિયાલીની વાવ્યરોખમાં આવેલું માધવી દરો મુસિયર દીનેડ અને હાકતર વીલવુ ધારણ એવું છે કે હાડર નદીના મુખ આગળ આવેલું બરણ પાસેનું મધાર દરો

ગુજરાતના સંબંધમાં મહમૂદે શી વ્યવસ્થા કરી એ વિષેની વિગતનોઃ મીરખંડના રૌઝાતુર સશમાં નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે:—“એવું કહેવાય છે કે સોમનાથ જીત્યા પછી સુલતાન મહમૂદ થોડાં વર્ષ ત્યાંજ રહેવાતું ધારતો. હતો, કારણ કે એ દેશ ધણે વિશાળ હતો અને ખીજા લાભોમાં એક મોટો લાભ એ હતો કે ત્યાં ચોખા સોનાની ખાણો હતી. ગુજરાતના રાજ્યના તાબાના સરંદીપ સંસ્થાનમાંથી ચોખાં ખાણેક આવતાં હતાં, પરંતુ મહમૂદના વજીરોએ મહમૂદને કહ્યું કે દુસ્મન સાથે આટલી બધી લડાઈઓ લઢી જીતેલું પુરાસન તજી દેવું અને સોમનાથને રાજધાની કરવી એ બરોગર નથી. આખરે સુલતાને પાછો જવાનો ઠરાવ કર્યો અને વજીરોને હુકમ કર્યો કે એ દેશનું રાજ્ય કરવાને કોઇને નિમો. વજીરોએ જણાવ્યું કે એ દેશ પરદેશી હાકિમના તાબામાં રહી શકશે નહીં, માટે ત્યાંનાજ કોઇ રાજાને તે સોંપવો. કયા રાજાને પસંદ કરવો, એ બાબત સુલતાને ત્યાંના કેટલાક રહીસ તેની તરફેણમાં હતા તેમની સાથે મસલત કરી. તેમણે જણાવ્યું કે દાબસિલીમના કુળ જેવા હિંદુ કુળનો કોઇ ખીજો રાજા નથી. એ કુળનો માત્ર એકજ જણ હવાલ છે અને વૈરાગ્ય લઇ તપ કરે છે.”

ફરિસ્તા પ્રમાણે મહમૂદ સોમનાથ નહીં પણ અણહિલવાડમાં રહ્યો હતો અને અણહિલવાડને પોતાની રાજધાની કરવા ધારતો હતો.

દાબસિલીમના સંબંધમાં ઉપર જે લખ્યું છે તે ઐતિહાસિક નોંધપરથી નહીં પણ હતકયાપરથી લખેલું લાગે છે. અમને અકબરી અને મિરાતે અહમદીના બનાવનારાઓએ લખ્યું છે કે મહમૂદે અણહિલવાડ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધું ત્યારે ત્યાં આમુંડ (અમુંડ) રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૦૧૦ પછી આમુંડ ગાદીપર નહોતો, અને મહમૂદે તો સોમનાથ પર ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં સ્વારી કરી હતી એમ જ્યાં મુસલમાન ઇતિહાસ લખનાર લખે છે, તેથી મહમૂદની સ્વારી વખતે જીમ રાજા હતો એમ ધત્તુ અસીરનું કહેવું વધારે વજનદાર ગણવું જોઈએ. જીમને ગાદીએ બેસાડી દુર્લભરાજ અને નાગરાજ સાથે મરી ગયાનું હવાખયમાં જણાવ્યું છે (ઇ.

સ. ૧૦૨૨) તે ખર્ નહીં હોય અને ભીમ ગાદીએ બેઠા પછી દુર્લભરાજ વૈરાગ્ય લઈ જીવતો રહ્યો હશે એમ માનીએ તો ઉપર જણાવેલો દાગસિંધીમ એ (દુર્લભસેન) દુર્લભરાજ હશે એમ માની શકાય છે. દાગસિંધીમ મને તે દશે તોપણ મહમૂદના ગયા પછી તે ઝાઝો વખત ગાદી ઉપર રહેલો જણાતો નથી. પ્રથમ પ્રમાણે ભીમદેવજ રાજ્ય તરીકે કાયમ રહેલો હોવાનું લાગે છે. સોમનાથમાં એક લેખ છે તેપરથી માલમ પડે છે કે મહમૂદ ગયા પછી, ભીમદેવે છંટ લાકડાના જૂના દેવળને જાદલે પથ્થરનું નવું દેવળ બંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું.

ભીમના વખતમાં આણુ ઉપર અચળેશ્વરના મઠમાં દુંકુરાજ નામને
પરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તેના પૂર્વજને

દુંકુરાજ.

અણુહિલવાડના રાજ્યોનું અધિપતિપણું માન

રાખ્યું હતું, પરંતુ દુંકુરાજે ભીમની તાબેદારી છોડી બોજની સાથે મિત્રાઈ કરી હતી. આ કારણ માટે ભીમે પોતાના સેનાપતિ વિમળસાહેબને હડપતિનો અધિકાર આપી દુંકુરાજને તાબે કરવા આણુપર મોકલ્યો. દુંકુરાજ તાબે થયો અને આણુનું ચિત્રકૂટ નામનું રમણિય સિંધર વિમળસાહેબે આપી દીધું. અહીં ઇ. સ. ૧૦૩૨ (સંવત્ ૧૦૮૮) માં વિમળસાહેબે વિમળવસંતિ (વિમળ વસંતિ) નામના પ્રખ્યાત જૈન દેવળ બંધાવ્યાં.

ભીમને ત્રણ રાણીઓ હતી. ઉદયામતી, જક્રસાદેવી અને એક ત્રીજી.

ઉદયામતીએ અણુહિલપુરમાં એક વાવ બંધાવી

ભીમની રાણીઓ.

હતી તે હજીસુધી રાણીની વાવ તરીકે ઓળખા

ય છે. આ રાણીઓ પૈકી ઉદયામતીને પેટ કરણ, જક્રસાદેવીને પેટ સ્વેમરાજ અને ત્રીજી જેનું નામ જણાણું નથી તેને પેટ મૂળરાજ એ પ્રમાણે પુત્રો થયા. મૂળરાજ ધણો દયાળુ હતો એમ તેના વિષે પ્રાચીનકાળમાં આપેલી એક વાતપરથી જણાય છે. ભીમના વખતમાં ઉપજ લેવાની વ્યવસ્થા કેવી હતી એ પણ એ વાત પરથી જણાઈ આવે છે. એક વર્ષ, ગુજરાતમાં વરસાદ પડ્યો નહીં ત્યારે ડંડાહી અને વિશોષક ગામના કણ્ણી, રાજને ઉપજનો ભાગ

આપવાને શક્તિમાન નહોતાં. એક મંત્રીને (મહેતા અથવા તલાટીને) તપાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો, તે જ લોકો પાસે કંઈ માલમિલકત માલમ પડી તેમને રાજધાનીમાં લાવ્યો અને બીમ આગળ રજુ કર્યાં. મૂળરાજ દરતો દરતો ત્યાં આવ્યો, ત્યારે આ સર્વે માણસોને કરીને માહોમાહિ વાત કરતા તેણે જોયા. પૂછપરછ કરતાં તેમની હકીકત તેના જાણવામાં આવી ત્યારે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પછી તરતજ ઘેડા ઉપર બેસવાની પોતાની હજારી રાખને તેણે પ્રસન્ન કર્યો, અને રાજાએ ઈનામ આપવાનું કહ્યું ત્યારે રાજા પાસે માગી લીધું કે પેલા કણ્ઠીને છૂટ જાપો. રાજાએ આ માગણું મંજૂર કર્યું અને બેકુતો ખુશ થઈ ઘેર ગયા. પણ ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે મૂળરાજ મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે પુષ્કળ વરસાદ પડવાથી અનાજ સારી પેઠે પાક્યું, તેથી બેકુતો ગયા વર્ષનો અને ચાલતા વર્ષનો લાગ રાજાને આપવા આવ્યા. ચહેલું લેવાને બીમહેલે ના કહી, પણ બેકુતોએ પ્રાર્થના કરવાથી જને પણ રાજા રહે એવો ઠરાવ કરવાને પંચ નીકળ્યા. પંચે ઠરાવ કર્યો કે બંને વર્ષની ઉપજનો લાગ રાજાને હસ્તગત કરવો અને મૂળરાજ કુંવરના સુખને અર્થે ત્રીપુરવ - પ્રાસાદ નામનું નવું દેવાલય બંધાવવાના કામમાં વાપરવો.

બીમે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની પછી કરણ ગાદીએ બેઠો એમ પ્રજાંધારિતામણિ અને વિચારશ્રેણિ એ બંને મંથેમાં જણાવ્યું છે. દયાશ્રયને કર્તા લખી ગયો છે કે બીમે પોતાના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ પહેલા સોલંકી મૂળરાજ અને તેના પછી ચણેલા રાજાઓની રીત પ્રમાણે પોતાના પાટવી પુત્ર ક્ષેમરાજને રાજ્ય સોંપી સ્વર્ગ મેળવવા સાર તપશ્ચર્યા કરવાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો, પરંતુ ક્ષેમરાજને પણ રાજ્ય કરવાના કરતાં તપ કરવાનું વધારે પસંદ હતું તેથી તેણે રાજ્ય લેવા ના પાડી, અને છેવટે કેટલીક રકઝક થયા પછી કરણને ગાદીપર બેસાડવાને ઠરાવ્યું.

બીમના મરણ પછી ક્ષેમરાજ સરસ્વતિ કિનારે મુંડિકેશ્વર નામે પવિત્ર સ્થાન છે ત્યાં જઈ રહ્યો. આ સ્થાન દધિરથળ અથવા દેધગી ગામની પાસે છે. તેટલા માટે કરણ રાજાએ ક્ષેમરાજના પુત્ર રત્નરાજાને એ ગામ

આપ્તુ' કે જેથી કરીને તેનાથી પોતાના પિતાની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં સેવા કરવાને તેનાથી બની આવે.

કરણુ ઇ. સ. ૧૦૬૪ માં ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં ખીજા રાજ્યો સાથે ધણા લડાઈ ટંટા થયા નહોતાં, કરણુ, ઇ. સ. ૧૦૬૪-૧૦૬૪. તેથી શાંતિના વખતમાં સાર્વજનિક ઉપયોગનાં મકાનો બંધાવવામાં તેણે પોતાનો વખત કાઢ્યો.

અણહિલવાડમાં કરણુમેર નામનું દેવળ તેણે બંધાવ્યું હતું.

મેવાસી લોકોનો બંદોબસ્ત કરવાની સરઆત પહેલ વહેલી કરણુ મેવાસનો બંદોબસ્ત. રાજના વખતમાં મધ હતી. પ્રથમ આ દેશમાં બીલ કોળીની વસ્તી ધણી હતી. ધધુકામાં ધનમેર નામે એક મોટા કોળી સરદાર હતો, તેને ત્યાં આઠ દાથીની સમૃદ્ધિ હતી. દાસ જ્યાં અમદાવાદ છે ત્યાં અશાવલી નામના ગામમાં એક આશા બીલ નામનો સરદાર રહેતો હતો અને તેની વાંસે તિર્દંદાજની એક મોટી ફાજ ચલતી હતી. એ સરદારપર કરણુ રાજએ દસ્યો કરી તેને ઠેર માર્યો. અહીં કરણુ રાજને સારા શુકન થયા, તેની ખુશાલીમાં તેણે એક ખોચરવ નામની દેવીનું દેવાલય બંધાવ્યું. મેરતુંગ લખે છે કે તેણે વળી ત્યાં એક દેવળ જ્યાં તિ દેવીનું અને ખીજું કરણુશ્વર મહાદેવનું બંધાવ્યું. એ સિવાય તેણે કરણુસાગર નામનું તળાવ અને કર્ણાવતી નામનું નગર બંધાવ્યું. કર્ણાવતીને તો તેણે પોતાને રહેવાની જગ્યા કરાવી.

કરણુને મુંગલ, સાંતુ અને ઉદય એ ત્રણ પ્રધાન હતા. ઉદય મૂળમાં મારવાડનો શ્રીમળી વાણીઓ હતો. તે અણહિલવાડ આવી વસ્યો હતો, અને ઉદા નામથી ઓળખાતો હતો. સાંતુએ સાંતુ વસદિ (સાંતુ વસતિ) નામનું

* કરણુસાગર એ ધણું કરી કનસાગર નામનું તળાવ મોઢેરા પાસે છે તેનું દરો. એ ઠેકાણે મોટા તળાવની નિશાનીઓ આજ પણ જણાય છે અને ત્યાંના લોકો એ તળાવ કરણુ બંધાવેલું કહે છે. મોઢેરામાં એ દેવલો છે તે કરણુ બંધાવેલાં ખારી યાદાય છે.

જેન દેવળ બધાંયુ અને ઉદાયે કર્ણવત્તીમા ઉદય વરાહ નામનું એક મોટું દેવળ બધાવી તેમા ૨૪ પહેનાના, ૨૪ હાનના અને ૨૪ હવે પછીના એ પ્રમાણે ૭૨ તીથે કરની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી ઉદાને જૂદી જૂદી ઓઓથી આદડ, આદડ, બાહડ, આળડ, અને સોવા એ પાચ પુત્ર હતા સોલાએ વેપાર કર્યો, પણ બાકીના ચાર રાજની મોકરીમા રજા અને કુમારપાળ રાજના વખતમાં મોટે મોટે હોદ્દે ચડ્યા

કર્ણાટકના રાજા શીશુભક્ષિજના પુત્ર જયકેશિની પુત્રી મીનળદેવી સાથે કરણ મોગી ઉમરમા પરણ્યો હતો હયાથ-
મયજીવ અથવા મીનળદેવી થમા જણાવ્યું છે કે કરણની પાસે એક ચિત્રકાર આવ્યો, તેણે દક્ષિણમા ચદ્રપુરના જયકેશિની

પુત્રી મયજીવમા જોતે મીનળદેવી કહે છે તેનું ચિત્ર દેખાડી કહ્યું “ હે રાજા, તમારું ચિત્ર કોઈએ જતાવ્યાથી એ કન્યા લમનેજ વરી ચુકી છે ને બહુ પીડાય છે, માટે તેનું આ ચિત્ર આપની પાસે લાવી છું કૃતાર્થ થયો છું ” રાજા તેના રૂપથી બહુ ખુશી થયો ને પ્રેમમા પડી પીડાવા લાગ્યો ચિત્રકારને દાન સાકારાદિથી વિદાય કર્યા પછી જયકેશિના માથુસો કરણના દરબારમા હાથી, ઘોડા, રત્ન વગેરે ભેટ લઈ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે અમારા સ્વામીએ આપને એક એવી ભેટ મોકલી છે કે જે કોઈને આપ આપે નહીં, નિરંતર પાસેજ રાખો, તો આપી શકાય તેમને રહેવાનું સ્થાન આપી રાજા શાનીએ તેમની ચર્ચા જોવા મળે, તો મયજીવેલાને જોઈ પ્રસન્ન થયો. પછી ખીજે દિવસે તેની સાથે તેનું લગ્ન થયું મન ધર્મિતામણિમા લખ્યું છે કે મીનળદેવી કદરૂપી હોવાથી તેને પરણવાને કરણે ના પાડી, તેથી કરણને આ હત્યા આપના પોતાની આંક સખીઓ સાથે મીનળદેવીએ અગ્નિ પ્રવેશ કરી બળાં મરવાની તૈયારી કરી કરણની મા ઉદયમતીએ પણ તેમનું દુઃખ જોઈ ન રહેવાવાથી તેમની સાથે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો પોતાની માતાના આમંત્ર્યથી કટાગ્રી કરણ આખરે મીનળદેવીને પરણ્યો પણ તેની સાથે સસાર માડ્યો નહીં આગ કેટલોક નખન ગયા પછી કોઈ ગાન તાન કરનારી

રૂપવાન નદી ઉપર રાજનું મન ગયું. મુંગલ પ્રધાનને આ વાતની ખબર પડવાથી તેણે મીનજદેવીને આબેદુજ નદીનો વેલ આપી. રાજ પાસે મોકલી દીધી. કરણ જાળમાં અપડાયો અને મીનજદેવી રાણીને તેના મદિના રજા. તેણે એવાણી માટે પોતાના પતિની રાજમુદા સુકિનજી મેળવી લીધી કે આગળ ઉપર વાધો પડે તો કામમાં લાગે. આ પ્રમાણે મીનજદેવી પ્રનાપવંત સિદ્ધરાજ જયમિંદરેવની માતા થઈ. એ પુત્રનો જન્મ પાત્રલુપુરમાં થયો. સિદ્ધરાજ ત્રણ વર્ષની લઘુ વયે પોતાની મેલે રાજસિંહાસનપર ચઢી બેઠો. તે જોઈ રાજાએ જોશીઓને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું કે, 'આ સમય કેવો છે.' તેમણે જવાબ દીધો " મહારાજ હમણાં રાત્ર્યાભિષેકને લાવક મદામુદત્ત છે." તે સાંભળી રાજાએ તેજ વખતે સિદ્ધરાજને રાત્ર્યાભિષેક કર્યો. સિદ્ધરાજાદીએ બેઠાની સાક્ષિ તિયારએશ્વિમાં સંવત ૧૧૫૦ (ઇ. સ. ૧૦૬૪) આપે છે. કરણ મરણ પામ્યાની સાક્ષ પછુ એજ જાણાવેલી છે તેથી સિદ્ધરાજા ગાદીએ બેસાડ્યા પછી થોડા વખતમાં કરણ મરણ પામ્યો દુરી એ લાગે છે.

કરણ રાજ મરી ગયો ત્યારે સિદ્ધરાજ સગીર ઉમરનો હોવાથી રાજ

સત્તા મેળવી લેવા સાર સામ સામા પક્ષમારો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ઇ.

સ. ૧૦૮૪-૧૧૪૩.

વચ્ચે તકરાર ઉઠેલી જણાય છે. કરણના લાઈ

ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજના મરણની વાત

સાંભળી ત્યારે તે સરસ્વતિને વીરે ચિન્તા ખડકાવી જળી મુજો એમ હેમાચાર્ય જણાવે છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કંઈ રાજકીય ખટપટને લીધે તેણે એમ કહ્યું હશે. ક્ષેમરાજે ત્રીજીવનપાળ નામનો એક પુત્ર પોતાની પાછળ મૂક્યો હતો તે સિદ્ધરાજની પાસેજ રહેતો હતો. પ્રથમ તો રાજ્યની લગભગ કરણ રાજના મામા મદનપાળના હાથમાં રહેલી, પણ તે નાસતપક રીતે વર્તતો અને લીલા નામના એક વૈદને તેણે, જોરવાળથી રીતે દુઃખ દીધું તેથી તેના સામે એક રોળી હતી થઈ; તેમાં સાંઘ પ્રધાને સુકિતથી જાળ રાજકુમાર સિદ્ધરાજને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ, મદનપાળને સિપાઈઓ પાસે મારી

ન ખાળો આ પછી સર્વે રાજ સત્તા બાળ રાજની માતા મીનળદેવીના રનાધીનમાં આવી રાજ્ય ચલાવનામાં સાતુ, ઉદય અને મુળલ એ ત્રણે પ્રધાનોની સહાય મીનળદેવીને હતી સિદ્ધરાજ મોટો થયો અને પોતે રાજ્ય ક વા લાગ્યો, ત્યારે મુળન અને સાતુ તેના પ્રધાન હતા દાદક નામનો બીજો પણ એક પ્રધાન સિદ્ધરાજના વખતમાં થયો છે કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર પાસે એક દેવળમાં લેખ કોતરવાલો છે (ઇ સ ૧૧૩૮ સ ૧૫ ૧૧૮૫, અથાદ વહી ૧૦) તેમાં જણાવ્યું છે કે તે વખતે સિદ્ધરાજનો પ્રધાન દાદક હતો સિદ્ધરાજના સેનાપતિઓમાં સાથી વધારે જણીતો જગદેવ પરમાર હતો જગદેવ પરમારના ધણી પરાક્રમ લાટ બોકોની દતકયા ઉપરથી રાસમાળામાં આપેલા છે * એ પરમાર વંશો કહવામાં છે પણ તેમાં પૂર્વજો નિષે હ લેખી હકીકત મળતી નથી પ્રમુખ ચિતામણિમાં લખ્યું છે કે તે ધણો શૂરો અને પરાક્રમી હતો અને સિદ્ધરાજ તેને ધણું માન આપતો સિદ્ધરાજના મરણ પછી જગદેવ તેના મોસાળ તરફના સગા, ગળ પરામાદીને ત્યાં નોકરી કરવા ગયો. પરમાદીએ તેને સરદારી આપી માળવાપર હતો કરના મોકલ્યો. એણે ધાર વામાં આવે છે કે જગદેવને પરમાદી રાજ સથે સળધ હોવાથી એ પરમાર કહેવાયો હશે

સિદ્ધરાજ મોટી ઉમરનો થયો ત્યારે મીનળદેવી સોમનાથની જગ્યાએ

જવા નીકળી, બાનોદ, એટને હાન ગુજરાત અને

સિદ્ધરાજે જત્રાળુઓ ઉપરનો હર માફ કર્યો

કાઠીઆનાડની સગદ ઉપર ધોળમથી પીસ માલદ

છેટે બોલાદ ગાય છે ત્યાં સુધી તે આની ત્યારે

માવમ પડ્યું કે આ જગ્યાએ અણહિવનાદ નામ સોમનાથના જત્રાળુઓ

પાસેથી જત્રા વરો લે છે જે જત્રાળુઓ વેરો આપી શકતા નહો તેમને પાછા

જવું પડતું જત્રાળુઓના દુ અથી મીનળદેવીને એટલું બધું ખોદુ લાગ્યું કે

તે ત્યાંથીજ ધર તરફ પાછી ફરી ને સિદ્ધરાજ એ તરફ આવતા હતો તેને મળી

સિદ્ધરાજે પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે મીનળદેવીએ કહ્યું "જત્રાળુ વેરો

તુ બધ નહોં કડં ત્યા મુખી દું ખાઈસિ નહોં ' સિદ્ધરાજે બોલાદના ખર્ચન-
 માને બોલાની પૂજી જોયુ તો જત્રાણુ વેરાના ઉર લાખ રૂપીઆ ઉપજતા હોનાનુ
 જણાયુ આટલી મોગી ઉપજતુ નુસાન છતા સિદ્ધરાજે પોતાની માના
 દામમા જળ મૂકી કહ્યુ " તમારે બદાને ધર્મનુ કામ કરવા સાર આ વેરા
 લેવાનુ દુ બધ કડં છું " પૂજી મીનગદેરી સિદ્ધરાજ સાથે સોમનાથ ગઈ,
 યથારિધિ સોમનાથની પૂજા કરી અને એક દ્વાથી તથા પોતાની તુના કરીને
 તેટલુ સોનું તથા બીજી કિમતી વસ્તુઓ બેટ કરી

પ્રબધચિતામણિનો કર્તા જણાવે છે કે જ્યારે મીનગદેરી અને

સિદ્ધરાજ આ પ્રમાણે સોમનાથની જત્રા કરવામા

માગવાના રાત્રી વ્દાર્ઠ

રોકાવા હતા ત્યારે માગવાના ગળ વેશોવર્માએ

અણુદિવનાડના ગળવના ઉત્તર લાગપર ચઢાઈ કરી અણુદિવનાડમાં સિદ્ધગ-
 જની ગેરદાજરીમા સાંતુ પ્રધાન કામ ચતારતો હતો સાંતુ પાસે સામા થવાને
 સાધન નહોં હોય તેથી કે તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જોટલી તેનામા શક્તિ
 નહોં હોય તેથી તેણે યશોવર્માને પૂછયુ કે, " શુ આપીએ તો પાછા જાએ "
 યશોવર્માએ કહ્યુ કે " સિદ્ધરાજની સોમનાથની જત્રાનુ પુણ્ય મને આપો તો
 પાછો જાઉં " સાંતુએ તેના પગ ધોયા અને દ્વાથમા પાણી લઈ સિદ્ધરાજની
 જત્રાનુ રૂજ તેને અર્પણુ કર્યુ તેથી યશોવર્મા પાછો ગયો જ્યારે સિદ્ધરાજ
 પાછો આવ્યો ત્યારે આ વાત સાંભળી તે ઘણું ક્રોધાવમાન થયો અને સાંતુને
 પૂછયુ કે એમ કેમ કર્યું ? સાંતુએ કહ્યુ, " માગ આપવાથી તેને કંઈ મળ્યુ
 એમ આપને લાગતુ હોય તો તુજ તે આપને પાછુ આપુ છું " બ્રાહ્મણ
 ધર્મની દામી કરવાને જૈન લોકોએ આ વાત જોડી મઢી દશે એમ લાગે છે
 આ વખતે માગવામા યશોવર્મા રાજાજ નહોતો યશોવર્માની પડેલા નરવર્મા
 નામનો રાજ થયો છે અને જેનો એક લેખ ઇ સ ૧૧૩૪ (સવત ૧૧૮૦)
 નો મળી આવ્યો છે તે પ્રમાણે સિદ્ધગજની ગેરદાજરીમા ચઢી આવ્યો દશે
 અને પૈસા આપી સાંતુએ તેને પાછો કાઢવા દશે

સમરાજેસંગ એ નામથી ગુજરાતના લોકો સિદ્ધગજને હજી સુધી

યાદ કરે છે. તેના પરાક્રમ, ધાર્મિકપણ અને સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતા ઉદારતાથી તે ઘણા લોકપ્રિય થયો હશે. ગુજરાતના

રાત્રા ઉત્તમ કારિગરીનાં સારાં સારા સ્થળ જોવામાં આવે છે તે સિદ્ધગજે બધાના હતા એમ કહેવામાં આવે છે. જેઓમાં તેને મહારાજાધિરાજ, મહા ભદ્રાક, અવન્તીપતિ, ચક્રવર્તિ વગેરે જેવાં આપેલા જણાય છે. ૧૨૮૦ તેના સૌથી વધારે જાણીતો ખિતાબ “ સિદ્ધ ચક્રવર્તિ ” એ હતો આ ખિતાબના સંજ્ઞામાં કુમારપાળપ્રગથ, દ્વાપત્ય અને પ્રગથિતામણિના વિચિત્ર વાતો આપેલી છે. દ્વાપત્ય પ્રમાણે સિદ્ધગજે રાત્રે ફરીને જૂત, ઘાંડેણી વગેરેને તાબે કરી લીધા હતાં વળી તે ઘણી તરેહના મત્રો શિખ્યા હતા. રાત્રે જો જોયું હોય તે પૃથ્વી દિવસે તે મોડોને કહેતો કે “ તમારે શ્વાણુ કુંભ છે અથવા ક્ષાણુ સુખ છે. ” આ પ્રમાણે લોકોના મનની વાત રાજા જાણતો તેથી લોકો એમ માનતા કે રાજા કોઈ દેવતાનો અવતાર હોયો જોઈએ.

રાત્રે સગરવતી નદીમાં ફરતા ફરતા પડતા એક નાગરાજ અને તેની રાણીને સિદ્ધગજે મદદ કર્યાની વાત પણ દ્વાપત્યમાં જણાવી છે. વળી એક બીજી વાત એવી જણાવી છે કે માગવા ઉપર ચઢાઈ કરવાનો સિદ્ધગજ મનમુખો કરતો હતો એવામાં એક યોગણી ઉજ્જનથી પાટણ આવી અને તેને કહેવા લાગી કે “ તું અગારી પૂઠે પડ્યો છે તેમાં તારા સાથે નહીં યાવ જો કલ્યાણુ હજીતો હોય તો અનંતના પરોવર્માને પગે પડ અને તેની પાઠે અમને બળીદાનથી તૃપ્ત કર જ્યસિ હે કલ્પ કે તમારાથી યાવ તે કરજો પણ તમારા પરોવર્માનો હું પરાજય કરીશ જા, હું તારી પછગ આવું છું, ને જો તમે કાગડાની પેઠે નાલી નહીં જાઓ તો મારું ખડ્ગ ઉછળીને તમારાં નાક તમારા કાનના અથાણા સાથે ખાવા માટે કાપી લેજો. ”

કુમારપાળપ્રગથમાં એક વાર્તા નીચે પ્રમાણે આપેલી છે — એક વખત અણ્ણદિગપુરના કેટલાક બ્રાહ્મણ અસહ તીર્થોની યાત્રા કરી દિમાવય પર્વતપર ગયા ત્યાં આપધોની શોધમાં ફરતા અચળનાથ નામનો યોગી તેમની

દૃષ્ટિએ પડેલ તેને નમસ્કાર કરી તેની પામે બેઠાં એટલે તે યોગીએ પૂઠું,
 “ ક્યાંની આના ? ” આદરણીએ કહ્યું, “ અબુદિવપુર પાટણથી ” ત્યારે તે
 યોગીની સામે બેઠેલી સિદ્ધિ ભુદ્ધિ નામની બે ચેત્તીઓ બેલી, “ તારા ગામ માણ
 છે ? ” આદરણીએ કહ્યું, “ સિદ્ધચક્રવર્તિ જયસિ હરેવ ” “ સિદ્ધચક્રવર્તિ એ
 ત્રિરત્ન માન થયેલું પણ સદન ન થયાથી ત્રિરત્નગતની પરીક્ષા લેવા તે યોગિ-
 નીઓ એકદમ સિદ્ધરાજપાસે અબુદિવપુર આવી અને કહ્યું કે આપનો ત્રિરત્ન-
 ચક્રવર્તિનો વિરોધ જગતમાં અતિ પ્રખ્યાત થયો છે, તે કળા, મત, તન, આસન,
 પવન, ધારણા અને અભિમાગદિમાદિ આઠ મિદ્ધિઓ પંચી શાન્તા અતિશયપ-
 રણથી એટલે બધા પ્રસાદ પામ્યો છે તે જોવાની ઇચ્છાથી અમે દ્વિમાસથી
 અત્રે આવી છીએ ” રાજાએ કહ્યું, “ તમારા સમક્ષ પ્રુદ્ધતા દરબારમાં કઈ
 ચક્રવર્તિ બતાવીશ ” પછી હજી નામના એક માણ દિવાનની સલામથી
 રાજાએ એક એવી તરવાર તૈયાર કરાવી કે જેની મૂઠં લોહાની હતી પણ જેનું
 પાનું ખાડનું બતાવેનું હતું પછી એ તરવારને માટે એક રત્નજડીન મ્યાન
 કરાવ્યું અને આ પ્રમાણે પ્રથમથી સર્કરામય તરવાર તૈયાર કરાવી રાખી
 પીછે દિવસે યોગિનીઓને ગજસલામ બોલાવી યોગિનીઓ સાથે વાન
 આસતી હતી એવામાં પ્રતિદારીએ પ્રવેશ કરી જણાવ્યું કે કલ્યાણપુટકના પ્રમાદિ
 રાજાના મંત્રીઓ આવ્યા છે રાજાએ કહ્યું અસ્વાધ્યા, એટલે તે લોકો અંદર
 દાખલ થયા, અને કહ્યું કે અમારા રાજાજીએ વૈરિક્ષવકારી આ ખડ્ગ આપને
 એટ મોકલ્યું છે એ પ્રમાણે કહી એક તરવાર રાજાના હાથમાં આપી રાજાએ
 તરવાર મ્યાનમાંથી ઠાકી જોઈ અને તેના વખાણ કરી સભાજનોને દેખાડી.
 યોગિનીઓએ પણ તરવાર જોઈ તરવાર મધ્યમાં જોયા પછી રાજા પાસે
 પાછી આવી એટલે રાજાએ તેને બદલે પેલી સર્કરામય તરવાર હાથમાં લઈ
 કહ્યું, “ ભુઓ હવે હું મારું ચક્રવર્તિપણું બતાવવાને આવી જઈ છું ”
 એમ કહી સાકરનું પાનું ખાધ ગયો. પાનું પૂર થયું ત્યારે પ્રધાને રાજાનો
 હાથ પકડી કહ્યું, “ મહારાજ આપની અદ્ભુત કળા જોઈ અમે લજ્જા ચકિત્
 થયા છીએ માટે હવે જસ કરો આ તે શો ગજમ ! સારમય તીક્ષણ કલક

ખાઈ ગયા વાર હવે આ બાકી રહેતી મૂક યોગિનીઓને આપો! એમની પણ કળા જોઈએ ” પછી પાણીથી ઘોષ મૂક યોગિનીઓને ખાવા માટે આપવા માઠી ત્યારે તેઓ ગોતી “ અહો રાજે દ્ર ! આની અપૂર્વ શક્તિ ધારણ કરનાર આપને સિદ્ધચક્રાર્તિ વિરદ ખરેખર શોભા આપે છે ” એ પ્રમાણે ચમત્કૃતિ થામેલી તે યોગિનીઓ સ્વસ્થાનકે ગઈ, લોકે સાનદાશ્વર્થી વિસર્જન થયા અને સિદ્ધરાજનો સિદ્ધચક્રાર્તિ વિરદ સવન પ્રસિદ્ધ થયો.

આની રીતે સિદ્ધરાજના બીજા પગક્રમ જાદુયત્રની ચમત્કૃતિથી થતા

બર્બર અથવા બર્બરક

એમ લોકે માનતા, એવું કહેવાય છે કે બાબરા નામનો એક જૂત સ્થાનમાં મકાનપર બેસી

તેણે વથ કરી લીધો હતો, તે તેના બધા કામ કરી આપતો. આ વાત મિદ્ધ રાજના મરણપછી એ વર્ષની અંદર આવેલી હોવાનું જણાય છે, કારણ કે તેરમા સે કઠામાં લખાયેલા સોગેશ્વર કૃત કીર્તિ કૌમુદી નામના મથમાં તે જણાવેલી છે બર્બર અથવા બર્બરક એ કંઈ જૂત કે પિશાચ નહોતો, પણ એક જગતી જાતનો સગદાર હતો સિદ્ધરાજના એક તામ્રલેખમાં સિદ્ધરાજને બર્બરક જીજ્ઞુ (બર્બરકને જીતનાર) કહેતો છે હયાથરમાં જણાવ્યું છે કે બર્બરક રાક્ષસ અથવા મેન્ડલ લોકનો સરદાર હતો અને સિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણોને ધણો ત્રામ આપતો તેને હગવી તામે કરના સિદ્ધરાજે પોતાની સેના મોકલી પણ સેનાને બર્બરકે હરાવી પાછી કાઢી ત્યાંપછી સિદ્ધરાજ જાતે તેની સામે યુદ્ધ કરવાનીકળ્યો હાથોહાથ હાથુદ્ધ થયું તેમાં સિદ્ધરાજે બર્બરકને બાધી મરડ્યો બર્બરકની આંખે પ્રાર્થના કરી ખાતી આપી કે હવેથી એ દુરાચાર તણ સારે માર્ગે ચાલશે અને નિરતર તમારો દાસ થઈને રહેશે, ત્યારે તેને ઊઠી દઈ સિદ્ધરાજે તે સ્થાનકનો રક્ષક કરાવો કાઢી-બાવાડના દક્ષિણ ભાગમાં બાળપિયારક કરીને પ્રાત છે, તેમાં બાળગિલા નામની જે જગતી જાત રહે છે તે જાતનો બર્બરક હશે અને તેના નામપરથી એ જાત બાળરિયા કહેવાતી હશે એમ લાગે છે

સિદ્ધરાજના વખતનો ઇ. સ. ૧૧૪૦ (સંવત ૧૧૯૬) ની સાક્ષી

સિદ્ધરાજની સરદારી લદાખ
ઓ; ખેંગાર સાથેની લદાખ.

એક લેખ દોહદમાં છે તે ઉપરથી સિદ્ધરાજે ક્યા
રાજ્યોને લદાખમાં કરી તાણે કર્યા હતા એ
જણાય છે. એ લેખમાં લખ્યું છે કે “ સુરાષ્ટ્ર

અને માળવાના રાજ્યોને તેણે કેદમાં નાખ્યા; સિદ્ધરાજ અને ખીમ
રાજ્યોનો તેણે નાસ કર્યો; અને ઉત્તરના રાજ્યોપાસે તેણે પોતાની આજ્ઞા
મનાવી. ” આ લેખમાં સુરાષ્ટ્રના જે ગળ માટે લખ્યું છે તે આદિર અથવા
ધુડાસમા જતનો રાજા હતો અને તેની રાજધાની જૂનાગઢ હતું. પ્રમંથિ-
તામણિ પ્રમાણે સુરાષ્ટ્રના આદિર રાજા અથવા ભરવાડ રાજા નોંધણુ અથવા
નવધણીને તાણે કરવા સિદ્ધરાજ જાતે ગયો; તે વર્ષમાનપુર, એટલે વઢવાણ
સુધી આવ્યો અને વઢવાણથી દુલ્હો કરી નોંધણુને પકડી મારી નાખ્યો.
તીર્થહરનો કર્તા જનપ્રજાસરિ જણાવે છે કે જ્યસિંહે સુરાષ્ટ્રમાં ખેંગાર
નામના રાજાને મારી નાખ્યો અને સજ્જન નામના એક જણને ત્યાંના
દંડાધિપતિ (હાકેમ) નિમ્ણે. ખેંગારની સાથે સિદ્ધરાજે કરેલી લદાખમાંની
એટલી બધી દંતકથાઓ ચાલે છે કે તે ઉપરથી એ નામના એક કરતાં વધારે
રાજાઓપર સિદ્ધરાજે ચડાઈ કરી હશે એમ લાગે છે. દંતકથા પ્રમાણે
ખેંગારની સાથે લદાઈ ચલાવું કારણ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

જૂનાગઢથી ઉત્તરે નવ માઇલ છેટે મજેવડી કરીને ગામ છે. ત્યાં
એક કુંભારને ઘેર રાણકદેવી નામની કન્યા હતી. તે એટલી બધી ખૂનસુર
હતી કે તેને પરણવાનો સિદ્ધરાજે નિશ્ચય કર્યો. પણ સિદ્ધરાજના પહેલ
જૂનાગઢનો રાણો રા ખેંગાર તેને પરણી બેઠો. આથી સિદ્ધરાજ ક્રોધે ભરાયો
ખેંગાર ઉપર તેણે ચડાઈ કરી અને જૂનાગઢને બાર વર્ષસુધી ઘેરો રાખી લદાખ
કરી પણ જીત થઈ નહીં. છેવટે ખેંગારના ભાણેજ દેહલ અને વિહલ કરી
હતા, તેઓ ખેંગાર ઉપર ક્રોધીને સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેની સાથે મળ
જઈ કિલ્લામાં તેની સેના ઘાલી દીધી. સિદ્ધરાજે ખેંગારને મારી નાખ્યો અને
રાણકદેવીને વઢવાણ લઈ ગયો, ત્યાં તે સતી થઈ. ખેંગારનો પ્રદેશ સિદ્ધરાજે

પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધી હતો, અને ત્યાંના કારભાર કરવાનું કામ સંજન નામના એક સુલટને સોંપ્યું હતું, એમ ચીરનર ઉપર ઈ સ. ૧૧૨૦ (સવત્ ૧૧૭૬) નો એક લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે

અભાસ અને દક્ષિણ કાઠીઆવાડમાં કુટલાક લેખોમાં સિંહ સવત્સર નામનો એક નવો સવત્ વાપરેલો જણાય છે

સિંહ સવત્સર

આ સવત્ ૧૧૧૩-૧૧૧૪ (વિક્રમ સવત્

૧૧૬૯-૧૧૭૦) થી શરૂ થાય છે, અને જયસિંહ (સિંહરાજ) ના નામથી ચાલુ કરેલો જણાય છે. આગરોળમાં સોલકાંઠા નામની વાર છે, તેમાં આ સવત્ પહેલ વહેલો વાપરેલો જોવામાં આવે છે, આ લેખ કુમારપાળના વખતમાં લખેલો છે. આ લેખમાં ચાલુક્યનાં અગ્ર રક્ષક મૂનકના પિતા સદશજનું નામ વાવ બધાવનાર તરીકે લખ્યું છે. વળી જણાવ્યું છે કે સદશજને સુરાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરી શકે એવા બહુ પુત્ર હતા. તેમાંના એક સોમનાથ નામના પુત્રે અભાસમાં સોમનાથના દેવળના કબજામાં સદશજેશ્વર નામનું દેવળ બધાવ્યું છે. મૂલક નામનો બીજો સુરાષ્ટ્રનો નાથક હતો, તેણે મગણપુર અથવા આગરોળમાં અને બીજા જગાઓમાં વેરા લખાવ કરી દેવની પૂજાને માટે ગોઠવણ કરી હતી. આ લેખ ઈ સ. ૧૧૪૬ (સોમનાથ, આશ્વિન, વદિ ૧૩, વિક્રમ સવત્ ૧૨૦૨, સિંહ સવત્ ૩૨) ની સાલનો છે. આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સિંહ સવત્ જયસિંહે શરૂ કરેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે બીજા કોઈ સ્થાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોય તો ચાલુક્ય રાજાનો નોંધ તે વાપરે નહીં જ્યાસુધી અણહિલવાડનું રાજ્ય ગુજરાતમાં કાયમ રહ્યું, ત્યાં સુધી સિંહ સવત્ ચાલે તો જણાય છે. અનુનદેવના વખતનો એક લેખ વેરાવળમાં છે તેમાં હીજરી ૬૨૨, વિક્રમ સવત્ ૧૩૨૦, વલ્લભ સવત્ ૬૪૫ અને સિંહ સવત્ ૧૧૧ એ પ્રમાણે ચાર સવત્ની સાલો સાથે જણાવી છે. આ લખ ઉપરથી જણાય છે કે સુરાષ્ટ્રમાં અણહિલવાડના રાજાઓના અમલો સવત્ દોઢસો વડે તો ચાલે તો હોજ.

મુરાર્જુ ઉપર નીમેલા હાકેમ (દંડાધિપતિ) સહજ ન વિરે મેઝુગ

મજ ધર્મિતામણિમાં લખે છે કે મીરનાર ઉપર
દંડાધિપતિ સહજ ન.

નેમીનાથનું દેવળ ફરીથી બાંધવાને માટે રામચંદ્રની

ત્રણ વર્ષની ઉપજ તેણે રામની મંજુરી લીધા વગર વાપરી દીધી એથે વર્ષ
રામએ તેને અલ્પદિલવાઃ બોલાવી મંગાવ્યો અને પાછલી ત્રણ સાલોની ઉપજ
ખર્ચાવવા કહ્યું. સહજને ઉત્તર દીધો, “ મહારાજ આપને ઉપજ જોઈએ છીએ
કે ઉપજ ખર્ચાને બાધેલા દેવળનું પુરવ જોઈએ છીએ ? ” પુરવ લેવાનું
પસંદ કરી રામએ મંજુરી આપી અને સહજને ફરીથી સોરઠનો હાકેમ
નીમ્યો. કુમારપાળપ્રજા ધર્મા એમ જણાવ્યું છે કે દેવળ બાંધવાનું કામ પૂરું
થતા પહેલાં સહજન મરી ગયો હતો અને તેના પછી તેનો પુત્ર પરશુરામ
દંડાધિપતિ થયો હતો, તેણે દેવળ પૂરું કરાવ્યું હતું. પરશુરામને મિંતા થઈ
કે મારા પિતાએ મીગિરિનાગના ઉદ્ધારમાં ખર્ચા નાખેલી ઉપજ સિદ્ધરાજ
માગશે તો હું ક્યાંથી લાવીને આપીશ. તેથી તેણે વામનરથજીના સાહુકારો પામે
જઈ હજીકત કહી, ત્યારે તેમણે તેનીવતી રામને ઉપજ આપવાનું માથે લીધું.
પછી જયસિંહ વિજયમાત્રા કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પરશુરામ પાસે
ઉપજ માગી, ત્યારે તેણે કહ્યું, “ મહારાજ મેં સર્વ ઉપજ દેવતાચળ ઉપર
નિર્ભય સ્થાનકે સ્થાપન કરી છે માટે કૃપા કરી ત્યાં પધારો. ” ત્યારે બ્રાહ્મણો
બોલ્યા કે “ મહારાજ, આ પર્વત સિંઘાકાર છે માટે ન ચડાય ” પણ
કર્ણદેવ ચઢવા દતા એવો હાજલો મળવાથી જયસિંહદેવ પણ તે પર્વત ઉપર
ચઢ્યો; પછી દેવળની રમ્યતા નિહાળી રામ બોલ્યો, “ જેણે આ અતૈકિક
પ્રાસાદ કરાવ્યો છે તેના માતપિતાને ધન્ય છે । ” જયસિંહને આ પ્રમાણે
પ્રસન્ન થયેલો જોઈ પરશુરામ બોલ્યો, “ મહારાજ, આ પૃથ્વીપર મી કર્ણદેવ
અને મીનળદેવી એ બેનેજ ધન્ય છે કે જેમના આપ પુત્રત્વ છે; કારણ કે
ત્રણ વર્ષની સાગજીની ઉપજ ખર્ચા મારા પિતા સહજને બાંધાવેલો “ કર્ણવિ-
દાર ” નામનો આ પ્રાસાદ છે, માટે જો આપની મરજી પ્રાસાદ બાંધાવવાનું
પુરવ લેવાની હોય તો આ પ્રાસાદ, અને ઉપજ લેવાની મરજી હોય તો તે

સાહુકારોને ઘેઘી અપાવુ " આ સાલણી જ્યસિ હ ખુશી થયો અને પોતાનો સ તોષ ખતારી દેવની પૂજના અર્ચ સાર જાર ગામ ધર્માદા આપી ત્યાથી સિદ્ધાચળ ગયો ત્યા પશુ બ્રાહ્મણોએ તલનારો મઠી ઉપર ચઢવાનો વિધેય કર્યો સિદ્ધરાજ લાગ બેઠ રાને પવત ઉર ચઢી ગયો અને પ્રાત કાળે શ્રી મુગાદિદેવની પૂજ કરી દેવદાસમા જાર ગામ આપી ઉતર્યો

મુરાબ્દુ કાલા પછી સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર ચઢાઇ કરેલી જજ્ઞાન છે માળવામાં તેના વખતમા ૪૨માર વ રાનો નરવર્મા (૪ સ ૧૧૦૪-૧૧૩૩) અને તેની પછી

તેનો પુત્ર યજ્ઞોવર્મા (૪ સ ૧૧૩૩-૧૧૪૩) થયા હતા સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર કરેલી ચઢાઇના જૂ. જૂદા જૂદા જૂતાતમા આ બને રાજાના નામ આવે છે અને લઢાઇ જાર વર્ષ સુધી ચાલેલી હોવાનુ કહેવામા આવે છે, તેથી એમ લાગે છે કે નરવર્માના વખતમા લઢાઇ સર ચક્ર હશે અને યજ્ઞોવર્માના વખતમા આશરે ૪ સ ૧૧૩૪ મા સિદ્ધરાજની જીત થઇ હશે સિદ્ધરાજે અજુદિલનાડમા સદઅલિગી તજાવ બ ધાવવાનુ કામ ચાનુ કર્યા પછી આ ચઢાઇ કરી હતી એવી દ તકથા ચાલે છે, તેથી પશુ ઉપર જજ્ઞાવેતા અનુમાનને ટેકા મળે છે લઢાઈ કરવાનુ શ કારણ જન્યુ હતુ એ જજ્ઞાનુ નથી, પશુ પ્રજ ધચિતામણિમા કહ્યું છે કે સિદ્ધરાજે યજ્ઞોવર્મા (નરવર્મા ?) ની અભિડીનુ પોતાની તરવાર માટે આન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે માળવાના રાજાએ સિદ્ધરાજનુ કંઈ ભારે અપમાન કર્યું હશે એવુ કહેવાય છે કે સદઅલિગી તજાવ બ ધાવવાનુ કામ કડીઆ અને સલાટોને સોપી સિદ્ધરાજ પોતે માળવા ઉપર ચઢાઇ કરવા ગયો હતો. લઢાઇ જાર વર્ષ ચાવી પશુ સિદ્ધરાજને ફતેહ મળી નહીં તેથી તેનુ મન પાછું હડી ગયુ અને તે પાછા શરવાનો વિચાર કરતો હતો, એવામા તેને ખબર મળી તે ઉપરથી એની આરા હાવન ચર્ક કે જે ધારા નગરીના મિત્તાના દક્ષિણ દરનાગને રસ્તેથી હલ્નો કરવામા આવે તો કંઈ વળે ખર તેના જે માનીતા હાથી ઉપર સિદ્ધરાજ બેઠો હતો તે હાથીએ લોહાની સાકળથી જડેલ

તથા દરવાજામાંથી બે તોડી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે ગુજરાતના રાજાને પેસવાનું મળ્યું, તેથી જોડાએક દિવસનો ધણી થઈ પડ્યો, અને યશોવર્માએ ટકર લેવામાં ચોર્ય બતાવ્યું છતાં તે ઝલાઈ ગયો, અને સિદ્ધરાજની પૂર્ણ છત થઈ; પછી યશોવર્માને દારૂડે ખાંધી પોતાની યથાપના કરીકે સાથે લઈ સિદ્ધરાજ અબુદિસવાડ આવ્યો, યશોવર્માની આમડીનું ખ્યાન બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા વાદ કરી સિદ્ધરાજ તેની આમડી ઉતારવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં તેના મંત્રીએ આવી પહોંચ્યા અને વિનંતિ કરી કહ્યું કે “ મદારાજ, નીતિશાસ્ત્રમાં રાજ્ય અવધ્ય કહેા છે મારે આપે એને છવતો છોડવો જોઈએ. ” ત્યારે રાજાએ તેની જરા નેટલી આમડી ધધ બીજા આમડા સાથે મેળવી તેનું ખ્યાન બનાવરાવ્યું, પછી યશોવર્માને દાઢ પિંજરમાં નાખ્યા. આ પ્રમાણે માળવા છતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખવાથી સિદ્ધરાજ અંવતીનાથ કહેવાયો અને એ વિશ્વ તેના તામ્રલેખમાં લખાવા લાગ્યું.

માળવેથી પાછા આવતાં સિદ્ધરાજને બીસ લોકોના એક ટોળાએ ચેકવાનો પ્રપ્ત કર્યો, પરંતુ સાંતુ પ્રધાને તેમનીપર હક્કો કરી તેમને નસાડી મૂક્યા.

આ પછી સિદ્ધરાજે ભુદેશખંડમાં આપેલા મહોળકપુર (હાલના મહોળા) ના ચંદેલ રાજા મદનવર્મા ઉપર ચડાઈ કરી. ચંદેલવંશના રાજાઓમાં મદનવર્મા ધણો પ્રખ્યાત હતો. તેના ધણા સિદ્ધા જનરલ કનિંગહામને મળ્યા હતા. એ સિદ્ધાઓપર ઇ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૬૪ (સંવત્ ૧૧૮૬-૧૨૨૦) સુધીની સાલો છે. મદનવર્મા પછી થયેલા એક રાજાએ દાદંજરના કિલામાં એક લેખ કાલરાવેલો છે, તેમાં લખ્યું છે કે પ્રાચીન કાળમાં જેમ કુળે કંસને દરાવ્યો હતો, તેમ મદનવર્માએ ગુર્જર રાજાને નાદેજમાં દરાવ્યો. સિદ્ધરાજે મદનવર્મા ઉપર કરેલી ચડાઈનો હેવાલ ગુજરાતના લેખકાના ગ્રંથોમાંથી મળે છે, તે ધણે જાણે આ લેખમાં આપેલા હેવાલ સાથે મુજબો આપે છે. સિદ્ધરાજે કરેલી ચડાઈમાં સિદ્ધરાજને હતેલ મળી હોય

એમ કોઇ મંત્રમાં લખ્યું નથી. કીર્તિકૌમુદીમાં જણાવ્યું છે કે મહોળકના રાજ્યે સિદ્ધરાજની આગતા સ્વાગતા કરી, અને પોતાને ત્યાં આવેલા પરોણા તરીકે તેને નજરાણો આપ્યો. કુમારપાળ ચરિત્રમાં આવેલા હેવાલ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મદનવર્મા સાથે સલાહ કરવાની સિદ્ધરાજને ધરજ પડી હતી. સિદ્ધરાજ ધારાથી બારોબાર કાવંજર ગયો હતો એમ કીર્તિકૌમુદી ઉપરથી જણાય છે, અને તે વધારે સંલવિત લાગે છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં આવેલો હેવાલ સ્પષ્ટ નથી. કુમારપાળ ચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે ધારાથી પાટણ પાછા આવતાં સિદ્ધરાજે પાટણ પાસે સીમમાં મુકામ કર્યો હતો, ત્યાં કોઇ પરદેશી ભાટ આવી ચઢ્યો અને બોલ્યો:—“ અહો શ્રી સિદ્ધરાજ મહારાજની સભા પશુ મદનવર્માના જેવી મનને વિરમય પમાડે તેવી છે । ” મદનવર્મા કોણ છે એમ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ભાટે જણાવ્યું કે તે મહોળકપુરનો બુદ્ધિશાળી, મહાદાની, ભોળી, ધર્મી અને ન્યાયી રાજા છે. પછી સિદ્ધરાજે ખાત્રી કરવા એક હોશીઆર મંત્રીને તે ભાટની સાથે મોકલ્યો. તે ત્યાં જ માસ રહી પાછો આવ્યો અને રાજાને કહ્યું કે ભાટનું કહેવું ખરું છે. મંત્રીનું કથન સાંભળી સિદ્ધરાજે સૈન્ય લઇ મહોળકપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને યોડા વખતમાં તે નગરથી આઠ કોમ છેટે આવી પડાવ નાખ્યો; પછી એક મંત્રીને મદનવર્મા તરફ મોકલી મદનવર્માને કહેવડાવ્યું કે તાબે ચાલ્યો. મદનવર્મા આ વખતે પોતાના ઉદ્યાનમાં વિલાસ કરતો હતો. મંત્રીનું કહેવું સાંભળી તે હસીને બોલ્યો:—“ બાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરવા ધારા નગરીમાં પડી રહ્યો તેજ સિદ્ધરાજ કે ? જાઓ, તમે જઈને એને કહો કે, તમે તો કળાડી રાજા છો. જો તમે અમારી જૂમિ લેવાની ઇચ્છા ધરાવતા હો તો અમે લડવાને તૈયાર છીએ; પણ પૈસાના જૂખ્યા હો તો તે તમને મળશે. ” સિદ્ધરાજે ૯૬ કોટિ સોનૈયા માગ્યા તે મદનવર્માના મંત્રીએ તરત ગણી આપ્યા. તોપણ સિદ્ધરાજ પાછો ન ફરતાં મોરચાપરજ પડી રહ્યો અને કહ્યું કે મદનવર્માને જોવાની મારી ઇચ્છા છે, માટે તેને મળીશ ત્યારે જઈશ. મદનવર્માને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સિદ્ધરાજને તેડાવ્યો. સિદ્ધરાજ પરિમિત સૈન્ય સાથે મદનવ-

માના ઉદ્ધાનમાં ગયો. ત્યાં મદનવર્માને રહેવાનો, મજબૂત કિલ્લાની અંદર એક મહેલ હતો અને તેની આજુબાજુ એક લાખ યોદ્ધાઓની ચોડી રહેતી હતી. ૫૨૦ ચાર માણસો સાથે લઈ સિદ્ધરાજને મહેલમાં પેસવા દીધો. મહેલમાં મદનવર્માનો વૈભવ જોઈ સિદ્ધરાજ ચકિત થયો; મદનવર્માએ તેને પોતાનો ભંડાર દેખાડ્યો, અને એવા પ્રેમથી મહેમાનગીરી કરી કે સિદ્ધરાજ ખુશ થઈ ગયો. વિદાય થતી વખતે મદનવર્માએ સિદ્ધરાજને પોતાના ૧૨૦ અંગરક્ષકો આપ્યા.

દ્વાપરાધમાં જણાવ્યું છે કે ઉત્તર જીત્યા પછી સિદ્ધરાજે સિમ નામના દેશ ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના રાજાને હરાવી કેદ કર્યો, પરંતુ આ સંબંધમાં ખીજા કોઈ પ્રયત્નમાંથી હેરાલ મળતો નથી.

ઈ. સ. ૧૧૪૦ વાળા દોહદના લેખમાં સિદ્ધરાજે મિંધુરાજ એટલે સિંધના રાજાનો અને ખીજા રાજાઓનો પરાલભ કરી તેમનો નાશ કર્યાનું; લખ્યું છે. સિંધુરાજને પકડીને ખાંખાની વાત કીર્તિકૌમુદીમાં પણ જણાવી છે. પરંતુ સિંધુરાજ સાથે થયેલી લડાઈની આ કરતાં વિશેષ હકીકત જણાતી નથી.

✓ સિદ્ધરાજ તેના પૂર્વજોની પેઠે સૈવ હતો સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાવય અને પાટણમાં સદ્ભસિંગી સરોવર બનાવરાવી તેણે જૈન ધર્મ પ્રત્યે સિદ્ધરાજ-સૈવધર્મ પ્રત્યે પોતાની પ્રીતિ બતાવી આપી. જૈન જની વૃત્તિ. મંચકારો હમેશાં એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે જૈન ધર્મ તરફ તેનું વળણ હતું. પરંતુ તેનાં કેટલાંક કૃત્ય એવાં છે કે જેથી જૈન ધર્મ વિરુદ્ધ તે હરો એમ લાગે છે. એ વાત ખરી છે કે જૈન માધુ હેમાચાર્ય તેની સાથે રહેતો, પણ રાજા તેને માન આપતો તે એક જૈન તરિકે નહીં પણ એક વિદ્વાન તરીકે આપતો. સોમનાથની જગ્યા વખતે સિદ્ધરાજે હેમાચાર્યને પાલખી બેમવા આપી હતી, પણ હેમાચાર્ય પાલખીમાં ન બેસતાં ચાલવાનું પસંદ કર્યું તેથી સિદ્ધરાજે તેને પેદીઓ દોર કહી તેની દાંસી કરી હતી. વળી એક વખત માળવાથી પાછા આવતાં સિદ્ધરાજે શ્રીનગર નામની

એક જાએ મુકામ કર્યો હતો. ત્યાં લોકોએ રાજના માનની ખાતર પોતાનાં દેવળો ઉપર ધન્યો ચઢાવી હતી. એક જૈન દેવળ ઉપર સિદ્ધરાજે ધન્ય ઉડતી જોઈ ત્યારે સિદ્ધરાજ ગુસ્સે થયો અને પૂછ્યું કે એ દેવળપર કેણે ધન્ય ચઢાવી છે ? જ્યારે તેને એમ જણાવવામાં આવ્યું કે તે દેવળ બરતના વખતનું પ્રાચીન છે ત્યારે તેણે હુકમ કર્યો કે વર્ષ આખરે તેની ઉપરની ધન્ય બદલવી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જૈન ધર્મ પ્રત્યે તે પ્રીતિ ધરાવતો નહીં હોય. પણ ઉપરોક્ત તિરસ્કાર રાખતો હશે. એજ પ્રમાણે પ્રબંધમિતામણિનો કર્તા સખે છે કે એકલા જૈન ધર્મના લાભમાં સિદ્ધરાજની સમક્ષ હેમાચાર્ય જોવી શકતો નહીં પણ બધા ધર્મ સારા છે એમ કહેતો હેમાચાર્યે સિદ્ધરાજના વખતમાં સખેના બધા મંથોની શરૂઆતમાં જૈન દેવોની સ્તુતિ કરેલી નથી, તેથી પણ આ કથનને ટેકો મળે છે.

માર્વજનિક મહાનો બંધાવવા માટે સિદ્ધરાજ એટલો બધો જાણીતો થયો હતો કે ગુજરાતમાંનું દરેક પ્રાચીન મહાન સિદ્ધરાજે બંધાવેલાં ધાર્મિક મહાનો તેણે બંધાવેલું હોવાનું લોક કહેણે વાઘેલા રાજા વીરધવજે (ઇ સ ૧૦૨૦-૧૬૬૦) હો-
 ધનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, તે પણ સિદ્ધરાજે બંધાવેલો હોવાની દત્તકથા આસે છે પ્રબંધમિતામણિમા જણાવ્યું છે કે—

મહાસ્થો, મહાવાત્રા, મહા સ્થાન મહાસરઃ ।

ચક્રત સિદ્ધરાજેન, મિચતે તમ કેગચિત્ ॥

“ મોટી ધમારતો, મોટી વાત્રાની જગાઓ, મોટા સ્થાનકો, અને મોટાં જગાશયો સિદ્ધરાજે કરાવ્યાં. તેની જરોબરીનાં બીજા કોઈએ ન થાય. ”
 ઉદ્ભવદાયક પૈકી દાવ ધણુજ થોડું કાયમ રહેયું છે તો પણ તેની કાતરણીના સ્નાત્ય ઉપરથી અને તેના કદ ઉપરથી એમ ખ્યાલ થઈ શકે છે કે સોલંકી વખતની શીલ્પકળાનો તે ધણો ભવ્ય નમુનો હોવો જોઈએ. સદ્અસિંગી તાલ્ય પૈકી દાવ જે કાયમ રહેયું જણાય છે તે ઉપરથી પણ એમ લાગે છે

કે ખરેખર મહાસરનું નામ ચોલે એવું મોટું અને ઉમટા તે હોયું નેમજો. જીજ્ઞાં ધણું રચણ જે સિદ્ધરાજે જન્ધાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે તે રા. સા. મહિપતરામે સધરા જેસંગની નવલકથામાં જણાવ્યાં છે, તેજે દરેક જોજને (ચાર માઇલે) ધર્મશાળા જન્ધાવી હતી; ઉભોઇનો કિલ્લો, કપડવણજનો કુંડ, ધોળકાનું માલગ્ય તળાવ, રાણીની વાગ્ય, વડવાણ, વડનગર, શંભુવાડા વગેરેના ગઢ વગેરે ધણું રચણ તેજે જન્ધાવેલાં હોવાની દંતકથા આવે છે.

માળવાનો ભોજ રાજા અને તેની પછી યથેશ્વરાજાઓએ મહાવિદ્વાનોની સલાહો કરતા અને વિદ્વાનોને ઇનામ આપતા, પંડિતોની સલાહો તથા ધર્મ વિવાદ. તેમ સિદ્ધરાજના વખતમાં ગુજરાતના રાજા પણ કરતા. પ્રજાધર્મિતામણિ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજના વખતનો રાજકવિ શ્રીપાલ નામે હતો, તેજે સદ્અભિગ્ની સરોવરની પ્રશસ્તિ લખી હતી તે સાંભળવાને સિદ્ધરાજે ધણા વિદ્વાનોને ભેગા કર્યા હતા. પ્રખ્યાત જૈન આચાર્ય હેમાચાર્યને સિદ્ધરાજ હુમેશ પોતાની પાસે રાખતો એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધરાજના આશ્રયથી એ વિદ્વાને શ્રી સિદ્ધહૈમ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ અને હયાત્રય કોષ નામનો વ્યાકરણ અને ઇતિહાસનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. કવિઓ અને શાસ્ત્રીઓની સલાહો થતી અને કવિતા અને શાસ્ત્રીય વિષયોપર મણીવાર વાદવિવાદ ચાલતા. પરંતુ હાલ જેમ શાસ્ત્રીઓની સલામાં થાય છે તેમ મિથ્યા શબ્દવાદ અને શોરજકાર વગર તેનું જીજ્ઞાં કંઈ પરિણામ આવતું હોય એમ જણાતું નથી. સિદ્ધરાજના વખતમાં ધર્મના વાદવિવાદ ચાલેલા જણાય છે, તે બ્રાહ્મણનો ધર્મ માનનારા અને જૈન ધર્મ માનનારા વચ્ચે ચાલેલા છે એમ નથી; જૈન મતમાં દિગંજર અને શ્વેતાંજર નામના સામસામા પક્ષના મત છે, તેઓ વચ્ચે પણ ચાલેલા છે. પહેલાં મતના સાધુઓનું નામ, નમ્રાવસ્થામાં રહેવાથી અને દિશાઓરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી દિગંજર કહેવાય છે; અને જીજ્ઞાં મતમાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરવાથી શ્વેતાંજર કહેવાય છે. સિદ્ધરાજે સલા જરી બદાઈ

નામના સ્વેતાંબર જૈન આચાર્ય અને કુમુદચંદ્ર નામના દિગંબર જૈન આચાર્ય વચ્ચે કરાવેલા વાદવિવાદનો હેવાળ રાસમાળામાં આપેલો છે.

સિદ્ધરાજે જાત્રાઓ કરી, પુણ્ય દાન કર્યાં, પ્રાર્થનાઓ કરાવી પણ

કુમારપાળ, ઈ. સ.
૧૧૪૩-૧૧૭૬.

તેને પુત્ર થયો નહીં, અને તેના પછી બીમદેવ

લાના પ્રપૌત્ર ત્રિભુવનપાળના વંશમાં ગાદી ગઇ

બીમદેવને બકુલાદેવી નામની રક્ષાના પેટને

ક્ષેમરાજ કરીને પુત્ર હતો; ક્ષેમરાજને હરિપાળ નામનો પુત્ર હતો; હરિપાળને

પુત્ર ત્રિભુવનપાળ; ત્રિભુવનપાળને કાશ્મીરગદેની નામની રાણીને પેટે ત્રણ છોકરા

અને બે છોકરીઓ થઈ હતી છોકરાના નામ મહીપાળ, કીર્તિપાળ અને

કુમારપાળ; અને છોકરીઓના નામ પ્રેમવદેવી અને દેવસદેવી હતા. પ્રેમસદેવી

કાન્હડ અથવા કૃષ્ણદેવ નામના સિદ્ધરાજના સેનાપતિ વેરે પરણી

હતી, અને દેવસદેવી અર્જોગજ અથવા આનારાજ નામના સાકે ભરી અથવા

સાભરના રાજાને પરણી હતી કુમારપાળને તેના બાપે ભુપાલદેવી નામની

કાષ્ઠ બાધ સાથે પરણાવ્યો હતો

દ્વાપ્રથમ પ્રમાણે ત્રિભુવનપાળને સિદ્ધરાજસાથે સારો સંબંધ હતો

તે તેની સાથે રહેતો હતો અને તેની સાથે લઘાઠમા પણ જતો કુમારપાળ

અતિભ્રામણીય છે કે કુમારપાળ પણ સિદ્ધરાજના દગ્યાગ્યા જતો. પણ

ત્યારથી સિદ્ધરાજને માનમ પડ્યું કે મારે પુત્ર થયો નથી અને મારી પછ

કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે, ત્યારથી કુમારપાળ તેને અભ્યુગમતો થઈ પડ્યો

જૈન પ્રધારો જણાવ છે કે ગોમનાથે, હંમયાયે, કેડીનારની અગિકા માતાએ

અને બેશીઓએ સિદ્ધરાજને જણાવ્યું હતું કે તમારે પુત્ર થશે નહીં અને

તમારી પછી કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે અને જગત્ પ્રસિદ્ધ રાજ થશે

કુમારપાળ નીચા કુળનો હતો તેથી એ વાત સિદ્ધરાજને ગમી નહીં અને

કુમારપાળને તથા ત્રિભુવનપાળના આખા કુટુંબને મારી નાંખવાનો તેણે

કરાવ કર્યો. ત્રિભુવનપાળ મરાયો પણ કુમારપાળ છટકી ગયો રાજાનો કાષ્ઠ

યયો છે માટે મારે કાંઈ નિર્ભય સ્થાનકે જવું જોઈએ, એમ ધારી તેણે પોતાના અનેરી કૃષ્ણદેવની સલાહ પૂછી તો તેણે પણ એવી સલાહ આપી કે 'તમારે વેશ બદલી શ્રમ રીતે દેશાંતરમાં ફરવું; દુ' તમને વખતો વખત રાજસૂત્રની જ્ઞાતિથી આપનો રહીશ.' પોતાની ઓ જીપાલદેવીને તથા બીજા પરિવારને દધિરથળી (દેથળી) માં મૂકી કુમારપાળ જટાધારી થઈ દેશાંતરમાં નીકળી પડ્યો. કેટલાક દિવસ પછી રાજસૂત્ર જલજ્વાલી ઇચ્છાથી પાછો પાટણ આવ્યો અને કૃષ્ણમેઢ પ્રામાદના જત્રીસ ભરડા (પૂળરી) માં ભળી ગયો. સિદ્ધરાજ તેને મારવાને ચેતરફ બોળ કરાવતો હતો, એ વાતની ભરડાઓને ખબર હતી. તેમણે કેટલાંક લક્ષણ ઉપરથી કુમારપાળને જોળખી રાજાને આડી ખાધી તેથી બીજે દિવસે રાજાએ બધા ભરડાઓને જમવા તેજા. કુમારપાળ પણ તેમની સાથે જમવા આવ્યો. પણ રાજાએ નેને જોળખી કાઢ્યો છે એમ માલમ પડતાં તે લાગ જોઈ સટકી ગયો. સિદ્ધરાજના હુકમથી તેનો સેનાપતિ કેટલાક સિપાઈ લઈ કુમારપાળની શોધમાં નીકળી પડ્યો અને દેવપોગે તેની પુઠે આવી પહોંચ્યો; પણ દૂરથી ઉઠી ધૂળ, પગના પડધા અને ઘોડાના ખોંખારથી કુમારપાળ ચેત્યો, તેથી તે ભયભીત ચર્મધુજતા શરીરે આગળ નાઠો અને લિમસિંદ નામનો એક ખેડુત તથા બીજા કેટલાક ખેડુત ખેતરની વાડને ઝીંટવા માટે કાંટા એકઠા કરતા હતા તેમની સલાહ માગી. તેથી તેમણે તેને કાંટાના દમજામાં સંતાડ્યો. રાજાના સિપાઈ પગલું કાઢતા કાઢતા જે ખેતરમાં તે સંતાઈ રહ્યો હતો તે ખેતરમાં આવ્યા અને તપાસ કર્યો પણ પત્તા લાગ્યો નહોતો, એટલે આખરે વધારે શોધ કરવાનું છોડી દઈ ઘેર પાછા વળ્યા. રાત્રે ખેડુઓએ કુમારપાળને કાંટામાંથી કાઢ્યો, તે વખતે એના શરીરમાં કાંટા વાગવાથી લોહી વહેતું હતું. ખેડુતોનો આભાર માની તથા વખત આવે બદલો વાગવાનું વચન આપી કુમારપાળે ત્યાં જટા મૂડાવી અને પછી દધિરથળી (દેથળી) જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં કાંઈ દેવસિંદ નામના શેઠની દેવળી નામની પુત્રી પીવર જતી હતી તેની સોજત ચર્મ એ બાઈએ દવા લાવી તેને ખાવાનું આપ્યું તથા પોતાની માડીમાં

એસાંયો તેને બહેન તરિકે મળુવા કુમારપાળે વચન આપ્યું. પછી તે દધિ-
રથળી આવ્યો ત્યાં સિદ્ધરાજના સૈન્યે આવી ઘેરા બાદ્યો; કુમારપાળને ગામ
બહાર નીકળી જવાનો રસ્તો રહ્યો નહીં તેથી સજ્જન અથવા અવિંગ
નામના કુમારની પાસે તે ગયો; તેણે તેને પોતાની છટાની લટીમાં સંતાડી
દીધો. રાત્રનું ઘસકર ગામમાં તપાસ કરી પાછું ગયું ત્યારે સજ્જને કુમાર-
પાળને બહાર કાઢ્યો અને ખાવાનું આપ્યું. રાત્રે વોસિરિ નામનો બ્રાહ્મણ
મિત્ર કુમારપાળને મળ્યો. પછી પોતાનું કુટુંબ ઉજ્જનમાં મૂકી, કુમારપાળ
વોસિરિ સાથે દેશાંતરમાં નીકળી પડ્યો. પહેલે દહાડે તો તેમને ખાવાનું પણ
મળ્યું નહીં બીજે દિવસે વોસિરિ બીજા માગી લાગ્યો તે ખાધને બાદે જળ
એક માંમાં મુક રહ્યો. પછી ફરતા ફરતા સ્તભત્રીય (જાલાત) આવી પહોં-
ચ્યા, અને ત્યાં હેમાચાર્યને મળ્યા. કુમારપાળે હેમાચાર્યને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ મને
કાંઈ દહાડો મુખ થશે કે નહીં ? ’ હેમાચાર્યે તેને ઝાળખી કાઢ્યો અને તેના
પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા જતો હતો એટલામાં ઉદયન મંત્રી ત્યાં આવી પહોંચ્યો.
ઉદયનને હેમાચાર્યે કહ્યું, “ આ કુમારપાળ છે અને તે થોડા વખતગા તમારો
રાજા થશે. ” હેમાચાર્યે કુમારપાળને સખી આપ્યું કે વિક્રમ સવત ૧૧૮૯
ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૪ ને રવિવારને દિવસે પુષ્પ નક્ષત્રમાં ત્રીજે પહોંરે તમને
રાજ્ય મળશે. કુમારપાળે હેમાચાર્યનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે જ્ઞે આપનું
આ વચન સાંભળું પકશે તો આપ ફરમાવશો તે પ્રમાણે હું વર્તીશ પછી ઉદયન
મંત્રી કુમારપાળને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ભોજન વસ્ત્રાદિ આપી તેની
આગતાસ્વાગતા કરી એમ કેટલાક દિવસ મંત્રીને ઘેર કુમારપાળ રહ્યો; પછી
સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી તેથી તેણે કુમારપાળને મારવા માટે સૈન્ય
મોટાદણ સેનિકોએ આવી શોધ કરવા માડી એટલે કુમારપાળ મંત્રીના ઘર-
માંથી નીકળી હેમચંદ્રસરિની શાળામાં નાહો. સુરિએ તેને તર્જન ભોયરામાં
ઘેરાયો અને તેનું દ્વાર ન જણાય એવી રીતે પુસ્તકની ગાસડીઓથી બંધ
કર્યું. સિદ્ધરાજના સૈન્યે બધે ફરીને તપાસ કરી પણ કુમારપાળ જ્યાંય નહીં
તેથી કેટલાંને પાછું ગયું. પછી કુમારપાળ ભોયરામાંથી બહાર નીકળ્યો.

હેમાચાર્યનો તેલો ઘણો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે માગ ઉપર આપના બે ઉપકાર થયા છે. એક તો મને રાજ્ય મળવાનું ભવિષ્ય જણાવ્યું તે, અને બીજો આ વખતે મારો જીવ બચાવ્યો તે પત્રી ઉદયન મત્રીએ વાટ ખર્ચી આપી તે લઘ કુમારપાળ ખ જાતથી રાત્રે નીંખ્યો અને વટપટપુ (વડોદરે) આવ્યો ત્યાં ભૂખ્યો મવાયી કટુક નામના વાણીઆની દુકાને જઈ રોકેલા ચણા માખા કુમારપાળ પાસે પૈસા ન હોવાથી વાણીઆએ ચણા તેને ઉપાર આપ્યા અને કહ્યું કે મને ત્યારે પૈસા આપને વડોદરથી કુમારપાળ ભર્ય ગયો ત્યાં એક તત્કાલિક હતો તેને મળીને પૂછ્યું કે “ મારો શુભ દિવસ કયારે આવશે ? ” તત્કાલિક બહાર શુકન બેવા લાગ્યો તે વખતે એક દેવચકલી દેવળના પ્વગદડ ઉપર બેઠી હતી તે ઉપરથી તેલો કહ્યું કે “ તમે થોડા વખતમાં રાજ્ય થશે ” ત્યાં જટા મુકાની કુમારપાળ કુમારવાણસી ચાલ્યો અને ઉજ્જનમાં જઈ પોતાના કુટુંબને મળ્યો. પણ અહીં સિદ્ધરાજના માણસ તેને શોધતા આવી પહોંચ્યા, તેથી તે કાલ્દાપુર બહાર નાકો કાલ્દાપુરમાં સર્વધર્મસિદ્ધ નામના એક યોગીને સેવા કરી તેલો પ્રસન્ન કર્યો તેથી તે યોગીએ તેને બે મત્ર આપ્યા તેમાં એક ગભ્ય પ્રાપ્તિનો અને બીજો સ્વેચ્છિત ધન પ્રાપ્તિનો મત્ર હતો. કાલ્દાપુરથી ફરતો ફરતો તે કાચી અથવા કાળેવેરન આ યોગી અને ત્યાંથી કોલ બપટ્ટણ ગયો. કોલબપટ્ટણ ૧૧ રાત્રીએ પોતાના મોગ લાઇ તરીકે તેને માની આદરસત્કાર કર્યો, તેની વાદગિરીમાં કુમારપાળ ભેશ્વર નામનું દેવનું નામ બુ અને દેસ ચલણી નાણામાં કુમારપાળના નામનો શિકર પડાવ્યો. મલબપટ્ટણથી મિકળી કુમારપાળ ચિત્રકૂટ અથવા ચિત્રોડ ગયો, અને ત્યાંથી ઉજ્જન ગયો. ઉજ્જનથી પોતાનું કુટુંબ લઈ તે સિદ્ધપુર આવ્યો અને ત્યાંથી એકનો તેના જનેરી કૃષ્ણદેવને મળ્યો. વિચારસેષ્ટિ પ્રમાણે આ પત્રી થોડા દિવસમાં, જોયે સન ૧૧૮૯ ના કાર્તિક સુદી ૩ ને રોજ (ઇ સ ૧૧૪૩) સિદ્ધરાજ મરણ પામ્યો.

સિદ્ધરાજ પછી ગાદી ઉપર કોને બેસાડવો એ વિશે દરબારીઓમાં ચાલેલા વાદનિવાદમાં કૃષ્ણદેવે કુમારપાળનો પણ લીધો હતો. કુમારપાળ અને

તેના બાપ મહિપાળ અને કીર્તિપાળ એ ત્રણ જણુમાથી જે લાયક હોય તેને પસંદ કરવાનું કરાવી એ ત્રણ જણના નામ સામ તોની સલા આગળ રજુ કરવામા આવ્યા, મહીપાળ અને કીર્તિપાળને રાજ્ય કરવાને ના લાયક ઠગવી આખરે કુમારપાળને ગાદીએ બેસાડવાનો કરાવ થયો ત્રિયા શ્રેણિ પ્રમાણે કુમારપાળને માત્રસર સુદિ ૪ ને રોજ અને કુમારપાળ ૧૫ પ્રમાણે માત્રસર વદિ ૪ ને રોજ ગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો રાજ્યાભિષેક વખતે કુમારપાળનું વય ૫૦ વર્ષનું હતું એમ પ્રબધચિતામણિ અને કુમારપાળપ્રબધના કર્તા જણાવે છે

રાજ્યાભિષેક વખતે કુમારપાળે પોતાની સ્ત્રી બોપાળદેવીને પટ્ટગણી

બનાવી, ખલતમા તેને મદદ કરનાર ઉદયન

મંત્રને ગધાન બાળ્યો, તેના પુત્ર બાહુદ અથવા

વાઝબટને સર્વ રાજ્ય કારભારમા સદાયક નિમી

રાજ્યાભિષેક
વાળેલો ઉપકારનો બદલો

આનિગમ ત્રી (નાયમ દિવાન) ની પદ્મી આપી, અનિગ ઉદ્ધે સજ્જન કુમારને

ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) ની પટ્ટિકાનો સ્વામી બાળ્યો તે પટ્ટિકાને તામે ૭૦૦

ગામે હતા તેના વસજીને લાજ આનવાથી હાન પોતાને ' સગરા ' રજપૂ-

તના નામથી ઓળખાવે છે, શ્રીમસિદ્ધ બેકુનો અગ્રક્ષકમા દાખન કર્યો,

દેવશ્રી પાસે રાજનતિલક કરાવી તેને ધવલક, (ધોળકા) આપ્યું, ચણા

આપનાર કટુક વાળીઆને વટપદ્ર (વડોદરા) નો ધનામદાર બનાવ્યો,

વોસિરિ આઠણુ મિત્રને લાટ દેશ આપ્યો એટલે કે તેને તે પ્રદેશનો હકિમ

નીમ્યો આ પ્રમાણે સર્વ ઉપકારી પુત્રોને સલારી તેમ જ ઉપકારનો બદલો

વાળ્યો તેના બનેલી કાદાનદેવે (કૃષ્ણદેવે) તેને ગાદી આપવામા ધણી

સદાય કરી હતી, પરંતુ આ વાતનું અભિમાન રાખી તે કુમારપાળને અપમાન

પહોચે એવી રીતે તેના કુળ વિરોધ તથા તેની આગળની સિધ્ધિ વિષે બેનના

લાગ્યો કુમારપાળે તેને સગમ્ન્યો, પણ તેણે તકુમ્નને તેનો ઉત્તર વાળ્યો

અને તેનું કહ્યું નહીં માનવાનો તેણે કરાન કર્યો હોય એમ આગળ જતા

જણાવ્યું, એટલે કુમારપાળે તેને મારી નાખ્યો આ બનાવની ઘણી સારી

અમર ધર્મ, કારણ કે તે દિવસથી સર્વ સામંતો રાજાની આગળ ઉપવન કરતાં ડરવા લાગ્યા.

દેશાટખમાં પ્રાપ્ત થયેલી નિપુણતાને ક્ષિપ્રે કુમારપાળ રાજસૂત્ર ચલાવવા લાગ્યો તેથી જૂના મનાઓને જાણાય કે આપણી મત્તા જતી ગઈ, અને આ બાદોશ મળ આગળ આપણુ કંઈ ચાલવાનુ નથી, ત્યારે તેઓ રાજ સામે કાયતલગ કરવા લાગ્યા તેઓએ કુમારપાળને મરાસી નાખી પોતાના મત પ્રમાણે આસે એવો રાજ ગાદીએ બેસાડવાનો મનશુભો કર્યો, પરંતુ એ વાતની કુમારપાળને ખબર પડતા તેણે તરકરી લોકોને મારી નાખ્યા.

ઉદયન મંત્રીનો ખીજો છોકરો આદ્ય અથવા અરબદ, જે સિદ્ધરાજનો

સાકભરીના અર્જુણ સાથે લઢાઈ રહેતા સપાદનક્ષ અથવા સાભરના રાજ અર્જુણ અથવા આનોરાજની આકરીમાં રહ્યો;

આદ્યના સમગ્રવ્યાધી આનાને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાનુ મન થયુ; અને તે દેશના ધણા સામંતો પોતાના પક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખી તે સોદી સેના લઈને મોખમ આગળ આવી પહોંચ્યો. કુમારપાળે સત્તુની સામે થવા સેના એઠી કરી અને આનાની સામે થવા ઉતરી પડ્યો. લઢાઈ ચાલી ના ચાલી એટલામાં તો ગુજરાતના ધણા સામંતો કુમારપાળને તજીને જવા લાગ્યા તે ઉપરથી આદ્યનુ કપટ જણાઈ આવ્યું. કુમારપાળે પોતાની આખી સેના વિખરાઈ ગયેની જોઈ એટલે પોતાના હાથીના મહાવતને અગ્રા કરી કે આના રાજના હાથીની લગભગ મારા હાથીને દાકી લે એટલે તે રાજ સાથે જતોજાત કાપાકાપી કરવાને બની આવે એ પ્રમાણે હાથીને આતો જોઈ, આદ્ય પોતાના હાથી ઉપરથી ફૂટી પડી, કુમારપાળના હાથીપર ચઢી જઈ કુમારપાળને મારવા જતો હતો, એવામાં તે નીચે પડી ગયો તેથી રાજની આસપાસના લાવાવાગાઓએ તેને મારી નાખ્યો. આના રાજને પણ તીર વાગ્યા તેથી તે સોડીધુદાણ થઈ ગયો. ગુજરાતના ધોડેસ્વારો જયજયન્ત

ખત્રાજ કરતા આગળ ધાવા અને રાત્રના સૈન્યને દરારી તથા તેમના ઘેડા
ગેરે લૂટી લઈ નસાડી મૂક્યું. *

આ લઠાઈના સંબંધમાં દ્વયાશ્રયના કર્તાએ ધણો વિગતવાર હેવાન
આપ્યો છે પણ તેમાંનો ધણો ભાગ કલ્પિત હશે એમ લાગે છે. દ્વયાશ્રયમાં એક
અગમ્યની વાત એ જણાવી છે કે આનો રાજા હાર્યો હતો, પણ મરણો નહોતો.
તેણે પોતાની કુંવરી જલ્દજીને કુમારપાળ વેરે પરણાવી સલાહ કરી. કુમાર-
પાળ ચરિત્ર પ્રમાણે આનો રાજા (અર્જુનરાજ) કુમારપાળપર ચડી આપ્યો
નહોતો, પણ કુમારપાળે આના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી હતી આ મંથકર્તા
જણાવે છે કે કુમારપાળ સૈન્ય લઈ આણુપાસે મંદ્રાવતી નગરીમાં આવ્યો
ત્યારે ત્યાંથી ત્યાંના રાજા વિક્રમસિંહને પોતાની સાથે લઈ સાક બરી અથવા
સાંભર તરફ ગયો; અર્જુનરાજને તેણે હરાવ્યો પણ મારી નાખ્યો નહો. અર્જુન-
રાજા દેવળદેવીનું અપમાન કરેલું હોવાથી તેની જીભ કાપી નાખવાની કુમાર-
પાળે તેને ધમકી આપી પણ અર્જુનરાજે રાંક થઈ કાલાવાલા કર્વા ત્યારે તેને
એવી સરતે ઊડ્યો કે તેના દેશના બધા લોક માર્યે એવું વચ્ચે ઝોડે કે જેની
કાળી તથા જમણી બાજુએ જીબનો આકાર કાઢેલો હોય. પછી તેને લાકડાના
પિંજરામાં ધાલી ત્રણ દિવસ સુધી પોતાના સૈન્યમાં રાખી મૂક્યો અને છેવટે
તેને પોતાનો ખંડીઓ બનાવી ઊડ્યો. મંદ્રાવતીનો વિક્રમસિંહ સંગ્રામ
વખતે અર્જુનરાજને મળી ગયો હતો તેથી કુમારપાળે તેને અણુદિલવાડની
રાજસભામાં મંગાવી, બધા સામંતોના દેખતાં તેનું અપમાન કરી, કેદમાં
નખાવ્યો અને તેના રાજ્ય ઉપર તેના ભત્રિજા યશોધવળને સ્થાપ્યો.

* કુમારપાળ ચરિત્રમાં નીચે પ્રમાણે વાત છે:—કુમારપાળની બહેન
દેવળદેવી સાક બરીના અર્જુનરાજ વેરે પરણાવી હતી. ધણીમણીઆહી સોમઠાંનાજી
રમતાં હતાં, તે વખતે અર્જુનરાજે દારવમાં દેવળદેવીને કહ્યું કે “ આ તારા કપાડા
ખાયાના મુડકાને માર.” આથી દેવળદેવીને ખેદ હોયું અને તેણે અર્જુનરાજને
સામાં મેલ્યાં માર્યાં. અર્જુનરાજે લાત મારી તેને કાઢી મૂકી, તેથી તે કુમારપાળને
ત્યાં આવી રહી અને અર્જુનરાજ સાથે લઠાઈ કરવા કુમારપાળને બોલ્યો.

અર્જુનરાજસામે સદવાને કુમારપાળ ગયો હતો, ત્યારે તેણે વિ-
 માળવાના રાજા બલ્લાહ સાથે સદાઈ.
 અને કૃષ્ણ નામના એ સામંતોને માળવાના ગ-
 બલ્લાહની સામે યોદ્ધા હતા. અર્જુનને હર-
 કુમારપાળ અણુદિલવાડ પાછો આણ્યો, એવા
 તેને ખગર મળી કે એ સામંતો માળવાના રાજાને મળી ગયા છે, અને મા-
 વાનો રાજા ગુજરાત પ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યો છે, અને અણુદિલપુર ત-
 ધસારો કરે છે. સિદ્ધરાજે જેમ યથોવર્માને છતી કીર્તિ મેળવી હતી તે
 કુમારપાળ બલ્લાહને છતી કીર્તિ મેળવવા તૈયાર થયો. તેણે પોતાની સે-
 એકડી કરી અને માળવાના રાજા ઉપર ચડ્યો. પછી સદાઈમાં તેને હરાવ
 હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો. આથી કરીને પહેલાંની પેઢે માળવાનો રાજા દ્વીપ
 આણુદિલવાડના રાજાને આધીન થયો. બીજાપાસે ઉદયપુરમાં ઉદયાદિત્યન
 દેવગમાં એક કરતા વધારે લેખો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાળે
 આખો માળવા દેશ છતી લીધો હતો. આ લેખો કુમારપાળના સેનાપતિએ
 (દંડનાયક) કાલગવેલા છે.

આ પછી કુમારપાળે કોંકણના મલ્લિકાર્જુન રાજા સાથે સદાઈ
 કર્યાનું જ્ઞાતાંત ગ્રન્થધર્મિંતામણિમાધી મળે છે.
 કોંકણના મલ્લિકાર્જુન ઉત્તર કોંકણમાં એ નામનો રાજા ઇ. સ. ૧૧૬૦
 સાથે સદાઈ.
 માં થયો હતો. આ સદાઈનું કારણ શી રીતે ઉત્પન્ન
 થયું, એ વિષે ગ્રન્થધર્મિંતામણિમાં નીચે પ્રમાણે વાત છે. એક દિવસ કુમાર-
 પાળ રાજા દરબારમાં બેઠો હતો અને મુલાકાતો લેતો હતો, એવામાં કેટલાક
 માગણ સભામાં આવી હાજર થયા, અને તેઓ કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને
 રાજાઓનો દાદો (રાજપિતામહ) કહી તેની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. મલ્લિકા-
 ર્જુનનું ' રાજપિતામહ ' એવું મગરની ભરેલું વિરૂદ્ધ સાંભળી કુમારપાળ
 ક્રોધાવમાન થયો અને સભામાં એતરફ નજર ફેરવી, એટલે રાજાના મનનો
 અભિપ્રાય સમજી, ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આમ્રભટે (આમ્રમડ) કર સંપુટ
 ઉઘો કર્યો, અને જણાવ્યું કે એ મિથ્યાભિમાની મલ્લિકાર્જુનને. હું છતી

આરીશ કુમારપાને સેના આપી તે લાઇ આમ્મડ ઉપડ્યો અને કોઇ ઠેકાણે મુકામ કર્યા વિના કોઇલુ જઇ પહોંચ્યો તે કનાવીણી નદી ધણી મહેનતે ઉતર્યો અને સામે કિનારે મુકામ કર્યો ત્યાં આગળ મહિનકાળુંને તેના ઉપર દફતો કરી તેને દગવી કહ્યો આ પ્રમાણે હાર પામેલા આમ્મડે પાછા ફરી અણ્દિલવાડની પાસે મુકામ કર્યો, અને કાળો તથા ઠોકાવી, કાળો પોશાક પહેરી, કાળુ છત્ર ધરાવવા લાગ્યો આમ્મડ કોઇલુમાં હાર ખાઇને આવ્યાની રાત્રીને અંતર પડી અને તેને આ પ્રમાણે શોક પાળતો તેણે જ્યેષ્ઠ ત્યારે તેને દિવાસે આવ્યો, અને બગસન પોદાઓની એક બીજી સેના તૈયાર કરાવી મહિનકાળું ઉપર ફરીથી મોકલ્યો આમ્મડ બીજી વેળા કલાવીણી નદી ઉપર આવી પહોંચ્યો, એટલે પૂવ અથવા સેતુ બધાની બધી સેનાને સાનધાનીથી ઉતારી, અને પછી મહિનકાળું ઉપર દફતો કર્યો આ બીજા મુદ્દમાં શુજાતની સેના જય પામી અને મહિનકાળું આમ્મડની તતનારથી માર્યો ગયો આમ્મડે મહિનકાળુંની રાજધાની કમળે કરી લીધી, અને તેમાં લૂટ ચનાવી સોલકી રાજાની આણ વરતારી પછી અણ્દિલવાડ પાછો આવ્યો મહિનકાળુંના માધાને સોનાથી મદાવી તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તથા મહિનકાળુંનો અગ્નિનો પુત્રી લા પો હતો તે નધુ સામ તોની સમક્ષ કુમારપાગ આગળ રજુ થયું કુમારપાળ આથી ધણે પ્રસન્ન થયો અને 'રાજધિતામહ' એવું જે વિરઃ મહિનકાળુંને હતું તે આમ્મડને આપ્યું

આ મહિનકાળુંના ગાળના બે સિતાલેખ હાલમાં જડયા છે. એક લેખ ચિંથુન આગળ છે તેની ઉપર ઇ સ ૧૧૫૬ (શક ૧૦૭૮) ની સાલ છે, અને બીજો વસાઇ આગળ છે તેની ઉપર ઇ સ ૧૧૬૦ (શક ૧૦૮૨) ની સાલ છે મહિનકાળુંને મારી નાખ્યાની વાત ખરી હશે તો લઢાઇ ઇ સ. ૧૧૬૦ પછી અને ઇ સ ૧૧૬૨ પહેલાં થઈ હશે કારણ કે ઇ. સ ૧૧૬૨ માં મહિનકાળુંની માદીએ અપગદિલ નામનો રાજા હતો

કુમારપાળને સુરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડના સમર રાજ સાથે
 સદાષ યદ્દ હતી, એમ કુમારપાળ ચરિત્રમાં જણા-
 સુરાષ્ટ્રના સમર રાજ સાથે સદાષ.
 વેલું છે. એ સદાષમાં કુમારપાળના મંત્રી ઉદય-
 નને સેનાપતિ નિમ્મે દતો. પ્રજાધર્મિતામણિમાં

સુરાષ્ટ્રના રાજનું નામ સૌસર જણાવેલું છે; કદાચ એ રાજ ગોદિકવાડનો
 કેાષ મહેર સરદાર દશે. ઉદયન સેના સાથે વદવાણ સુધી આગ્યો અને ત્યાંથી
 સેનાને આગળ મોકલી પોતે પાલીતાણે ગયો. પાલીતાણામાં તે દેવની પૂજા
 કરતો હતો એવામાં એક ઉંદર દીવાની દીવટ લઈ તે કાષ્ટમય મંદીરની કાટમાં
 પેસતો હતો એ તેના જોવામાં આવ્યું. કાષ્ટમય દેવળનો કેાષ દિવસ અત્રિથી
 નાશ થવાનો સંભવ જણી પથ્થરનું દેવળ બંધાવવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.
 સૌસર રાજ સાથે થયેલી સદાષમાં ગુજરાતના લશ્કરની દાર યદ્દ અને ઉદયન
 મરણતોલ બંધાવલ થયો. મરતા પહેલાં ઉદયને તેના પુત્રોને જણાવ્યું કે
 સત્રુંજય ઉપર આદીશ્વરનું દેવળ અને ભરૂચમાં શકુનિકા વિહાર દુરસ્ત
 કરાવવાનો અને ગિરિનારપર નવીન પાગ બંધાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તેના
 પુત્ર બાદડ અને બાદડે બે દેવળોની દુરસ્તી કરાવવાનું કથ્થુલ કર્યું. પછી
 બે દેવળો દુરસ્ત થયાં, ત્યારે કુમારપાળ, હેમાચાર્ય અને અશ્વદ્વિલવાડના
 સધળા સામંતો શકુનિકા વિહારમાં મુનિ સુવ્રજનાથની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર
 થયા. શ્રી ગિરિનારપર નવીન સુગમ પગ રરતો પશ્ચ બંધાવવામાં આવ્યો;
 એક લેખ પ્રમાણે આ કામ ઇ. સ. ૧૧૬૬ (સંવત્ ૧૨૨૨) માં થયું.
 સમર સાથેની સદાષ અને ઉદયનનું મૃત્યુ આશરે ઇ. સ. ૧૧૪૯ (સંવત્
 ૧૨૦૫) માં થયેલાં હોવાં જોઈએ; કારણ કે આદીશ્વરનું દેવળ બંધાવવાનું
 કામ ઇ. સ. ૧૧૪૬-૫૭ (સંવત્ ૧૨૧૧) માં પૂરું થયું હતું. બાદડે શત્રુ-
 જયની પાસે બાદડપુર નામનું ગામ વસાવ્યું અને ત્યાં ત્રિજીવનપાળ વમતિ
 નામનું નવીન દેવળ બંધાવ્યું.

— * કુમારપાળ ચરિત્ર પ્રમાણે કદાચને સમરને મારી તેના પુત્રને ગાદીને
 યોગાડ્યો.

સૌસર સાથેની સદાઈ પૂરી થયા પછી એદિ રાજ કલ્પે કુમારપાળ

ઉપર ચઢાઈ કરવાની ધમકી આપી; રાજા સોમ-
ચેદિ રાજની ચઢાઈ.

નાથની જાત્રાએ નીકળવાનો હતો એવામાં તેના
આતમીદારોએ તેને ખબર આપી કે એ રાજ ચઢી આવવાનો છે પછી ખીજે
દિવસે રાજાને ખબર પડી કે રાજે દાથી ઉપા મુતો હતો એવામાં તેના કાટનો
કઠો એક વડના ઝાડની ડામીમાં બાંધ્યો, અને દાથી આવી ગયો તેથી એદિ
રાજા અંધર સટકી મરણ પામ્યો છે.

એક વખત કુમારપાળે સમાહલકા (સાંબર) ના રાજાને ઉત્તરાસનજ
વસ્ત્ર મોકલવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેણે તે માન્ય
સાંબરના રાજા ઉપર કરી નહીં તેથી કુમારપાળને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને
ચઢાઈ.

તેને છાતવાને મૈત્ર્ય તૈયાર કરાવી ઉદયન મંત્રીનો
પુત્ર આહડ, જે આહડ અને આહડ કરતા નાનો હતો તેની નિમણુક કરી.
આહડમાં અતિથાન કરવાનું દ્વાર્ય હતું તેમજ રાજાની તેના ઉપર મહેગાની
હતી આહડ ઉતાવળે પ્રયાણ કરી થોડા દિવસમાં મિત્રેરા નજીક આવી પહોં-
ચ્યો, તે દિવસે તે નગરમાં સાતમે કન્યાના વિવાદ માડ્યા હતા, * તેથી રાજા
બહાર ગઈ કિંદ્યાને ઘેરે ધાર્યો અને સવારે નગર સુ કર્યું. તથા તે લૂંટી
તેમાં કુમારપાળની દ્વાર્ય દેવી ત્યાંથી સાતસો હુશિયાગ સામત સર્જ આહડ
પાટણ પાડો આવ્યો. આ જતેદથી રાજા ખુશ થયો, પણ વલ્લુ દાન કરવાની
આહડની ટેવને માટે તેને કપકો આપ્યો અને ' રાજધરદ' (ગાળને દર્શી
નાખનાર) નો ઇલકાળ આપી રિદાય કર્યો.

યુગરાતના ઇતિહાસ લખનાર આ સળધમાં વધારે વિગત જણાવતા
નથી, તેમજ શ્રીસા પાસે ઉદેપુરમાં છ સ ૧૨૬૬ ની સાલનો કુમારપાળના

* પૂલ વખતે ખલા ઉપર જનોઈની પેટે નાખવાનું વસ

+ લાના લોક કડવા કણુળી હરો અથવા બરવાટ હરો કારણ કે એક
દિવસે એકલા બધા લગ્ન કરાવેલા ચાલ એ જાતોમાં છે.

નામનો એક લેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે મંવત ૧૨૨૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રાજ માહડે રંઝરિકા મહાલનું અંધું સંગવાડ ગામ દાનમાં આપ્યું. આ લેખની નીચે બીજો એક લેખ છે તેમાં પણ કુમારપાળનું નામ છે. એ લેખની સ્પષ્ટ બુસાઇ મળે છે, પણ એટલું વંચાય છે કે કુમારપાળના દાડેમ વરોધવશે પોસ સુદી ૧૫ ને ગુરુવારને રાજ મહલને અવસરે ઉદયપુરના દેવને દાન આપ્યું.

કુમારપાળના વખતના આવા બીજા લેખ પૃથ્વિમ રાજપુતાનામાં બાદમર પાસે ઠિરાટકૃપ (ખેરાડુ) નગરનાં ખડેર પાસે જોવામાં આવે છે. એ લેખોમાં કુમારપાળનું નામ આપેલું છે અને જણાવ્યું છે કે કુમારપાળનો અમાત્ય ત્યાં રહેતો અને ખેરાડુની આસપાસનો સુલક જયસિંહ રાજના વખતથી ગુજરાતને તાંબે દતો. વળી ચિતોડના કિલ્લામાં શ્રદ્ધાના દેવજમાં કુમારપાળનો એક લેખ કનંક ટાંડ સાહેબે સોંપી કાઢ્યો હતો, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે મેવાડમુખી છત કરી દશે.

પ્રજાપતિતામણિ પ્રમાણે કુમારપાળ પદ્મપુરની પદ્માવતી રાણીને પરણ્યો હતો. એ નગર સિંધુનદીની પશ્ચિમે પદ્માવતી રાણી. આવેલું હોવાનું લખ્યું છે. કદાચ એ રાણી કાશ્મીરમાં આવેલા પદ્મપુરની હશે.

કુમારપાળ, મેવાડના રાજની કુંવરીને પરણ્યો હતો એ વિષે રાસમાળામાં નીચે પ્રમાણે હેવાલ છે. કદાચ આ વર્તાંત સિસોદણી રાણી. જૈન ગ્રંથકરોએ જણાવ્યું મૂકી દીધું હશે.

“આકલોના વર્તાંતમાં લખે છે કે મેવાડના રાજની કુંવરી સિસોદણી વેરે તે પરણ્યો હતો. જ્યારે તેને પરણવાને ખાંડુ મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના જાણવામાં આવ્યું કે રાજનો એવો નિયમ છે કે રાણીઓએ પ્રથમ હેમાચાર્યને અપાસરે જઈ જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધાપછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણીએ પાટણ જવાની ના પાડી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકલવામાં ન આવે એવી ખાત્રી કરી આપો તો હું આવું ત્યારે કુમારપાળનો

દસોદી ભાટ જ્યદેવ કરીને હતો, તે વચ્ચે જાગીન થયો એટલે રાણીએ અણુદિલપુર જવાની હા કહી. તેને આવ્યાને કેટલાક દિવસ વિત્યાપછી દેમાચાર્યે રાજને કહ્યું કે સિસોદણી રાણી કદી મારી પાસે આવ્યાંજ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને જવાનો આમહ કયો; પણ તેણે ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે બાદની સ્ત્રીઓ તેને જોવા ગઈ. ત્યાં તેની વાત સાંભળાને તેઓએ પોતાના જોવા તેને પોશાક પહેરાવીને છાનીમાની પોતાને ઘેર લેડી આણી. રાત્રે કિસ્સાની જાત ભાટે કાઢી, ને ત્યાંથી રાણીને લઈ ગાદ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજના જાણવામાં આવી ત્યારે બે હજાર ઘોડુ લઈને તેના ઉપર ચડ્યો. ઇંડર દસ ગાઉ રહ્યું ત્યાં આગળ પેલાં નારી જનારાંને રાજાએ ઝાલી પાડ્યાં. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું કે 'જે તમે ઇંડરમાં જઈ પહોંચો એમ હોય તો ઉમરાય. મારી પાસે જસે' ઘોડુ' છે. જ્યાંસુધી અમારા માનું એક પણ માણસ રહેશે સાંસુધી અમે કોમને દાણ અડકાડવા દેખશું નહીં. એ પ્રમાણે કદી સામા ચઢી આવેલા લણી તે પ્રયો; પણ રાણીની દિવંમત થાસી નહીં એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપધાત કયો; ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લડીને શું કરાછો, રાણીતો ક્યારનાંય મરી ગયાં છે. પછી કુમારપાળ અને તેની ફોજ ઘરભણી પાછી વળી. "

આણુપાસે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા કુમારપાળના ખંડીઆ હતા. ચંદ્રાવતીનાય. સાંભરના અર્જોરાજ (આનારાજ) ને મદદ કરવાના વાંકમાટે કુમારપાળે ચંદ્રાવતીના રાજા વિ. કમસિંહને કેદમાં પૂર્યો હતો અને તેના મનિજા યશોધવજને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો, એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. કુમારપાળે માળવા અને સાબરના રાજા ઉપર જીત મેળવી હતી એ નિર્વિવાદ છે. " અવંતીનાથ " એ કુમારપાળનાં વિરોધે પેટીનું એક છે.

✓ કુમારપાળપ્રજાંધ પ્રમાણે કુમારપાળના રાજ્યથી ઉતરે તુરક (તુર્ક) દેશ, પૂર્વે ગંગા નદી, દક્ષિણે વિંધ્યા પર્વત અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી હતાં.

કુમારપાળના રાજ્યની સીમા.

સાવંજનિક મકાનો જમાવવાના કામમાં કુમારપાળની શાખ મિદ્ધરા-
જના જેટલી લોકોમાં ચાલતી નથી, તોપણ
સોમનાથનું દેવજ બંધાવ્યું.

કુમારપાળે કેટલાંક અમલખાં મદાન બંધાવ્યાં
હતાં. આ પૈકી મુખ્ય સોમનાથ અથવા સોમેશ્વરનું દેવજ પ્રરી બંધાવ્યાનું
કામ હતું. પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે કુમારપાળે હેમાચાર્યના ગુરુ દેવસૂરીને
પૂજ્યું કે શું કરવાથી મારું નામ અગર રહે. દેવસૂરીએ કહ્યું: “ સોમનાથનું
દેવજ હાલ કાઠમય છે, અને હરિયાળી છેળોથી ખવાઈ ગયું છે તેને બદલે
એક યુગ આસે એવું નવીન દેવજ બંધાવો. ” આ વાત રાજાને પસંદ પડી
તેથી તેણે સોમનાથનું દેવજ નવેસર પથ્થરથી બંધાવ્યું. દેવજનો પાયો
નંખાવ્યો ત્યારે હેમાચાર્યના બોધથી રાજાએ એક વ્રત લીધું કે દેવજ બંધાવ-
વાનું કામ પૂરું થઈ રહે ત્યાં સુધી સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં અને મઘમાંસ ખાનું
નહીં. જે વર્ષે દેવજ તૈયાર થયું એટલે વ્રત (બાધા) હોડાવવાની સૂરિને વિનંતિ
કરી. સૂરિ બોલ્યા: “ મંદીર તો થયું પણ સિવજની યાત્રા થયે વ્રત મૂકવું
જોઈએ. ” રાજાએ આ વાત અંગીકાર કરી અને સોમનાથની જગ્યાએ નીક-
લ્યો. હેમાચાર્ય તેની પહેલાં પગે ચાલીને નીકલ્યો અને શત્રુજય અને ગિરિના-
રની જગ્યા કર્યા પછી સોમનાથ આવવાનું રાજાને વચન આપ્યું. રાજા સોમ-
નાથ પહોંચ્યો ત્યારે ગંડ જૂદરૂપિત નામનો ત્યાંનો સ્થાનિક અધિકારી તેને
સામે તેડવા આવ્યો અને હથેલીથી શહેરમાં લઈ ગયો. દેવજનાં પગથીઆં
આગળ રાજાએ લાંબા થઈ નમસ્કાર કર્યો. પછી દેવની પૂજા કરી તથા
પોતાના વજન જેટલું નાણું તથા દાથી, સોનું, ચાંદી, મોતી વગેરે દાન
આપી અણહિલપુર પાછો ગયો.

કુમારપાળે બંધાવેલા દેવજને મુસલમાન લોકોએ વખતો વખત ઘણું
નુકસાન કર્યું; પ્રથમ અલ્પખાને ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં, પછી મુઝફ્ફરશાહે ઇ. સ.
૧૩૯૦ માં, પછી મહમદ બેગડાએ ઇ. સ. ૧૪૯૦ માં અને છેવટ મુઝફ્ફરશાહ
ખીજાએ ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં, એ પ્રમાણે કુમારપાળના વખત પછી ચાર
વખત સોમનાથના દેવજની ઊગ્રદોષ કરવામાં આવેલી છે. મુસલમાનો પાછા

જતા એટલે દેવળની દુરસ્તી કરાવવામા આવતી સૌથી સગમ દુરસ્તી જૂના-
ગઢના સુઝાસમા રાજ્ય ખેગા ૪ થાના વખતમા (ઇ સ ૧૨૯૭-૧૩૪૩)
મા કગવામા આવી હતી અવાહિદીન ખીવજના વખતમા સોમનાથના દેવળને
નુકસાન પહોંચ્યા પછી એ રાજ્યએ દુરસ્તી કરાવનાની વાત ખે લેખોમા લખેલી
છે છેવટ મુજબગ્રશાહ ખીજના વખતમા એ દેવળને મસીનુ રૂપ આપવામા
આવ્યું હતું ત્યારપછી તેમા દેવને ભાવવાની તજવીજ કરવામા આવી નથી.

પાટણમા ભદ્રકાળીના દેવળની એક બાજુએ જીતમા ભાગેતો શીના-
લેખ છે તેમા સોમનાથ ત્રિધે જાણવાળેત્ર વિગત આપેલી છે એ લેખના
જમણા ખુણા તરફની લીંગીએ ભાગેલી છે તે શિવાયનો બીજો બધો ભાગ
વાચી રાક્ષસ એવો ખપ્પ છે તેની ઉપર ઈ સ ૧૧૬૯ (વલ્ખી ૮૫૦) ની
સાલ છે. તેમા લખ્યું છે કે સોમેશ્વરનું દેવળ પ્રથમ સોમે સોનાનું બધાવ્યું
હતું, પછી મનજે રૂપાનું બધાવ્યું હતું, પછી જીમદેવે પથ્થરનું બધાવ્યું
હતું, ત્યારપછી કુમારપાળના વખતમા મહા બૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે તેની
દુરસ્તી થઈ હતી મહા બૃહસ્પતિ ત્રિધે એ લેખમા નીચે પ્રમાણે હેનાવ આપ્યો
છે તે કન્યાકુન્જ અથવા કનોજનો આશ્રમ હતો, તે પી સાખા પશુપત હતી,
તે માળાના રાજ્યઓનો શિક્ષક હતો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મિત્ર હતો.
તેણે સોમનાથમા ખીજ ધણા દેવળ બધાવ્યા કુમાયુનના ખરા રાજ્યએ
કેદારેશ્વરનું દેવળ જીર્ણ થઈ પડી જવા દીધું છે એની ખગર જાણી કેદારેશ્વ-
રનું દેવળ પણ તેણે દુરસ્ત કરાવ્યું કુમારપાળના વખત પછી મહા બૃહસ્પ-
તિના વંશને સોમનાથના મુખ્ય પુજારી ગણાતા

કુમારપાળે જૈન દેવળો પાઠગ પણ ખર્ચ કરેલો છે ખબતના
સાગલ વસહિદાના દેવળમા હેમાચાર્ય દીક્ષા લીધી હતી તે દેવળ તેણે દુરસ્ત
કરાવ્યું, કાષ્ઠઓએ તેને કરબો આપ્યો હતો તેની યાદગીરીમા તેણે પાટણમા
કર મદુ રિદાર નામનું જૈન દેવળ બધાવ્યું, જગવમા એક ઉદરે દરમાથી
કાઢેતા રૂપીઆ તેણે લઈ લીધા હતા તેથી ઉદર માથુ કુગીને મરી ગયો
હતો, તે પાપના નિવારણ માટે તેણે પાટણમા મુશકવિહાર નામનું દેવળ

બંધાવ્યું. હેમાચાર્યની જન્મશ્રુતિ, ધંધુકામાં જોત્તિકાવિદ્યાર નામનું દેવળ બંધાવ્યું. આ શિવાય બીજાં ૧૪૪૪ જન દેવળ કુમારે બંધાવ્યાની દંતકથા ચાલે છે.

કુમારપાળ જ્યોતે વિદ્યાનું નવનો તોપજ તેના મંત્રી વિદ્યાન દત્તા. અને તે પોતાના દરબારમાં વિદ્યાનોને અને તેમાં ખાસકરીને સંસ્કૃત કવિઓને રાખતો, તેના બે મુખ્ય પંડીત રામચંદ્ર અને ઉદયચંદ્ર જન હતા. રામચંદ્ર ધણો વિદ્યાન હતો. તેણે ઘણાં પુસ્તક લખ્યાં હતાં, તેમાં પ્રજાધસન એ મુખ્ય છે. ઉદયન મંત્રીના મરણ પછી કુમારપાળનો મુખ્ય મંત્રી કપદી નામનો વિદ્યાન અને સંસ્કૃત કવિ થયો હતો. કુમારપાળનો મુખ્ય સલાહકાર અને શુર હેમચંદ્ર અથવા હેમાચાર્ય તે જમાનામાં સૌથી મોટો વિદ્યાન હતો. હેમાચાર્ય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બંનેના વખતમાં યજ્ઞ ગયે તોપજ રાજાનો શુર અને સલાહકાર તો તે કુમારપાળના વખતમાં જ થયો. સરસ્વતના મોસંકી રાજાઓનો પ્રતિદાસ લખાયો છે તે મુખ્યત્વે કરીને હેમાચાર્યને લીધે છે. -

હેમાચાર્યનું જ્ઞાતાં જ્ઞાનવત્રીઓથી ભરપૂર છે. જાદુમંત્રીની વાતો

ખાણુએ મૂકતાં, તેના વિવિધની બીજી દ્રષ્ટીકન નીચે

હેમાચાર્યનું જ્ઞાતાં.

પ્રમાણ છે. ધંધુકા નગરમાં ચાચિંગ નામનો મોઢ

વાણીઓ રહેતો હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ પાદિની હતું. પાદિનીને સંવત ૧૧૪૫ ના કાર્તિક સુદિ ૧૫ ને રાજ પુત્ર પ્રગય થયો. તે બાળકનું નામ ચાંગદેવ પાડવામાં આવ્યું. દેવચંગ આચાર્ય નામનો એક જન સુરિ (ઇ. સ. ૧૦૭૮-૧૧૭૦; સંવત ૧૧૩૪-૧૨૨૬) પાટણથી ધંધુકે મોઢ વસાવિકામાં દેવચંદન કરવા આવ્યો. તે વખતે ચાંગદેવ પાંચ વર્ષનો થયો હતો. તેની માતા સાથે તે પણ મોઢ વાસાવિકામાં આવ્યો. બીજાં છોકરાં સાથે રમતો હતો, એવામાં બાલ્યાવસ્થાના ચપળ સ્વભાવથી તે આચાર્યની ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો. તેની આ દિંમત તથા તેનાં અંગ લક્ષણો જોતાં આચાર્યને લાગ્યું કે જો તે દીક્ષા ગ્રહણ કરે તો કલિયુગમાં કૃતયુગ પ્રવર્તે એવો થાય. પછી સંઘને એકઠો કરી સાથે લઈ આચાર્ય ચાચિંગને ઘેર ગયા. એ વેળાએ ચાચિંગ મેઢ પરગામ ગએલા હતા પણ તેની સ્ત્રી પાદિની ઘેર હતી. તેણે સંધેનો

“ ભલે પધાર્યા ” ઇત્યાદી માનયુક્ત શબ્દોથી આદર સત્કાર કર્યો. પછી સઘે આગદેવ આપી દેવાનું જણાવ્યું ત્યારે પોતાના ધણીને પ્રજ્ઞા વગર ખુશીની સાથે તેણે આગદેવ આચાર્યને આપ્યો. તેને લખને આચાર્ય ઠણાંટી આવ્યા અને ઉદ્ધવન મનીના છોકરા સાથે તેને ઠણાંટીમાં ગાળ્યો. ચાચિંગ પરમામથા ઘેર આવ્યો અને પાદિનીએ પુત્ર આપી દીધાની તેને ખબર પડી ત્યારે તે શ્રીજો ત્રિસગીન થયો અને પુત્રનું દર્શન કરતા સુધી આદારનો તમાગ દવાની બાધા લીધી ખેળતો ખેળતો તે ઠણાંટી આવ્યો અને કોષે ભગઇ આચાર્યને કહ્યું કે મારો પુત્ર મને પાડો સોપી દો તે વખતે ઉદ્ધવન મંત્રી ત્યાં હતો તેણે ચાચિંગને સમજાવ્યો અને આખરે ચાચિંગે પોતાના પુત્રને આચાર્ય પાસે રહેના દીધો.

II સ ૧૦૬૭ મા આગદેવ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે ચાચિંગે મહા-મહોત્સવ કરી તેને દીક્ષા અપાવી, તે વખતે દેવચન્દ્ર ગુરૂએ તેનું નામ સોમદેવ યુનિ પાડ્યું સોમદેવ યુનિએ ધણી વિદ્યાના મેળની તેથી દેવચન્દ્રે તેનું નામ હેમચન્દ્ર (સોનાનો ચન્દ્ર) પાડ્યું ૨૧ વર્ષની ઉંમરે હેમચન્દ્રે સર્વ શાસ્ત્ર અને સિદ્ધાન્તોમાં પ્રવીણતા મેળવી તેથી છ સ ૧૧૧૦ (સંવત ૧૧૬૬) મા તેને આચાર્યપદ અર્પણ કરનારા આવ્યું તેની વિદ્વતાથી પ્રસન્ન થઇ સિદ્ધરાજ એક વિદ્વાન તારકે તેને વધુ માન આપતો સિદ્ધરાજને જૈન ધર્મ પસંદ નહોતો, અને કોઇ કોઇ વાર તે જૈન ધર્મનું ઉચાડી દીતે અપમાન કરતો; તોપણ હેમચન્દ્ર પોતાના કળવિજ્ઞ, જ્ઞાન અને ઉદ્ધાપણથી તેને રાજી રાખતો અને જૈન ધર્મનો વધારો કર્યા કરતો, તેની નમ્રતા અને બકિત જ્ઞાઇ રાજાને પાછળથી પરતાપના ચતા જન તે તેની માશી માગતો સિદ્ધરાજની સાથે હેમચન્દ્ર સોમનાથ પાટણની જાનાએ ગયો અને ત્યાં લિંગની પૂજા એની રીતે સુકિનથી કરી કે જૈનોને પણ ખોટું ન લાગે સિદ્ધરાજના વખતમાં હેમચન્દ્રે ૫ ચાગ્રી વ્યાકરણ ગ્રન્થ, અને પોતાનું તથા મિદ્ધરાજનું નામ સાથે બેંડી તેનું નામ સિદ્ધહૈમ રાખ્યું એ અચમા રાજાની કંઇ વિગતના દક્ષીણ આપી નથી, એવી આજ્ઞાએ ખોડ કાઢી, ત્યારે હેમચન્દ્રે દરેક પ્રક-

ગુણને છેડે એકેક કદી રાગના વખાણની વધારી મિદગમના વર્ણનમાં
 ' હૈમીનામમાલા ' અથવા અભિધાનચિતામણિ અને ' અનેકાર્ય નામમાલા ' એ
 નામના ગીત્ર જે અથ તેણે ગ્રંથ દ્વારાથ કોપી શરૂઆત પણ તેણે
 સિદ્ધરાગના વખતમાં કરી કુમારપાળને હેમચંદ્ર ધણો ઉપયોગી થયો હતો,
 તોપણ કુમારપાળના રાજ્યની શરૂઆતમાં કુમારપાળની જન ધર્મ ઉપર
 આસ્થા નહાતી, તેથી હેમચંદ્રને આજ્ઞાઓની આધીનતામાં રહેતું પડતું એક
 વખત કુમારપાળે હેમચંદ્રને પૂછ્યું કે કદા એવું સુતકૃત જતાંવા ક જોયી
 સુધિષ્ટિર, વિક્રમ અને જોજની પેડે માર નામ સુમના અતસુધી રહે; ત્યારે
 હેમચંદ્રે તેને કહ્યું કે સોમનાથના દેવળનો ઉદ્ધાર કરા તોપણ હેમચંદ્રે ધીરે
 ધીરે કુમારપાળનું મન પોતાના ધર્મ તરફ એવું સુધી જઈ ની નાખ્યું કે સોમના-
 થ ॥ દેવગતુ કામ પૂર થતાસુધીમા નજાપામે તેણે આદિ સાનુ જન લેનરાવ્યુ
 આથીકરીને રાગનો પુરોહિત કોષે ભરાયો અને હેમચંદ્ર ઉપર દેવ રાખના
 ભાગે તેણે એક વખત રાગને કહ્યું "મહારાજ હેમાચાર્ય આપને વશ કર
 વાને માટે આપના મનને ગમતી વાત કહે છે, જાણ એ તો આપણા ધર્મ ઉપર
 દેવ રાખીનેજ ખુશી થાય છે જો એમ નહોં હોય તો આપના બોલાવ્યાથી
 સોમેશ્વરને નમસ્કાર કરવા આપની સાથે આવવું જોઈએ પરંતુ આપ કહેશે
 તોએ એ તો આવવાના નથી ' હેમાચાર્યને પુરોહિત ॥ દેશની ખબર પડી
 હતી તેથી જ્યારે સોમનાથનું દેવગ પૂર થયું અને રાગએ સોમેશ્વરની
 યાત્રામાં હેમાચાર્યને સાથે આવવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે તરત તેમ કરવા દા પાડી
 આથી કરીને પુરોહિત શીકા પડી ગયો નગએ હેમાચાર્યને પાનખી આપવા
 માડી, પણ હેમાચાર્યે કહ્યું " અમરે પગે ચાનનાગને એવું શુ પ્રોજન '
 વિવેકી ગૃહસ્થ પણ તીવ્ર યાત્રામાં પગે ચાલે છે તો પછી નિરતર પગે ચાલ
 નાગ ચલિતુ ॥ કહેવું, તમે પ્રસ્થાન કરો, હું ધીમે ધીમે શ્રી સત્ગુરવ
 તીર્થની યાત્રા કરી દેવપટ્ટણમાં જોગો થઈશ " કુમારપાળ દેવપટ્ટન આવી
 પહોંચ્યો, ત્યારે સુગિતા આમમનની ઇચ્છા રાખી પાંચ પાંચ યોજનમાં તપાસ
 કરાવ્યો, પણ સુરિ માલમ પણ નહોં, ત્યારે દેવી આજ્ઞાએ ગપ ઉરાડી કે

સૂરિ તો સમુદમાં પડ્યા; તે સાંભળી રાગને ચિંતા થઇ, પણ એટલામાં હેમાચાર્ય રાગ પામે આવી પહોંચ્યો, તેથી રાગને ઘણો આનંદ થયો. અને હેમાચાર્યને સાથે લાઇ સોમનાથની પૂજા કરવા ગયો. બ્રાહ્મણોએ રાગને લાભેથી કે હેમાચાર્ય જન છે તેથી તીર્થ કર શિરાય જીજ્ઞાને નમસ્કાર કરતા નથી માટે સોમનાથને નમસ્કાર કરશે નહીં પરંતુ હેમાચાર્યે નીચે પ્રમાણે બેલી સોમનાથને નમસ્કાર કર્યા, અને સર્વ ધર્મે સરખા માન આપવા લાયક છે એમ બતાવી આપ્યું. “ સસાન્દ્રી જીજ્ઞાના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર, રાગાદી જેના ક્ષય પામ્યા છે, એવા બ્રહ્મ હો, વા વિષ્ણુ હો, વા શિવ હો, વા તીર્થ કર હો, તેને મારો નમસ્કાર છે, જે તે સમયે, જે તે પ્રકારે, જે તે નામથી દોષરૂપ મેલ રહિત તુ તે એકજ ભગવાન હોય તો તને મારો નમસ્કાર છે ” આ પ્રમાણે કુમારપાળ સાથે સોમેશ્વરની જાત્રા કર્યા પછી, હેમાચાર્યની સત્તા રાગ ઉપર વધતી ગઇ તેની શાત પ્રકૃતિ અને તેના મનનું મોટાપણ જોઇ રાગની પ્રીતિ તેનાપર વધતી ગઇ હેમાચાર્યને હવેકા પાડવા બ્રાહ્મણોએ ઘણી ઘણી તજ્જનીજ કરી, પરંતુ તેમનું કંઈ ફાળુ નહીં. હેમાચાર્યના બોધથી રાગએ પોતાના દેવધર્મા બ્રાહ્મણના દેવોની ભૂતિઓ સાથે શાન્તિનાથ તીર્થે કુગની ભૂતિ પણ રાખના માડી અને આખરે હેમાચાર્યના અપાસગમા જર્થ તથા જૈન સાધુઓને અમણિત દાન આપી ગામએ ખુશી રીતે જૈન ધર્મ અગીકાર કર્યો પછી પોતાના દેવધર્માથી બ્રાહ્મણના ધર્મની ભૂતિઓ તેણે કાઢી નાખી, અને માત્ર જૈન ધર્મની ભૂતિઓ રાખી આટલે દુઃખે ગયા પ્રાંતી, હેમાચાર્યનું અપમાન કરનાર બ્રાહ્મણોને રાગ સજ પણ કરવા લાગ્યો. એક દિવસ વામગણિ નામનો પડિત હેમાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા સહન ન થયાથી, તેમના સમક્ષ કવિતાની કડી એવી મતલબની બોલ્યો કે = દાંત ઉપરના ધણા મેવથી દુર્ગ ધ માનો, નાકની દાંડી ડાળી ગિણ ગિણ કરતો, અને જ્યાં ઉભો હોય ત્યાંથી છાક મારે એમ પિમગતો, મેં કંડો લીખો અને જુઓથી વગવળતી કામળ ચોદી આ દેમડ રોવડો આળ્યો. ” આ સાંભળી સૂરિએ ઠાવડાથી કહ્યું ” હે પડિન, વિરોધ

પહેલા વિરોધથી આવે છે તે તમે ક્ષીએલા જણાતા નથી હવેથી એવડો દેમડ એવો પ્રયોગ વાપરજો ' પગલુ મુરતી કરેની નિત સદન ન થવાથી રાજ્યએ તેનું વર્ષાસન જાધ કર્યું વામરાયિને બીજ માગી પેટ ભરવું પડ્યું, તેથી તે ॥ ઉપર દયા લારી હેમાચાર્ય તેનું વર્ષાસન પાછું ચાલતું કરાવી આપ્યું એજ પ્રમાણે મોમ તથા પાટલુમા કુમારપાળના બૃદરપતિ નામના પૂજારીએ હેમાચાર્ય મૂર્તીનું અપમાન કરાવી નાજ્યએ તેની ઉપર કોપાચમાન થઇ તેને જરતન્દ્ર કર્યો પણ પાછળથી હેમાચાર્ય ॥ તેણે માફી માગી, તેથી હેમાચાર્ય તેને તેની જગે ઉપર બહાલ કગલ્યે હેમાચાર્યના બોધથી રાજ્યએ માસ મદીરાનો ત્યાગ કર્યો એટલુંજ નહીં પણ લોકમા સાદ પડાવી આપ્યા કરી કે કોઇએ જીવહિસા કરી નહીં તેણે માફી, ચિકારી, પાગધી વગેરે લોકોને પોતાનો જીવહિસાને વધો છેડી ખાંચ ધધા ૫ વાની રૂંજ પાડી વગી તેણે અણુમગ પાણી વાપરવાની મનાઇ કરી, પોતાના હાથી ધોડા વગેરેને પાણી માગેનું માણી પાનાની ગોઠવણ કરી જીવહિસાના સનધમાં રાજ્યના વિચાર કેના મુખત દતા એ બતાવવાને ધણી વાતો જણાવનામા આવી છે એક વખત રાજ્યને પગે જીકોડો વગરો તે તેના મેનકો ખસેડના મડયા, ત્યારે તે ॥ જીવને અસમાધિ ન થાય એટલા સાડ રાજ્યએ પોતાની ચામડી સાથે તને દૂર કરાવે માલરનો એક વાણીઓ જીને મારતા પકડાયો તેથી તેને બેડીઓ પહેરાવી રાજ્યએ અણુદિવપુર મગલ્યે અને તેની માસ મિનમત જસ કરી તેનું મુકાદિદાર (જૂનું મંદિર) જાધાત્યુ એક સ્ત્રીએ ક્ષેત્રપાળ નામ ॥ દેવને માસાલિનું અનિદાન આપ્યું હતું, તેથી કુમારપાળના એક સામતે, રાજ્યને ખુલી કરવા તે સ્ત્રીને મારી નખાવી હેમાચાર્યના બોધથી કુમારપાળે વિવારગી મિનમત સગકારમા લવાનું જાધ કરાવ્યું

કુમારપાળના વખતમા હેમાચાર્ય મરફત અને પ્રાકૃત ભાસામા ધણા

મથો લખ્યા અધ્યા મેપનિપદ અથવા મેગરાસ

હેમાચાર્ય રચેલ અથ અથ ૧૨૦૦૦ કડીઓનો છે, અને તેના બાર પ્રકણ કરેલા છે, ત્રિપથીરાતાકાપુત્રયગિવ અથવા ઉત્સર્પિની અને અવસ-

પિત્રીના ત્રેસઠ જૈન સાધુઓના જીવનચરિત્રનો અંથ; પરિશિષ્ટપર્વના નામનો અંથ ૩૫૦૦ કડીઓનો છે, અને તેમાં મદાવીર પત્રી ચયેજ્ઞ જૈન રચવિરતનં ચરિત્ર છે; હયાગ્રય નામનો અંથ પ્રાકૃતમાં છે, અને વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બંને જલ્યાપવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે; છદોનુંશાસન નામનો ૬૦૦૦ કડીઓનો અંથ કાવ્યરચના ઉપર લખેલો છે; સિ જોનુ શાસન નામનો અંથ જાતિ ઉપર લખેલો છે; દેશીનામમાળા નામનો અંથ સ્થાનિક અને પ્રાન્તિક શબ્દો ઉપર છે; અલંકાર ચૂકામણિ નામનો અંથ અલંકાર ઉપર લખેલો છે.

હેમાચાર્ય ઇ. સ. ૧૧૭૨ (સંવત્ ૧૨૨૬) માં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે

મરણ પામ્યા. તેમના મરણ વિષે અનેક દંતકથાઓ ચાલે છે. કોઇ કહે છે કે શંકરાચાર્યે ઝેર

દેવરાષી તેમને મારી નાખ્યા, અને કોઇ કહે છે કે શંકરાચાર્યને અને તેમને વાદ થયેલો તેમાં શંકરાચાર્યે કુમારપાળના મહલને ઊંડે ભાળથી માયાથી પ્રસવ દેખાડી, માયાથી હોડી તેમને બતાવી તેમ પોતે બેસવા ગયા એટલે નીચે પડી છુટાઇ મુક્યા. પણ આ વાતો ઉપર કશો આધાર રાખી શકાય નહીં. રાજાને તેમના મરણથી ધણું દુઃખ લાગ્યું તેમના દેહને અગ્નિ સરકાર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે રાજાએ તેમની ભગ્ન પવિત્ર છે એમ જણાવી તિમ્મ કરીને નમસ્કાર કર્યા તે જોઇ સામતોએ પણ તેમનું અનુકરણ કર્યું; અને ભોંકાએ ભગ્નના અભાવે ત્યાંની માઠી સુદાન ખોદીને શબ જવા માડી તેથી ત્યાં એક મોટો ખાડો પડ્યો, જે હાલ હેમખાડના નામથી ખાટલુમા પ્રસિદ્ધ છે.

કુમારપાળ પણ હેમાચાર્ય પછી ચોથ વખતમા મરી ગયો. અગ્નિ ધર્મિતા-

મણિ પ્રમાણે તે માઠીએ બેઠો ત્યારે તેનું વય ૫૦

કુમારપાળનું મરણ.

વર્ષનું હતું. ત્યાર પછી ૩૧ વર્ષ રાજ્ય કરી તે ઇ.

સ ૧૧૭૪ (સંવત્ ૧૨૩૦) માં મરણ પામ્યો. તેલૂતા રોગથી મરણ પામ્યો એમ કહેવાય છે. કુમારપાળ અગ્નિ ધર્મમાં બીજી વાત એવી જણાવી છે કે તેના ભત્રિજા અને તેની પછી માઠીએ બેસનાર અજયપાળે તેને કેદ કરી ઝેર દહીને મારી નાખ્યો. કુમારપાળપ્રથમ પ્રમાણે કુમારપાળે ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને સત્તાવિસ

દિવસ ગાળ્યો હતું કુમારપાળ ગાદીએ બેઠાની ગીતિ મંવત્ ૧૨૧૬ ના
 ગાગસ- સુદિ ૪ લઘ્યએ તો તે વર્ષ કાર્તિકથી શરૂ થતું ગણ્યતા તેનું રાજ્ય
 પૂરું થયાની ગીતિ મંવત્ ૧૨૨૮ ના ભાદર- સુદીમાં આવે, પણ તે વર્ષ
 બાપા-થી શરૂ થતું ગણવામાં આવે તો સંવત્ ૧૨૩૦ ના ભાદર-માં આવે,
 કુમારપાળનું રાજ્ય પૂરું થયાની સાલ મંવત્ ૧૨૨૬ ગણ્યતી કે ૧૨૩૦
 ગણ્યતી એ શક બંનેનું છે, કાગ્ય કે સ્વીકાર્યાપાસે ઉદયપુરમાં મંવત્ ૧૨૨૬
 ના વૈશાખ સુદિ ૭ નો એક લેખ છે તેમાં અણ્વહિનપુરમાં અજયપાળ રાજ્ય
 કરતો હોવાનું લખેલું છે આ પ્રમાણે કુમારપાળના નજરની છેવટ સંવત્
 ૧૨૨૬ ના વૈશાખ પહેલાં એટલે કે ૪ સ ૧૧૭૩ માં થયેલી હોય તો જોઈએ
 કુમારપાળને છોકરો નહોતો, સેથી તેની પછી તેના ભાઈ મદિપાળનો

અજયપાળ, ઈ સ
 ૧૧૭૪-૧૧૭૭

છોકરો અજયપાળ ગાદીએ બેઠો કુમારપાળની
 ઇચ્છા પોતાની દીકરી ૧૧ દીકરા મનાપમદ્ભક્ત
 ગાદી આપવાની હતી પણ કુમારપાળ પ્રમુખ

પ્રમાણે અજયપાળે તોફાન મચાવ્યું અને કુમારપાળને ઝેર દહાડા મારી નાખ્યો

અજયપાળે ગાદીપર બેસનાજ નૈન લોકોપર જીતમ કરવા માડ્યો
 કુમારપાળે જાણવેના નૈન દેવલો તેણે તોડી નાખવા માડ્યા નૈન અથકારો
 તેને બ્રહ્મમુદ્ધિતો, પિતૃધાતક અને નાસ્તિક કરીને વધ્યુવે છે અજયપાળે પુર,
 ઉન્મત અને દક્ષીની ચાલ મનારી છે એમાં કદ સક નથી પ્રથમ તો તેણે
 કુમારપાળ નાજા માનીતા મત્રી કપરીને પ્રધાનની જગ્યા આપી સામયમાં
 નાખ્યો પણ તેણે પોતાનું કામ પૂરેપૂરું હાથમાં લીધું નહોતું એનામાં તો
 નેનાપર એવો અપવાદ મૂક્યો કે એ તો મારી જરોનરી કરવાનો વત્ત કરે
 છે, એમ કહી તરતજ તેણી કઢાઈ ધીક ધીમવી તેમાં નાખી તો મારી
 નાખ્યો ત્યારપછી રામચંદ્ર કરીને એક નૈન અધિકારી હતો, અને જેણે
 એકસો મ ગચ્છા હતો, તેને લાલચેળ તપાવેના તાગાના પતરાપર બેસાવતો
 હુકમ કર્યો તે વિચારે કુખમાંથી છૂટવા સાર પોતાની મેળેજ જીવ મરી
 મરી ગયો આગડ ઉઠે અમરભટ નામના સામંતપર રાજાનો પ્રાપ્ત થયો,

કારણ કે તે જૈન ધર્મી હતો, અને બે ઘડક કહેતો કે “ મારો ધર્મ તો મિતગમ છે ગુર હેમાચાર્ય છે અને રાજા તો કુમારપાળ છે ” રાજા આથી ચીડાયો અને તે રાજશત્રુ છે એવો તેને શીર અપરાધ મૂકી હજુરમા બોલાવ્યો. પણ આ વીર પુત્રને લડાઈ કર્યા વગર તામે યશુ ચોગ્ય ન લાગ્યું, તેથી છનેશ્વરી મૂર્તિની પૂજા કરી તેને પોતાનાં માણસને હથિયાળ સજાયા અને તેમને સાથે લઈ રાજમહેલપર હાલો કર્યો દેવડીના સીપાળને મારી તે બહાર પેઠો. એટલે અજયપાળ સામે થયો. પછી લડાઈ થઈ તેમા આબડ મરાયો અને તેના મગધથી નગરના લોક ધણા દિવસો રથયા.

આ જુનમી રાજાનું રાજ્ય ધણા વર્ષ ટક્યું નહીં તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી વિજયદેવ નામના તેના દારપાળે તેના પેટમા કવાર મારી તેનેદ માર્યું લીધો.

અજયપાળ પછી તેનો દીકરો મૂળરાજ ઇ સ ૧૧૭૭ મા ગાદીએ બેઠો તે નખતે તેણે વધ ધણું નાણું ફોવાથી મૂળરાજ બીજો, ઇ સ. ૧૧૭૭-૧૧૭૮ તેને બાગ મૂળરાજ કહેતા તેણે માત્ર બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેની મા નાવકી દેરી, પરમરડી રાજાની પુત્રી થતી હતી કીર્તિકામુદી અને સુકૃતસકીર્તનના કર્તા જણાવે છે કે બાળપણમા પણ બીજા મૂળરાજે તુરજ અથવા મુસલમાન લોકાનું લશ્કર વિખેરી નાખ્યું હતું પ્રાચિનતામણિનો કર્તા મેરુગ લખે છે કે બાગ મૂળરાજની માતૃશ્રી પોતાના પુત્રને બોળામા લઈ માદરા મદ ઉપર જઈ લડાઈ ચનાવતી હતી, ત્યાં તેના પુત્ર્ય યોગે કંટુએ વર્ષાદ થયો તેથી રીને તેણે જો મનમજ રાજાને હરાવ્યો રાસમાળાનો કર્તા જણાવે છે કે મેરુગ ને મ્લેમજ વિષે લખે છે તે મુસલમાન હતા, અને તેઓ મહમદ મઝનીના વખત પછી દોઢ સે કડો નિરાબાદ અણ્ઘિનવાડના પ્રાત ઉપર પાછા આવ્યા હતા ફેરીમ્તા લખે છે કે ઇ સ ૧૧૭૮ મા ચાલુહિન મહમદ મોરી ગીઝનીથી ઉઠા અને મૂલતાન ઉપર ચડી આવ્યો અને ત્યાંથી રેલીના મેદાનને રસ્તે ગુજરાત ઉપર ઉતરી આ-યો બીમદેન રાજા મુસલમાનોને અટકાવવા

સેના લઈને ગઈશે અને નેએને ક્તવ્ય કરી દરાવ્યા. આ વેળાએ બીમે રાજ્ય પોતાને દરનગત કરું નહોતું, પણ તેની બાબીની વતી અને તેના રાજ્ય પુનર્વીરની એક સુરવીર તરિકે રાજ્ય હારીન થઈ રાજ કારભાર ચલાવતો હતો. *

બીમ મૂળરાજ પછી બીમને બીમ સન ૧૧૭૮ માં ગાદીએ બેઠો.

બીમ બીમે,
ઇ. સ. ૧૧૭૮-૧૧૪૨

આ બીમ અજયભાગનો નાનો ભાઈ અર્ધાંત
બાગ મૂળરાજનો કાકો હતો, એમ રામભાગનો
કર્તા માને છે. પરંતુ ગેઝિટિયરના ઇતિહાસ

કર્તાનું ધારણું એવું છે કે બીમ એ મૂળરાજનો નાનો ભાઈ હતો, કારણ કે કીર્તિદામુદીમાં મૂળરાજના મરણ પછી તેનો નાનો ભાઈ (અનુગમ્યાસ્ય) ગાદીએ બેઠો એમ લખેલું છે. તેમજ સ્કૃતસંકીર્તનમાં બીમ મૂળરાજનો ભાઈ (અસ્યવધુ) હોવાનું લખેલું છે. વળી બીમ ગાદીએ બેઠો ત્યારે સગીર ઉમ્મરનો હતો, એમ કીર્તિદામુદીમાં લખેલું છે તે પણ, બીમ મૂળરાજનો નાનો ભાઈ હોવાની માથે મળતું આવે છે. બીમ ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં ગાદીએ બેઠો હતો, કારણ કે તત્કાલ પાસીરીમાં લખેલું છે કે “ સન ૧૧૭૮ (હીજરી ૫૭૪) માં અમુદિલવાડનો રાજા બીમ સગીર ઉમ્મરનો હતો, પણ તેણે સરકાર ધણું મોટું હતું અને તેની પાસે ધણા હાથી હતા. સદાશમાં મુસલમાનો દાર્દા અને મુસલમાનને નાશી જવું પડ્યું.” ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં (સંવત્ ૧૨૩૫) બીમ ગાદીપર હતો. એ વિષે તો કાંઈ શક રહેતો નથી, કારણ કે એ સાલમાં બીમ ગાદીપર હતો, એવો એક લેખ ખેરાળુધા મળી આવેલો છે. મેરતુંમ કહે છે કે બીમે ઇ. સ. ૧૧૭૮ (સંવત્ ૧૨૩૫) થી ત્રેમટ વર્ષ એટલે ઇ. સ. ૧૨૪૨ (સંવત્ ૧૨૯૮) સુધી રાજ્ય કર્યું. તે ઇ. સ. ૧૨૪૦ ની સાલ (સંવત્ ૧૨૯૬ ના માર્ચ વદિ ૧૪ ને વાર રવિ) નો બીમનો એક તામ્રલેખ મળી આવ્યો છે, તે ઉપરથી મેરતુંમની દુકીકતને ટેકા મળે છે.

બીમને કેટલાક લોકો બોળો બીમ કરીને કહેના તેના વિષે જેન

દિદુ રામચોની અદર
અદરની લદાઈએ અને
મુસલમાનોનું જોર
અચકારોએ કેઈ કહી જત આપી નથી પણ તેની
ખોટ ચદ બારોટના પૃથ્વીરાજરાસાથી તથા
મુસલમાન અચકારોના ઇતિહાસથી પૂરી પડે છે
ચદ બારોટનું લખાણુ ધણુ જ પ્રિયતમર અને
જાણુવા જોગ છે, પણ તેમા કોઇ ઠેકાણે દિવસ કે ર્ષ લખે ના ન હોવાથી અથમ
કયો ગનાર બન્ધો અને પાછગથી કયો બન્ધો એ કેટલીક જગોએ નક્કી થઈ
શમ્તુ નથી વળી તેમા ગીદુ મન્ડુ ઉમરી વાત રસિક પણ કહેવી છે તેથી
ખર શુ કશે એ વિષે સદેહ ગહે છે

બીમદેવના નખતમા દિલ્લીમા અનગપાળ નામે રાજા રાજ્ય કરતો
હતો તેની ઉપર કનોજના રોહાડ ગજા વિજયપાળે સ્વારી કરી, તે વખતે
સાબરના રાજા આન દેવ ચોદાણનો દીકરો સોમેશ્વર મોહાની સામે તેની
મદદમા આવ્યો હતો આ લદાઈમા તેણે મોહાને દગની પાછો કાઢ્યો, તેના
બદલામા અનગપાળે પોતાની બે દીકરીઓમાની એક સોમેશ્વરને પરણાવી.
એ કન્ધાને પૃથ્વીરાજ નામે પુત્ર થયો અનગપાળને પુત્ર ન હોવાથી તેણે
વદ્વાવરથામા પોતાનું ગજ્ય પોતાના દોહિત્ર પૃથ્વીરાજને સોંપ્યું આથી કરીને
દિલ્લી અને સાબરના રાજ્ય એક બીજા માથે જોડાઈ ગયા

આ વખતે દિદુમ્તાનના રાજાએને માથે તેઓની મ હી ફસાતુ કાળચક્ર
ફર્પા કરતુ હતુ, તેથી તેઓ પરસ્પર નજીવા કાળેથી ચોતરફ વેર પાધરી
બેઠા હતા પોતાના દેશના અને ધર્મ મા કટ્ટા શત્રુ મુસલમાન લોકો તેઓને
માથે જુમી રહ્યા હતા, તેઓને અટકાવ કરવાને સર્વ એકત્ર થવાને બદને
હનટા શત્રુઓને એક બીજા સામે તેઓ મદદ કરના, પણ આખર અમારી
પણુ એજ દશા થવાની છે એમ મધને સૂતતુ નહી

ચાલુહિસરાડના સોલકી ગજા બોગા બીમ તથા દિલ્લી અને અજમે-
ના ચોદાણ રાજા પૃથ્વીરાજ વન્ધો જુજ કારણથી વેગ ઉત્પન્ન થયુ, તેથી એ
બે ગત્ય દિનપ્રતિદિન નવળા પડતા ગયા અને તેથી મુસલમાનોનું ફાવી ગયુ.

એ વેગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ધર્મગુરુ અને ભૈરવે લગતું હતું આશુગદમાં જોતરણી નામે પરમાર રાજ્ય હતો હતો તેને સનાથ નામે પુત્ર અને ઇચની નામે ધણીજ ખુલ્લું હતું હતું તે હતું અજમેરના પૂરીનાજ વેરે પર ભાવવાની હતી તે હતું તી ખુલ્લુંસાગી સાબળી ભોળા ભીમે પુત્ર માયુ મોકલ્યું પણ સવળે હતું નૈનધર્મી ભીમને દુર્ગાગી જાહેન નદી પરણાવું આ ખમર ભીમે સાબળી લાગે તેનું માયુ હતું અને તેને હાડોડાડ ચઢી ગત, પછી તેણે સૈન્ય ભેગું કર્યા કંઠો, અને કંઠ અને સોરઠના રાજાઓને પત્ર લખી તેવાલા, મોઢા રાજાના ગીરનારનો રાજા, મોહાનો રાજા, વીગધવાળા વાધેસો, ગમ પગમાર, પીરમનો ધણી, રાણીગ અને સારમદેવ સોઠા અને મગ ડાળી વગેરે સરકારે મોગી ફોજ લઈ દાખર થયા તેમને લઈ ભીમે આશુગદ ઉપર ચડાઈ કરી અને ગુરુ કિલ્લાને ઘેરા ઘાલો આશુકા અને પગમારે વચ્ચે ધણી જોગથી મુદ્દ થયું, તેમા આખરે પરમારે હાર્યા અને આશુકાનો જય થયો.

પછી ભીમે ચોદાણ ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો તેની ફોજમા કેટલાક ડાલા પુરો હતા, તેમણે તેને સલાહ આપી કે આ વખતે બદાઈની વાત મોકલે ગખની, કારણ કે તેમ કવાથી મુસલમાનોનું જોગ વધી જશે ચોદાણ ગાજ સાથે એ મતથી ચાલી મુસલમાનોને હાથ કાઢવાનો આ વખત છે અને તેમાજ આપણું જીતણું છે પણ ભીમ ભોળો હતો તેથી અજમેરના નામના એ નૈન સાધુની સલાહ આગળ આ ડાલા માયુસોની સલાહ ચાલી નહીં અમરસેવડે એમ સમજાવ્યું કે રજપુતનો દીકરો અપમાન સહન કરે એ તેને ધિક્કાર બરેણ થઈ પડે નજપૂતોએ દરેક જોખમે અપમાનનું વેર લેવું જોઈએ, માટે પ્રથમ તો પરમાર અને ચોદાણ ઉપર જવું જોઈએ અને તેમને દરારી હત્યા લઈ, પછી મુસલમાનો ઉપર જવું.

મુસલમાનો તખીનેજ બેઠા હતા જેની ગુજરાતની ફોજ અજમેર ઉપર આવી, તેવાજ તેઓ પણ આવી અજમેરની પડોશમા પાયા તેથી જેમ રોલને બે બાજુથી ચપડ વાગે, તેમ મોરી અને ગુજર્જર વચ્ચે ચોદાણોની દશા થઈ ચોદાણો તરફથી ચદ બારોડે રાત્રે એકાએક ગુજરાતની ફોજપર છાપો.

માર્થો, તેથી ગુજરાતની ફાજના લોક ધણા ગણરાયા, અને આખી ફાજમાં
 ગડબડાટ થઈ રહી. બીમ લઢાઈના મેદાનમાં ગયો પણ અંતે તેને પાછા હાંપું
 પડ્યું; ચોદાણો આ પ્રમાણે ચાલુક્યને દરાબ્યા પડી મુસલમાન સામે ગયા
 અને તેઓને પણ દરાવી હાંકી કાઢ્યા. બીમને ચોદાણોએ દરાબ્યો તેથી તે
 ચિદામ્ન રહ્યો હતો. એવામાં વળા વેર વધવાનું એક બીજું કારણ બની આવ્યું
 બીમના કેટલાક પિત્રામ્ન કંઈ તકરાર પડવાથી બીમ ઉપર બારવટે નીકળ્યા
 હતા, અને સોરામાં લૂટપાટ કરવા હતા. ચોદાણોની જીત થવાની વાત સાંભળી
 તેઓ અજમેરમાં ચોદાણોને આશરે જઈ રહ્યા. ત્યાં તેમનામાંના એક જણે
 મુઠે તાર નાખ્યો તેથી આપણું અપમાન થયું એમ સમજી એક ચોદાણે
 તેના હાથ કાપી નાખ્યો. આ જોઈ તેના ભાઈઓને ક્રોધ થઈયો અને તુરત
 લડવાને તૈયાર થયા. તેમાં તે જધા તથા બીજા ધણા મરણ પામ્યા. જ્યારે આ
 વાતની બીમને ખબર પડી ત્યારે તે ધણો ક્રોધ બઝયો, અને એ બાબતનું
 ચોદાણો ઉપર વેર લેવાને ચઢાઈ કરવાનો તેણે ફરાવ કર્યો. જ્યારે સોમેશ્વર
 ચોદાણને આ ખબર મળી ત્યારે તે પણ તૈયાર થયો. પૃથ્વીરાજને ઘોડા સૈન્ય-
 સાથે દિલ્લીમાં રાખી બાકીનું સૈન્ય લઈ તે બીમ સામે નીકળ્યો. લઢાઈમાં
 સોમેશ્વર મરાયો અને ચાલુક્યોનો જય થયો. જ્યારે પૃથ્વીરાજે આ ખબર
 સાંભળી ત્યારે તે પોતાના બાપને માર્યાનું વેર લેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
 બળતામાં ધી હોમવાની પેઠે પરમાર લોકો પણ તેને ઉત્કેરવા લાગ્યા અને
 કહેવા લાગ્યા કે બીમે સોમેશ્વરને માર્યો તેમ બીમને તું મારે અને ગુજરાત
 ઉજડ કરે ત્યારે ખરો હાનિ કહેવાય. આથી પૃથ્વીરાજને વધારે જોસ થઈયો
 અને સૈન્ય બેશું કરી તે ગુજરાત ઉપર ચાલ્યો. બીમને ખબર મળી કે ચોદા-
 ણો મોટી ફાજ લઈ આવે છે, ત્યારે તેણે પણ જધા સામંતોને બેગા કરી
 લઢાઈની તૈયારી કરી. જેવું ચોદાણનું લશ્કર ગુજરાતમાં પેઠું કે લોકો નારા-
 કરવા લાગ્યા. સત્રુની રાજધાની ચોડે દૂર રહી એટલે પૃથ્વીરાજે દીવો, નીસ-
 રણી, જાળ, કોદળા, અંકુશ અને મીશુજ આખી ચંદ બારોડને બીમ પાસે
 મોકલ્યો. અંદે જઈ ખબર કરી કે સાંભરનો રાજ આવે છે. બીમે કહ્યું, “ઠીક

પંજુ તમે આ વિચિત્ર ચીજો શુ લાવ્યા છો ? " એ કહ્યું પૃથ્વીરાજનો દુકમ છે કે જો તમે અંધારામાં છુપાઈ જાઓ તો દીવો લઈ શોધવા; આકાશમાં બાગો તો સીડીવતી ચઢી પકડવા; મનુદ્રમાં જાઓ તો જળ નાખી જાલવા અને પૃથ્વીમાં પેસો તો કાદાગાથી ખોદી કાઢવા; અંકુશથી તમને તાબે કરવાના છે, અને ત્રીશુલથી મારવાના છે." બીજે કહ્યું: "જા તારા રાજને કહે કે હું તેનાથી ડરતો નથી." પછી બંનેનાં સૈન્ય વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું તેમાં પૃથ્વીરાજની જીત થઈ અને બીજ મરાયો એમ ચંદ બારોડ લખે છે; પણ બીજ મરાયો હોય એમ જામવું નથી, કારણ કે પછવાડેના વખતમાં મુસલમાનો સામેની લડાઈમાં તે હતો, તેમજ તાબેજો ઉપરથી પણ તે દયાત હોવાનું જણાય છે.

આ વખત પહેલાં શાહજુદીન મદમદ ગોરી નામના સખસે હમલખા-જીથી લાહોર લઈ ધજની વસના છેલ્લા રાજ સુલતાન ખુચર મલેકને પકડી જુરીસ્થાનમાં મોકલી મરાઠી નાખ્યાથી ધજનીની સત્તા તેના હાથમાં આવી હતી; ધજનીના મુસલમાનોનું જોર દિંદુઓનાં જલ્મવામાં હતું; પણ આ વખતે મહિમહિના કુસપને લીધે તેમનો કોઈ અટકાવ કરી શક્યું નહીં, અને મુસલમાનોનું સહેજમાં ફાવી ગયું. તેઓએ પ્રથમ દિલ્લી, અજમેર, કનોજ વગેરે ત્યાં કબ્જાં અને છેવટ ગુજરાતનો પણ વારો આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં મુસલમાનોએ પહેલો દલ્લો પૃથ્વીરાજ ઉપર કર્યો, ફરતાલ અને યાનેશ્વર વચ્ચે તરવાડી પાસે લડાઈ થઈ, તેમાં પૃથ્વીરાજના દિલ્લીના અમલદાર ચામુંડરાજે મુસલમાનોને દરારી દાંડી કાઢવા; પણ બે વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં મુસલમાનો ફરીને આવ્યા, તેમાં પૃથ્વી-રાજની દાર થઈ, અને તે શત્રુઓના હાથમાં કેદ પકડાયો; તેને શાહજુદીને મરાઠી નાખ્યો; પછી શાહજુદીન ગોરી અજમેર ગયો અને ત્યાં પણ ફર રીતે ધણા દિંદુઓને મારી નાખ્યા; પછી તે દેશ છુટતો છુટતો ધર તરફ ચાલ્યો. એ વખતે દિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તેજે પોતાના તરફથી મલેક જુલજુદીન

એ નામના એક સરદારને સોંપ્યું હતું. તેણે થોડા વખતમાં મીરત તથા ચૌ-
મિનીપૂર વગેરે જમાવ્યાં તાબે કરી.

ષ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહાબુદીન મહમદ જેતી ફરીથી આવ્યો, અને
જમના કાઠિ કનોજ તથા જનારસ ચહેર લઇ ત્યાંની મૂર્તિઓ ભાગી નાખી
દિંદુ ધર્મ ઉપર ધણો જીલમ કર્યો કનોજ પછી ગુજરાતનો વારો આવ્યો.
ષ. સ. ૧૧૯૪ માં કુતબુદીન અબુલિલવાડ પાટણ ઉપર ફોજ લઇને આવ્યો,
તે વખતે કિલ્લાની પાસે ભીમનો સરદાર જીવજીરાય લશ્કર લઇ પડ્યો હતો;
તેણે કુતબુદીન સાથે લડાઇ કરી તેમાં તે મરણ પામ્યો અને તેનું લશ્કર
વિખેરાઇ ગયું. આ ખબર સાંભળી ભીમ રાજ્ય ખૂટી નાશી ગયો. કુતબુદીન
પાટણ જીતી હુંદશાહ કર્તો હતો એવામાં તેને દીલ્લી જવાનો ધબનીયો
હુકમ આવ્યો.

ષ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતબુદીનને ખબર મળી કે નાગોરનો રાજા તથા
બીજા દિંદુ રાજાઓ અને મહેર લોકો પાટણના રાજાને મળી મુસલમાનો
પામેથી પાટણ લેવાનો વિચાર કરે છે. કુતબુદીનની ફોજ આ વખતે પ્રગ-
જીમાં પથરાઇ ગઇ હતી તોપણ દીલ્લીમાં હમેશ રહેનારી જેટલી ફોજ હતી
તેટલી લઇને તે સામે ગયો. આ વખતે લડાઇ થઇ તેમાં કુતબુદીન હાર્યો
અને ઘાયલ થયો તેથી પાલખીમાં બેસી અજમેર પાછો આવ્યો. આથી
મહેર લોકોને વધારે દિંમત આવી. તેઓએ ગુજરાતની સેનાને મળી અજમેર
પાસે જઇ પડાવ કર્યો, પણ થોડા વખતમાં કુતબુદીનની મદદે બીજી ફોજ
આવી પહોંચી, તેથી દિંદુઓ ઘેરો છોડાવી આલતા થયા. પછી કુતબુદીન
વાપી તથા નાદોલના કિલ્લા તાબે કરી પાટણ આવ્યો. તેટલામાં ખબર આવી
કે ઘાઝીનખ અને પારાજરજ પાટણના રાજા સાથે જાવણી કરી સીરાહી

ખ પારાજર અને પ્રહલાદનદેવ એ બે યશોધવજ નામના પરમાર રાજાના
દિક્ષત ચંદ્રાવતી અને આણના રાજા હતા, તેઓ અબુલિલવાડના રાજાના તાબેદાર
મંદબીક હતા.

પ્રાંતમાં આશ્રયદા પાસે પડ્યા છે અને ગુજરાતમાં પેસવાના રસ્તાનું રક્ષણ કરે છે. તે સાંભળી કુળજીવીન રસ્તાની મુશ્કેલી છતાં ત્યાં ગયો અને તેઓની ઉપર હુકમો કરી તેમને દુરાવ્યા. મુસલમાનોને આ વખતે મોટી લૂંટ મળી, તે સહ તેઓ ગુજરાતમાં પાછા આવ્યા અને વગર હરકતે દેશ છૂટી ઉઠ્યા કર્યો. આખરે પાટણમાં પોતાનું યાત્રું બેસાડી કુતચુદિન અજમેર યત્ર દિધી પાછો ગયો. પરંતુ આ યાત્રું થોડા વખતમાં ઉઘડી મૂક્યું હતું, અથવા કાઢી મૂક્યું હતું, કારણ તે રત્નું હોય એમ જાણે કોઈ ઠેકાણે લખેલું જણાતું નથી. તેમજ તેરમા સેંકડાની આખરે અફઘાઉદીન ખીલજીએ ગુજરાત છતી લીધું, તે પહેલાં ગુજરાત મુસલમાનોને સ્વાધીન રહેલું હોવાનું જણાતું નથી.

મુસલમાનો આવી ગયા પછી ભીમના વખતમાં શા શા બનાવ બન્યા એ જાણવાને પૂરતાં સાધન નથી. એ રાજના રાજ્ય સંબંધી ગુજરાતી ઇતિહાસ લખનારાઓએ ઘણું થોડું લખેલું છે. તેઓએ ભીમને પડતો મૂકી વાઘેલ વંશનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. કીર્તિકામુદીનો કર્તા જણાવે છે કે આ જુવાન રાજાનું રાજ્ય તેના સખા મંત્રીઓ અને સામંતોએ પોતપોતામાં વહેંચી લીધું. સુકૃતસંકીર્તનનો કર્તા જણાવે છે કે સામંતોએ બજાજેરીથી રાજ્ય દબાવી પાડવા માંડ્યું તેથી ભીમને ઘણી ચીંતા થવા લાગી. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સરદારો અને સામંતો ભીમની નગણાઇનો અને ભોળપણનો લાભ લઇ પ્રગણા બચાવી પડ્યા હશે અને તે પાછાં સેવા જોટલી સત્તા ભીમમાં નહીં રહી હોય. હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને તામ્રલેખો ઉપરથી જણાય છે કે ભીમ સંવત્ ૧૨૪૭, ૧૨૫૧, ૧૨૬૧, ૧૨૬૩ અને ૧૨૬૪ માં અશુદ્ધિલવાડનો રાજા હતો; વળી સંવત્ ૧૨૮૩, ૧૨૮૮, ૧૨૯૫, અને ૧૨૯૬ નાં તામ્રલેખ મળ્યાં છે, તે ઉપરથી પણ અશુદ્ધિલવાડની ગાદીએ ભીમરાજા હોવાનું જણાય છે. ભીમ ઘણાં વર્ષ સુધી અશુદ્ધિલવાડનો રાજા કહેવાનો હતો, તોપણ કીર્તિકામુદી અને સુકૃતસંકીર્તનમાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના દાયમાં કંઈ સચા રહી નહીં હોય, પણ તેના સામંતો સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય સચા ભોગવતા હશે. ઇ. સ. ૧૨૨૪ (સંવત્ ૧૨૮૦) ના એક

શીલા લેખ હપરંથી જણાય છે કે જયન્તસિંહ નામનો એક ચાલુક્ય સામંત અણહિલવાડમાં સર્વોપરી યદ્ય પડ્યો હતો. દદાચ આ જયન્તસિંહના વિરહ બીમને મદદ કરવાથી વાઘેલા મોખરે આવ્યા હશે. સુકૃતસંકીર્તેન પ્રમાણે કુમારપાળે પોતાના પૌત્ર બીમને દેખા દીધી અને તેને કુરમાણ્ય કે બીમપદ્મીના રાજ ધવળના પુત્ર અર્જોરાજના પુત્ર લવણપ્રસાદના પુત્ર વીરધવળને તારી પછી ગાદીએ બેસવાને સુવરાજ ઠરાવ. બીજે દીવસે જ્યારે લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ દરબારમાં આવ્યા ત્યારે બીમે સામંતોના સમક્ષ લવણપ્રસાદને કહ્યું: “ તમારા પિતા અર્જોરાજે મને ગાદીએ બેસાડ્યો છો માટે તમારે મારી મદદમાં રહેવું જોઈએ; તેના બદલામાં હું તમારા પુત્ર વીરધવળને મારો સુવરાજ બનાવીશ.” કીર્તિકૌમુદીનો કર્તા જણાવે છે કે ધવળના પુત્ર અર્જોરાજે બીમની સામે ચાલતી ખટપટમાં બીમનો પક્ષ લઈ રાજ્યના દુશ્મનોને દૂર કર્યા પછી તેમાં તેણે પોતાનો પ્રાણ બોચો. પછી એ મંથનો કર્તા લવણપ્રસાદ અને વીરધવળનો રાજ તરીકે ઇતિહાસ આપે છે; પણ તેઓને રાજ્યપદ થી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ વિષે તે કંઈ જણાવતો નથી, તેથી એમ લાગે છે કે જો કે ઇ. સ. ૧૨૪૨ (સંવત્ ૧૨૯૮) સુધી બીમ નામનો રાજા હતો તોપણ તેની પાસેથી રાજસત્તા તેઓ બચાવી પડ્યા હશે.

બીમની રાણીનું નામ લીલાદેવી હતું. એ સમરસિંહ નામના ચૌહાણ સરદારની કુવરી હતી.

ચૈત્રામય અથવા સોલંકી વંશનું ઝાડ:—

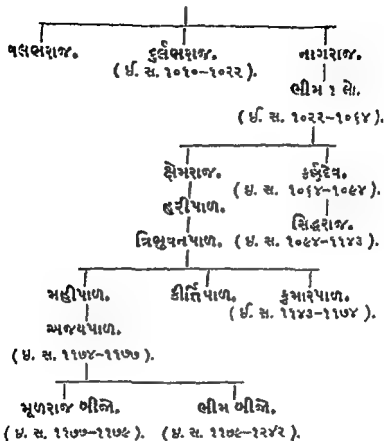
મૂળરાજ ૧ સો.

(ઇ. ૯૬૧-૯૯૧).

|
ચામુંડ.

(ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૧૦).

|

પ્રકરણ ૧૫ મું.

વાઘેલ વરા,

(ઈ સ ૧૨૧૮-૧૩૦૪)

જ્યારે બોળો બીમ ઉત્તર તરફ પોતા ડી સતા જાવરી રાખનાનો પ્રય-

ત્ન કરવો હતો, ત્યારે દક્ષિણ તરફ સામરમતી અને

અર્જોરાજ

ઈ સ ૧૧૭૦-૧૨૦૦.

નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ તેમજ નૈરત્ય તરફના ધોળકા

અને ધધુકા પ્રમણા વાઘેલ વરા નામની એક

નવી સાખાના હાથમા ગવા કુમારપાગની મારી ॥ છેકરા અર્જોરાજથી વાઘેલ

વરા ઉત્પન્ન થયેલ હતો. અર્જોરાજે કુમારપાગની સેવા બજાવી હતી તેના

બદલામા કુમારપાજે તેને વ્યાઘ્રાતની અથવા વાઘેલ નામનું ગામ ઇનામ

આપ્યું હતું. એ ગામ અણ્ણદિનપુરથી દસ માઈલ છેડે હતું આ ગામના નામ

ઉપરથી અર્જોરાજનો વરા, વાઘેલ કહેવાયો હતો. બોળાબીમના વખતમા

સામ તો રાજ્ય બચાવી પડતા હતા તેમની સામે અર્જોરાજે પોતાના મરણ

પર્યંત પ્રયત્ન કર્યા હતા.

અર્જોરાજનો પુત્ર લવણપ્રસાદ બોળાબીમ (ઈ સ ૧૧૭૬-૧૨૪૨)

નો પ્રધાન હતો તેને તાબે વાઘેલ ઉપગત ધવલ-

લવણપ્રસાદ, ઈ સ

૧૨૦૦-૧૨૩૩

ગઢ (ધોળકા) પણ હતું આ વખતનો મુખ્ય

ઐતિહાસિક ગ્રંથ કીર્તિકૌમુદી છે તેમા જણાવ્યું

છે કે ' લવણપ્રસાદ બક્ષાદુર લઢૈરો હતો, અને નદના (મારવાડમાં હાલનું

નાદોલ) ના સરદારને તેણે કતલ કર્યો હતો તેના ગળયમા એવો બદોબસ્ત

હતો કે દુશ્મનોની કીર્તિ લૂગી લેનાર તેના સિનાય ખીજે કોઈ લૂટારો તેના

રાજ્યમા નહોતો, માગના ॥ રાજાએ ગુજાત ઉર ચલાઈ કરી પણ લવણ

પ્રસાદનું જળ જોઈ પાછો જતો રહ્યો. ન્યારે તેને સામે આવેલો જોયો ત્યારે દક્ષિણના રાજ્યએ પણ લઢાઇનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ■ માળવાના જે રાજ્ય વિષે ડ્રીસિકૌમુદીમાં લખ્યું છે તે સોદ્ધ અથવા સુલટવર્મા હતો; દક્ષિણનો રાજ્ય દેવગિરિ માદવ સિંધણ, ખીજો (ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૪૭) હતો.

લવણપ્રસાદ, મદનરાસી વેરે ખરણ્યો હતો અને તેને તેનાથી વીરધવળ નામે પુત્ર હતો. મેરુતુંગ લખે છે કે મદનરાસી પોતાના પુત્ર વીરધવળને લઈને પોતાના ધણીનું ઘર છોડી તેની મરણ પામેલી જાહેનના વર દેવરાજ પટ્ટકીલને ઘેર જઈ રહી હતી; પણ વીરધવળ ન્યારે પાકી ઉત્તરનો થયો ત્યારે પોતાના બાપને ઘેર પાછો આવ્યો. વીરધવળ ધણો જહાદુર હતો. તે વીર વાયેલો કહેવાતો. લઢાઇઓમાં વીરધવળ એવી જહાદુરી જતાવવા લાગ્યો કે તેના બાપે પોતાની હિમાતીમાંજ તેને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો. લવણપ્રસાદ ઉધાડી રીતે જીમની સામે પડે તો લોકોમાં તેની નિંદ્રા થાય એટલા માટે તેણે જણાવ્યું કે “ મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેમાં મેં અણહિલવાડનાં દેવળોમાં અંધારું જોયું, અણહિલવાડનો કિલ્લો તુટેલો જોયો, અને અણહિલવાડની શેરીઓમાં શીયાળવાં ફરતાં જોયાં. અણહિલવાડનું નસીબ મારી પાસે રડતું આવ્યું અને મને કહેવા લાગ્યું કે મારી વારે ધા. ” લવણપ્રસાદ કદાચ હથીઆર લઈને જીમની સામે થયો હશે, તોપણ જીમના નામથીજ રાજ્ય ચલાવવાની તેણે સાવધાની રાખી વાપરી હતી. લવણપ્રસાદે રાજ્ય છોડી દીધા પછી ન્યારે વીરધવળને સત્તા મળી, ત્યારે વીરધવળના કારભારી વસ્તુપાળે આમ્રહ કર્યો તોપણ વીરધવળે રાજ્યનું નામ ધારણ કરવા ના પાડી. વીરધવળનો પુત્ર વીસલદેવ ગાદીએ બેઠો ત્યાં સુધી વાયેલા માત્ર રાણુક (રાણા) કહેવાતા.

લવણપ્રસાદના વખતમાં દક્ષિણ તરફથી દેવગિરિ ' માદવ સિંધણ અથવા સિંદહે અને ઉત્તર તરફથી ચાર મારવાડના મંડલેશ્વરોએ ચઢાઈ કરી હતી. લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવળ બંને સામે સૈન્ય લઈ સિંધણ સામે દક્ષિણ તરફ ગયા અને બંન્ને આંગળ સિંધણને મળ્યા.

અરુચ ગયા પછી વાધેવાને માથે એક બીજી સંકટ આવી પડ્યું તે એ કે
 ગોધાનો મહાનિક રાજ્ય તેમનો પણ છોડી સિધ્ધાને મળી ગયો; તોપણ
 લવણપ્રસાદ આગળ ધસ્યો, તેણે સિધ્ધા ઉપર હુલો કર્યો, અને તેને એવી
 સંજ્ઞા દર્શાવે કે લવણપ્રસાદને તરતજ ઉત્તર તરફ જવું પડ્યું, તોપણ
 સિધ્ધા પાછો આવી શક્યો નહીં સિધ્ધા પાછો ન આવ્યો તે વિષે સોમશ્વર
 એટલું જ કારણ જણાવે છે કે “ સિધ્ધ ન હોય તોપણ હરણ સિધ્ધના રસ્તામાં
 આવતું નથી ” પરંતુ તેનું ખરું કારણ તહનામાના નમુનાનો એક હસ્ત
 લિખિત મથ મળી આવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે આ મથમાં સવત્
 ૧૨૮૮ (ઇ સ ૧૨૩૨) ની સાલ લખેલી છે તે ઉપરથી એમ જણાય
 છે કે એ સાલમાં એ મથ લેખેલો હતો સવત્ ૧૨૮૮ (ઇ સ ૧૨૩૨)
 માં સિધ્ધા અને લવણપ્રસાદ વચ્ચે થયેલા તહનામાની સરતો આ મથમાં
 આપેલી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ સિધ્ધાને
 તામે થયા અને તેની સાથે સલાહ કરી તેથી સિધ્ધા પાછો આવ્યો નહીં
 આ મથનો ઉદ્દેશ તહનામાના નમુના બતાવવાનો છે પરંતુ એમાં આપેલા
 નમુના પ્રમાણે લવણપ્રસાદ અને સિધ્ધા વચ્ચે તહનામું થયું હતું તેથી
 તેમના નામ તેમાં વાપર્યા હજે એમ નામે છે આ મથમાં સિધ્ધાને મહારાજ
 વિરાજ કહે છે અને લવણપ્રસાદને રાણા અને મહામહેશ્વર કહે છે
 તહનામું ફોટો મળ્યાની જગ્યાએ થયેનું હતું અને તેની મીતિ સવત્ ૧૨૮૮
 (ઇ સ ૧૨૩૨) ના વૈશાખ સુદ ૧૫ ને સોમવાર છે તહનામાની સરતો
 એવી છે કે, પહેલાની પેઠે દરેક પક્ષે પોતાનો પ્રદેશ રાખવો, એક બીજાના
 પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરવી નહીં, જો કાર્ક દુશ્મન બેમાથી કોઈની ઉપર ચડી
 અથવા તો બીજાએ મદદ કરવી, જો દુશ્મનનો સેનાપતિ આવે હોય તો તેની
 સામે જતેનું લશ્કર મોકલવું, એક જણનો સરદાર નાશીને બીજાના રાજમાં
 જાય તો તે બીજાએ તેને આશ્રય આપવા નહીં અને તેની પાસે જે માલમતા
 હોય તે જપ્ત કરી પાછી મોકલી દેવી મારવાડના રાજાઓ સામે લડવામાં
 લવણપ્રસાદને રહેલું મળી, તેમને તેણે પાછા કાઢી મૂક્યા પછી રાખ નામનો

એક જથ્થા જેને સિંધના રાજાનો હોકરો કહેવામાં આવ્યો છે પણ જે ખરું જોતાં ભરૂચ પાસેનો કોઈ કોકર દત્તો તેણે ખંભાત ઉપર પોતાનો દાવો જતાવ્યો અને લવણપ્રમાદના દાકેમ વસ્તુપાળને એવી લાલચ આપી કે મને રાજા નીમો, તો હું તમને અર્ધાના દાકેમ તરીકે કાયમ રાખીશ. વસ્તુપાળે તેનું કહ્યું ધિક્કારી કાઢ્યું અને તેને પાછો દાંડી કાઢ્યો. આ ફતેહથી ખંભાતના લોક ખુશ થયા અને વસ્તુપાળનો વરધોડો કાઢી શહેર બહાર એકલવીરા નામની માતાએ જઈ ઓચ્છવ રહ્યો. આ સંબંધમાં રાસમાળામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ જણાવી છે:—કોઈ “સંપદ” નામે વેપારી જે સૌ વસા મુમક્ષુમાન હશે, તેને વસ્તુપાળ સાથે ખંભાતમાં કહ્યો થયો, ત્યારે તેણે પ્રધાનનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને ભરૂચમાંથી શખ નામે સરદારને બોલાવ્યો. વસ્તુપાળે પોતાની ભણી આશ્રય આડે સુવસ્તુપાળ નામે ગોસેા હતો તેને બોલાવ્યો. તેણે શંખ ઉપર હલ્લો કરી તેને માર્યા, પણ પોતે લદાઈમાં ધાપણ થયો અને થોડા નિવસ પછી મરણ પામ્યો. પછી જે જગોએ તે મરણ પામ્યો તે જગોએ વસ્તુપાળે ‘સુલુપાળ પતિ’ નું દેાળા બાંધ્યું.

તદનામાના નમુનામાં લવણપ્રમદે નોમનાથને એક મામ દાનઆખાના તામ્રપટનો ઉતારો છે, તેમાં લવણપ્રમાદને મડલેશ્વર તરીકે જણાવ્યો છે, અને દાન કર્યું ત્યારે ખીજો ભીમ રાજા હતો અને લાભુય તેનો પ્રધાન હતો. એમ પણ જણાવ્યું છે. જે કે ઇ. સ. ૧૨૩૦ (સવત્ ૧૨૮૮) માં ખીજે ભીમ ગાદીએ હતો તોપણ લવણપ્રમાદની સત્તા એટલી બધી હતી કે ખરા રાજ્ય કરનારની પેઠે તે મામો દાનમા આપી રહતો અને સંધિ, લદાઈ વગેરે પોતાની મેળે કરી શકતો. આ ખીના બન્યા પછી લવણપ્રમાદે રાજ્યકારભાર પોતાના પુત્ર વીરધવળને સોંપેલો હોવાનું જણાયું છે.

રાજ્યકારભાર મળ્યા પછી વીરધવળે પોતાના કારભારી તેજપાળને સાથે લઈ પોતાના આગા સાંગણ અને આમુંડ જૂનામઢ પાસે વામનમ્થળી (વંથળી) માં રાજ્ય કરતા હતા તેમની ઉપર અદાઈ કરી. સાંગણ

અને ચામુંડને તેમની બહેને ધણીએ સમજાવ્યું કે મારો પતિ મદા પ્રતાપી છે અને ગુજરાતનાં ગામે ગામ અને નગરે નગર દંડતો આવે છે માટે તેને ધન અને ઘોડા આપી પ્રસન્ન કરો. પરંતુ તેમણે માન્યું નહોતું અને ખંડણી આપવા ના પાડી તેથી આ ચલાઈ કરવામાં આવી હતી. સાંગલ્ય અને ચામુંડ ધણી બદાહુરીથી સદાચા પણુ અતે તેઓ મરાવા અને વીરધવળની ફોજ જય જય કરતી વામનસ્થળીમાં દાખલ થઈ. વીરધવળે સાગાઓનું સંમેલન ક્રમ લૂંટી ત્યાં પોતાના સરદારો તથા ચેલાઓને જાગીરો આપી, અને સાગાઓના છોકરાઓને ખંડણી ભરવાની શરતે માદી ઉપર બેસાડ્યા.

પછી કચ્છમાં આવેલા બદ્રેશ્વરના રાજા ઉપર વીરધવળે હક્કો કર્યો, બદ્રેશ્વર ઉપર ચલાઈ.

પણુ તેમાં તેને શત્રુ મળી નહોતું તેથી દુશ્મને કહી તેવી શરતો તેને કણુક કરવી પડી. વીરધવળના આ પરાજયના સંબંધમાં એવું કહેવાય છે કે ત્રણ સરવીર રજપૂતો વીરધવળને ત્યાં નોકર રહેતા આવ્યા હતા, પણુ તેમણે ઘણા મોટા પગાર માગ્યાથી વીરધવળે રાખ્યા નહોતું અને કહ્યું કે એટલા પગારમાં તો ૩૦૦૦ માણસ રાખી સકાય. પછી તેઓ બદ્રેશ્વરના રાજાને ત્યાં ગયા અને તેની નોકરીમાં રહ્યા. બદ્રેશ્વરના રાજા આદે ચલાઈ થઈ તેની આગલી રાત્રીએ ત્રણ બાઈઓએ વીરધવળને કહેવરાવ્યું કે તમારાં ૩૦૦૦ માણસ તૈયાર રાખજો, અમે ત્રણ તેમને પૂરા પડીશું. તેમના બોલ્યા પ્રમાણે તેઓ પડ્યા. વીરધવળનાં માણસને પાછાં હાવી તેઓ વીરધવળ પાસે ધમી ગયા, વીરધવળને ઘોડાપરથી ઉતાર્યો અને તેનો ઘોડો બધી બીધો, તોપણુ તેને ત્યાં પરાજય રહ્યા હતા તેથી તેને જીવતો રાખ્યો.

આ પછી વીરધવળે પૂર્વ ગુજરાત તરફ ચલાઈ કરી. મોઢામાં ધુધળ નામે માહત્તિક રાજા હતો તે વીરધવળની આગળ ગોમાના ધુધળ ઉપર પ્રમાણે ચાલતો નહોતો, અને તેના રાજ્યમાં થઈને જે વજુજરા ગુજરાતના બદરોએ માલ લાવતા તેમને લૂંટી લેતો. વીરધવળે તેને કહાવી મોડલ્યુ કે તુ મારે શરણે આવ,

નદિ તો સાંગલુ બાને અમુક જેરા તારા દાસ થશે, તેના જવાબમાં ધુધળે પોતાના લાટને કાજળની દાળડી અને સાડી આપી વીરધવળ પાસે મોકલ્યો. અને કહેવરાવું કે સમગ્ર રાજ્યોને હું જી જી લેખવું છું. પછી વીરધવળે આ અપમાનવું વેર લેવા તેજપાળને સૈન્ય લઈ મોકલ્યો. મોઢા થોડું દૂર રહ્યું, ત્યારે તેજપાળે છૂપી રીતે પોતાનાં કેટલાંક માણસ ગામનાં દોર વાળવા મોકલ્યાં. તે દોર વાળી આવ્યાં કે ધુધળની ફાજ તેમની પાછળ ચઢી, અને તેજપાળની છાવણી પાસે આવી તેજપાળની છાવણીમાં મહારાજ થઈ રહ્યો. ધુધળનાં માણસ ધણા જોરથી લડનાં હતાં, અને તેઓની ફતેહ થવાની તૈયારી હતી એટલામાં તેજપાળે ધુધળને ઘોડાપરથી પાડી નાંખ્યો અને કેદ કરી લીધો. પછી તેને પાજરામાં ધાલી છાવણીમાં રાખ્યો; અને સૈન્ય સાથે મોઢામાં પેસી ધણી લૂંટ મેળવી. ત્યાં પોતાના એક સેવકને રાજ્ય સત્તા ઉપર બેસાડી, તેજપાળ ધુધળને સાથે લઈ ધોળકે આવ્યો. એ વખતે વીરધવળે ધુધળને સભા પાસે તેની મોકલેલી સાડી પહેરાવી અને તેને મળે તેણે મોકલેલી કાજળની દાળડી ખાધી. આ જોતી સદા ન થવાથી ધુધળ જીમ કરડી મરણ પામ્યો. ધુધળને છતવાથી વીરધવળની સત્તા મહારાષ્ટ્રની હદ સુધી પ્રહોળી, એમ ઈર્ષિકૈમુદીનો કર્તાજણાવે છે.

આ પ્રમાણે દિવસે દિવસે વીરધવળની સત્તા વધતી ચાલી તેની પાસે

શુદ્ધિમાન અને કુશળ મંત્રી હતા અને શુભ સુલતાન મુઘઝુદીનના લ-
રકરની હાર. લઢવૈયા સરદારો હતા. તોપણ દિલ્હીના

હુસનમાન જાદયાદની તેને ધણી ખીંક હતી.

એકવાર દિલ્હીના સુલતાન મુઘઝુદીનના લશ્કરે ગુજરાત તરફ કુચ કર્યાના સમાચાર આવ્યા આથી ગજરાઇને વીરધવળે વસ્તુપાળને પૂછ્યું:—“આપણે હવે કેમ કરવું? જોએલો લોક ધણા જોરાવર છે, અને ચોતરફ ફતેહ પામ્યા છે.” વસ્તુપાળે કહ્યું:—“મને તેની સામે મોકલો; હું જો થશે તે કરીશ.” પછી વીરધવળે તેને એક લાખ ફાજ આપીને જાદયાદના લશ્કર સામે મોકલ્યો. એ ફાજ લઇને વસ્તુપાળ આગ્રાના રાજાને મળ્યો અને તેની સાચી, જાદયા-

હની ફોજ ગુજરાતની જાડીમાં પેડી કે તેને ઘેરી લઇ, ઓચિંતો છાપો મારી સર્વ લશ્કર છાપી નાંખ્યું. આ તદ્દખીરથી તે વખત તો તેણે બાદશાહી ફોજ સામે ગુજરાતનો જત્યાવ કર્યો; તોપણ વીરધવજના મનમાંથી બાદશાહનો કદ ગયો નહોતો. એક વખત એવું બન્યું કે સુલતાનની માફ હજ કરવા સારૂ ગુજરાતમાં વહાણમાં બેસવા આવી, ત્યારે વસ્ત્રપાળે સુકિત કરી આંચિયા લોકો પાસે તેનું વહાણ લૂંટાવ્યું. પછી જ્યારે ફરિયાદ થઇ ત્યારે લૂંટનું વળતર આપી વસ્ત્રપાળે તેની ધણી જરદાસ કરી, અને હજ કરવા જવા સારૂ તેને ખીજી જાડવણ કરી આપી. તે પાછી આવી ત્યારે પણ તેની તેવીજ જરદાસ કરી તેને દિલી પહોંચાડી. આ ખબરથી બાદશાહ વસ્ત્રપાળપર ધણા મહેરબાન થયા, અને કંઈ ધનામ માગવા કહ્યું. વસ્ત્રપાળે એટલુંજ માગ્યું કે મહેરબાની કરી તમારે ગુજરાતના રાજ્યને ખીડા કરવી નહીં. બાદશાહે તે કહ્યું. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન મંત્રીના હુકમથી વીરધવજ જોરાવર દુરમનના ભયથી સુકત થયો.

વીરધવજના મંત્રી વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળે જૈન દેવળો બંધાવવામાં ખર્ચેલા પૈસાને લીધે જૈન અધિકારી તેમની ધણી વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળ તારીફ કરે છે. તેઓ પોરવાડ જાતના અને જૈન ધર્મના વાણીયા હતા. તેમના વડવા કેટલીક પેઢીથી અણુદિસવાડમાં રહેતા હતા. વીરધવજ પ્રજાંધ જામના અધમાં વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળના વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત છે:—તેમનો વડવા ચંડપ ગુજર્જર રાજાનો મંત્રી હતો. તેને પુત્ર ચંડપ્રસાદ જે સિદ્ધરાજનો કોશાધિકારી હતો, તેને અધરાજ નામે પુત્ર થયો. અધરાજની સ્ત્રી કુમારીદેવીને જણ પુત્ર થયા. મલ્લદેવ, વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળ. વસ્ત્રપાળ ધણો વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન હતો. અને તેજપાળ ધણો ધરવીર અને યુદ્ધના કામમાં પ્રતીષ્ઠા હતો. તેઓ જ્યારે ધોળકે આવ્યા ત્યારે પુરોહિત સોમદેવે પોતાના રાજ સાથે તેમનો મેળાપ કરાવ્યો. રાજાએ તેમના ગુણથી પ્રસન્ન થઇ તેમને પોતાના મંત્રી જનાવ્યા. અને શાપ્તઓએ

મંત્રીપણું કમુલ કર્યું, પણ તે વખતે રાજ પાસે તેઓએ એક વિચિત્ર માન-
ણી કરી અને કમુલ કે “હે રાજ કોઈ સેવક લોખ વગર તો રાજ્ય સેવા કરતો-
જ નથી. પણ રૂડો સેવક તેને કહીએ કે જે સ્વામી બંડત હોય તથા લોકોમાં
ફોની નિંદા ન થાય. મંડલિક નગરમાંથી સદકુટુંબ અમે આવ્યા છીએ,
અમારે ઘેર ત્રણ સાખની સમૃદ્ધિ છે; તેથી જો કોઈ ચાડીઓ તમારી પામે
અમારી ચાડી કરે તો મારી પામે જે જે છે, તેજ આપીને અમને મૂકી દેવા.
સર્વસ્વ હરી લેવું નહીં.” આ સાંભળી સરણુપ્રસાદ તથા તેના પુત્ર વીરધવજે
તે પ્રમાણે કરવા ભેખી વચન આપ્યું ત્યારે તેમણે મંત્રી પદ કમુલ કર્યું.

એવું કહેવાય છે કે મુસલમાન વેપારી સૈયદને ખંભાતમાં પકડયો,
ત્યારે તેની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી હતી. વીરધવજે બધી મિલકતપર
પોતાનો દાવો રાખ્યો, અને માત્ર ધૂળ વસ્તુપાળને આપી. આ ધૂળ સોનાની
હતી અને વળી અમિથી સૈયદની મોના રૂપાની બીજી મિલકત પણ ધૂળ યથા
બર્થ આપી કરીને સૈયદની મિલકતનો મોટો ભાગવસ્તુપાળને મળ્યો. આ
મિલકત દાદવાને વસ્તુપાળ અને તેજપાળ કાઠીઆવાડમાં હડાલક ગામ છે
ત્યાં ગયા. ભોલમાં ખોદતાં તેમને બીજી દોલત મળી. આ બધી દોલતની
જાને ભાઈઓ એટલી બધી ફિકીર કરવા લાગ્યા કે તેમને ખાવાનું પણ ભા-
વતું નહીં. પોતાના પતિ તેજપાળની ફિકરનું કારણ અનુપમાના જાણવામાં
આવ્યું ત્યારે તેણે સલાહ આપી કે, “તમારી દોલત પર્વતની ટોચે ખરેખે.
બધાના જોવામાં તે આવશે, પણ કોઈથી તે લઈ જવાશે નહીં.” આ સલાહ
તેમની માતૃશ્રી તથા વસ્તુપાળની સ્ત્રી લલીતાદેવીના જાણવામાં આવી, ત્યારે
તેમણે પણ તે પસંદ કરી, તેથી કરીને વસ્તુપાળ અને તેજપાળે આપ્યું, ગિરિ-
નાર અને શત્રુંજયના કુંભરો ઉપર ઉમદા દેવળો બંધાવ્યાં.

શત્રુંજયનું દેવળ તેવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથને અર્પણ કરેલું છે અં
તેમાં કીર્તિકામુદીના કર્ત્તા સોમેશ્વરે લખેલો સંવત ૧૨૮૮ (ઇ. સ. ૧૨૩૨
ની સાલનો ભેખ છે. ગિરિનારનું દેવળ પણ નેમિનાથને અર્પણ કરેલું છે

અને તેની સાથે સંવત્ ૧૨૮૮ (ઈ સ ૧૨૩૨) છે. આપુના દેવળ સૌથી ઉંચી કારીગરીના છે તેઓનું કદ અથવા બહારનો દેખાવ વખાણવા જેવા નથી, પણ અદરની બાણુએ કોતરણીનું કામ ધણ વખાણવા જેવું છે એ કોતરણી એવી બારીકાઈથી કરેલી છે કે જાણે મીણના બીજામાં ઉતારી હોય એવો ભાસ થાય છે કારીગરોને પર્વત ઉપર કામ કરતા તાદ વાય નહીં, એટલા માટે વસ્તુપાળ અને તેજપાળે દરેક કારીગરની પાસે સઘડી મૂકાવી હતી અને સામે ઉના ભોજન કરાવી બધાને જમાડવામાં આવતા હતા કોતરણીનું બારીક કામ કરનાર કારીગરને તેણે કોતરી કાઢેની પથ્થરની ધૂળના ભજન જેટલી ચાદી મળુરી તરીકે આપવામાં આવતી હતી આપુના દેવળ પણ નેમિનાથને અર્પણ કરેલા છે અને તેમની સાથે સંવત્ ૧૨૮૭ (ઈ સ ૧૨૩૧) છે

પોતાના મિત્ર વસ્તુપાળને પોતે કેવી રીતે બે વખત મદદ કરી હતી એ સોમેશ્વરે પોતાના મધ્યમાં જણાવ્યું છે વસ્તુપાળ ઉપર લાય લીધાનું કામ ચાલતું હતું, તેમાંથી એક વખત તેણે તેનો બચાર કર્યો હતો બીજો પ્રમગ એથી પણ વધારે ગંભીર હતો વીસનદેવ રાજના મામા સિંહે જૈન અપાસંગના એક સાધુને ચાલુકાનો માર માયો તેથી પોતાના ધર્મનું અપમાન થયું સગાજી વસ્તુપાળ ઘણો ગુસ્સે થયો જે દ્વારે સિંહે માર માયો હતો તે દ્વાર વસ્તુપાળે મોઢ રજપૂત પાસે કપાવી નાખ્યો આ ગુન્હો વસ્તુપાળ ઉપર સાબીત થવાથી તેને મારી નાખવાની સજા ફરમાનવામાં આવી, પણ સોમેશ્વરે વચ્ચે પડી વસ્તુપાળને બચાવ્યો એટલુંજ નહીં પણ રાજાનું મન એવું ફેરવી નાખ્યું કે તેણે જૈન સાધુને મારવા માટે સિંહને ઘણો કપકો દીધો વસ્તુપાળ છૂટો થયા પછી તેને તાવ આપ્યો એ તારથી બચારો નહીં એમ તેને લાગ્યું, ત્યારે તે શત્રુજયની જાગ્રતે જવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામાં મરણ પામ્યો તેના લાકડ તેજપાળે તથા તેના પુત્ર જયન્તપાળે તેનો શત્રુ જયના પવિત્ર પદ્મ ઉપર અમિ સ્ફાર કર્યો અને તે જગોએ 'સ્વર્ગારોહણપ્રસાદ' નામનું દેવળ બાંધ્યું.

સમર્થપ્રિસાદ પાનપ્રસ્થ થયા પછી ૭ વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ૧૨૩૮ માં વીરધવળ મરણ પામ્યો. તેના મરણ વખતે વીરધવળનું મરણ, ઇ. ૧૮૨ ચાકરે ચિતામાં પડી મરણ પામ્યા. એથી વધારે નોકરોને ચિતામાં પડી મરતાં અટકાવવાં તેજપાળને સંસ્કર સંઘ વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી હતી.

વીરધવળને ત્રણ પુત્ર હતા, વીરમ, વીરવ્ર અને પ્રતાપમુદય. વીરમ ચરવીર પણ ઘણો ઉતાવળો અને સાહસિક હતો, તેથી વીરધવળની વીસસ ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વીસસમાં ઘણા સારા ગુણ હતા. વસ્તુપાળ પણ તેનેજ માન આપતો અને વીરમને ડાંડ મણતો. વીરમ, એ વીરમગામ નામનું ગામ વસાવી ત્યાંજ રહેતો હતો. જ્યારે વીરધવળ મદિા પડ્યો ત્યારે રાજ્ય લેવાને માટે તૈયારી કરી વીરમ ધોળકે આવ્યો. પણ વસ્તુપાળે તેનું કંઈ આલ્થક દીધું નહીં અને વીરધવળ મરી ગયો ત્યારે વીસસદેવને માદીએ બેસાડ્યા આ પ્રમાણે થયું ત્યારે વીરમ કોષે બસાયો અને રીસાઇને પોતાન સસરા પામે જાગાલીપુર (જગમપુર) મદદ લેવા ગયો, અને પછી ત્યાંજ રહ્યો. પોતાના બાઇના મદદમારો શિવાય અણહિલવાડના સોલંકી વંશન ત્રીભુવનપાળ નામના સખસ સામે પણ વીસસદેવને થવું પડ્યું હતું.

પોતાના બાપ અને ધડવાની પેઠે વીસસદેવે કોઇને અધીરાજ તરીકે કબુલ રાખ્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૨૪૩ માં તે અણહિલવાડના સ્વતંત્ર રાજ તરીકે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરવા માગ્યો. ઠઠીમાંથી મહેસા ઇ. સ. ૧૨૬૧ (સવત ૧૭૧૭) ના એક તામ્રલેખપરથી જણાય છે કે અણહિલવાડ તેની રાજધાની હતું અને મહારાજાધિરાજ તેનો ખિતાબ હતો.

વીસસદેવનાં તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે તે બહાદુર લડ્યો હતો, અને માણવા અને મેવાડના રાજ સાથે તેને લડાઇઓ થઇ હતી. વળી સુર્જા-

ટકના રાજાની કુંવરીએ તેને વરવાનું પસંદ હતું હતું. તેના યજ્ઞનનું નામ નાગદ હતું.

વીસલદેવના વખતમાં ઇ. સ. ૧૨૫૯ (સંવત ૧૩૧૫) થી ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો. આ દુકાળનું દુઃખ ઓછું કરવામાં વીસલદેવની કાળજી માટે ભાદ લોકો તેનાં ઘણાં વખાણ કરે છે. ભાદ લોકો એમ પણ કહે છે કે વીસલનગર અને દર્ભાવતી અથવા ડોમોપના કિલ્લા તેણે બંધાવ્યા અથવા ફરસ્ત કરાવ્યા. વીસલદેવના વખતમાં વાધેલ વંશની સત્તા આખા ગુજરાત ઉપર સ્થાપન થઈ હતી. વીસલદેવ ઇ. સ. ૧૨૬૧ માં મરી ગયો.

વીસલદેવના મરણ પછી તેના નાનાભાઈ પ્રતાપમલ્લના કુવર અર્જુનદેવને ગાદી મળી. અર્જુનદેવ વીસલદેવના જ્યેષ્ઠ પરાક્રમી અને સારો હતો. વેરાવળમાં હર્ષદ માતાના દેવળમાં ઇ. સ. ૧૨૬૪ (સંવત

૧૩૨૦) ની સાલનો એક લેખ છે તેમાં અર્જુનદેવના નામ સાથે = પરમેશ્વર સદાક, શ્રી ચાલુક્ય ચક્રવર્તિ મહારાજાધિરાજ ” એવાં વિશેષણ જોડેલાં છે. આ લેખ ઉપરથી વળી જણાય છે કે તે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરતો, શિવમાર્ગી હતો અને ખીખ અગણિત રાજાઓ તેની આજી માનતા તેનો પ્રધાન શ્રીમદ્દેવ હતો અને કેટલાક મુસલમાન તેના નોકર હતા, જેવા કે બેલાકુલનો દુરમઝ, અને નાખુદા તુરકીન શીરોજનો છોકરો ખોખાદિમ. પરંતુ ‘ નાખુદા ’ ના પદ ઉપરથી આપણે તેમના અધિકારની કક્ષતા કરી શકીએ તે શિવાય તેઓ શા કામપર હતા તે જણાવવાનું નથી. આ લેખની ખુબી એ છે કે તેમાં ચાર સન આપેલાં છે. દિગ્ગરી સન ૬૬૨, વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦, વલ્લભિ સંવત ૯૪૫; અને સિંહ સંવત ૧૫૧. આ ચારે સનની સાલોતો મેળ મળે છે, કારણ કે (ઇ. સ. ૧૨૬૪) સંવત ૧૩૨૦ માં દિગ્ગરી ૬૬૨ ની સાલ આવે છે. અને વલ્લભિ સંવત ઇ. સ. ૭૧૮-૧૯ થી શરૂ થાય છે તેથી વલ્લભિ ૯૪૫ અને સિંહ ૧૫૧ એ પણ ઇ. સ. ૧૨૬૪ માં આવે છે.

અર્જુનદેવ પંછી તેનાં પુત્ર સારંગદેવ ગાદીએ બેઠો. વિચારશ્રેણી

સારંગદેવ, ઇ. સ. ૧૨૭૪
-૧૨૯૬.

અમાણે તેણે ઇ. સ. ૧૨૭૪ થી ૧૨૯૬ (સંવત
૧૩૩૧-૧૩૫૩) સુધી એટલે બાવીસ વર્ષ રાજ્ય

કર્ચું. સારંગદેવના વખતના લેખો ૩૨૭ અને આ-

શુમાં છે. ૩૨૭વાલો લેખ કંથકોટ પાસે જોખર નામના ગામમાં એક પાળીઆ ઉપર છે. માંડવીથી ૩૫ માઈલ છેટે આવેલા ભદ્રેશ્વર ગામમાંથી એ લેખ ત્યાં લાવવામાં આવ્યો હતો. તેની ઉપર સંવત ૧૩૩૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૫) ની સાલ છે અને તેમાં સારંગદેવને “ મહારાજાધિરાજ ” લખ્યો છે તથા તે અશ્વદ્વિ-લવાડમાં રાજ્ય કરતો હોવાનું જણાવ્યું છે. તેના પ્રધાનનું નામ માલદેવ લખેલું છે. આશુવાળો લેખ સંવત ૧૩૫૦ (ઇ. સ. ૧૨૯૪) નો છે, અને તેમાં સારંગદેવને અશ્વદ્વિલવાડનો રાજા કરીને લખ્યો છે અને ચંદ્રાવતીનો વીસલદેવ તેના દાસ નીચે મંડોળેશ્વર હોવાનું લખ્યું છે. ત્રીજો લેખ, જેની ઉપર સંવત ૧૩૪૩ (ઇ. સ. ૧૨૮૭) ની સાલ છે. તે પ્રથમ સોમનાથ હતો પણ દાસ પોર્તુગાલમાં આવેલા સિન્ડા ગામમાં છે. એ લેખમાં ત્રિપુરાના નામના માણસે કરેલી જત્રાની વાત લખી છે અને રાજા સારંગદેવની વંશ વર્ણ આપી છે. અમલવાદમાંથી એક દસ્તાવિજ અંચ દક્ષિણ ભંડારકર મળ્યો હતો, તેમાં લખ્યું છે કે એ અંચ સંવત ૧૩૫૦ ના જોઈ વદિ ૩ દિવસે મહારાજાધિરાજ સારંગદેવનું લક્કર આશાપલિલ (અમલવાદ) મુકા કરી પડ્યું હતું ત્યારે પૂરો કર્યો હતો.

સારંગદેવ પંછી ગાદીએ બેસનાર કરજુદેવે ઇ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૦૪

૧૨૯૬ થી ઇ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૦૪ થી આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ રાજ્ય અશ્વદ્વિલવાડન ગાદી ઉપર બેસનાર છેલ્લો દિંદુ રાજા હતો. જ રાજા થેતો કહેવાતો. તેના વખતમાં ગુજરાત મુસલમાનોના દાસમાં ગયું.

ઇ. સ. ૧૨૯૬ માં અલાઉદ્દિન ખીલજી પોતાના કાકા જલાલુદ્દિન આદલાદને મારી દિલ્લીના તખ્ત ઉપર બેઠો અને પોતાના નામથી કુતબો

પડા રો એ પુત્ર ધત્રોજ નિદેય હતો તખ્ત ઉપર બેસતાજ તેણે દિદુ દેવાલયો ભાગવા માગ્યા અને તેઓના ધર્મનું આખર આશુવા પોતાનું ચિત્ત લગાડ્યું. ઇ સ ૧૨૮૭ મા અનાઉલિને પોતાના ભાઇ અવધમાનને તથા નસરતખાન નામના પ્રધાનો ફોજ આપી શુજગત છૂતવા મોકલ્યા તેઓએ એ દેશને પાલખાન કરી અલ્પદિનવાડનો કિલ્લો તામે કરી ત્યાં પોતાના થાણા બેસાડ્યા કાશ્મીરે પોતાની ગણીઓ, છોકરા, દાથી, સગામાન અને ભગા એ સર્વે મૂળીને નાહો અને દક્ષિણમાં દેવગઢના નાજ સમદેવનો આશ્રય લીધો તેનો મનગો ખજાનો મુસલમાનોના હાથમાં ગયો.

કરણનું ગળ્ય ગયા ત્રિષે ભાટ મેઝે નીચેનું કાશ્મીર જતાવે છે — ગણના માધવ અને કેશવ નામના બે નાગર મંત્રી હતા માધવની સ્ત્રી ધણીજ ખુશ-મુરત હતી, તેને રાજાએ જગજગતીથી પોતાના મહેલમાં આશુવાનું ધાણું, તે વખતે માધવ હાજર નહીં હતો, તેનો ભાઇ કેશવ દુધીઆગ વાંધી ગળની સામે થયો પણ તેનું કંઈ આશુ નહીં અને ભાભીનો જગાવ કાનામાં આખરે તેણે પોતાનો પ્રાણ ખોયો. માધવની સ્ત્રીને કરણના મહેલમાં લઈ ગયા માધવ આવ્યો તારે આ ખબર સાંભળીને ધણીજ દીનગી થયો પણ દીનગીર થઇને બેઠી રહ્યા નહીં એ બાબત રાજાની ઉપર વેર લેવાની તક તે જોવાના લાગ્યો વેર લેવાના ધરાદાથી તે થોડા દિવસ પછી દિલની ગયો અને દિલનીના બાદશાહે શુજગતનું રાજ્ય લવા સમજાવી તેની ફોજ શુજગતમાં લાવ્યો મુસલમાનોએ શુજરાત છૂતી લીધા પછી માધવે બાદશાહે ત્રણમે સાક થોડા નજર કર્યા તેથી બાદશાહે તેને શુજરાતના પ્રધાનની જગ્યા આપી.

કરણ પોતાની પાઠશાળા ગણીઓ, છોકરા મરસામાન વગેરે મૂળી ગયો હતો તે સર્વ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવેલા લોકોમાં કરણની રાણી કૌવાદેની પણ હતી તે ધણી ખુશમુરત હોવાથી અનાઉલિન પા ગાહે તેને પોતાની દુ મ કરીને તખ્ત અંતરખાન તથા નસરતખાન પછી ખજાત લૂંટના ચાલ્યા તે વખતે ખજાત વેપારી ઓધી લાગે અને દ્રવ્યનાન સહજ હવુ તેથી તેમને વધુનીજ લૂંટ મળી.

અદીથી નમસ્ત્યાને ખલાતના એક વેપારીના દેખાવનું સુલતાનેને ગાંધીથી
 હર્ષ લીધો તે સુધામ પઠવાદેથી સુનતાનની પ્રાંતિ સ્થાપન કરી લઈને
 મનેક દાકુરને નામે ધણે ઉચે દુનને અચે. ખલાતથી મુસલમાન લોક
 કારીઆવાડમાં ગયા અને મહમદ પઝી મોમનાયની મૂર્તિ રૂગીને સ્થાપવામાં
 આવી હતી તેનો તેમણે નાશ કર્યો આ વખતની તે ૪ સ ૧૩૦૪ સુધી
 ગુજરાત ૥ કામગીર મળી કમ માલિની મળી નથી, પણ એટલું તો
 જણાયું છે કે ૪ સ ૧૩૦૪ માં અતદુખાનને ગુજરાત દેસનો રૂગીથી મુખે
 કરા રો હતો અને ત્યાં તેને મોગી ફોજ આપી મોકલ્યો હતો. મિત્રો
 અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ધણે જે દેવળોમાંથી આગસના ધાલના કાઢી
 લઈ અલદુખાને અલ્લદિવવાડમાં જુમામસીદ બધારી

ખલાતથી લીધેના સુલતામ કાકુગ્યા વખતે સુનતા. અ ૥ કાઢિનને
 માનીતો યજ્ઞ પડ્યો હતો સુલતાને તેને ૪ સ ૧૩૦૬ માં મનેક નાયબનો
 ખિતાબ આપ્યો અને પ્રખ્યાત કામગીરોવાળી એક સેનાનો સેનાપતિ નિમી,
 દખ્ખણ સુલતાને મોકલ્યો મનેક કાકુગને મદદ કરવાને ગુજરાતના સુલ્તા
 અલદુખાનને પણ હુકમ થયો હતો કોલાદેરી જે અનાઉનિની માનીતી
 બેગમ યજ્ઞ પડી હતી, તેના જણવામાં આ મદદની વાત આવી ત્યારે તેણે
 સુલતાનને પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે મારે પેહેલા ધગ્ગી બે દોકગીઓ યજ્ઞ હતી,
 તેમાં મોગી તો મરી ગયું છે, પણ નાની દેવળદેરી માગથી જૂદી પડી ત્યારે બે
 વર્ષની હતી તે હજી જીવે છે, માટે સરદારોને એવો હુકમ આપો કે દેવળ
 દેરીને શોધી મઢી દિદરી મોકલી દે આ વખતે દેવળદેરી તેના કમનગીખ
 પિના પાસે બાગનાનમાં હતી મનેક કાકુરે કમ્બુદેવને સદેશો મોકલ્યો કે
 દેવળદેરીને સોંપી દો, પણ કરજો ના પાડી તેથી કાકુરે અવરખાનને એના
 દુશ્મનો કે બાગલાન ઉપર ચડાઈ કરી કુવગીને પકડી લાવવી કરજો બે
 માસ સુધી અલદુખાનના સામે ટકર જીતી એટલામાં દેવગીરીના માદવ
 રાજા ૥ કરદેવે દેવળદેરીનું માથું કપું તે તેણે કમ્બુ કપું દેવળદેરીને
 દેવગીરી લઈ જતા હતા, એટલામાં અલદુખાનના લશ્કરે તેને રસ્તામાં પકડી

કગજે દરી લીધી પત્રી અનરૂપાને દિલી જઈ કુવત્રી બેગમને સ્વાધીન
મરી દીધી દિલીમાં બાદશાહનો સાદગમો ખીમ-ખાન તેની સાથે પ્યા-મા
પડ્યો અને આખરે તેને પડ્યો આ પત્રી કરજી ગમનું શુ થયું એ
જણાયું નથી એમ ધારનામા આવે છે કે તે નામ કામ કોઈ જાણે નહીં
એની ગિયતિમાં ગમતો મરી મર્યો હશે

હત પામેના મુસ્લમાનોએ ગમધાનીનું સહેજ અજુદિવાડ, ખજાત,
ભરૂચ અને સુ ત ગદશે તથા મિદ્દાજના પસના નામઓના તાગામા જે
દેશ સા હતો, તેનો ઘસો ભાગ પોતાને ગમધીન કરી લીધો તોપણ તે
દેશના મોટો ભાગ રસતત્ર નજરૂત ગમઓના તાગામા હતો આ ગમતીની
પશ્ચિમનો ઘસો દેશ વાધેવાઓના તાગામા હતો અને તેમાંના કેટલાએક
નાના નાના નામ હતાગમા મહીમદા ઉપર વી-પ-થી તે અબ્બાદની પનીમે
પોમીસુધી ગયેવી કુમરતઓના હાન્ને સમતા પગમાર અને મઠોડો વચ્ચે ગદી
રાજન કરતા હતા ક-છના ગણ અને અજાતના અજાત વચ્ચે કામા લોકોનું
મોટું મરધાન હતું, સુવાગ તથા ખીમ પહાડ તથા જગસવાગા પ્રદેશમાં
મોળી અને ખીમ મૂળના નહવાસી લોકો ફેલાયા હતા પાનાગઢ અને તેની
પૂર્વના પ્રાતમાં કાળીની ધજા ઉડતી હતી અને એમાં વસના ગિનાગની
પડોશમાં જુનાગઢ નામના નિ નામા નહી આખા દિવસ પ ઉપર સર્વોપરી
રાજ્ય કરતા હતા તેના ખડીઆ ગમઓમાં ખીમ અને ધોધાના મોએવ
પોતાના ઉપરી જેન જ બેરશર હતા

વાધેન વસનું જાડ

ધનવ.

ઈ સ ૧૧૬૦

કુમારપાળની માળીને પરપેસે

અર્જુનરાજ.

ઈ સ ૧૧૭૦

વાઘેલ વંશનો સ્થાપનાર.

લવણપ્રસાદ.

ઈ. સ. ૧૨૦૦.

ધોળકાનો રાણો.

વીરધવળ.

ઈ. સ. ૧૨૩૩-૧૨૪૮.

ધોળકાનો રાણો.

વીરમ.

વીસલદેવ.

ઈ. સ. ૧૨૪૩-૧૨૬૧.

અણહિલવાડનો રાજા.

પ્રતાપમદ્દિ.

અણ્ણુનદેવ

ઈ. સ. ૧૨૬૨-૧૨૭૪.

સારંગદેવ.

ઈ. સ. ૧૨૭૪-૧૨૯૫.

કરણદેવ અથવા કરણધેણી.

ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૦૪.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

રાજ્ય કારભાર, ધર્મ, રીતરીવાજ વગેરે.

આશુહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપન થતા પહેલાંનો પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણવાને તાત્ત્વજ્ઞ, ઐતિહાસિક, શિક્ષા વગેરે જે સાધનો છે, તે સાધનોથી પ્રાચીન ગુજરાતમાં આવતા રાજ્યકારભાર, ધર્મ, રીતરીવાજ, વગેરેની જે જૂનું માહિતી મળે છે તે જે તે સ્થળે જતાનવામાં આવી છે. આશુહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપન થવા પછીનો ઇતિહાસ જાણવાને જે ઐતિહાસિક મથોનો* આધાર છે, તે મથોની કિમત ઇતિહાસ મથો તરીકે જોડે ધણી થોડી છે. તોપણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યા હતા, તે સમયના રાજ્યકારભાર, રીતરીવાજ જાને વિચાર જતાવવાના સજ ધર્મ એ મથો ધણી ઉપયોગી છે. ફોર્બસ સાહેબ રાસમાળામાં જણાવ છે તેમ “ જૈનોના લખેલા વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તેજ સમયના નોખી રાખેલા ગમ તરીકે માની લેવા જોઈએ. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની ગુત્વના કરીએ તોપણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી. એ વર્ણન વડે બીજા સાહિત્યોનો ખુલાસો થાય છે અને સજ ધર્મ એસે છે એટલું જ નહીં, પણ ધણી વાર તો તેઓનો પતો ખેસારવાના સાધન થઈ પડે છે; અને અગર જે તેમાં આવવી વાતો બીજી કેટલીક વાતોસાથે જોડાઈ મળતી આવે તેટલી પૂરેપૂરી માનવામાં આવે તોપણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યું તે સમયે ચાલતા વિચાર અને મનોભાવનું વલણ રાજ્ય કાર્યભાર અને રીતભાત, એ વિષેની સામટી સૂચના પૂરી પાડે છે એની ના કહેવાય એમ નથી.”

જૈન ઇતિહાસ મથોથી રાજ્ય કાર્યભાર, રીતરીવાજ વગેરે સજ ધર્મ જે માહિતી મળે છે તે રાસમાળાના ૧૩ મા પ્રકરણમાં એકઠી કરવામાં આવી છે અને ઘણે ભાગે તે ઉપરથી અમે અને જણાવીએ છીએ.

રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ધણો મનુષ્ય રહેતો રાજાને મજાને દાક્તરી

પેઠે પ્રજાને ઝાઝો પ્રતિનિધ નડતો નહિ નાન

રાજા અને દરબાર.

દરબાર ભરીને ભેમતો ત્યાં કામકાજ ચાલતું, અને

જેની જે ફરિયાદ હોય તે સભાગામી પ્રજાના દુખ જાણી પેલાને મળતું જૂઠું મંત્રીઓ મળતો અને પોતે પણ છુપે વેરે મદદાર નીડાતો મંત્રીનું કામ બ્રાહ્મણોજી ક્રમતા એમ નથી વાણીઆ લોભે પણ મંત્રીનો દોષો ભોગવતા અને ધણી વાગે સરકરના ઉપરી તરીકે પશુ નિમાતા વનસજનો મંત્રી આપે અને તેનો દીકરો સબજન, સિદ્ધનજનો મંત્રી મુજન, કુમારપાળનો મંત્રી ઉદયન અને બીજાનજના વખતના તેજપાળ અને વસ્તુપાળ એ મર્વ વાણીઆ હતા

દરબારમાં રાજા પોતાના દીનાદ કુવરની સાથે બીરાજતો તેની આસપાસ મડલેશ્વરો અને સામ તો બેનતા મંત્રી વચેરે કામદારો પણ દાજર રહેતા અને રાજાને સલાહ આપવાનું તથા લખવાનું કામ કરતા. કામમજ આવી નવા પછી પડિતો અને વિદાનોને બોલાવવામાં આવતા તેઓ મથોમાંથી શાઅના અધાર કદી વાદરિવાદ કરતા અથવા આનંદ ઉપજે એવી કવિના મજાગવના ધણીક વખત કેટલીક કસ્ટ તકગરોનો ખુવાસો મજ કરી રાખતું નહીં ત્યારે ચતુરાઈમાં વખણાએની વાગાનાઓ કરવી જાદુ લોકો જેઓ અડધા લઈરવા મણાના અને જેઓ દેશપદેશમાં ફરવાથી પ્રિશેષ માદિતી ધગવતા, તેઓ સભામાં બેસી જારન અને રામાયણની વાતો સભાગરના, અને કાષ્ઠ મજવાર પરદેશની ખુશસુરત કન્યાઓના હાથાર વખણ કરી રાખતું મન તેના તન્ક ઉસ્કેરી રાજાને નજીવા કજીઆ અને લદાઈઓમાં દોરવતા

રાજાએ કાષ્ઠ ખુશસુરત કન્યાવિષે સાબરજી હોય તો તેને પોતાના જનાનામાં દાખલ કરવા તેનું મન લવચાતું અને પોતાની મતનન પાર પડતામુધી તેનું નેન પડતું નહીં, તોપણ રાજા પોતાનો બધો વખત કઈ જનાનખાનામાં કાઢતા નહીં પોતાની રૈયતનું સુખ દુખ અને વિચારો જાણી

લેવાને તેઓ કાળજી રાખતા. પોતાની રૈયતને પરદેશીના હુમલાથી બચાવવી, પોતાના દેશ અંદરના રાજ્ય કાર્યભારમાં અવરજા રાખવી અને આસપાસના રાજ્યોને નમાવી તામે રાખવા, એ તથા રાજ્યની મુખ્ય મતલબો જાણાય છે. ખંડીઆ રાજ્ય મંડેશ્વરના નામથી ઓળખાતા. તામેદાર પણ જોરાવર અને જૂના રાજ્યના મધ્યી મંડળીક કહેવાના, જેવાકે આણનો રાજ્ય, ગીરનારનો રાજ્ય, અને કોકણનો રાજ્ય. રાજ્ય ઉપર પ્રજાની અને પ્રજાની ઉપર રાજ્યની વિશેષ પ્રીતિ રહેતી. પોતાની પ્રજા સાથે રાજ્ય કુટુંબના વડીલ તરીકે વર્તતા અને કુટુંબના વડીલ તરીકે પ્રજા રાજ્યને માન આપતી.

ધર્મની પેઠે વિદ્વાનોને પણ રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળતો. દેવરથાનો,

ધર્મગુરુઓ અને વિદ્વાનોને રાજ્ય તરફથી ધણું

વિદ્વાનોને આશરો.

કરી ભોંય આપવામાં આવતી તામ્રસેખો ઉપરથી

ધણા જેનેતે તથા શ્રાદ્ધલોને તેમની વિદ્વાની ખાતર મામ અથવા ખેતર દાનમાં આપ્યાનું જણાય છે. મૂળરાજના વખતમાં શ્રાદ્ધલોને સિદ્ધપુર, સિદ્ધોર વગેરે ગામો આપવામાં આવ્યાં હતાં આવી રીતનું દાન ' આસ ' કહેવાતું અને તે સમયે એ શબ્દ ધર્મ દાનને દેશલે વપરાતો. જ્યારે મૂળરાજે અણહિલવાડમાં નિધુરપ્રાસાદ નામનું મહાદેવનું દેર બાંધ્યું હતું ત્યારે તે જોના સ્વાધીનમાં હતું હતું તેને " આસ " બાંધી આપ્યો હતો.

રાષ્ટ્રીઓને હાથના કરતાં ગ્રામીન સમયમાં વધારે જૂદ હતી. રાજ્ય

કામમાં પોતાની જુદી અને અતુર્યની મદદ

શાણીયો.

આપવાને તે હમેશ તત્પર જણાય છે. રજપુત

શ્રી સ્વયંવરમાં પોતાના મન માનતા શ્રરા પુરૂષને પસંદ કરતી અને " કામની સાથે રતિ " શોભે તેમ તેની સાથે શોખતી. જ્યારે તે ગાતા થતી ત્યારે પોતાના યુવાન કુવરનું રાજ્ય ચલાવતી અથવા તે પાછી વયના હોય તો તેને રાજ્ય કામમાં સલાહ આપતી અને ધર્મ અને દયાનાં કામ તેની પામે કરાવતી. પોતાના સ્વામીના મરણ પછી કોઈ બીજા જુવનમારના હાથમાં જઈ પોતાના પાતિવ્રતનો જંગ ચલાવો પ્રસંગ આવે નહીં એટલા માટે

પ્રાચીનકાળની મતી થવાનો રીવાજ આ દેશમાં આવતો, તે પ્રમાણે રાખીએ તથા અન્ય સ્ત્રીઓ સતી થવાના કમકમાટ બરેના દાખલા પણ જોવામાં આવે છે

જમીનની ઉપજમાથી ગભ્ર લાગ લેતો અને ગભ્રનો લાગ ધણે

લાગે રૂં હતો પોતાનો લાગ નગ્ન પોતાના

જમીનનો વહીવટ

મતીઓની મારફત ઉત્તરની લેતો અને મધ

વેળાએ ગામના અધિપતિઓ, ખેડુતો પામેથી દાખાનો લાગ ઉપરાની પેના તેની પાસેથી રાગ પોતાનો લાગ લેતો દેશમાં “ મામ ” અથવા ગામ વસેલા હતા અને ત્યાંના ગહેવાલી કુટુંબિક (કણુની), અથવા ખેડુત (કાળા ક) કહેવાતા, ગામના મુખી, પટકીત અથવા પટેલ હતા ખેડુતો જેવા હમણા પોતાના કામમાં રોકાયેના રહ્યે છે તેવા ત્યારે પણ ગહેતા પાંડુગવા માટે એવે કાદા અથવા યોગ્યાની પોતાના ખેતરોને વાડો કગતા અને ત્યાગપછી તે વધારે વધના માટે એટલે પછીઓને ટોટોવા મડી જતા ખડુગોની બાલડીઓ આજની પટે, ખેતર માહેના કામેરના પાકતુ રખેવાળુ કની અને પોતાના ગીત વડે સીમને આનંદમય કરી દેની વર્ગદ વરસતો નહિ, તો રાજના લાગ આપવામાં વાધો ઉકતો અને તે લેવાને ખેડુતોને કેદમાં નાખ્યા વિના સિદ્ધિ રહેતી નહિ તોપણ તેઓ હઠીનાઈ પકડી રહેતા અને લાચાર છાકરાની પેઠે ધોણુ પકડીને પોતાના ઉપર રાજની દયા ઉપાનનના આથી કરીને બને બાલુ વાગ્યાઓને રડાકૂટાગ મના અને છેરટે પચાત કરાવીને છટકો ક વામાં આવતો હાનમાં ગુજરાતમાં કેટલાક દેવી ગભ્રોમાં જે વહીવટ ચાલે છે તેને આ જરાજર મળતુ આવે છે

અલ્પહિતવાડના રાગ જમીનની ઉપજ લેતા તેમ દેશમાથી જતા

માલ ઉપ દાણુ પણ લના માળુ લોકો

૬૨

પામેથી પણ કુ લેતા દુધાશ્રના છટા સર્ગ ૥

તેમાં સ્ત્રીકમાં મૂળનાજની સળધમાં હેમાચાર્ય કહે છે કે “ રત્નપેદાણુ, દયનિમાય વધપણુ, આદિ કરના લ નાર એ રી પ્રતિષ્ઠા મોતીના મી ૧૨

જેવો તથા હાથીના જેવો બગવાળો અને ઇંદ્રના જેવી લક્ષ્મીવાળો માને છે " આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્તૂપેષાણુ, દ્રવદિમાય, અને યૂથપશુ એ નામના કાં પણ લેવાતા હશે સ્તૂપ એ ગાયોના ટોળાનું નામ છે અને " શાણુ " એવું આ ગાંધારીઓના ત્રિકાનું નામ છે, તેથી એમ લાગે છે કે સ્તૂપેષાણુ, એ ગાયોના ટોળા દીઠ એક ' શાણુ ' પ્રમાણે લેવાતો કર હશે. દ્રવદ એટલે પથરો, તેથી એમ લાગે છે કે દ્રવદિમાય, એ, પથરે પથરે એક માસો (પાંચ રતિ) એ દિસાળે લેવાતો કાં હશે યૂથ એટલે પશુનું યથ, તેમાથી એક એક પશુ આપનું તે યૂથપશુ આ બધા કર મૂળરાજે ન લીધેલા માટે એને ભોક્ષ્યહાતા, એમ ઉપર જણાવેલા નોંધની મતવચ છે

પ્રાચીનકાળમા ગુજરાતની ખરેખરી આગાહી અણુદિલપુરના

રાજ્યઓના નખતમા થઈ અણુદિલનાડમા*

આખાદી

વનરાજની સત્તા નીચે આવડા વરાની પ્રથમ

સ્થાપના થઈ, ત્યારે આખા ગુજરાત દેશમા મૂળની જંગલી જાતિ વિના એક માણસ સગળું પણ વસેનું ન હતું ધણું કરીને તો વનલિપુરની નાશ થયાને તે સમયથી વધારે કાળ થયો નહોતો, અને ખલાત ભર્ય, તથા કિનારા ઉપરના બીજા સહેરો તેમનો થોડો ધણો ઉદય સાચવી રહ્યા હતા જે ખાંડ તથાવ સોડ અને મુજરાતની વચ્ચે આવ્યું છે, તેના કિનારાની છેક ઉત્તરભણીની ધગતીમા, વમેલા સહેરોનો ગણગણાટ સાબળવામા આવ્યો હશે,—

" વળા અને વદવાણુ, તે પળી પાટણુપુર વચ્ચે."

પણ અખાલનાનાથી તે સાગ્રમતીના મુખસુધી, જે હુ ગંગા માગનાની સીમાએ આવના છે ત્યાંથી તે કચ્છના રણની લગભગની સપાટ ધગતીસુધી (કનકસેન નગના નાશમાથી રહેના ભાગ તરિકે સખપુર, પચામર અને કદાપિ તેની પડોરાના થોડાક ન્દાના સહેરો ઉજ્જડ મેદાનના કિનારા ઉપર રક્ષાવના હશે તે બાદ કરતા) ચિકારી પ્રાણીઓના ગજવની સામે, તેઓના

કરતાં, જંગલનાં જંગલોમાં દરજ્જાનાં ફરજન જે જંગલી માણસો તેજ માત્ર વાધે ઉઠાવવાને દર્તા (એથી ઉપદું જેમએ તો,) સોડકી વંશના કિલ્લા રાખના સમયમાં, દેસનો એનોએજ લાગ એક બજવાન રાખવાની સત્તા નીચે મળી ગયેલો, દ્રવ્યવાના શહેરોથી છવાઈ ગયેલો, વસ્તી ભરેલાં નગરોથી સોજનો, અને બળિષ્ઠ કિલ્લાઓથી રક્ષાયેલો આપણા જોવામાં આવે છે, જાડીની જે મહનઘટા ઉપર હજીયગણુ માત્ર ખખણાટ કરતો તાક ટોક્કિયાં કરતો હતો, તેના ઉપર દેવળ, તેનું પ્રતિસ્પર્ધી સિખર ઉંચું કરેલું; જે જગ્યાએ આગળ માત્ર વર્ષાદનાં ઝાપટાંથીજ બીજાઈ હતી, તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાથી રચના કરેલી અને તટ દેવળ આવેલાં એવાં સરોવર; અને ગરૂ ખાયાળી વાવો અને કૂવા જોવામાં આવે છે; તેમજ જે દરિયાનાં ટોળાં આગળ વૃસ્તિવિના ઉજ્જડ મેદાનોમાં એકલાં ભગતાં હતાં, તેઓને, માસ લાદેલા જંગલી હારોને હારોનો, અથવા મૂંઝવાન બેટની વસ્તુઓ સાથે લીધેલી એવા માત્રાણુ કોકિના સંધના દેખાવનો, હવે એટલો બધો સદવાસ ધધ ગયો છે કે તેઓ હવે તેમનાથી ભડકીને નાથી જતાં નથી.”

ગુજરાતની જમીન ફળદ્રુપ અને તાના પ્રકારના પાક આપનારી છે તેથી અને પશ્ચિમ તરફના લાગ ઉપર દરિયો વેપાર આવવાથી ગુજરાતમાં વેપારનાં મથક ઘણાં છે,

તેથી ગુજરાતમાં વેપાર પરામૂર્થ કાળથી આવ્યો આવેલો. ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રાચીન ગુજરાતની વેપાર સંબંધી જે હકીકત મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે:—

ઇ. સ. ૬૪૫થી ૨૦૦ સુધીમાં બરમાઝા (બરમ) મોટું વેપારનું મથક હતું. * ભરૂચનો વેપાર જળમાર્ગે મિસર, દક્ષિણ અરબસ્થાન અને ઈરાની અખાતના જંદરો સામે અને ખુસ્તીને રરતે ઉત્તરમાં સિંધ સાથે, પૂર્વમાં ઉજ્જન સાથે અને દક્ષિણમાં નગર (દોલતાબાદ) અને પ્લીયન (પેકલ) માથે હતો. મિસર અને અરબસ્થાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કપાસ

સીમું, પારો, સુગ્રો, કાચ, પોખગજ, પગાળા, દારૂ, કમળ, કપ્પડ અને રંગ જેવે ગી દુપટ્ટાઓ આપતા હતા. ધગની અખાતના બદરાથી સુનામો, સોનું, મોતી (હનકા, પખુ ધગા) ખલુર, દારૂ અને કપ્પડ, ખુરખીને રસ્તે સોંપરી પેત્રી, ર, મગ્ગા, લીંગમોળ, હાથીનાત અને ટ્રેસમ, કિલ્લન અને દક્ષિણથી ચીનાત વાસળ, મલમન, અને કપ્પડ અવતા ભારથી મિસર અને અરમરયાનમાં ભાત, ધી, તેમ, ર, ખાડ, મલમન, અને દુપટ્ટા ચડના, અને ધરાની અખાતના બદરે પિત્તાળ, સિંગડા, સુખડ અને અમનુમના વાકડા ચઢના ભારમાં વળી આફ્રિકાથી મોનું અને મલમાર અને સિંહવહીપથી તજ અને મરી પશુ આપતા હોય એમ સજાવે છે

ત્યારપછીના સાતરે મર્દના અરસામાં મુજરાનના વેપારના કોર્ટ પગ મથકનુ અષ્ટ નિગકગજ ઇતિદાસમા જોવામાં આવતુ નથી, તોપણ જો અમામાં દક્ષિણે આવેના યાણા જિલ્લાનો વપાર ધમો સતેજ હતો યાણા જિલ્લાના વેપારના જંદર દેસ દેસનો માલ આવતો તથા ચઢતો, અને લાના વેપારી મુજરાની લાડનાજિગ હતા, તે ઉપથી એમ ધારી શકાય છે કે એ અરસામાં મુજરાનમાં પણ વેપારની સારી જાગૃતી હતી

દગમી સદીમાં ખબાર મોટું વેપારનું મથક હતું તે વખતમાં ત્યાં નાગીએર, કેરી લોણુ, ભાત, અને મધ ધજા ચર્ના આમડોનો પખુ અનેક પ્રકારનો માદ બનાવવામાં આવતો અને ખબારના ખેડ તે વખતે પણ પકાતા હતા ખબારના વેપારીઓ આરમ અને ધગનના વેપારીઓ હતા. તેઓએ ખબારમાં મસીદો બંધાવી હતી અને દ્વિદ ગામના ૭૬ તંત્રે નિર્ભમપણે રેડના હતા અગમી સમયમાં આ વખતે ચાચીઅ.એનો ભારે સાસ હતા આ ગામીઆ મો કચ્છ અને કાઠિયાવાડના હતા ના અને મધ્ય, જત, ગેર અને કુંડ હતા એએ અરમરયાનથી દિદુરયાન અને ગીર આ લખને નીકળેલાં વદ જેને તળના અને આપકમાં મોતોશુમ્મી રંગે જતા

અ પીઆરમી સદીમાં કચ્છ અને નોમનાથના સચીઅ એનો શરિષે પછ ૭૫૫ ખજ નો પેશર ધજા સદેજ હતો, અને તે મુજરાનનું મેદુ

વપારનું મથક મળ્યાનું આમપામ ॥ મુલ માથી મુદ તથા કપામ, કચ્છથી
સુગ અને સુમ ની માગવાથી ખાડ અને ઉત્તર દિ દુસ્થાનથી બીજો માત્ર
મુલતાન થઈ અહીં આવતો અને અહીંથી દેશના ચલતો સમુદ્રમાર્ગે ખલાતનો
વપાર પશ્ચિમમાં ઇરાન, અગરતાન આફ્રિકા ॥ સોફાલા સાથે અને પૂર્વમાં
મલબાર, કેરામાડન અ. ॥ થી ॥ આવે હતો

જાતની મદીમા ખલાતના જાણત માલમાં મુખ્ય ધર્મ નોખા, ગળી
અને તીર જનાવના ॥ સાકડીગો હતી ચાચીઆનો ત્રામ મટવા નહાતો, અને
અણુદિનાડના સોલકરી રાજાઓને ખલાતમાં એક દિલો જાધી તેનું
સરદારી કબુ હતું એ મદીમા ધોગમ પરુ મોટું વેપારનું મથક હતું,

તેની સદીમાં દિ દુસ્તાન ॥ જે મોટા જદરોમાનું ખલાત એક હતું
અહીંથી ધણી ગળી, રૂ અને જાગીર જણાનું કપડા દેશનાર ચલતું અહીં
વળી આમડાનો વેપાર પણ ધણો હતો. આવાત માલમાં સોનું, રૂપ, તાંબુ અને
સુગમો હતો વળી ગતા સમુદ્રની આસપાસના મુલથી અને ઇરાની જખાત ॥
જદરથી ધોડાઓ આવતા ખલાત ॥ વેપારીઓ પરદેશી મુસલમાન અને
પારસીઓ હતા ખલાતીઓ કેળીને રજપૂત હતા ખલાતમાં ચાચીઆનો
ત્રાસ નહાતો, પણ અરબની સમુદ્રમાં તેઓનું જોર નરમ પડ્યું નહાતું.

અણુદિલવાના ગળ તરફથી તેમના સગા વાધેવા કે જાના વગર

જીજા કેતને નોકરી નહલ મામે મળ્યાનું જણાતું
સદાધના સરદારો અને નથી * સામત અથવા સદાધના સરદારોને
ધણ કરીને ખજનામાથી પગાર મળતો અને
પછવાડેથી દિલ્લીમાં મોગલ ગળ થવા તેઓની રીન પ્રમાણે જોટલા માણસો
ઉપર તેઓ સરદારી જગનવતા તે પ્રમાણે તઓ ॥ પદ્મિ મણુવામાં આવતી
સિદ્ધરાજે પોતાના એક ચાકરને સો અધાગનું સામતપર આપ્યું હતું,
અને જ્યારે કુમારપાળ, આના ગળ ઉપર ચલ્યો ત્યારે એનું લખેનું છે કે,

“ તેની સેનામાં પીસ અને નીસ માણુમોના ઉપરીઓ મહાભટ્ટ, અને એક દબાર માણુસના ઉપરીઓ ભટ્ટગજ હતા ” એથી મોટા અધિપતિઓ “ હરપતિ ” અને “ હકાપતિ ” કહેવાતા, એટલે તેઓને હર અને હક ને રાજચિન્હ કહેવાય છે તેો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. રાત્ર નપણે અધિપતિપણુ ધારણ કરનાર અને ઉચ્ચ પદ્ધિનાળા સરદારોમાંથી ધણા રાતે વાણીઆ હતા, એ પણ એક જાણવા જેવી વાત છે, જેવા કે વન-રાજનો મોગતી જાગમ, અને તેના ન રાજ સંજ્ઞન, જ્યસિહનો આગર મુજન, ઉદામન અને તેના પુત્ર, અને બીજા જેઓ કોઈ પ્રમ ગે ચાકરી કરવાને આનતા અને જેઓ નોકરો નહિ પણ ધણુ કરીને સદ્ગારી મણાતા એના-કરનાણુના રાજઓ, અને રાઠોડ સિયોછ એ હતા રજપૂત અને પાળા, એવા બે નામ જુના લખનામાં આવેના છે તે ઉપરથી એમ જણાય કે રજપૂત એ આશાને દેખણે હશે.

નાસતા પડેના, શાસ્ત્ર વિનાના કે અસદાપ શત્રુને પ્રહાર કરવો એ

લઢાઈ અને હથિયાર જેટલુ હીણુ મણાતુ તેટલુજ શત્રુને કેદ કરી તેની પાસે અમુક આકરો માગવો એ પણ નિષ્ઠ

મણાતુ લઢાઈના આયુધમાં મદા, હગ, શકિન, સાગ, ભાના, લીંગ, તરવાર એ આદિ વપરાતા યુદ્ધ સાધ તે કરતા મુખ્ય મોદાઓજ હાથુદ્ધ કરી વણી વાર નીવેડો લાવતા નહી. રીતિ પ્રમાણે દૂર રહી સેનાને નિયોજની એમ પણ રીતિ નહતી એમ નહિ સંજોની જાનિમાં હયાતના નીકાકારે એક ઠેકાણે છત્રીમ મણાવી છે ચક્ર, ધતુ, વજ્ર, ખડ્ગ, કુરિકા, તોમગ, કુલ, રીશુન, શકિન, પગથુ, મસિકા, ભલિન, બિલિયાન, મુદ્દિ, લુદિ, શકુ પાદ, પદિશ, વદિ, કપન, કપન, હવ, સુશલ સુનિકા, કર્તરી, કપત્ર તગાર, કુદાલ, કુરકોટ, ટ્રેલિયુ, કાદ, રથુમ, મુદ્ગર, ગા, ઘન, કરનાલિમ આ સિવાય શત્રુની (સેને મારનાર) એના અસ્ત્રનુ નામ નારે વારે લખવામાં આવે છે યુદ્ધ રચનામાં મધા કરના વ્યૂદ રચના ઉપર વધારે લક્ષ અપાતુ ને એક ઠેકાણે નાગમરે વ્યૂદ રચનાની વાત લખેલી પણ છે રાજઓ પોતાના

પગાંદાર સરકર ઉપરાંત જીન ખંડીઆ ગમના લશ્કરની સદાય દમેશ સધ ચકતા અને તે ઉપરાંત મેલ, જૂનક, શ્રેષ્ઠિ, અરિ મુદ્દ, આટવિક એ જ પ્રકારનું જળ પશુ ગમના. એક નવાઈ જેવી રીતે દયાશ્રવ અંચમાં જળાવેલી છે કે અશ્વશાળામાં વાંદગં રાખતા, જે વાત ગતપણી આદિ નાટકોમાં પણ જણાય છે. એ ઉપર દીકાકાર લખે છે કે ધોડને અદિરોગ ન થાય માટે એમ કરતા. જે આમાં કાંઈ સત્ય હોય તો આજના અમયમાં જ્યાં અશ્વશાળાઓ દોડ ત્યાં એ વાત અજમાવા જેવી છે. એવીજ વીવક્ષણ એક ખીજ વાત લખેલી છે કે કંઈ પક્ષિની કુખમાં ધાણી પાયેલા લોડાની તરવાર બહુ ઉત્તમ થાય છે, ને આનનના દાથમાં તેની દત્તી. રાજનાં આજકોને શસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ, કુત્તી, વગેરે શીખવવામાં આવતું. તેમાં મનુવિદ્યા અભ્યાસવા સાર એક લાકડાનું 'વાંકું' કામદા જેવું આકર્ષે બનાવતા, ને તેને દોરી બાંધી એક ભરેલા ઘટને તેવગાડતા. પછી પેલા આકર્ષને એવું તાણવું કે પેસો ઘટ વાગે દગ્ત આગળ આવે; એને ઘટથ કહેતા. અને એમ જ આકર્ષે તણાય તેને પુર્ણકર્ષ કહેતા. રીકારમાં પણ આજકોને રીકાર શીખવો મરજ પડે માટે હજુના રીગડાં કાપી નાખતા કે તેને દરમી બાધી ખીજાં દગ્ત પામે આવે તેના નખ પણ કાપી નાખતા કે તે જલદીથી નાસે. કાત્રીઓજ શસ્ત્ર ધરતા, પણ બ્રાહ્મણો શસ્ત્ર ન ધરતા એમ જણાતું નથી. બ્રાહ્મણોને દયાશ્રવમાં આગણે મત્રી અને સેનાપતિથી તે છેક પાળા સુધી અને કેવળ શસ્ત્રોપજીવી હોઈ બ્રાહ્મણોના ખાસ ગામોનું રક્ષણ કરનાર કાંડપટ્ટ એવા પારિભાષિક મામલાળા પર્યંત દેખીએ છીએ. *

પ્રાચીન વખતના રાજાઓ, પોતાની પડોશના વધારે શક્તિવાન રાજાઓના હુબારમાં 'સધી વિશદિક' એટલે સધી વિશદિક.
સલાહ અને સલાહ કગવનાર રાખતા. તેમનું મુખ્ય કામ ત્યાં બાલતા કાગકાજની પોતાના રાજને બાતખી આપવાનું હતું આ કામ માટે ધણું કઠીને રથાન પુરૂષો (દેશના રહેવાસી) ને રાખ-

વામાં આવતા તેઓ પોતાનું કામ એવી યુક્ત રીતે કરતા કે તે કા ॥ માણસ છે તેની કોઈને ખગર પડતી નહીં

■ સ પહેલાની ત્રાણ મદદીમાં અરોહ * રાજ્યને કાતગતેના ધર્મ અને ક્રીડિ લેખો છે તે ઉપરથી તથા બાદ અને નીતિ અને ધર્મ

જન અથો ઉપરથી જણાય છે કે આચીનકાળમાં ધર્મ અને નીતિની ખાખતમાં યુગરાત દેશના લોક ધણા સારા હતા તે વખતનો એક ક્રીક મુમાદ પોતાના અથમાં દિડુ લોકોની નીતિમંજી ધી ધણા વખાણ કરે છે દેશના ધણા ખગ લાગમાં તે વખતે લોકો બોદ ધમ પાળના ધમનુ ઉપરીપાણુ રાગનુ હતુ જૂના જૂના ધર્મના આચાર્યા વચ્ચે યાદવિયાદ આવતો અને જે ધર્મ સારો આવમ પડતો, તેને ગમ્મ તરફથી પુછી મળતી અને તે ધર્મનો પ્રસાર કરના ઉપદેશકો મોકલવાની તથા ખીજ તજનીને આવતી બાદ ધર્મના સાધુઓ દૂર દૂર દેશોમાં જઈ લાખો માણસને બાદ ધર્મમાં આણુના અશોકના લેખોમાં રાજ્યને પોતાની પ્રમને બહેર રીતે ધર્મ અને નીતિ સખ ધી આચાર્યો કરી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે લોકો ધર્મ અને નીતિવાન થાય એ વિષે ગમ્મઓને વિશેષ કાળજી હતી

પરંતુ સાતમાં મેકકામાં પ્રખ્યાત થીનો સાધુ જુઓન્સાગ તિર્થાટન કરવા આવ્યો દનો, તેજે જે દુકીકન વખી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે ચેકોની નીતિ મમકવા માડી હતી માગજૂના લોકોવિશે તે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે — 'આ દેશના લોકોની ચાખ બ્રહ્મ છે તેઓ મરમ તળીપન ॥ અને દમકા રસભાવના કે વિધાને ચદાતા નથી લોકોનો મુખ્ય ધર્મો વ્યાપાર છે તેઓ આપાદી અને બહોતાજમાં રહે છે ગમ્મ બાદ ધર્મનો છે. તોપણ પાખડ (અન્યમત) મતના દેવગ આ દેશમાં ધણા છે' અણુદેવરાડના રાજ્યની વખતે લોકોની નીતિ* ની સિધિન દોષ એમ લાગતુ નથી, તેમ

* જુઓ જુનાચદાના લેખનુ લાખાવર પરિશિદ અ

* મણિવાલકુવ દ્વારાઅપના લાખાવરનો ઉપોદ્ધાવ, પાન ૨૫.

ઉત્તમ પ્રકારની હોય એમ પણ માનવાને કારણ નથી. મદનો ઉપાય ચાલતો જણાય છે, ને માંસ પણ વપરાતું દર્શો એમ લાગે છે. અન્નના વિવિધ પદાર્થ ખાવાનો પ્રચાર તો છેજ, તેમાં અભ્યુદયને કર્ત્તવ્ય એટલે છાશ અને સાધુ તંદુરમાંથી આવીને ખાવાં એવો એક રીવાજ પણ છે. ચોરી છીનાળી કે કસદમાં લોકોની ઝાઝી પ્રવૃત્તિ જળાતી નથી, પણ કુમારપાળે માંસ, મદ્ય, જૂઠું ખોરાક, અને છીનાળી, એ બધાંને માટે સ્પષ્ટ સખત શિક્ષા દર્શાવી છે, તેથી એમ લાગે છે કે તે સમયમાં લોકોની નીતિ બહુ વખાણવા લેગ દેગે નહિ. તેમાં પણ કાશી અને ચૈદિ સ્થળના લોકોને નો હેમાચાર્ય દાક્ષિક તથા ખોટા ચિનયવાળા સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી 'કાશીકી વૃત્તિ અને ચૈદિકી ભક્તિ' એમ લખેલું છે. સોચન ખાવાની રીતિમાં હેમાચાર્ય એક એવી રીતિ બતાવી છે કે કોઈ દેવમૂર્તિને નવરાવી તેનું પાણી પી જવું ને મોગન ખાવા. વિદ્યાની વૃદ્ધિ સારી સમજાય છે ને લોકોની નિષ્ઠા ધર્મ ઉપર પણ સારી દર્શો એમ લાગે છે. "

ખીજા ધર્મના ફેલાવા વિષે હ્યુએનસાંગ જે કહે છે તેને અન્ય પુરાવાથી ટેકા મળે છે. ગુપ્ત રાજાઓના સિક્કામાં તેમનું વિશ્વ "પરમ ભાગવત્" લખ્યું છે તથા તેમના શીલા લેખના મ ગળાચરણમાં વામનજીની સ્તુતિ કરી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ વિષ્ણુ ભક્ત હતા. વલ્લભિ રાજાઓનાં તામ્રપટા ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ શિવધર્મ પાળતા. વલ્લભિ રાજા પહેલા શીવાદિ-ત્યે શ્રીમદ્ભગવાદી સાધુના બોધથી બોદાને દાંડી કાઢી જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. આ સર્વ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે બૌદ્ધ ધર્મ ઉપરથી ખરી લોકોનું મન સ્થાનમાં સેંકડા પહેલાં જૂદા જૂદા ધર્મો તરફ ભટકવા માંડ્યું હતું.

અભ્યુદયવાડના સંજ્ઞના વખતમાં જૈન અને શિવ એ બંને ધર્મને રાજા તરફથી આશ્રય મળ્યા કરતો. રાજાઓ જૂદા જૂદા મતના આચાર્યો વચ્ચે વાદવિવાદ કરાવતા અને જે સારો માલમ પડે તેને ઉત્તેજન આપતા. " તે * સમયે વૈદિક તેમ જૈન બંને ધર્મ પાળતા. વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ને

તેની સાથેજ જિન એમ સર્વેની પૂજા થતી. બ્રહ્મજ્ઞાન તો સર્વમાં મુખ્ય પદ્ધિ બોગવત્તુંજ. તે સમયમાં કશા પંથ કે ઝાઝી ધર્મ સંબંધી તાણાતાણુ જણાતી નથી, માત્ર જૈન ધર્મ અને વૈદિક માર્ગ એ વચ્ચે વાંધા જણાય છે. તેમાં પણ કોઇએ એકજ ધર્મમાં આસક્ત થઇ જઇ બીજા ધર્મવાળાને પીડ્યા હોય એવો રાજ્ય થયો નથી. કુમારપાળ જેણે હિંસા માત્ર અટકાવી દીધી તે ધણે અંશે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે પણ શિવ, સકિત આદિને'ન માનતો એમ નથી. બધા રાજ્યઓ બંને ધર્મને ઉત્તેજન આપતા એમ લાગે છે, ને લોકો પણ તેજ રીતે વર્તતા સમજાય છે. જૈન ધર્મવાળાએ છન્ટું પાખંડ એવા છન્ટું મત જૂદા જૂદા ઠરાવ્યા હોવા જોઇએ પણ તે હાલના પંચા વગેરેથી જુદાજ છે એમ અપણુને જૈનોનાં મુત્રોથી માનવાનું કારણ છે. કુમારપાળે જ્યારથી અમારિધોપણા કરાવી સ્વારથી યસ યાગમાં પણ માંસ ખસિ અપાતો બંધ થઇ ગયો, ને જવ તથા ડાંગર હોમવાનો આલ રાફ થયો, લોકોને જીવ ઉપર અલંત દયા વધી, અને માંસ ભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઇ ગયું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કે બીજે પ્રકારે થોડું ધણું પણ માંસ કહેવાતા હિંદુઓ વાપરે છે, છતાં યુજરાતમાં તો, તેનો ગંધ આવે તોપણ નદાઇ નાખે એવી લોકોની પ્રતિ તે સમયથી બંધાયેલી તે અધાપિ છે. આમ જીવ દયા વધી, પણ લોકોમાં તે દયાની સાથેજ મુદ્ધ આદિ ફૂર ઠર્મનો અભાવ પેસતો ગયો, ને એમ મૂર્ખરોએ પોતાનું રાન્ય ખોયું, તથા પછીની ઉપસપાસલોમાં કઠી પોતાનું રાન્ય સ્થાપી ચકાણું નહિ.

“ જન બવદારક્તરફ જોઇએ તો આજ જે રીતિ આસે છે તેમાં

અને તે સમયમાં ઝગે; ફેર જણાતો નથી. તે જિવાન અને રીતસાત.

સમયની મુખ્ય વાત તો એમ જણાય છે કે તેવામાં ઝાઝી નાતો હતી નહિ. આહાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચાર વર્ણુ હતી પણ તે પ્રત્યેક વિભાજ જણાતા નથી. આર્ય એ શબ્દ ધણે ઠેકાણે વાણીઆ અથવા વૈશ્ય માટે વાપરેલો હોવાય છે, ને નાતર શબ્દ નગરના

વસનાર એવા અર્થમાં વારે વારે આવે છે. લગ્નાદિ વ્યવહારમાં રાત્રિઓમાં કસિત સ્વયંવરની રીતિ જણાય છે; બાકી પરણવાની રીતિ તો હાલના જેવીજ છે. સંપ્રુટ લગાવવો, પોંકિયું અણવર લઈ જવાં, "આખો આખો ચાટકાનો ચોર લાખેણી લાડી લઈ ગયોરે" એ મતવખનાં ગીત ગાવાં, ધોળ ગાવાં અને માટી લાવવામાં રાકુન માની પ્રસ્તુતારને તે લાવવી, એ આદિ બધા રિવાજ હાલના જેવાજ છે. કહીકે મામાની પુત્રીને પરણવાનો ચાલ દરો એમ લાગે છે કેમકે મદરિયુ તેમ પરણેલો, એવું લખ્યું છે, જો કે તેમાં કાંઈ નિંદા દરો એવું તો લાગે છેજ. વિધવાઓને ચમં ઓટી વેધવ્ય ખાળવાનો રિવાજ દરો એમ જણાય છે. "

" તે સમયની ખીજ રીતજાતમાં ધણીકે રમતો પણ દુષાશ્રવમાં

રમતો અને તહેવાર. સમજાવવામાં આવી છે, જેમાંની કેટલીક નિર્મળ ચંદ્ર મંદ્ર છે. જે હોળીનો રિવાજ ચાલે છે, તેનો

ખુલાસો ભવિષ્યોત્તર પુરાણને આધારે દીકાકારે એવો આપ્યો છે કે:—દુઢા નામની રાક્ષસી બાલકોને લઈ જવા આવે છે, તેને ચંકરના પ્રસાદથી બાલકો હાસ્યેતપાદક ગીત આદિ ચેષ્ટા કરતાં, તેને જમવા તેડી હોય છે ત્યાંથી હાંકી કાઢી નિર્ભય થાય છે. વાસ્તવિકે રીતે તો આપણે હોળીને વસંતોત્સવરૂપે જાણીએ છીએ. પણ આ એક આડકતરો ખુલાસો પણ તેમાં મેળવવાથી કેટલીક ચાલતી દડીકત સમજાવામાં મદદ મળે એમ છે. કાર્તિક સુદિ પડવાને દિવસ બહિ મહોત્સવ કરવાનો રિવાજ અંચમાંથી જણાય છે; તે દિવસે ઓંચો આશીર્વાદ આપે છે; એમ આજ પણ લાઈળીજને નામે ચાલતો રિવાજ છે. એવોજ ચરદ ઝગુમાં એક ઉદ્ધ મહોત્સવ લખ્યો છે, પણ તેનો કાંઈ અધિક ખુલાસો સમજાવ્યો નથી તેમ હાલમાં તેવું કંઈ ચાલતું નથી, એટલે તે વિષે વધારે માહિતી મળી શકતી નથી. નવરાત્રીમાં ચંડીનો પાઠ કરવાનો રિવાજ જણાય છે અને દસરાને દિવસ સીમ લંઘન એટલે સારી દિશાએથી નગરમાં પેસવાનો રિવાજ પણ તે સમયે સમજાય છે રમતોમાં પચિકા નામની એક રમત આપેલી છે, જેમાં બધા પાસા ચતા પડે તો

છતાપ ને ઉંધા પડે તો હરાય એવો નિયમ જણાય છે. બીજી ચૂતલાંજિકા નામની રમતનો ઇશારો કરેલો છે પણ તે શી હશે તે સમજાતું નથી.

“ પ્રાચીન ભૂગોળની કેટલીક હકીકત ઉપર પણ હેમાચાર્યના લખાણ.

માંથીજ અજવાળું પડે છે. તે લખે છે કે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે ફક્ત આઠજ યોજનનું છેદું છે.

અને શંખોદાર ખેટ આગળ શેરડી જેવું મીઠુ જળ છે ને સૌરાષ્ટ્રના કિનારા આગળ સૈકોતર પર્વત છે. કચ્છના રાગને જર્તાધિપ કહેલો છે તેથી કદાપિ કચ્છનું બીજું નામ જર્ત એમ પણ હોય. સૌરાષ્ટ્રમાં બદા નામે નદી આપી છે જે બાકર હશે એમ ધારી શકાય; અને ગૂજરાતના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા રૂપે તેણે શબ્દવતી એવી નદી આપી છે તે સાગરમતી હોય એમ કલ્પના થાય. સૌરાષ્ટ્રમાંજ આવેલા ગીરનારને તેણે ઉત્તરવંત અથવા રૈવતક એ નામ આપેલું છે; ને છેક દક્ષિણમાંના દેવગીરીને સરગમ્યક કહ્યો છે. શબ્દવતીથી દક્ષિણનો અને નર્મદા તથા ભરૂચ આગળનો દેશ તેને એણે લાટ એવું નામ આપ્યું છે, તથા તેનું મુખ્ય શહેર ભૂચકચ્છ (ભરૂચ) જણાવ્યું છે. અર્વાતિ એટલે ઉત્તરવિનીને એણે માળવાનું મુખ્ય શહેર લખ્યું છે અને ત્યાં આગળ પારા અને સિંધુ એ નદીના સંગમની વાત, જે સવજૂતીના માલતી માધવમાં પણ છે તેનો ઇશારો કરેલો છે. આણુ પર્વતનું અણુદાયક એવું નામ તેણે આપેલું છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે, પણ ત્યાં આગળની બનાસ નદીનું નામ એણે વણુસા એવું આપેલું જણવા જોગ છે. સિંધુ દેશ અને એદિ દેશ તે સિંધ અને પંજબનો કોઇ ભાગ તથા માળવાની ઉત્તરે અને દાહ પુરલખંડ છે તેટલામાં એમ અનુક્રમે હોય એવો એના વર્ણન ઉપરથી સંભવ ધારી શકાય. પાંચાલ દેશનું મુખ્ય શહેર એણે કાંપિલ્ય એવું આપ્યું છે ને ચેદીરાજને એણે એક સ્થળે કલચૂરી પત્નિ કહ્યો છે, એટલે કલચૂરી એવું ચેદી દેશનું નામ હોય, કે એ નામનું ચેદી દેશમાં મુખ્ય શહેર હોય એમ માની શકાય. વામનસ્થલિ તે વનચળી, અને દેવપતન એટલે દાહનું

(પ્રગામ) પાટણુ તે પણ સૈરાધૂમાં, આપેલાં છે. દધિસ્થળી દાલનું દેયગાં, સરસ્વતી-દિનારે આપેલા મંડુકેશ્વરની પામે બતાવ્યું છે, પણ મંડુકેશ્વર એ શહેરનો નિધવ બની શકતો નથી. ”

કેટલાંક પ્રાચીન માપ વિષે પણ દયાશ્રમના ટીકાકારે સારો ખુલાસો કર્યો છે. વિસ્તર=૧૬ માસા મોનાનો નાનો શિકો.

પ્રાચીન માપ.

આમિત=કપાસના દસભાર. ઠંબલ=ઉંનના મોપલા. પલ=૨ રૂપીઆ ભાર. પણ અને કાર્યાપણ એ બેનો અર્થ એકજ બતાવી તે એક પ્રકારના શિકકાનાં નામ એમ લખ્યું છે. કાશિણી (જેને ખાંખણી કહીએ)=૨૦ કપડેક (કોડી). નિઝ=૧૦૮ સુવર્ણ પલ=સગમ ૨૧૬૭ રૂપીઆ.

વલમિનાં ખડેરમાંથી ઈટા મળી આવી છે, વલમિ રાજાઓના શીલા લેખ મળ્યા નથી અને સોમનાથ પદ્મણુ દેવજી હમારતો.

પહેલા બીમે (ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪) પયરનું બંધાવ્યું તે પહેલાં ઈટ લાકડાનું હતું એમ ભદ્રકાળીના દેવજીમાં લેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે તેથી એમ લાગે છે કે શુભરાતમાં નવમા સેંકડા પહેલાં પયરનાં મકાન બાંધવામાં આવતાં નહીં હોય. યત્રુજ્જવના જૈન દેવજાના સંબંધમાં ચાલતી હત કથાથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. એવું કહેવાય છે કે કુમારપાળનો પ્રધાન આદિનાથની પૂજા કરવા ગયો હતો એવામાં ઉંદર દીવાની દીવટ લઈ જવાથી દેવજી સળગી ઉઠ્યું અને લાકડાનું હોવાથી બળી ભસ્મ થઈ ગયું. લાકડાની હમારતમાં આવું જોખમ હોવાથી પ્રધાને પયરનું દેવજી બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો.

અશ્વદિલવાડના રાજ્ય વખતે પ્રસિદ્ધ હમારતો કેવી હતી એ વિષે મેરુગ અથવા, હેમાચાર્ય એ જોમાથી કોઇએ કંઈ વર્ણન આપ્યું નથી. રાજધાની અશ્વદિલપુરનું વર્ણન કુમારપાળ ચરિત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.—

“ અણુહિલપુર” જાર માઉ ધેરાવામાં હતું, તેમાં ધણું દેવાલય અને પાઠશાળાઓ હતી; ચોરાશી ચોક હતા, ચોરાશી ચાટાં હતાં, તે સાથે સોના રૂપાના શિકડા પાડવાની ટંકશાળાઓ હતી. ન્યાત પ્રમાણે જેમ ધરના ઇલાવદા જ્યા હતા તેમ હાથીદાંત, રેશમ, મણિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ જૂદી જૂદી વ્યાપારની વસ્તુઓનાં જૂદાં જૂદાં બજાર હતાં; એક નાણાવટીનું બજાર હતું; સુવાસિત અને સેષ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું; એક વૈદ્યોનું હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું; એક સોનીઓનું હતું અને ખીલું રૂપાનાં કામ કરનારાઓનું હતું; નાવિક, ભાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રહેઠાણ જૂદાં જૂદાં હતાં; નગરમાં અરાદેવણું સુખે વસતી હતી; મહેલની આસપાસ આયુધાગાર, હાથીખાનાં, ઘોડશાળા, તથા દિસાખી અને ખીજાં ખાતાંના અધિકારીઓની કચેરીઓ જ્યા બધે આવી રહી હતી. દરેક જાતના માલને માટે જૂદી જૂદી વખારો હતી; ત્યાં નગરમાં આવતા જતા તથા વેચાણના માલ ઉપર જકાત ઉધરાવત્રામાં આવતી, જેમકે તેમના, મેવા, વસાણાં, કપૂર, ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશની દરેક મૂલ્યવાન વસ્તુ. તે સર્વ વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિત્યની જકાત એક લાખ ટકા થતી હતી. જે તમે પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈનનાં ઘણાં દેવળ હતાં અને તલાવને કિનારે સહઅભિંગ મહાદેવનું દેવળ હતું. અંખા, નાળિયેરીઓ, જામરળી, ચંદનનાં ઝાક અને આંગા ઇત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને અમૃત સરખા પાણીના ઝરા આવી રહેલા એવી વાડીઓમાં નગરવાસી સોફા ફરતા અને આનંદ પામતા. અહિંઆં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી શ્રોતા જનોને ભોધ મળતો. જૈન સાધુઓની પણ અહિંઆં અછત ન હતી. તેમજ કહેવા પ્રમાણે પાળનારા અને વ્યાપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારીઓની પણ અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવવાની ત્યાં ઘણી નિશાળો હતી. અણુહિલવાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો; જે તમારાથી સાગરનું પાણી માપી શકાય તો

તમારે તેની વસ્તીની ગણતરી કરવાની મહેનત કરવી. ત્યાંની સેના અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ધંટધારી દાથીઓની અછત ન હતી.”

+ “લખતાં ખેદ ઉપજે છે કે આટલા બધા દળદળાની નિશાની સરખી પણ રહી નથી; અણુદિલવાડનું ખંડેર દવણાના પાટણ શહેરના કિલ્લાની માંહેની અને બાહારની બાબુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે વલ્લભિપુરનાં ખંડેરની પેઠે માત્ર બોદાણ ઉપરથી સોંધી કઢાય છે. વનરાજની રાજધાનીનાં ખંડેર બાબેલનના જેવી છંટાને બદલે કોરેલા આરસપાદાણોનાં બની રહ્યાં છે. સો વસા તો આરાસુરના ડુંગરાની આશમાની રંગની જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જોવામાં આવે તો ડુંગરા ઉપરથી એ આરસપાદાણનો બધો નદિ તો કટલોક ભાગ પણ આપ્યો હશે. પહેલા બીમદેવની સણીએ જે વાવ બાંધી હતી તેનો ભાગ હજી લગણ રહેલો છે, અને એથી જરા છેટે સિદ્ધરાજના શ્રોતામંથન કુંડની જગા જણાય છે, તેની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર મુસલમાની અબટકોણ કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર છ સેંકડાના કાલે અને મુસલમાનોનાં જીલ્લે તેમની સત્તા અલાવેલી છે. જેને “કમ્બાઇસિસ” અથવા કાલે વંચાવી રાખ્યાં હતાં તેને લોભ દવણાં સ્વાદા કરી ભય છે, અને અણુદિલવાડની બિચારી ઘંડી પડેલી રાખ તેના દાલના મરેલા ધણી, જેઓ જેવા તેના મદિમાથી અગ્નિ છે તેવાજ પોતાની અપ્રતિજ્ઞાથી પણ અગ્નિ છે, તેઓ કુચ્છ નહીં મેળવવાને માટે વેચી દે છે.”

“ખરેખરા હિંદુ સમયની રહેવાની ઇમારતો વિશે, તેમના પછી થનારા વંશજોએ જે દળની બાંધણી ચલાવી છે તે દળ ઉપર આધાર રાખીને અમે સામાન્ય વિચાર બાંધી શકીએ છીએ.”

“જેવી રીતે ખેડૂતની ખુપડીનો નાસ થઈ ગયો છે તેવીજ રીતે રાજના મહેલનો પણ સમૂળગો નાસ થઈ ગયો છે, પણ સાર્વજનિક ઇમારતોની ગોમા વિશે તો હાલમાં રહેલા ખંડેરનું ઉંચું પ્રમાણ છે; તેથી

કૃત્ત, તજાવ, કીર્તિસ્તબ, દેવાન્ય અને અણહિલપુરના રાજાઓના કિલ્લા
એ સર્વ આખે આખા કેના દસે તેના ચિનાર અમે થોડી મહેનતે અને સપૂર્ણ
ખાતરીથી મનમા ધારી રાકીએ છીએ. ”

“ આ ખડેરોમા અતિ મનોરજક, ડોઝ અને જિલ્લુવાડાના કિલ્લા
છે તેઓ બાધણીમા તેમજ વિસ્તારમા સરખે સરખા છે, તથાપિ જિલ્લુવા-
ડાનો કિલ્લો ત્રિગોળ નિવમસર અને એકાત જગ્યાએ હોવાથી તેને થોડું
ગુપ્તસાન લાગેતું છે માટે આ ઠેકાણે વર્ષન કાવાને અમે એને પસંદ
કરીએ છીએ ”

“ જિલ્લુવાડાનો આકાર ખરેખરો સમચોરસ છે, તેની અકેડી બાજુની
લખાઈ આશરે આઠસે વાર્ડ છે એની ભીંતો નક્કર ગચ્છીની છે અને ઉચ્ચ-
છમા પચીમ શીટ છે દરેક બાજુની મધ્યમા દગ્ગાને છે તેના ઉપર મેડો છે
તે, બને બાજુની કૈાસાકાર દારો ટોચે મળે છે અને જે કમાનોતુ કામ સારે
છે તેઓને આધારે રહેશે છે કિલ્લાની ભીંતની જાડાઈમા કૈાસાકાર ■ દારો
દરવાજામા આવેની છે, અને તેઓના ઉપર પથ્થરની ગચ્છી આવી રહી છે.
શુ મટ વાળી લેવાને સુનખ પડે એટલા માટે મુસવમાનોએ આવી બાધણીને
ઠેકાણે કમાનો કરવાનો ચાન પાડ્યે હતો તેમ છતાં પણ ત્યાર પછી ઘણી
મુશ્કેલ સુધી ઉપરના પ્રકારનીજ બાધણી બાવવાનો ચાન ચાનતો રહ્યો હતો.
કિલ્લાના અકેડા ખુણામા અકેડા જુગ્ગ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો
સમચોરસ છે પણ દિલ્લુ કારીગરોને ખાચો પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો
પસંદ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેતું છે + + + વચતો દગ્ગાને અને
ખુણાના દરેક જુગ્ગની વચ્ચે ચચાર સમચોરસ હાથણીઓ અથવા વમ્ર છે
કિલ્લાની ભીંતને થોડે થોડે છેટે કાતર કામની આડી પટ્ટિયાથી ઠેક સુધી
ચણગારી છે ને ઉપની બાજુએ અર્ધ જોગાકાર કાગર મૂકવા છે તે ભાગ જે
પ્રાકાર ઉપર નોખીરાગાને કાવાતુ હોય છે તેને ઓથો કાગર કામ સારે છે
દરવાજાઓમા કાતર કામ એટલું બધું છે કે તેનો બરાબર ચિતાર માત્ર
કૌટોમશીના દુનરથીજ લાઇ સકાય કિલ્લાની માહે દરિયુ બાજુના દ વાગ્ગની

છેક સામે, પણ પામે, એક ગોળાકાર અથવા જરૂ ગાળુનો કુંડ છે, તેને વ્યાસ આશરે ત્રણસેં યાર્ડનો છે; તેની આસપાસ પગથિયાંનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે, ત્યાં આગળ થઇને ઢોર અથવા પપડાંનાળી ગાડી તથાવના પાણીમુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વતે યજ્ઞમારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુરૂપ છત્ર છે. એ તળાવની પાસે એક વાવ છે તેનું અમે હવે પછી વર્ણન કરીશું. આ કિલ્લાના ચાર દરવાજા છે તે જૂદા જૂદા ખડેરના આકારમાં હજીલમણ રહેલા છે. અને એઓ માહિલા બે દરવાજાને ખુલ્લાની હાથણી સહિત જે ભીંત સાંધી લે છે તે ઘણી ખરી સંપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે જે સમયોરસ જગ્યા જતાવવામાં આવી, તે કિલ્લાની અસલ રિયતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ચોથો ભાગ છે. તેની આસપાસ એક હલકી જાતનો કિલ્લો ફરીને ફરી લેવામાં આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણી ચણીને તેને મજબુતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યા છે. આ ભાગમાં હાલનું સહેર વમેલું છે; તે ઠાળી ઠાકોરના તાબામાં છે; પણ અસલના કિલ્લામાં જે ધમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે અને તે ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગયું છે. આ ઠેકાણે અમે લખી જણાવીએ છીએ કે અસલ કામના કેટલાક બધા ભાગ છે તેમાં “ મદનશી ઉદલ ” એવા લેખ છે. તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદાયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામાં આવ્યું હશે. ”

“ અમે લખ્યું છે કે ડભોઇ, આકારમાં અને વિસ્તારમાં જિલ્લુવાડાને મળતું છે; તેનો આકાર જિલ્લુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે; તેની બે બાજુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખુલ્લો થાય છે, અને બીજી બાજુઓના કરતાં લંબાઇમાં વધી જાય છે. ટુંકી બાજુઓ આશરે આડસેં અને સાંખી એક હજાર યાર્ડ લંબાઇની છે. જિલ્લુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા પણ જિલ્લુવાડાના દરવાજા જેવા નથી; તોપણ એ કનિષ્ઠતા ચોથા દરવાજાથી વળી ગઈ છે. તે હીરાનો દરવાજો કહેવાય છે. તેની યોજના ઘણા ચતુરથી કરેલી છે અને કદમાં બહુ ચડિયાતો છે ખજાના

પુરજો માહેલો એક છે તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેનું ચિત્ર આપવાની અગત્ય છે. + + + એ ઉપરથી જણાય છે કે કિસ્સાની ભીત અંદરની બાબતો એકલી છે. આ કિસ્સામાં એક બીજી એ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તંભપતિ છે (માહેની બાબતો) તે કિસ્સાની ભીતની દારોદાર ચાલે છે, અને તેના ઉપર કેટલાક ફૂટ પોહો-ળામની એક ગમ્મી આવી રહી છે તેણે કેરીને એક લાખો અને હકાયેલો દાર મંડપ બનેલો છે, તે હિંદુ કિલ્લેદારોનું અમુલ્ય આશ્રયસ્થાન યદ્યપડ્યું હશે. ડોકોઈના કિલ્લામાં અનિવચિત આકારનો કુડ અથવા તલાન છે. ”

“ આ ઠેકાણે સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે જે કિલ્લાઓનું અમે વર્ણન કર્યું છે તે માત્ર મોખરાનાં લશ્કરી સ્થાન છે. અને ધણુંકરીને ધોળકા તથા બીજાં એવાંજ બીજી પકિતનાં સહેરો કરતાં ભલકામાં તેમજ વિસ્તારમાં અતિ ચડિયાતાં છે. તોપણ આસપાસના પથ્થરોથી શબ્દગારેલી અણુદિલપુરી રાજધાનીની સાથે સરખાવતા તેને આખા પડવાનો વારો આવે. ”

“ જે દેવાલયો હજી લગણુ રહેલા છે તે માહેણું પ્રથમ તો સિદ્ધપુરની શ્રદ્ધાળાનું દેવળ છે. તે સાધારણ આકારનું ધણુ મોટું અને દેખીતું ત્રણ માળની ઉચાઇનું છે. તેના મંડપ બહારથી સમયોરસ છે, પણ સ્તંભ એવા ગોઠવ્યા છે કે તેની રચના અંદરની બાબતોથી અજાણુ આકારની સહેવાઈથી ધારી શકાય દરેક ત્રણ બાજુઓની મધ્યમાં દારમંડપ અથવા રૂપચોરિયો છે. અને ચોથી બાબતો ગભાર માહેલો મુર્તિસ્થાનનો મંડપ આવ્યો છે, તે ચૂગાકાર શકુ બાધણીનો મધ્યના મંડપ કરતા અતિ ઘણો ઉચો છે અને ઉંચે શિખર વળેલુ છે. જે રૂપચોરિયોના ધુમટ જતા ગ્લા છે, અને બીજા પ્રકારે પણ છિન્ન લિન્ન સ્થિતિ યદ્યપડ્યું છે, માત્ર ગભારના મોખરાનો બાગ રહેલો છે. + + + ”

“ અકેશી બાબતો કીર્તિન્તલ છે તે માહેલો એક તો ઘણો ખરો અણીશુદ્ધ છે. જે અતિ શોભાવમાન સ્તંભના મચળા ઉપર કોરણીનું કામ આવી રહ્યું છે. દરિયાઈ અદ્ભૂત પ્રાણીના મસ્તકની નાચદતિયો બના-

વેલી છે તે તેઓની ઉચ્ચાઇના બે તૃતિયાંસ ભાગ જેટલી સ્તંભથી આગળ નીકળતી છે. નાગદંતિઓ આગળથી નાજીક કારીગરીની કમાન ચાલે છે તેને તોરણ કહે છે, તેના મધ્ય ભાગ સાથે ઉપરના સીધા ભાગનો ૨૫૨ થાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ સુમારે પાંત્રીસ ફૂટ ઉચ્ચાઇનો છે તેમાં ભોંયથી તે સિખર સુધી ૧૬૪૪ સંસ્કૃત કારણીથી ભરપૂર છે. * * *

“જે મુખ્ય દેવળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સરસ્વતીની સામે એક-વિશાળ ચોકની વચ્ચે આવ્ય છે. ત્રણ દ્વાર મંડપની સામે ત્રણ મોટા દરવાજા છે ત્યાંથી ૧૬૪૨ નીસરાય છે; મોખરા આગળનો જે છે તે એક ધાખા અને ઘાટ આગળ પડે છે, તે ઘાટનાં પગથિયાંની દ્વારો નદીમાં છેક આધે સુધી ચાલેલી છે. ચોકની આસપાસ કેટલાંક સિખર વાળાં ન્દાનાં ડેરાં આવ્યાં છે તે કિલ્લાનું કામ સારું છે. તે માંહેલાં ત્રણ ગંભારના પાછલા ભાગના મધ્ય સ્થાને છે, તે દશ લગણુ રહેલાં છે અને તેનો ઘાટ ફેરવીને મુસલમાની મસ્જિદ કરી દીધી છે.”

“મોઢેરાનું દેવળ જરા કાંઈ જૂનું નમુનાનું છે. તે એક માગની ઉચ્ચાઇનું છે. તેને એક ગંભાર છે તેને લગતો એક મંડપ આવેલો છે, અને એક ખુલ્લો મંડપ ઇલાઈ છે. એ દેવળનું સિખર પડી ગયું છે, અને કુમટ હવે રક્ષા નથી, પણ બાકીનો ભાગ ધણે ખરો આખો છે. તોપણ કારકાર દિયારથી જેમ લાકડામાં ધા પાડી રાકાય તેવા ધા કેટલાક સ્તંભોને પડેલા છે, તેને માટે મુસલમાનો એમ કહે છે કે અમારા દર્વેશોની તરવારની એ નિશાનીઓ છે. વધારેમાં વધારે લંબાઈ સુમારે એકમોને પચાસ ફૂટ છે, અને પહોળાઈ પચાસ ફૂટ છે. દેવળને આગલે ભાગે અને જાને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવા કીર્તિસ્તંભોની નિશાનીઓ છે.”

“દેવળના આગલા ભાગમાં કીર્તિસ્તંભ છે. ત્યાં આગળથી પગથિયાંનો ઘાટ ચાલે છે, તે બે શોભાવમાન સ્તંભ વચ્ચે ચઢને કુંડ સુધી ગયેલો છે. આ કુંડનું ક્ષેત્રફળ, દેવળ કરતાં લગભગ ચાર ધણું વધારે છે.”

“પગથિયાંનો એક સરખો ને સરખો દેખાવ જણાય નહિ એટલા

માટે ન્હાની રેરડિયો, ચોકડિયો, અને શિખરવાળાં જરાક મોટાં દેવળ ત્રણે બાજુના મધ્ય ભાગમાં કરેલા છે. કુંડની આસપાસ બીજી ઇમારતોની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે; પણ તે કેવા પ્રકારની બાંધણીની હશે તેના નિર્ણય થવા સરખુ હાલમાં રહ્યું નથી. દેવળનો ઇલાયદો ખુલ્લો મંડપ છે તે સીતાની ચોરી કહેવાય છે, અને કુંડ છે તે રામકુંડ કહેવાય છે; તે વૈષ્ણવી સાધુઓનું પ્રસિદ્ધ યાત્રા સ્થાન છે. + + + "

"વાઘેશ્વરમાં એક દેવળ છે તે ઉપર જે દેવળોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવીજ જાતિનું છે; પણ તેમના કરતાં તે કદમાં ન્હાનું છે. તેને એક માળના જેટલી ઉંચાઇનો એકજ ખુલ્લો મંડપ છે, તેના ઉપર છ મટ છે, ત્રણ દ્વાર મંડપ છે, અને એક શિખર વાળો ગભાર છે. "

"મોઢેરાના જેવા કુંડ, સીરાઇ અને બીજી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે તેઓ ધણું કરીને રામકુંડની પેઠે દેવળોના સબંધમાં કરાવેલા હશે; પણ તે દેવળોનો ધણે ઠેકાણે નાશ થયેલો છે મોઢેરાની પાસે લોથેશ્વર છે ત્યાં આગળ એક અમત્કારિક ચાર કુંડનો સંયોગ થયો છે. તેઓની વચ્ચે ગોળ કૂવો આવ્યો છે તેથી "ત્રીક કોસ" ના જેવો આકાર થાય છે. તળાવ અથવા કુંડનો આકાર ધણે ખરો બહુ બાજુનો અથવા બીલકુલ ગોળાકાર હોય છે, તે પ્રમાણે જિલ્લાવાડાના કુંડનો દાખલો આપણા જોવામાં આવ્યો. એવાજ કુંડ, મુજપુર સાયલા અને બીજી ધણી જગ્યાએ છે; તેમાંના કેટલાએકના વ્યાસ લગભગ સાતસે યાર્ડના છે અણહિલપુર આગળ સદ્ગિરિ તળાવ છે તે ધણું કરીને આજ વર્ગનું છે અને આજે તેની નિશાનીઓ જણાય છે તે ઉપરથી તે બહુજ મોટા કદનું હશે એમ ધારી શકાય છે. તેની આસપાસ ન્હાના ન્હાના દેવળ દત્તા, અને તેની સંખ્યા લગભગ એક હજારની હતી ગોધા આગળ દીપકલ્પમાં એક સમચોરસ તળાવની નિશાનીઓ છે તે સિદ્ધસાજનું બનાવેલું કહેવાય છે તેનું નામ "સોનેરિયા તળાવ" કરીને છે. જ્યસિંહની મા મીનવદેવીના કાર્યભારની વેળાએ બે નામીયા તળાવ બંધાવેલા ગણવામાં આવેલા છે. એ સમયમાં શેખાયમાન

ધમારતો જદુ જ'ધાઇ છે. ધોળકાનું તળાવ અને વીરમગામનું માનસર એ બે તે તળાવો છે. તેમાંથી માનસર તથા ચોખ્ખું છે. તેનો આકાર અનિર્ધારિત છે, અને તે દિંદુઓનું રણસંક્રામનું વાજન જે રાજ, તેના આકારનું બાંધેલું લોકમાં કહેવાય છે. સામાન્ય ઘાટ, અથવા પગથિયાંની દારો સર્વ જાણુએ આવેલી છે અને તેમાં ન્દાનાં ન્દાનાં શિખરવાળાં ડેરાંથી (તે માંહેલાં ધણીકે તો હવણાં નાશ પામ્યાં છે) શોભાવવામાં આવેલું છે. તેની સંખ્યા-વર્ષના જેટલા દિવસ છે તેટલી ધારવામાં આવી છે, તેથી તે ખરું જોનાં ત્રણસે કરતાં વધારે હોવાંજ જોઇએ. એ તળાવની એક જાણુના દેવજોમાં મૂર્તિ બેસારવાની બેઠકો છે, અને બીજી જાણુના દેવજોમાં જળાધારીઓ છે તે ઉપરથી એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે પહેલાં દેવજ શ્રીકૃષ્ણને સારૂ દરો, અને બીજાં દેવજ મહાદેવને સારૂ દરો. આસપાસના પ્રદેશનું પાણી એકઠું થાય છે તે પ્રથમ તો એક અષ્ટાશુ કુંડમાં એકઠું થાય છે તેમાં સર્વ કચરો દરે છે. કુંડ પથ્થરનો ચણી લીધેલો છે, તેની હરેક જાણુ કોરી કહાડેલી પ્રતિમાઓથી શોભાવેલી છે. પાણી ત્યાં થઇને એક ચણી લીધેલી નળીને રસ્તે ગરનાજામાં થઇને તળાવમાં જાય છે. તેમાં ત્રણ નળ કર્યાં છે, તેના ઉપર ધાણુ ચણી લીધું છે, તે ધાણા ઉપર બેઠક કરી છે તેને ધુમટ વાળી લીધો છે. આ ધમારતની મરામત મરેઠાઓની વેળાએ કરવામાં આવી હતી, અને તેની એક બાજુ બાંધી ભેવામાં આવી હતી ત્યાં માતા જદુચરાજનું સ્થાનક કર્યું છે. આસપાસ ઘાટ છે તેમાં ધણી જગ્યાએ ઠેક પાણીમુધી ખડિયાટ બાંધ્યા છે. એઓમાંથી એક ખડિયાટની એક જાણુએ વધારે મોટું દેવજ છે તેને શિખરવાળાં બે ગંભાર અને એક સલા મડપ છે x x x અને તળાવની બીજી બાજુ તેના સરખી બાકી રહી ત્યાં ધાળાવાળી સ્તંભપંક્તિ છે."

"આ સમયના કૃવા જે, દેશના જુદા જુદા ભાગમાં છે તે બે પ્રકારના છે. કેટલાક સામાન્ય બાધણીના જોળ કૃવા છે, પણ તેમાં જરૂર પાળી બેઠકો છે; બીજા છે તે વાવ (સંસ્કૃતમાં વાપિકા) ને નામે ઓળખાય છે, તે ચિત્રોપમ, અને જલ્ય તેમજ તરેહવાર જાતિની છે. જમીનની સપાટી ઉપર એક

ખીજથી નિયમિત અંતરે, દારણથી એકલા ચાર અથવા પાંચ મંડપ દેખાય છે. તે બદારથી બહુધા સમયોત્સ છે, પણ કોઇ કોઇ વેળાએ, ઘણે ઠેકાણે અંદરથી અષ્ટધ્રુવ આકાર બની જાય છે; તેઓના ઉપરનાં ધાત્રાં ચાંબલા ઉપર રહે છે અને દિંદુ સમયની બાંધણિયોમાં તેા મુમટાકાર કરી દીધેલાં છે. સર્વનાથી હેલ્લા મોખરાના મંડપમાં ચક્રને વાવમાં ઉતરવાનું હોય છે, ત્યાં આમળથી પગથિયાં ચાલે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં, ખીજ મંડપનો મુમટ જે બે ચાંબલાની દાર ઉપર રહેલો જણાય છે તેની નીચે અવાય છે; અને આદિ આમળ મોટો પ્રસ્તાર છે. ત્યાંથી નીચે પાછાં પગથિયાં આવે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં ત્રીજા મંડપના મુમટ નીચે અવાય છે અને તે એક ઉપર એક એવા ત્રણ ચાંબલાની દાર ઉપર દેખાય છે. આ પ્રમાણે એક પ્રસ્તાર ઉપરથી ખીજ પ્રસ્તાર ઉપર નીચે ઉતરાય છે તેમ મુમટની નીચેના ચાંબલાની દારો એક ખીજા ઉપર વધતી જાય છે, અને છેવટે ત્યાં પાણી હોય છે તે ભાગ આગળ જવાય છે. ત્યાંથી ઉપર નજર કરતાં ઉંચે ફેટલાક માળ દેખાય છે અને દરેક માળે છજાં હોય છે. છેવટે સર્વની ઉપર છેલ્લો મુમટ આવેલો હોય છે, અને તે આખી વાવનો અતિ શોભાયમાન ભાગ છે. વાવની સંખાઈ કોઇ કોઇ વાર એંશી યાર્ડ હોય છે અને બધે છેવટમાં ગોળ ફૂવો હોય છે. ”

“ આવી જાતિની વાવોમાં ઘણી વખાણુવા જોગ અણુદિલપુર આજ-જની રાણીની વાવો છે, પણ તે ખંડેર ચક્ર ગમ્મ છે. ગુજરાત અને સોરઠના ધણા ભાગમાં ખીજ વાવો છે તે જુદી જુદી સ્થિતિમાં રહેલી છે. એક ખીજ જણવા જેવી વાવ અમદાવાદ શહેરની પાસે છે, તે ક્યારે બંધાઈ હતી તે જણવામાં નથી, તથાપિ તેની બાંધણી ઉપરથી જણાય છે કે જે સમયે સિદ્ધરાજના કુળના રાજ્ય કરતા હતા તે સમયની છે, તે “ માતા ભવાનીની વાવ ” કહેવાય છે અને પાંડવોએ બંધાવી છે એવું લોકો કહે છે. ગિલુવા-ગના કિલ્લામાં એક વાવ છે તે વિશે તો સૂચવવામાં આવ્યું છે; વલ્લાણના કિલ્લાની અંદરની અને બદારની બાજુએ હિંદુની વાવો છે; અને ખીજા ઠેકાણાંએ પણ લખતાં પાર આવે નહિ એટલી બધી છે. ”

પરિશિષ્ટ અ.

અશોકનો ગિરનાર લેખ.

(સોરઠી તવારીખમાંથી)

૧. " આ દેવવત્સળ, * રાજા ત્રિવદર્શીની આજ્ઞા છે:—પશુવધ મિલકુલ બંધ રાખવો અને ખુશનખ્તિની કોઈપણ મિજલમ ભરવી નહીં, કારણ કે દેવવત્સળ રાજા ત્રિવદર્શી જણાવે છે કે આવી મિજલસોમાં ધણાં પાપ રહ્યાં છે. ખરેખર એવી એકજ મંડળી છે. જેને દેવવત્સળ રાજા ત્રિવદર્શીએ પસંદ કરેલી છે અને તે રાજા ત્રિવદર્શીની મહાન પાકશાળાની મિજસલ છે; પ્રતિદીન સદાચરણના કાર્ય અર્થે લાખો પશુને દલાલ કરવામાં આવે છે; પરંતુ હવે, જે કે આ ધાર્મિક આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે એવી રીતે કે સદ્કાર્યો પશુવધ થઈ શકે અને આ પ્રમાણે રીવાજ ચાલે છે તોપણ તે રીવાજ દ્રઢ નિશ્ચયાત્મક થયેતો નથી તેથી એમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે આજ દે એઓને બંધ નહીં કરવામાં આવે. "

૨. " રાજા ત્રિવદર્શીના અખિલ રાજ્યમાં તેમજ પાડોશી રાજ્યમાં જિંદલે કે ચૈલ, પાંચ, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્રનાં રાજ્યોમાં મુનાન દેશના રાજા " એન્ડાઇઓમના તાત્રપર્ણી નામના રાજ્ય પર્યંત અને તેના પાડોશી રાજ્યોના રાજ્ય પર્યંત વ્યાધિયુક્ત માણસને અને પશુઓની જાંભાળ કરવાનો રીવાજ જે રાજા દેવવત્સળ ત્રિવદર્શીએ ચાલુ કર્યો છે તેનો અમલ સર્વત્ર કરવામાં આવ્યો છે; અને જે જે રથને માણસ અને પશુને માટે ઉપયોગી, રોગનારાક, વનસ્પતિની તંગી હતી તે દરેક રથને મોકલીને રોપાવી છે; અને જે જે રથને મૂળાંપાં અને મેવાની તંગાશ હતી તે દરેક રથને મોકલીને તેમને

રોપાવ્યાં છે; વળી તેણે માણસ અને પશુઓના ફાવદા માટે રસ્તા ઉપર ફૂવા બોદાવ્યા છે અને આ રોપાવ્યાં છે.”

૩. “રાજા ત્રિપદર્શી નીચે મુજબ ફરમાવે છે:—જીતેલા દેશમાં મને પટાલિપેક થયાને ૧૨ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે મેં એમ આજ્ઞા કરી હતી કે—જો મારા કાયદામાં સંયુક્ત થયેલા હોય તે પછી મારી પેતાની પ્રજા હોય કે પરદેશી હોય તોપણ તેઓમાં નીતિની ફરજને જેવી કે મા બાપ, મિત્ર, બાળબચ્ચાં, સગાંવહાણાં, બ્રાહ્મણો અને સર્વેણો પ્રત્યે પોતાની ફરજનો અમલ કરવાને દરેક પાંચ વર્ષે પ્રાયશ્ચિત કરવું. ઉદારતા સારી છે; જીવતા પ્રાણીઓને પ્રજા નહીં કરવી એ સાફ છે; ઉડાઉપણું, અને પરનિંદાથી વિરક્ત રહેવું એ સાફ છે. મંડળી પોતેજ ખુલાસો કરીને અને દાખલો બતાવીને અહીંયાં દર્શાવેલાં સદાયરણુનો ધર્મનિષ્ઠ માણસને બોધ કરશે.”

૪. “જલ્કળમાં ધણી સેકા થયાં પ્રાણીઓની જીંદગાની ઉપર હુમલો કરવો, પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું, બ્રાહ્મણો અને સર્વેણોને માન નહીં આપવું એ રીવાજ વધી પડ્યો છે, પણ હવે જ્યારે રાજા દેવવત્સજ ત્રિપદર્શી ધાર્મિકપણું ચલાવે છે ત્યારે તેનું નગારું ધાર્મિક માણસોને આમંત્રણ રૂપ થયું છે; દાસમાં દેવના રથના શ્વર્ગિય દસ્તિના, અને અગ્નિના જોળાના દેખાવો તથા આકાશમાં ખીખં દુમિન્ડો આગળ ધણી સેકા સુધી નહીં દેખાયલાં એવાં નજરે પડે છે. હવે ધાર્મિકપણાથી વર્તવા બાળતમાં રાજા દેવવત્સજ ત્રિપદર્શીના બોધથી પ્રાણીઓના જીવનું રક્ષણ કરવું, પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાથી વર્તવું. સગાંવહાણાંનું માન ભળવવું, સાધુ બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો, માળાપ અને વડીલની આજ્ઞા પાળવી, એનો પ્રચાર વધ્યો છે. આ અને બીજી ધણી જાતના સદાયાર વધ્યા છે. અને રાજા દેવવત્સજ ત્રિપદર્શી આ સદાયારના પ્રચારની હજી શરૂ કરશે, તેમજ રાજા દેવવત્સજ ત્રિપદર્શીના પુત્ર, પૌત્ર, અને પરપૌત્ર, સદાયારના સુધારાની શરૂ કરાવશે; સંપ્રિતો પ્રલય થતાસુધી સદાયાર અને નીતિમાં દ્રઢ ઉભા રહીને તેઓ સદાયારનો બોધ કરશે; સદાયારનો બોધ કરવો એ ખરેખર ધણું ઉમદું કાર્ય છે અને જે અનીતિવાન હોય છે તેના તરફથી સદાયરણુમાં

આલવાની આશા ખાંધી ચકાવી, નથી તેટલાસારૂં આ બાબતમાં ઘટાડો નહીં પણ વધારો સારો છે; એવી મતલબથીજ આ લખવામાં આવેલું છે, તેની વૃદ્ધિ કરવાને અંતઃકરણપૂર્વક એઓએ ધ્યાન આપવું અને તેનો ઘટાડો કરવાને નેમ ન રાખવી. રાજ્ય દેવવત્સળ ત્રિવદર્શીએ આ પોતાના પટ્ટાલિપેક ખુલી બારમે વર્ષે લખાવેલી છે. ” *

૫. “ દેવવત્સળ રાજા ત્રિવદર્શી આ પ્રમાણે જાહેર કરે છે:— સદાચાર વર્તવું દુર્લભ છે માટે મારે, મારા પુત્રોએ, અને મારા પરપાત્રોએ ધણો કાયદો કરવો; અને દરેક યુગમાં મારી ઓલાદે તેને અનુસરીને આલવું તેથી જેઓ તેમની નકલ કરશે તે સુખ ભોગવશે. અને જેઓ તે રસ્તો છોડી દેશે તેઓ દુઃખ પામશે. દુરાચરણ કરવું સહેલું છે, તેટલા માટે મને પટ્ટાલિપેક કર્યાના છેલ્લા વર્ષમાં સદાચરણની વૃદ્ધિ અર્થે અને સદાચાર્યના સુખ અર્થે “ કમ બોધ, ” “ ગંધાર, ” “ રાચનિક, ” “ પિતેનિક, ” દેશના લોકો ઉપર સ્વધળા ધર્મના લોકોના સદાચરણના નિષંકા થવા માટે મેં ધર્મ-મદ્દા-મંત્ર એટલે સદાચાર ખાતાના મોટા અમલદારો નીમ્યા છે. બિન હરકતે, સુશિળના સુખ અર્થે યોદ્ધાઓ, બ્રાહ્મણો, લિક્ષુકો, નિરાશ્રીત, વગેરેમાં તેઓનો પ્રચાર કરવામાં આવશે, જેથી ધાર્મિક બોધકોએ પવિત્ર જ્ઞાનના સાધનથી જેમને બાધિલા છે તેઓ જાધન મુક્ત થાય, તથા જેમનો નિમદ્ધ કરેલો છે તેઓ છૂટા થાય; ને અમલદારોએ મારા લાભ અને જહેનના કિંમ્મ તથા જહેરોમાં જવું, તેમજ જ્યાં મારાં કોઇ સર્ગા વહાલાં રહેતા હોય ત્યાં પણ જવું; અને સદાચાર ખાતાના કારભારીઓ, એટલે જેઓને સદાચરણની નિર્ધેજાની રાખવા સારૂં નિમ્યા છે, તેઓએ જ્યાં જ્યાં સદાચારનો કાયદો રચણાય ત્યાં ત્યાં ધાર્મિક અને સદ્ગુણીને ઉત્તેજન આપવું. આ મતલબથી તે આગા લખવામાં આવી છે અને લોકોએ તે પાળવી. ” *

* આ અને છઠ્ઠી આજ્ઞા ડાહર કર્નેના વરજીમાં ઉપરથી લખેલી છે.

x ડાહર કર્ને આ પુનરાવતોહનકરી સુધારું નથી. ઉપલ્લં પ્રાદેસર વિદ્વસનં બાધાન્તર ડ તેમાં ત્યારપછીના લાચકારોએ થોડો ઘણો સુધારો વધારો કર્યો છે.

૬. “રાજા દેવવ્રતસળ પ્રિયદર્શી આ પ્રમાણે કહેછે —ગતકાળમા લોકે નુ દિત જાળવણુ અને અગત્યદારોએ તે ઉપર નિધેનાની રાખવી તેમાથી એકે નિધે દગ્ધ કરી નથી, તેટલા સાર તેની જાતની સલાજી હુ લઉં છું. જેટલો વખત થયા હુ રાજ્ય કરે છુ તે દરમ્યાન દરેક સ્થળે સ્ત્રીઓ ઉપર, દેનાર્પિત જંગો ઉપર, મુસાફરી કરતા જાત્રાળુ ઉપર, વેપારીઓ ઉપર (અથવા વેપારી મારકીટ ઉપર) અને વિહાર જૂમિયર તપાસ રાખનારાઓને મે મારા લોકોનુ દિત સાચવવા નીમ્યા છે, અને સધળી જાળતમા હુ માગ લોકના દિતની રક્ષા કરે છું.* અને જે જે હુ જાહેર કરે અગર જે જે મહા મંત્ર જાહેર કરે તે રાજ્ય સભા રૂપર ચુકાદા માટે મૂંઝામા આનશે આ પ્રમાણે તેની ખગર મને કગ્યામા આવશે આવો હુકમ મે દરેક સ્થળે અને દરેક જગ્યાએ કરેલો છે, કાચુ કે દુનિયાદારીનુ કામ ચલાવવામા મને સ તોષ ઉપજતો નથી, અખિન સૃષ્ટિની આમાદી કરવી એ ધલો લાવક ઉદ્યમ છે સધળા પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દોષ થવુ, આ લોકમા તેમને સુખી કરવા, અને પગલોક (સ્વર્ગ) મેગવવાને તેઓને સકિતમાન કરવા એ મારો અખિય પ્રયત્ન છે આ હૃદયથી આ સદાચારની આજ્ઞા લખેલી છે તે લાગો વખત નબી રહો, અને મારા મુત્રો, પૌત્રો, પરમુત્રો પણ માગે પાછળ સાર્વજનિક કલ્યાણ માટે મહેનત કરો, પણ અતિશય વગર જાનનુ મુસ્કેલ છે ” †

છ “દેવવ્રતસળ રાજા પ્રિયદર્શી હુકમ કરે છે કે—દરેક સ્થળે સધળા સમ્રાટના સાધુઓએ સમાદ શાંતિથી વર્તનુ જે નિયમો પોતે પોતાની જાતની જાળતમા પાળતા હોય તે તથા આત્માની શુદ્ધતા વિષે તેઓ સધળા બહોશ દરેક; પણ લોકોને જુદા જુદા મત ને જુદી જુદી અભિરૂચિ હોય છે, તોપણ સાધુઓ પોતે જે માગે છે તે જાધુ અથવા તેમાનો કાષ્ટ ભાગ તેઓને મળે છે એવુ છતા પણ જેને મોટી શિક્ષા મળતી નથી તેઓએ

* આટલા સુધી ડાકટર કર્નનુ લાપાન્તર છે.

† આ જર્નોકના લાપાન્તર ઉપરથી લીધુ છે

પશુ પોતાનામાં મનોવિકારપર અધિપત્ય, મનની શુદ્ધિ, તથા સદાકાળ આત્મેવી દ્રઢ ભક્તિ અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાં એ સાફ છે. "

૮. " ગતુક્ષણમાં રાજાઓ મોજ સોખને માટે મુસાફરી કરતાં મૃગીયા બેઠા અને આવા બીજા વિનોદોનો પ્રચાર હતો પણ રાજા દેવવત્સગ પ્રિયદર્શીને પોતાનો પટ્ટાભિષેક થયા પછી દસ વર્ષે ખર્ચ પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેટલા માટે તે સદાચારના રસ્તામાં આગ્રવા મંડવો; તે આ રીતે કે બ્રાહ્મણ અને સાધુઓને પોતાને ઘેર બોલાવી તે જ્ઞાન આપે છે અને વડીલોને પોતાને ઘેર બોલાવી તે ભેટ આપે છે, ઘઢેર અને દેશની વસ્તીની મુલાકાત લે છે તથા સદાચરણનો બોધ કરે છે, અને તેનું સંશોધન કરે છે. રાજા દેવવત્સગ પ્રિયદર્શીએ સન્માર્ગ રીકાવે ત્યારથી અત્યારસુધી આ તેણે મોટામાં મોટી મોજમઝા માની છે. " *

૯. " રાજા દેવવત્સગ પ્રિયદર્શી આ પ્રમાણે કહે છે:—તે સત્ય વાત છે કે માણુએ વ્યાધિ વખતે, સગાઈ વખતે, લગ્ન વખતે, સંતતિની પ્રાપ્તિ વખતે અગર તો ઘેરથી નિકળતી વખતે શુભ મુહૂર્ત જુએ છે, અને ત્યારપછી સધળાં કાર્યો કરે છે. આ અને બીજા પ્રસંગે માણુએ સધળી એવી બાબતો કરે છે કે જેથી પોતે ઉન્નતિમાં આવશે, એમ તેઓ ધારે છે. પણ જે કાંઈ વિધવિધ, નકામી અને નિરુપયોગી બાબતો કરે છે તે મોટો મૂર્ખ છે, તોપણ આમ કરવાથી પણ જેથી તે માણુમની ઉન્નતિ થાય તેવી બાબત કરવાની જરૂરીયાત તો મટતીજ નથી; પરંતુ જે બાબત કહી તે કરવી કાંઈ કામતી નથી, પરંતુ ખરી ભક્તિ જાદુ કામતી છે. આમાં સેવકો તથા તામેદારોની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક ચલાવવી, વડીલો તથા સ્વામીઓનો નિષ્કપટ સત્કાર કરવો, છવર્તા પ્રાણીઓ તરફ નિષ્કપટ આત્મસંયમ રાખવો અને બ્રાહ્મણ તથા સાધુઓ તરફ નિષ્કપટ પરોપકાર જુદી રાખવી—આ અને આવાં બીજાં કામો એ ખરી ભક્તિ કહેવાય. દરેક માણુસે બીજા પ્રત્યે ઉપર મુજબ વર્તણૂક

* આ અને હવે પછીની ચાર આજ્ઞાઓ ટાકર કર્નના બાપાન્ડર ઉપરથી લીધી છે.

ચલાવવી, પછી તે પિતા હોય કે પુત્ર, બાઈ હોય કે ધણી હોય; આ ઉમદી બાબત છે; આથી પોતાનો ભાગ્યેદય ચરો એમ માની ન્યાંસુધી પોતાનો હેતુ સંપૂર્ણ બર આવે ત્યાંસુધી દરેક માણસે તે કર્યા કરવું. આપણે હમણાંજ “ નિષ્કપટ પરોપકાર બુદ્ધિ ” વિષે કહી ગયા; હવે સદ્બક્તિમાંથી જેવી પરોપકાર બુદ્ધિ અને જેના પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મુકાબલે બીજી કોઈ પરોપકાર બુદ્ધિ તેમજ પ્રેમ આવી શકતો નથી કોઈ પણ સન્નમન મિત્રે, સગાએ અમર સોળતીએ દરેક પ્રસંગ આવે ત્યારે આ વાત બીજાના મન ઉપર એમ બતાવીને ઠસાવવી કે આ આપણું કર્તવ્ય કર્ય, આમ કરવું એજ ઉચિત છે. આ સમ્બંધી બાબતો કરવાથી માણસો સ્વર્ગમાં જવાને પાત્ર થાય છે; તેટલા માટે જોને સ્વર્ગમાં જવું હોય તેણે બીજી બાબતો પહેલાં પોતાની આ ફરજ અદા કરવી ”

૧૦. “ રાજ દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી એમ નથી માનતો કે વર્તમાન કાળમાં અને પછીથી જો મારી પ્રજા સદાચરણના બોધનું અનુસરણ કરે નહીં અને તે સદાચાર ખરી રીતે પાળે નહીં તો એકલી વિખ્યાતિ અને મોટી પ્રસિદ્ધિથી મને બહુ લાભ મળે. પહેલી જણાવેલી બાબત કરીનેજ રાજ દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી વિખ્યાતિ અને પ્રસિદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. તેટલા માટેજ રાજ દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી આગ્રહપૂર્વક જોને જોને માટે પ્રયત્ન કરે છે તે પરલોકને માટે છે, જેથી તે તદ્દન અને તિલકુલ નિષ્કલંક થાય. હવે કલક એ પાપની બરાબરજ છે. પરંતુ દરેક વસ્તુનો ભોગ આપીને શક્તિનો બહુ શ્રમ કર્યા વગર કોઈપણ માણસથી આ બનવું મુશ્કેલ છે. પછી તે નીચી પાવરીનો માણસ હોય કે ઉચીનો. પરંતુ ઉચી પાવરીના માણસને તો ખરેખર આ ઘણું મુશ્કેલ છે. ”

૧૧. “ રાજ દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી આ પ્રમાણે કહે છે:—સદ્બક્તિ, સદ્ગોષ્ઠિ, સદ્ઉદારતા, સદ્સંબંધના જેવી કોઈ બક્તિ નથી. તેમાં સેવકો અને તાબાના માણસો સાથે થોડા વર્તણૂક ચલાવવી તેનો, માણાપની નીખાલસપણાથી આશા પાળવી તેનો, મિત્રો, એળખાણવાળાં માણસો, બ્રાહ્મણો અને

સાધુઓ પ્રત્યે પરાધર્મી શુદ્ધિ ગણી તેનો તથા પ્રાચીના જનનું મૂલ્ય કમુ તેનો સમાવેશ થાય છે પિતા, પુત્ર, બધુ, મિત્ર ઓગળાણના માણસો, સળધીઓ અને પાડોશીઓએ પણ આ જુએ સ્તૂતિ છે આ પ્રમાણે તે સ્તૂતિ છે, આ પ્રમાણે માણસોએ વર્તનું જોઈને જે આ પ્રમાણે વર્તે છે તે આ લોકને પોતાના મિત્ર કહી શકે છે અને પરોક્ષમાં પોતાની સુસંસ્કૃતિથી અવિનાશી કૃષ્ણ મેળવે છે "

૧૦ " ગંગા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી સધળા સપ્રદાય તથા પથના માણસોને તથા સધળી પકિતના કુટુંબોના વડીલોનો સત્કાર કરે છે, અને તે સત્કાર પ્રેમ-દાન, અને સત્કારી જાતના સત્કારના ચિન્હોથી સત્કાર કરે છે અરેબર દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી પ્રેમ-દાન અથવા સત્કારના ચિન્હોને જોઈ ના કિમતી ગણે છે, તેના કમતા આ જાળતને તે વધારે કિમતી ગણે છે એટલે કે જે જાળન કરવાથી સધળા સપ્રદાયની પ્રસિદ્ધિ અને અતર્કત માન્યતાની વૃદ્ધિ થશે પ્રકારે યજ્ઞ શકે, પગલુ તેનું મૂળ મગજ હૃદય મર્યાદામાં રહીને પુખ્ત વિચાર કરીને બોલનામાં ગહેનું છે આથી કાષ્ઠપણ માણસે પોતાના સપ્રદાયની સ્તુતિ કરવી નહીં, બીજા સપ્રદાયને વખોડવા નહીં અથવા અયે અપ્રસન્ન તેનો તિરસ્કાર કરવો નહીં, (પણ) સધળે પ્રત્યે તેને માન આપવું એક માણસ પોતાથી જુદા સપ્રદાયના માણસને કાષ્ઠ કાપદો કરે, પછી તે ગમે તે હેતુથી કરે, તોપણ તેથી તેના પોતાના પથને લાજ થાય છે અને બીજા સપ્રદાયને પણ શપથ થાય છે, એમાં ઉત્તરી રીતે વર્તવાથી માણસ પોતાના સપ્રદાયને જક્ષા સગાં છે અને બીજા સપ્રદાયને નાખુશ કરે છે દરેક જણ જે પોતાના પથની તારીફ કરે છે તે કદાચ પોતાના પથ પ્રત્યે પોતાના પ્રેમને લીધે તેનો મહિમા વધારવા સાથે આ રીતું કરે છે, છતાં પણ આમ કરવાથી તેના પોતાના પથને તે ઘણી જક્ષા સગાં છે તેમજ માટે એક રાગ રાખવો એ ઉત્તમ વાત છે, જેથી સધળા એક બીજાના ધર્મને જાણે અને તેનું યથેચ્છ શ્રવણ કરે કા જુ કે દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી બી એવી ધૃષ્ટ છે કે સધળા પથના માણસોને સાર શિક્ષણ મળે, અને પરાધર્મીઓના મતને સ્વીકારે અને જેઓનું વલણ તે

સધળી બાળતો કરવા તમ્હ હોય તેઓને એમ ખાની આપની કે દેવત્વળ પ્રિયદર્શી પ્રેમ-દાન અને સતકાર-ચિન્હને તે જોટલા કિમતી ગણે છે તેના સધળા સ પ્રદાપની પ્રસિદ્ધિ અને અતર્ગત માન્યતાની વૃદ્ધિ થાય તેને તે વધાર કિમતી ગણે છે આ મતલબથી તેણે ન્યાયના કામ ઉપર ઠાટવાળો, જાઓ ઉપર નિરોબાની રાખવાને માજીડેટો, મરણગ ખાતાના ઉપરીઓ વગેરે નિમ્યા છે અને તેલુ પગિલામ એ થયુ કે દેવત્વળ પ્રિયદર્શિનને પદ આપાદ થયો છે અને સદાયરણને પૂર્ણ દમામ સહીત તે બહાર પાડે છે '

૧૩ "++++ જેની સમાન વૃત્તિ તથા તે હેતુ (પાર પાડવા) તમ્હ જેનો પરિશ્રમ તથા અતિશય આપવ્ય, તથા ડહાપણ ભરેલી વર્તણુક + + + + પછીથી દ્વિનિંગા પ્રાતમા દ્રબ્યથી ન મેળવી શકાય એવા + + + + ધર્મનો લોપ, મનુષ્ય વધ, અને મૃત્યુ તથા મનુષ્ય જાતિનો નીર કુશ અનાચાર (થમ ગયો હતો,) એવા સમયમા દેશનામ પ્રાપના અમૂલ્ય નીતિ વચનો જેમા જ્ઞાન તથા શાસ્ત્રનુ તત્ત્વ સમાએક છે તેનો ઉદય થયો માતૃ તથા પિતૃ ની મર્યાદાશીળ શેરા, ધમ ગુરુની મર્યાદાશીળ શેરા, મિત્ર તથા બાગક પ્રત્યે પ્રેમ, સગા સબ્બધીને તથા ચાકરોને (બ્રાહ્મણ શ્રવણુ ઇત્યાદીને) દાન આપનાની બનની પીઠા ટળી ભય છે, તદ્ ઉપરાત આની બાગતમા સતત ઉદ્યાગ કરવા એજ કીર્તિ છે પાખંડ ધર્મ પાળનારો એવા કોઇ મમૂક નથી કે તેમા જીવતા જીવને ધન નહીં કરવા બાબત તથા તેમને મનુષ્ટ રાખવા બાગત દેવાનામ પ્રીતના જેવા ફરમાનો છે તેવા મૈત્ર્ય, હિતકારી તેમજ અતિ ઉદાર ફરમાનો હોય, તેમજ તેના જેની દયા ગુરુ પહોવી હોય x x x અને વળી ગુનાન દેશના રાજાઓ, જેનાથી મીસર દેશના ગણઓ, ટોન-મીઓ, એનીઓનો ગાગા x x x x પ-તુ આ દેશમા અને પ-દેશમા જ્યાં જ્યાં દેશનામ પ્રીયતા ધર્મ સબ્બધી કાનુન જાય છે ત્યાં ત્યાં ધર્માતર કનવે છે અર્થાત્ પોતાના મતમા મેળવી લે છે, x x x વિજય વિનિધ પ્રકારના છે, પરંતુ ખુશનુમા મનોવૃત્તિમાથી હત્યન થતી ખુશાલી જે વિજયથી મળે છે તે જાતે ખુશાલીરૂપ થઇ પડે છે, સદ્ગુણનો વિજય સુખ છે,

સુખના વિન્યયને કોઈ પરાછત કંઈ સન્તુ નથી, જેમા વિશેષ કંઈને સુખની પ્રતિતી નહેની છે આના વિન્યયની આ લોકની વસ્તુમા અને પરનોડની વસ્તુમા અપેક્ષા રાખવામા આવે છે” *

૧૪ “રાજ્ય દેવન્તસ્ય પ્રિયદર્શનિ આ સદાયરણ્ણી આદ્યા એક ઠેંગણે સક્ષિપ્તમા, બીજે ઠેંગણે યોગ્ય રિત્નાગમા, અને ત્રીજે ઠેંગણે સપૂર્ણ રિસ્તારમા, લખાવેલી છે, જેથી દરેક સ્થળે તેનો સપૂર્ણ અમન થતો હોય એમ જણાવતું નથી કાગણું કે રાજ્ય મોટું અને જે મે લખાવેલું છે એ ધણું છે જુદી જુદી બાબતમા એક બાબ સાથે સબધ હોનાથી થલે દરજ્જે પુનઃક્રિત પણ થયેની છે જેથી લોકો તે રીતે મગજપૂર્વક તે બાબતો ગૃહણ કરે

જો કે કોઈ વખત એક અમર બીજી (આદ્યા) અપૂર્ણ રીતે અથવા અવ્યવસ્થામા લખેની ગાલમ પડે તો (જાણતું કે) શુદ્ધ નકલ કરનામા સલામ લીધી નથી, અમર તો શિના લેખ કોતંગારના દસ્તાવેજ બૂલ થયેની છે” +

* પ્રિન્સેપ સાહેબનો તર્જુમો, રાયવ બેસિયાટિક સોસાયટીનું નં. વૉલ્યુમ ૧૨, પાન ૨૨૭-૨૩૩ આ ફરમાન જે શીલામા છે તેનો પ્રભો બામ બામ મથો છે તેથી તર્જુમો કરવો ને પણ મુશ્કેલ કામ થઈ પડ્યું છે.

+ ૩૧૬૮૨ નંના બાબાન્તર ઉપરથી આ લેખ લીધો છે.

સૂચિપત્ર.

અમરુતન,					
શ્રીકૃષ્ણનો બનેલી, ગુજરાતમાં	...	...	...	...	૧૪-૧૫
અમરુતનદેવ,					
વાઘેન રાજા	...	...	...	...	૨૨૩
ના પિતૃ	...	...	...	...	૨૨૩
વિષે હર્ષદ માતાનો લેખ	...	...	...	...	૨૨૩
અમરોરાજ,					
વાઘેના વંશ સ્થાપનાર	...	...	...	...	૨૧૪
શાક બરીનો રાજા તેની સાથે કુમારપાળની લગ્ન	...	...	...	...	૧૮૬
અમરપાળ,					
સોમકી રાજા	...	...	...	...	૨૦૨
અમિત,					
કુમારપાળને સંતાકના કુમાર	...	...	...	...	૧૮૩
અમર,					
મહેર લોકના નામ ઉપરથી	...	...	...	...	૧૨૫-૧૩૦
અમર,					
એ કહેલી વસ્તુના નામની નોંધ	...	...	...	...	૬૪-૬૫
અકાલવર્ષ,					
ગુજરાત ની રાષ્ટ્રકૂટ સામ્રાજ્ય રાજા	...	...	...	...	૧૨૦-૧૨૧
અકાલવર્ષ કૃષ્ણ,					
ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા	...	...	...	...	૧૨૧
અભયપતિલક ગુજ	...	...	...	...	૧૪૨

અણુદિલ, લગવાડ	૧૩૬
ના નામ ઉપરથી અણુદિલવાડની સ્થાપના, ...	૧૩૬-૧૩૭
અરિગિ હ,	
સુકૃતસંકીર્તનનો કર્તા	૧૩૭
અશોક,	
પાટલીપુત્રનો તખ્ત ઉપર બેઠો	૧૮
તુરાધ્વ નામનો અમલદાર સુરાષ્ટ્ર ઉપર નિબંધો	૧૯
નો લેખ	૧૯-૨૦-૨૫૪
બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાવવાની તળવીંજો	૨૦-૨૧
નો પુત્ર કુણ્ણ	૨૦
અલક ખાન,	
ગુજરાત છતનાર સરદાર	૨૨૫
અન મયાળ	
દિલ્લીનો રાજા	૨૦૪
આબાદી,	
ગુજરાતની આનંદ વ સ પછી થઈ	૨૩૩
આનર્ત,	
ગુજરાતનો એક પ્રાચીન નિભાગ	૯
તુ મુખ્ય નગર વડનગર	૯
મા સુરાષ્ટ્રનો સમાવેશ	૯-૧૦
આનર્ત,	
પુગણ પ્રમાણે ગુજરાતનો પહેલો ગામ	૧૨
આગમન, પ-દેવી લોકોત્તુ	૨
હાશરદા,	
નામનો હાશરદા રાજા	૫૧-૫૨
ઈબ્રુ અસીર,	

નો મહમૂદની સોમનાથ ઉપર ચઢાઇનો ફેવાલ ...	...	૧૫૬
ઇમારતો ...	...	૨૪૪
ઈંદ્ર,		
રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ...	...	૧૧૭
ઈંદ્ર, નિત્યવર્ષ		
રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ...	...	૧૨૩
ઉચ્છાત,		
નહપાન ક્ષત્રપનો જમાઈ ...	...	૨૮
એણે કરેલાં પુણ્ય ...	...	૨૮
ઉદય અથવા ઉદો		
કરણનો પ્રધાન ...	...	૧૬૪
ના પુત્રો ...	...	૧૬૪
ઉદયામતી,		
ભીમ ૧ લાની રાણી ...	...	૧૧૨
ઉચ્ચેન,		
હારીકામાં મુખ્ય વાદવ સરદાર ...	...	૧૪
એન્ટાયકસ...	...	૨૨
ના વખતમાં ગ્રીક હાકેમો સ્વતંત્ર થયા ...	...	૨૨
એપોલો ડોટસ,		
ના શિક્ષા કાઠીઆવાડમાંથી...	...	૨૩
ઉલ્લેા ગ્રીક રાજા...	...	૨૪-૨૫
ઐતિહાસિક સાધન,		
અણહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછીના ...	...	૧૩૧
ઐતિહ્ય આજ્ઞાણ ...	...	૧૫૦
કર્ક ૧ લો		
રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ...	...	૧૧૭

નાં તામ્રપટ	...	...	...	...	...	૧૧૭
માળવાના રાખનો બચાવ	...	...	...	...	...	૧૧૮
કનોજીઆ ધ્રાવણ	...	...	...	...	...	૧૫૦
કર	...	...	...	...	...	૨૩૨
કર્ણ,						
ચેદીનો રાખ, તેની કુમારપાળ ઉપર ચઢાઇ	...	...	...	...	...	૨૧૭
કરણદેવ, અથવા કરણ ઘેલો (વાઘેલ રાજ)	...	...	...	...	...	૨૨૪
એના વખતમાં મુજરાત મુસલમાનોએ લીધું	...	...	...	...	...	૨૨૪
ભાદ સોફીની દંતકથા	...	...	...	...	...	૨૨૫
ની રાણી કૌસલદેવી બાદશાહી દુરમ થઇ	...	...	...	...	...	૨૨૬
ની પુત્રી દેવળદેવીને મુસલમાનો લઇ ગયા	...	...	...	...	...	૨૨૬
કરણ, (ચાલુક્ય રાજ)	...	...	...	...	...	૧૬૪
એણે મેવાસનો બદોખસ્ત કર્યો	...	...	...	...	...	૧૬૪
ના મંત્રીએ	...	...	...	...	...	૧૬૪
ની રાણી મીનલદેવી	...	...	...	...	...	૧૬૫
કર્ણવતી નગર બાંધ્યું	...	...	...	...	...	૧૬૪
કૃષ્ણ	...	...	...	...	...	૧૪
એણે અર્જુનની મેમાનગરી કરી	...	...	...	...	...	૧૪
એણે સુભદ્રાના હરણમા મદદ કરી	...	...	...	...	...	૧૫
નો ભાઈ બળદેવ...	...	...	...	...	...	૧૭
કૃષ્ણપ્રતી,						
કુમારપાળ ચરિતનો કર્તો	...	...	...	...	...	૧૩૧
કૃષ્ણ અકાસવર્ષ,						
મુખ્ય શાખાનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા	...	...	...	...	...	૧૨૨
કૃષ્ણ,						
રાષ્ટ્રકૂટ રાજા	...	...	...	...	...	૧૧૫

કૃષ્ણદેવ,					
કુમારપાળનો અનેવી	...	...	...	...	૧૮૨
કૃષ્ણાણ,					
રાત્રમાળાનો કર્તા	...	...	...	...	૧૩૧
કાકા,					
વલમિનો નાસ કરાવનાર મારવાડી			...	...	૬૩
કાડીઆવાડ,					
પ્રથમ દ્વિપકલ્પના ઐક લાગનું નામ...			...	...	૨
૧૮ મા સે કડામા આખા દ્વિપકલ્પનું નામ ચતુ				...	૨
કાકુ,					
ખંભાતથી લીધેલો ગુલામ.	...	...	...	...	૨૨૬
કારવણ,					
નકુલીશ શાખાના મુખ્ય દેવળવાણી ગમ			...	...	૮૦
કામલતા,					
લાખા રાણાની મા	.	...	...	...	૧૪૯
કિલ્લો,					
જિ જુવાડાનો	...	...	...	...	૨૪૭
ડબોહનો	...	...	...	...	૨૪૮
કુમારગુપ્ત,					
ગુપ્ત રાજા	...	૧૧૦	...	...	૭૦-૭૧
કુમારદેવી,					
ચંદ્રગુપ્ત ૧ લાની રાણી	...	...	...	...	૬૩
કુમારપાળ	...	...	...	...	૧૮૧
તું કુળ	...	...	...	...	૧૮૧
નો પ્રવાસ	...	...	...	...	૧૮૨
નો રાજ્યાભિષેક	...	...	૧૧૦	...	૧૮૫

શાકંભરીના ગજ સાથે લઢાઇ	...	...	...	૧૮૬
માળવાના રાજ સાથે લઢાઇ	...	...	...	૧૮૮
કોકણના રાજ મહિદાલુન સાથે લઢાઇ	...	...	...	૧૮૮
મુગધૂના સમર નાગ સાથે લઢાઇ	...	...	...	૧૯૦
ચેદી રાજ કણ્ઠની ચઢાઇ	...	...	...	૧૯૧
આલરના ગજ ઉપર ચઢાઇ	...	...	...	૧૯૧
ની ગણ્ઠીઓ	...	...	...	૧૯૨
ના રાજની મીમા	...	...	...	૧૯૩
મોમનાથનુ દેવળ બાળ્યુ	...	...	...	૧૯૪
નુ મગ્ધુ	...	...	...	૨૦૧
ક્રમિક,				
માળવાના ભોજનો સેનાપતિ	...	...	...	૧૫૪
ની ભીમ ૧ લા ઉપર ચઢાઇ	...	...	...	૧૫૪
ક્રીડા	...	...	...	૨૫૨
ખરમદ,				
વપલિ વંશનો ગજ	...	...	...	૮૮
ખરમદ ૨ ને,				
વપલિ વંશનો રાજ	...	...	...	૯૦
ખે ગા,				
ની સાથે સિદ્ધરાજની લઢાઇ	...	...	...	૧૭૨
મીડ લોકોનો અમલ	...	...	...	૧૭-૨૫
ગુજન રાજાઓ,				
નાં તામ્રપટ	...	...	...	૧૦૩
નો અમલ	...	...	...	૧૦૨-૧૦૯
નું કાંડ,	...	...	...	૧૦૩

ગુજર્ગર,

પરદેશી જાત, વાવ્યકોણમાંથી આવી ...	...	...	૪
એક બટકેલી જાત...	...	...	૪
ગુપ્ત વંશની પડતી પછી સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્તા ...	...	...	૫
નાં બે સ્વતંત્ર રાજ્ય, છઠ્ઠા અને સાતમા સેંકડાર્માં ...	...	...	૫
ભિન્નમાસતું રાજ્ય, ...	...	...	૬
નંદીપુરીનું રાજ્ય...	...	...	૬
વસભિ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર ...	...	...	૬
દ્વાલની જાતો ...	...	...	૭

ગુજરાત,

એ નામની ઉત્પત્તિ ...	...	...	૪
ને શ્વેચ્છ દેશ ગણ્યો છે ...	...	...	૭

ગુપ્ત રાજ્યો

ની વંશાવળી ...	...	...	૬૨-૭૪
નો મૂળ પ્રદેશ ...	...	...	૭૩-૭૪
ની ઉત્પત્તિ ...	...	...	૬૩
ની સાથે ...	...	...	૬૬-૭૦

ગુપ્ત,

ગુપ્ત વંશ સ્થાપન કરનાર...	...	...	૬૨
સંવત્...	...	...	૬૯

ગુહસેન,

વસભિ વંશનો રાજા ...	...	...	૮૬
ના નામ ઉપરથી ગોદિલ ...	...	...	૮૭

ગોવિંદ, ૨ જો

રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ...	...	...	૧૧૫
---------------------	-----	-----	-----

ગોવિંદ ૩ જો

રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ...	...	...	...	...	૧૧૬-૧૧૭
ગુજરાતનો સ્વનાંત્ર રાજા ...	...	...	...	...	૧૧૭
હિપર સ્તંભ રાજાની ચદાઇ ...	...	...	...	...	૧૧૭
હિપર ગુર્જર રાજાની ચદાઇ ...	...	...	...	...	૧૧૭
ગોવિંદ પ્રભૂન વર્ષ ...	...	...	...	...	૧૧૮
ધટોલકંઠ,					
ગુપ્તનો પુત્ર ...	...	...	...	...	૧૩
ધાધડ અથવા રાહડ,					
આવડો રાજા ...	...	...	...	...	૧૪૦
અણ,					
બીજો ક્ષત્રપ રાજા ..	...	...	...	...	૩૨
નો વંશ ...	...	...	...	...	૩૪
આમુંડ અથવા બૂમડ,					
આવડો રાજા ...	...	...	...	...	૧૪૦
આમુંડ,					
સોલંકી રાજા ...	...	...	...	...	૧૫૧
આધુક્ય રાજાઓ,					
નાં તામ્રપટ ...	...	...	...	...	૬૧
નો અમલ ...	...	...	...	...	૯૫-૧૦૨
તું ઝાડ ...	...	...	...	...	૧૦૧-૧૦૨
આવડા,					
ની ઉત્પત્તિ ...	...	...	...	...	૧૩૨
આહડ,					
, એવું કહેલી સંભારના રાજા હિપર ચદાઈ ...	...	...	...	...	૧૮૧

મુગસમા,

સોરઠના ... ૧૨૯

મૂળમાં આબીર ... ૧૨૯

નો મુખ્ય મુદ્દ્યંદ્ર... ૧૨૯

ઘોલુક્ય,

નામની ઉત્પત્તિ ... ૧૪૩

અંદ્રગુપ્ત,

મૌર્યવંશ સ્થાપનાર ... ૧૮

અંદ્રગુપ્ત, ૧ લો

ગુપ્તરાજ્ય ... ૬૩

ની રાણી કુમારાદેવી ... ૬૩

અંદ્રગુપ્ત, ૨ નો

ગુપ્તરાજ્ય ... ૬૭-૬૯

ના વખતના લેખો ... ૬૭-૬૮

ગુજરાત તાબે કર્યું ... ૬૭-૬૮

અંદ,

પૃથ્વીરાજ રાસાનો કર્તા ... ૧૩૧

અંપો, (નાંખ)

વનરાજનો પ્રધાન... ૧૩૫

જગત્તુંગ,

મેદિ જમ્મ રહ્યો ... ૧૨૩

મેદિના રાજની પુત્રીને પરણ્યો ... ૧૨૩

જમીનનો વરીવટ,

વસલિ વંશના વખતમાં ... ૭૬

અશુદ્ધિસવાડના રાજ્યોના વખતમાં ... ૨૭૨

જયદામા,					
ત્રીજો કાવ્ય રાગ	...	...	...	...	૩૫
જયસિંદવર્મા,					
ગુજરાતમાં આશ્રય શાખા સ્થાપનાર પદ્દતિ રાગ	...				૯૬-૯૭
જયશિખરી,					
પંચાસરનો આવડા રાગ	...	...	...	...	૧૩૩-૧૩૪
ને જૂરડે દગલ્યો	...	...	...	...	૧૩૪
જયભટ્ટ ૧ લો,					
નાંદોદનો ગુજર્જર રાગ	...	...	...	...	૧૦૬
જયભટ્ટ ૨ જો,	...	...	...	...	૧૦૭
જયભટ્ટ ૩ જો,	...	...	...	...	૧૦૮
જરૂરી, ત્રીજો ભેખક...	...	...	...	...	૨૩
જાયિકદેવ,					
મહેરરાગ	...	...	...	...	૧૨૮
તેનું તામ્રપદ	...	...	...	...	૧૨૮
જાડેલ,					
કમળના	...	...	...	...	૧૨૯
ની ઉત્પત્તિ યોધિય ઉપરથી	...	...	...	...	૧૨૯
જનપ્રભાસરી,					
તીર્થસ્થપનો કર્તા	...	...	...	...	૧૩૧
જનમંડળનોપાધ્યાય,					
કુમારપાળ ગ્રન્થનો કર્તા	...	...	...	...	૧૩૧
જયદામા,					
૭જો કાવ્ય રાગ...	...	...	...	...	૩૯
જેકદેવ,					
મહેર રાગ	...	...	...	...	૧૨૮

૬૬ ૨ જો,					
પ્રશાંતરાગ	...	...	...	...	૧૦૬
૬૬ ૩ જો,					
બાહુ સંદાય	...	...	...	...	૧૦૮
હારથ,					
અગોકનો પોત	...	...	...	...	૨૦
એલો કોતરાવેલી યુક્ત	...	...	...	...	૨૦
દાગસીલીમ,					
એજ દુલ્હનસેન	...	...	...	...	૧૧૧
દામસેન,					
૧૧ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૨
દામર, (દામોદર)					
ભોજના દરગારમાં ભીમનો સંધિવિગ્રહ			...	...	૧૫૪
દામસિરિ.					
૨૩ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૮
દામાઝ઼ અથવા દામાજડ઼઼ી,					
પાંચમો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૩૮
દામાજડ઼઼ી ૨ જો					
૧૨ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૨
દામાજડ઼઼ી ૩ જો,					
૧૬ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૪
દુલ્હનરાજ...	...	...	...	...	૧૫૨
દંડક	...	...	...	...	૧૪૪
દંતિવર્મા, રાજપુત	...	...	...	...	૧૧૮-૧૧૯
ધર્મનો વાદવિવાદ	...	...	...	...	૧૮૦

ક્રોધસિંહ,

••••• સેનાપતિ-ભટ્ટાર્કનો પુત્ર ••••• ૮૫

નસરતખાન,

• ગુજરાત છતનાર-સરદાર ••••• ૨૨૫

નહપાન,

ગુજરાતનો પહેલો ક્ષત્રપ રાજા ••••• ૨૭

નો જગાધ ઉચ્છ્રાત ••••• ૨૮

ના શિક્ષા ••••• ૨૮

નો સમય ••••• ૨૬-૩૨

નો મુલક આંધ્ર લોકે લઈ લીધો ••••• ૩૪

નાગવર્ધન,

ચાલુક્ય રાજા ••••• ૧૧૦

નાગરાજ,

ભીમ ૧ લાનો ભાઈ ••••• ૧૫૨

નાયકીદેવી,

૨ જા મૂળરાજની માતૃશ્રી... ••••• ૨૦૩

નીતિ અને ધર્મ ••••• ૨૪૬

ખડાવતી,

કુમારપાળની રાણી ••••• ૧૯૨

પુરાણ,

• પ્રમાણે ગુજરાતનો પહેલો રાજા આનર્ત ••••• ૧૨

• માંથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ ••••• ૧૨-૧૫

પુખ્તપુત,

• ચંદ્રપુત્રે નીમેલો અધિકારી, ••••• ૧૮

સુદર્શન તળાવ જાંધાવ્યું ••••• ૧૮

પુખ્તમિત્ર,

ત્રોણસિંહ,

• • સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો પુત્ર ... ૮૫

નસંગતખાન,

ગુજરાત છતનાર સરદાર ... ૨૨૫

નહપાન,

ગુજરાતનો પહેલો કાનય રાજા ... ૨૭

નો જમાઈ ઉચ્છાત ... ૨૮

ના શિક્ષા ... ૨૮

નો સમય ... ૨૬-૩૨

નો મુશ્કે આજ લોકે લાઇ લીધો ... ૩૪

નાગાર્ધન,

ચાલુક્ય રાજા ... ૧૧૦

નાગરાજ,

જીમ ૧ લાનો બાઈ ... ૧૫૨

નાયબદેરી,

૨ ના મૂળરાજની માતૃશ્રી ... ૨૦૩

નીતિ અને ધર્મ ... ૨૪૬

પદાવતી,

કુમારપાળની રાણી ... ૧૮૨

પુગણ,

બ્રમાણે ગુજરાતનો પહેલો મન્ન આનર્ત ... ૧૨

• માંથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ ... ૧૨-૧૫

પુષ્પગુપ્ત,

અગ્રગુપ્ત નીમેલો અધિકારી ... ૧૮

સુદર્શન તળાવ ના બાબુ ... ૧૮

પુષ્પમિત્ર, ...

દ્રોણસિંહ,					
... સેનાપતિ લદાકનો પુત્ર	...	...	...	...	૮૫
નસરતખાન,					
ગુજરાત છતનાર સરદાર	...	...	...	...	૨૨૫
નદપાન,					
ગુજરાતનો પહેલો ક્ષત્રપ રાજ્ય	...	...	...	...	૩
નો જમાણ ઉચ્છ્રાત	...	...	...	...	૩
ના શિક્ષા	...	...	...	...	૨
નો સમય	...	...	...	...	૨૬-૨
નો મુશ્કે આમ લોકે લઈ લીધો	...	...	...	...	૩
નાગવર્ધન,					
આતુકપ રાજ્ય	...	...	...	...	-
નાગરાજ,					
ભીમ ૧ લાનો ભાઈ	...	...	...	...	
નાપકાદેવી,					
૨ જ મૂળરાજની માતૃશ્રી...	...	...	...	...	
નીતિ અને ધર્મ	...	...	...	...	
પદાવતી,					
કુમારપાળની રાણી	...	...	...	...	
પુગણ,					
અગાણે-ગુજરાતનો પહેલો રાજ્ય આનર્વ	...	...	...	...	
મયી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ	...	...	...	...	
પુષ્પગુપ્ત,					
અગુપ્ત નીમેલો અધિકારી,	...	...	...	...	
સુદર્શન તળાવ જ લાવ્યું	...	...	...	...	
મુશ્કેમિત,	...	...	...	...	

દ્રોણસિંહ,	-	-	-	-	-
સેનાપતિ લક્ષ્મીનો પુત્ર	૧૧૧	૧૧૧	૧૧૧	૧૧૧	૮૫
નસરતખાન,					
ગુજરાત છતનાર અરસર	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૨૫
નહપાન,					
ગુજરાતનો પહેલો કાવચ રાજા	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૭
નો જગાઇ ઉચ્છાત	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૮
ના શિક્ષા	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૮
નો સમય	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૬-૩૨
નો મુદક આપ લોકે લઈ લીધો	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૩૪
નાગવર્ધન,					
આયુકવ રાજા	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૧૦
નાગરાજ,					
શ્રીમ ૧ લાનો લાઈ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૫૨
નાયકાદેવી,					
૨ ના મૂળરાજની માતૃશ્રી	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૦૩
નીતિ અને ધર્મ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૨૪૬
પદ્માવતી,					
કુમારપાળની રાણી	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૬
પુગણ,					
અમારો ગુજરાતનો પહેલો રાજા આનર્ત	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧
માયી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૨-૧
પુષ્પગુપ્ત,					
ય દુગુપ્ત નીમેલો અધિકારી	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧
મુદરન તબાવ ના ધાન્ય	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧
પુષ્પમિત્ર,	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	

ના વખતમા સામંતોએ રાજ્ય વહેંચી લીધું	...	...	...	...	...	૨૧૦
મૂગોળ, પ્રાચીન	...	...	...	...	...	૨૪૩
મૂલક	...	...	...	...	...	૧૪૦
મૂયક અથવા ચામુક	...	...	...	...	...	૧૪૦
મૂગલી અથવા ધુમલી, મિહિરાની રાજ્યધાની	...	...	...	...	...	૧૨૭-૧૨૮
મદનવર્મા, મહોળકપુરનો રાજા	...	...	...	...	...	૧૭૬
ની ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ	...	...	...	...	...	૧૭૬
મલ્લિકાર્જુન, ડોકથુનો રાજા, તેની સાથે કુમારપાળની લડાઈ	...	...	...	...	...	૧૮૮
મહોળકપુર, ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ	...	...	...	...	...	૧૭૬
મહિપાળદેવ, ચુડાસમા રાજા	...	...	...	...	...	૧૩૦
ધરણીનગરનો સ્વામી	...	...	...	...	...	૧૩૦
મહેર અથવા મિહિર લોક	...	...	...	...	...	૧૨૫
માપ, પ્રાચીન	...	...	...	...	...	૨૪૪
માળવા, ની ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ	...	...	...	...	...	૧૭૫
માળવા, નું રાજ્ય માળવ જાતે સ્થાપ્યું	...	...	...	...	...	૩૧
મિહિર અથવા મહેર લોક	...	...	...	...	...	૧૦૫
મેતક એજ મિહિર	...	...	...	...	...	૧૨૬
પોરણ દગ્ગા ગણા મિહિર	...	...	...	...	...	૧૨૬
ની ચુલો સાથે લડાઈ	...	...	...	...	...	૧૨૬

ખિંદુસાર,

ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર...	...	...	...	...	૧૮
-----------------------	-----	-----	-----	-----	----

ધુમગુપ્ત,

ગુપ્ત રાજા ...	...	...	...	...	૭૨-૭૩
----------------	-----	-----	-----	-----	-------

ના વખતમાં ગુજરાત ગુપ્તોના અમલમાંથી ગયું	...	૭૨
---	-----	----

નો મુલક તોરમાણે લીધો ...	...	...	...	૭૨-૭૩
--------------------------	-----	-----	-----	-------

એસિલિયસ એમિલિયન સેન્ટરમેગમ,

ના નામના શિક્ષા...	...	...	...	...	૨૫
--------------------	-----	-----	-----	-----	----

ભર્ય,

તું લુએનસાગે કરેલું વર્ણન	...	...	...	...	૧૦૭
---------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

ભરૂદામા,

૧૯ મો ક્ષત્રપ રાજા ...	...	...	...	...	૪૫
------------------------	-----	-----	-----	-----	----

સદાકે, સેનાપતિ,

વલ્લભિ વ સ સ્થાપનાર ...	...	...	...	...	૮૩
-------------------------	-----	-----	-----	-----	----

ના પુત્રો ...	...	...	...	...	૮૪-૮૫
---------------	-----	-----	-----	-----	-------

લીમ ૧ લે.

નાં તામ્રપટ ...	...	...	...	...	૧૫૩
-----------------	-----	-----	-----	-----	-----

સિંધ અને એદી રાજા ઉપર ચઢાઇ	...	...	૧૫૪
----------------------------	-----	-----	-----

ઉપર ગાળવાના રાજાના સેનાપતિની ચઢાઇ	...	...	૧૫૪
-----------------------------------	-----	-----	-----

ના વખતમાં સોમનાથ ઉપર મદમૂદની ચઢાઇ	...	...	૧૫૫-૧૬૨
-----------------------------------	-----	-----	---------

ની દંડુરાજ ઉપર ચઢાઇ	...	...	...	૧૬૨
---------------------	-----	-----	-----	-----

ની રાણીએ ...	...	...	...	...	૧૬૨
--------------	-----	-----	-----	-----	-----

લીમ ૨ લે

ના વખતમાં હિંદુઓની અંદર અ દરની લઢાઇએ	...	...	૨૦૪
--------------------------------------	-----	-----	-----

મુસલમાનોની ચઢાઇ	...	...	...	...	૨૦૫
-----------------	-----	-----	-----	-----	-----

મુસલમાનોની ચઢાઇ	...	...	...	...	૨૦૫-૨૧૦
-----------------	-----	-----	-----	-----	---------

ના વખતમાં સામંતોએ રાજ્ય વહેંચી લીધું	...	...	...	...	૨૧૦
બૂગોળ, ગ્રામીન	...	...	...	...	૨૪૩
બૂગટ	...	...	...	...	૧૪૦
બૂમડ અથવા આમુંડ	...	...	...	...	૧૪૦
બૂમલી અથવા ધુમલી, મિદિરાની રાજ્યધાની	...	...	...	...	૧૨૭-૧૨૮
મદનવર્મા, મહોબકપુરનો રાજા	...	...	...	...	૧૭૬
ની ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ	...	...	...	...	૧૭૬
મધિકાલુંન, ઢાકજીનો રાજા, તેની સાથે કુમારપાળની લઢાઈ	...	...	...	...	૧૮૮
મહોબકપુર, ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ	...	...	...	...	૧૭૬
મદિપાળદેવ, ચુડાસમા રાજા	...	...	...	...	૧૩૦
ધરણીવગદનો સ્વામી	...	...	...	...	૧૩૦
મહેર અથવા મિદિર લોક	...	...	...	...	૧૨૫
માપ, ગ્રામીન	...	...	...	...	૨૪૪
માળવા, ની ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ	...	...	...	...	૧૭૫
માળવા, તે રાજ્ય માળવ જાતે રચાઈ	...	...	...	...	૩૧
મિદિર અથવા મહેર લોક	...	...	...	...	૧૦૫
મૈત્રક એજ મિદિર	...	...	...	...	૧૨૬
પોરબંદરના ગણા મિદિર	...	...	...	...	૧૨૬
ની શ્રુતો સાથે લઢાઈ	...	...	...	...	૧૨૬

એક વિચિત્ર જાત	...	...	...	...	૧૨૬
એમણે રથાપેનાં ગત્ય	...	...	...	...	૧૨૭
જેમયગેર, કોકલમેર વગેરે રથાપનાર	...	...	...	...	૧૨૭
મીનદેવી,					
સિદ્ધરાજની માતૃથી	...	...	...	...	૧૧૫
તું કરણ સાથે લભે	...	...	...	...	૧૧૬
સિદ્ધરાજની બાણવાવઝામાં રાંજ્ય ચલાવતી	...	...	...	...	૧૧૬
જાત્રાણુ વેરો માફ કરાવ્યો	...	...	...	...	૧૧૭
મુંજલ,					
કરણનો પ્રધાન	...	...	...	...	૧૧૪
સિદ્ધરાજનો પ્રધાન	...	...	...	...	૧૧૭
મૂળરાજ ૧ સો	...	...	...	...	૧૪૪
ની ઉપર અજમેરના ગમગી ચઢાઈ	...	...	...	...	૧૪૫
ની બાગ્પ ઉપર ચઢાઈ	...	...	...	...	૧૪૭
ની અરણિપુ સાથે લઢાઈ	...	...	...	...	૧૪૮
ના દાન ધર્મે	...	...	...	...	૧૫૦
તું મરણ	...	...	...	...	૧૫૧
મૂળરાજ,					
બીમ ૧ લાનો પુત્ર	...	...	...	...	૧૬૨
મૂળરાજ ૨ જો	...	...	...	...	૨૦૩
ના વખતમાં મુસલમાની ચઢાઈ	...	...	...	...	૨૦૩
મેનડર,					
ના શિક્ષા કાઠીઆવાડમાંથી	...	...	...	...	૨૪
ના શિક્ષા નિષે પેગિધ્વસમાં	...	...	...	...	૨૪
મોપેવંશ	...	...	...	...	૧૭
ન ગાન પાટવીપુમાં ગાન કરતા	...	...	...	...	૧૮

ધણા સમર્થ હતા...	...	...	...	...	૧૮
બાહુ ધર્મનો ફેલાવો કરવા લઘાઈઓ કરતા	...	...	...	...	૧૮
એ વંશ સ્થાપનાર ચંદ્રચૂડ...	...	...	...	...	૧૮
મંગળગજ,					
ચાલુક્ય રાજા ...	...	...	...	...	૬૯
ચરાદામા,					
૧૪ મો ક્ષત્રપ રાજા ...	...	...	...	...	૪૩
ચરાદામા ૨ નો,					
૨૨ મો ક્ષત્રપ રાજા ...	...	...	...	...	૪૮
ચાદવો,					
તું હારિકર્મા રાજ્ય ...	...	...	...	...	૧૩
સુદુ ઉપરથી કહેવાયા	...	...	...	...	૧૩
ની શાખાઓ ...	...	...	...	...	૧૩
ચાદવારચળી ...	...	...	...	...	૧૬
ક્યારે થઈ ...	...	...	...	...	૧૭
ચુદ્રેટાઈડીઝ,					
ના શિક્ષા કાઢીઆવાડમાથી...	...	...	...	...	૨૩
ચોગરાજ ...	...	...	...	...	૧૩૬
ચોધેય ભોડો ...	...	...	...	...	૩૭
ચંજપુત રાજ્યો,					
મુસલમાનોએ ગુજરાત છત્તું ત્યારે હવાત રહ્યા તે ...	...	...	...	...	૨૨૭
રત્નાદિત્ય ...	...	...	...	...	૧૪૦
રમતો બાને તહેવાર...	...	...	...	...	૨૪૨
રાજ, મૂળરાજ ૧ લા નો બાપ...	...	...	...	...	૧૪૪
રાજા અને હરબાર ...	...	...	...	...	૨૩૦

રાખુકદેવી ...	...	...	...	...	...	૧૭૨
રાણીઓ,						
પ્રાચીન કાળમાં વધારે છૂટ બોગવતી...	...	...	...	...	...	૨૩૧
રાસમાળા ...	...	...	...	...	...	૨૪૬
રાખૂકૂટ રાજાઓ	...	...	...	...	...	૧૦૯
ની હાલત	...	...	...	...	...	૧૧૦
પ્રાચીન રાજાઓ ...	...	...	...	...	...	૧૧૦
નો મુખ્ય વંશ ...	...	...	...	...	...	૧૧૦-૧૧૧
ની વંશાવળી ...	...	...	...	...	...	૧૧૨-૧૧૪
ના તાત્રિપટ ...	...	...	...	...	...	૧૧૪-૧૧૫
રાદડ અથવા ધાધડ ...	...	...	...	...	...	૧૫૯
રીવાજ અને રીતભાત	...	...	...	...	...	૨૪૧
રૂઢસિંહ ૧ લો,						
૭ મો ક્ષત્રપ રાજા...	...	...	...	...	...	૩૯
એના વળતના લેખ	...	...	...	...	...	૩૯-૪૦
રૂઢસિંહ ૨ લો,						
૨૧ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	...	૩૯
રૂપસુંદરી,						
જયશિખરીની રાણી	...	...	...	...	...	૧૩૩
નો પ્રવાસ ...	...	...	...	...	...	૧૩૩
રૂઢમા,						
એણે ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	...	૩૫-૩૮
નો લેખ ...	...	...	...	...	...	૩૫
રૂઢસિંહ ૧ લો,						
૮ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	...	૪૦
ના સંબંધી લેખ...	...	...	...	...	...	૪૦

રૂદ્રસેન ૨ જો,					
૧૭ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૪
રૂદ્રસેન ૩ જો,					
૨૪ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૬
રૂદ્રસેન ૪ જો,					
૨૫ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૬
રૂદ્રમહાલય,					
મૂળરાજે બંધાવ્યું	...	...	...	...	૧૭૬
લઢાઇ,					
માં પળાતી નીતિ...	...	...	...	...	૨૩૫
લવણ્ય પ્રસાદ,					
બોળા ભીમનો પ્રસાદ	...	...	...	...	૨૧૩
ધોળકાનો રાણો	...	...	...	...	૨૧૩
ના વખતમાં સિંધણીની ચઢાઇ	...	...	...	...	૨૧૪
લાખોરાણો,					
કચ્છના કુલા રાજાનો પુત્ર	...	...	...	...	૧૪૬
મૂળરાજ સાથે લઢાઇમાં મરાયો	...	...	...	...	૧૪૬
ની સાથે મૂળરાજની દુસ્ત્રમનાવટનું કારણ	...	...	...	...	૧૪૬
ની માત્ર, કામલતા	...	...	...	...	૧૪૬
લાદ,					
ગુજરાતનો એક પ્રાચીન વિભાગ	...	...	...	...	૯
એ મહાયી તાપી સુધીનો પ્રદેશ	...	...	...	...	૧૦
એ નામ ત્રીજા સેકડા પછી વપરાયું છે	...	...	...	...	૧૧
એ નામની ઉત્પત્તિ	...	...	...	...	૧૧
વનરાજ	...	...	...	...	૧૩૪-૧૩૮
નો જન્મ	...	...	...	...	૧૩૪

યિમે વાર્તાઓ	...	...	...	...	૧૩૪
, એજે અબ્દિલવાડ રથાધુ	...	...	...	...	૧૩૬-૧૩૭
ની મર્તિ	...	...	...	...	૧૩૭
ની પછીના રાજ્યો	...	...	...	...	૧૩૮
વલગરાજ,					
આમુંડ સોલંકીનો પુત્ર	...	...	...	...	૧૪૨
વલ્લભિપુર	...	...	...	...	૭૫-૭૬
યિમે હુએનસાંગતું વર્ણન	...	...	...	...	૭૫
દાલતું વળા	...	...	...	...	૭૫
નો નાશ	...	...	...	...	૮૩-૮૫
વલ્લભિવંશ	...	...	...	...	૭૪-૮૫
તું નામ વલ્લભિપુર ઉપરથી...	...	...	...	...	૭૫-૭૬
નો સંવત્...	...	...	...	...	૭૭
ની રાજ્ય વ્યવસ્થા	...	...	...	...	૭૭-૭૮
ના વખતમાં જમીનતું મહેસુલ	...	...	...	...	૭૮
ના વખતમાં ધર્મ	...	...	...	...	૭૯-૮૦
ની ઉત્પત્તિ...	...	...	...	...	૮૧-૮૨
નાં તામ્રપટ	...	...	...	...	૭૬
વળા,					
ની જગોએ વલ્લભિપુર હતું...	...	...	...	...	૭૪
તું જુનું નામ, જ્ઞાન દપુર અથવા જ્ઞાનતંત્રપુર	...	...	...	...	૮
- ચારે યુગમાં જુદાં નામ	...	...	...	...	૮
દાલતું નામ શકુન્તલર ઉપરથી	...	...	...	...	૮
વસ્તી ગુજરાતની	...	...	...	...	૨
વસ્તુપાળ					
૭- ખાંભાતનો દાઉદ...	...	...	...	...	૨૧૯

વીરધનળતો કારભારી	...	...	...	...	૨૧૯
એણે મુલતાન મુઘમુદીનના લશ્કરને હરાવ્યું	...	...	...	...	૨૧૮
નુ ધરાંત	...	...	...	...	૨૨૧
એણે બંધાવેલાં દેવળ	...	...	...	...	૨૨૦
ધારિણી દેવી,					
ચામુંડ સોલંકીની જોન	...	...	...	...	૧૫૧
ધારેલ વંશ,					
ની ઉત્પત્તિ	...	...	...	...	૨૧૭
ધાવ પ્રાચીન ગુજરાતની	...	...	...	...	૨૮૮
વિક્રમાદિત્ય સત્યામય	...	...	...	...	૧૦૬
વિક્રમ સંવત્,					
ની શરૂઆત	...	...	...	...	૩૦
વિજયરાજ,					
ચાલુક્ય રાજા	...	...	...	...	૧૦૦
વિજયસેન,					
૧૫ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૩
વિભાગ, ગુજરાત					
સ્વાભાવિક,	...	...	...	...	૨
પ્રાચીન	...	...	...	...	૬
વિકાસો					
ને આશરો	...	...	...	...	૨૩૧
વિશ્વસિંહ,					
૧૮ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૫
વિશ્વસેન,					
૨૦ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	...	...	...	૪૬
નોંવખતથી ક્ષત્રપોની પડતી	...	...	...	...	૪૬-૪૭

વીરધવળ,

ની સાંગિણ અને ચામુંડ ઉપર, ચઢાઈ...	...	...	૨૧૬
ની શરેશ્વર ઉપર ચઢાઈ ...	...	...	૨૧૭
ના પ્રધાન, વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળ...	...	...	૨૧૮
નું મગ્ધુ ...	...	...	૨૨૨

વીરદામા,

૧૩ મો ક્ષત્રપ રાજા ...	...	...	૪૨
------------------------	-----	-----	----

વીસલદેવ,

અણુદિલવાડનો વાઘેલ રાજા ...	...	...	૨૨૨
નાં તામ્રપટ ...	...	...	૨૨૨
એણે વીસલનગર તથા ડભોઈના કિલ્લા જ'ધાવ્યા...	...	...	૨૨૩

વેપાર,

પ્રાચીન ગુજરાતનો ...	...	...	૨૩૪
----------------------	-----	-----	-----

વૈરિસિંહ ...	...	...	૧૪૦
--------------	-----	-----	-----

વેાસિરિ,

કુમારપાળનો પ્રાહ્લણ મિત્ર...	...	...	૧૮૩
------------------------------	-----	-----	-----

શીલાગુપ્તસુરી ...	...	...	૧૩૪
-------------------	-----	-----	-----

શીલાદિત્ય ૧ ભો ...	...	...	૮૮
--------------------	-----	-----	----

શીલાદિત્ય ૨ ભો ...	...	...	૮૮
--------------------	-----	-----	----

શીલાદિત્ય ૩ ભો ...	...	...	૮૧
--------------------	-----	-----	----

શીલાદિત્ય ૪ ભો ...	...	...	૮૧
--------------------	-----	-----	----

શીલાદિત્ય ૫ ભો ...	...	...	૮૧
--------------------	-----	-----	----

શીલાદિત્ય ૬ ભો ...	...	...	૮૧
--------------------	-----	-----	----

શીલાદિત્ય ૭ ભો ...	...	...	૮૨
--------------------	-----	-----	----

આશ્વ શીલાદિત્ય,

ક્ષત્રપ રાજા ...	...	...	૮૮-૮૫
------------------	-----	-----	-------

ની જાળાવરથા ...	...	...	...	...	૧૩૧
એણે જાનાણુ કર માફ કર્યો	...	...	...	...	૧૩૧
ની માળવાના રાજાની ચલાઈ	...	...	...	...	૧૩૧
ની ભોલ પ્રિયતા ...	...	...	...	...	૧૩૨
તું સિદ્ધચક્રવર્તીપણું	...	...	...	...	૧૩૨
એણે જર્જરકને વશ કર્યો	...	...	...	...	૧૩૨
ની સરહદી સલામતો	...	...	...	...	૧૩૨
ની એ ગાર સાથે સલામ	...	...	...	...	૧૩૨
નો સ વસર ...	...	...	...	...	૧૩૩
નો દંડપિપતિ સત્જન	...	...	...	...	૧૩૪
ની માળવા ઉપર ચલાઈ	...	...	...	...	૧૩૪
ની મદનવર્મા ઉપર ચલાઈ...	...	...	...	...	૧૩૬
ની સિ ગદેશ ઉપર ચલાઈ ...	...	...	...	...	૧૩૮
ના દોહદવાળો લેખ ...	...	...	...	...	૧૩૮
ની જૈન ધર્મ પ્રત્યે વૃત્તિ ...	...	...	...	...	૧૩૯
એણે જ માવેલા સાવંજનિક મૂકાવ	...	...	...	...	૧૩૯
ના વખતમા પડિતોની સજા	...	...	...	...	૧૪૦
સિ ધણ,					
ની લવણ્યમસાદ ઉપર ચલાઈ	...	...	...	...	૨૧૪
શિંદસ વસર ...	...	...	...	...	૧૩૩
સિંદસેન,					
૨૬ મો સત્રપ રાજ ...	...	...	...	...	૫૦
શિકંદર,					
ની દિ દુસ્થાન ઉપર રવારી...	...	...	...	...	૨૭
સીહોર,					
મૂળરાજે આઠાણને દાન આપ્યું	...	...	...	...	૧૫૦

૧. અધ્યક્ષતાની,

૧. બે કાળે બેસાય છે ... ૧

૨. કાળના વખતમાં ... ૧

૩. અધ્યક્ષતા ... ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૨૩૧, ૨૩૨

૪. તળીય,

૫. અધ્યક્ષ તરફના અધિકારી પુષ્પાગ્રસ્તે બંધાયું ... ૧૮

૬. અધ્યક્ષના અધિકારીએ નહેરો બાંધી ચોળીયું ક્યું ... ૧૯

૭. ૨૬ દાખાએ કહેલી દુરસ્તી ... ૩૫

૮. ૩૫ નો ૨૬ દાખાનો ભેખ ... ૩૬-૩૭

૯.

૧૦. અધ્યક્ષની ભાષ ... ૧૩૩

૧૧.

૧૨. અધ્યક્ષનો એક પ્રાચીન વિભાગ ... ૬

૧૩. અધ્યક્ષનો એક ભાગ ... ૧૦

૧૪. એ નામ વખતથી સોનાવાં ... ૧૦

૧૫. એ નામ ... ૧૦

૧૬. નામ ૨૩૨,

૧૭. અધ્યક્ષનો સરદાર ... ૨૨

૧૮. અધ્યક્ષ ... ૨૩

૧૯. અધ્યક્ષ ... ૨૩

૨૦.

૨૧. અધ્યક્ષના અધિકારીએ બેઠું ... ૧૬૪

૨૨. અધ્યક્ષ,

૨૩. અધ્યક્ષના અધિકારીએ ... ૧૫૬

સોલંકી,

ચૌકુચતુ' અપભ્રંશ

...

...

...

...

૧૪

સાંતુ,

કરણ સોલંકીનો પ્રધાન

...

...

...

...

૧૧

એણે સિદ્ધરાજના મામા મદનપાળને મારી નાંખાવેલા.

...

...

...

...

૧૬

સંવદામા,

૧૦ મો ક્ષત્રપ રાજા

...

...

...

...

૪૨

સંધિવિગ્રહિક

...

...

...

...

...

૨૩૬

સંપ્રતિ,

અરોકનો પૌત્ર

...

...

...

...

૨૦-૨૧

ની જૈન ગ્રંથકારે કરેલી તારીખ

...

...

...

...

૨૧-૨૨

સ્કંદ,

૨૭ મો ક્ષત્રપ રાજા

...

...

...

...

૫૧

શુભેનાત્સાંગ,

ચીનો સાધુ મુસાફર

...

...

...

...

૫

એણે આપેલો ઉત્તર ગુજરાતના ગુજર્ગર રાજ્યનો હેવાલ

...

...

...

...

૫

એણે આપેલો વલ્લભિપુરનો હેવાલ

...

...

...

...

૭૫

એણે કરેલું ભરચતું વર્ણન...

...

...

...

...

૧૦૭

હથીઆરો,

લદાખનાં

...

...

...

...

...

૨૨૭

હેમાચાલ અથવા હેમચંદ્ર,

હવાચલનો કર્તા

...

...

...

...

૧૩૧

તું જર્તાત

...

...

...

...

...

૧૬૬

એણે ગવેલા ગ્રંથ...

...

...

...

...

૨૦૦

ઐતું મરણુ	...	...	...	...	...	૨૦૬
૪૫,						
રાજાઓનો અમલ	...	...	...	...	...	૨૫-૫૫
નામની ઉત્પત્તિ	...	...	...	...	...	૨૫
રાજાઓની બે ગાદીઓ	...	...	...	...	...	૨૬
ઉત્તરના	...	...	...	...	...	૨૬
રાજાની વંશાવળી	...	...	...	...	...	૫૩-૫૫
૧૧૪	...	...	...	...	...	૧૪૦
૨૭,						
શુજરાતનું	...	...	...	...	...	૨